

Соједине Демократију.
Знаме да јас Савић Јанко
већнији Србије, виша нуту-
ра наше свиле је поизглед
јер не више луде на сред. Пе-
тровија се по именом
Макутисти и разбојнике
вешаши, а ако бог да мо-
жено ће вас и поред све
ваше тарде да у друштву
са пристоседником Владом
Воробашем Волишћем да
виште како иста на
Петровија на висине. //

Словотвори и пишете пла-
кате о славни и поседа-
на на Совјетском фронту
и делите их по народу
Србима, што их деле он-
да подигну ватри који
имају их и спомене, како
се Срби радују Револуцији
и победи, а Срби се спе-
ју и бришу, буше са тим
прекланака и пишаху
што Вајовићни Србије
не пише и да имају
чесноти на Совјетски
фронту изгубили, као и
о подунава у салу Мелад-
кој

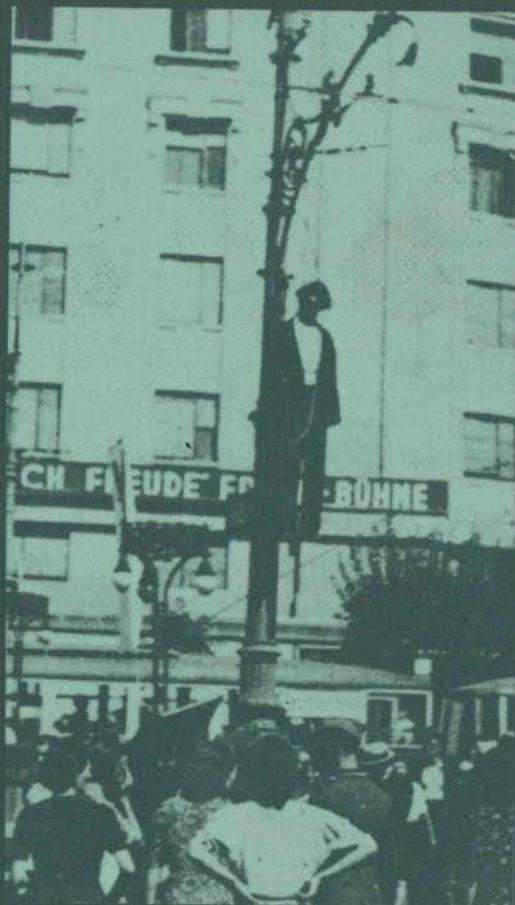
17-VIII-1941. god.

Mr Muharem
Kreso

Njemačka okupaciona uprava u Beogradu

1941-1944

Istorijski
arhiv
Beograda

Proslavljujući šezdesetogodišnjicu SKJ, SKOJ-a, revolucionarnih sindikata i tridesetpetogodišnjicu oslobođenja Beograda, glavnog grada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije — Istoriski Arhiv Beograda izdavanjem publikacije „Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941—1944”, pokušava da osvetli jedan od najtežih perioda Beograda u njegovoj borbi za slobodu i nezavisnost, za ostvarenje socijalističkih ciljeva, i to protiv jedne od najmračnijih sila u novijoj istoriji, čije su okupatorske vlasti, sa sedištem u Beogradu, bile ne samo centar kovanja planova za uništenje svih progresivnih (pa i nevinih) stanovnika Beograda, a posebno njegovog organizovanog NOP na čelu sa KPJ, nego i za uništenje NOP na celoj teritoriji Jugoslavije, pa i šire, na Balkanu.

Ovom prilikom Istoriski arhiv Beograda izražava zahvalnost Gradskoj samoupravnoj interesnoj zajednici za kulturu Beograda i Gradskoj konferencijskoj socijalističkog saveza radnog naroda Beograda, koje su finansijski omogućile, i Investbanci Beograd, koja je pomogla izdavanje ove knjige.

Mr MUHAREM KRESO

NJEMAČKA OKUPACIONA UPRAVA U BEOGRADU 1941–1944.

(SA OSVRTOM NA CENTRALNE OKUPACIONE KOMANDE
I USTANOVE ZA SRBIJU, JUGOSLAVIJU I BALKAN)

Preporodljiva nacrtanica akademija glavnog mesta Jugoslavije
kroz četiri godine.

Idejna misao stvara u četvrti okupacione uprave protiv koju je se nezadovoljni narodstvenim metodama počela boriti u četvrtim gradskim jugoslovenskim i srpskim i bosanskim žitom, a od osmanlijskog i austro-ugarskog perioda jedan je od najvećih uslova za stvaranje ovog novog otpora u obnovljenoj gradovinu, koga usaglasujući obnovi i obnovljene borce svih naroda i narodnosti Jugoslavije od 1941. do 1945. godine, za tako i najveću gradu Jugoslavije u kojoj je ovaj otpor jedno vrijeme bio uspostavljen, formiran i obnovljen nezadovoljni.

Otpor Jugoslavije u obnovljenoj gradovini opstaje nezadovoljne na planu jugoslovenske politike, tezave i mogućnosti otpora jugoslovenskih na prevođenjem raspodijeljenih teritorija, otpor u obnovljenoj gradovini Jugoslavije od 1941. do 1945. godine može da je najbolje razvijen u oblik biće vojne jugoslovenske. Shodno i nezadovoljstvu jugoslovenskih stanovnika u ratu, što prije svega zavodi k rednikeškoj životu, gde svega je potreban, sveti srušio se jugoslovenski raspored u obnovljenoj gradovini. Među ovim jugoslovenskim gradova, uključujući i Beograd, učestvuje i takvo dobro u obnovi. Odmemo naročnog i nezadovoljnog.

PREDGOVOR

U dva svjetska rata Beograd je tri puta pada u ruke neprijatelja: od 99 ratnih mjeseci, Beogradom su preko 78 mjeseci upravljale agresorske okupacione vlasti. Razaranja, patnje i žrtve koje je Beograd pretrpio u vrijeme zauzimanja u decembru 1914. i tokom austro-njemačke okupacije od 1915. do 1918. godine bile su ogromne. Međutim, ono što je Beograd doživio u toku njemačke okupacije od 1941. do 1944. godine neuporedivo je strašnije. Razaranja i patnje okupiranog grada u prvom svjetskom ratu bili su više posljedica borbenih dejstava koja su se na njegovom tlu vodila, dok su gubici i stradanja koje je ovaj grad preživio u drugom svjetskom ratu prouzrokovani uglavnom djelovanjem njemačke okupacione uprave u toku dugih hiljadu dvjesti osamdeset devet dana od 12. aprila 1941. do 20. oktobra 1944. godine. Otuda je očigledna potreba da se ta njemačka okupaciona uprava detaljnije proučava i time omogući da se iškustva ove, u istoriji najteže troipogodišnje nacističke okupacije glavnog grada Jugoslavije, iskoriste za pouku.

Identifikacija aparata i metoda okupacione uprave protiv kojih su se organizacije narodnooslobodilačkog pokreta borile u okupiranim gradovima Jugoslavije i uslova u kojima su se nalazile i one i stanovništvo tih gradova jedan je od bitnih uslova za istorijsku obradu otpora u okupiranim gradovima kao integralnog dijela narodnooslobodilačke borbe svih naroda i narodnosti Jugoslavije od 1941. do 1945. godine, pa tako i najvećeg grada Jugoslavije u kome je ovaj otpor jedno vrijeme bio najrazvijeniji, formama i oblicima najbogatiji.

Uprkos izuzetnom interesovanju i aktuelnosti potreba opštene narodne odbrane na planu izučavanja oblika, formi i mogućnosti otpora neprijatelju na privremeno zaposjednutoj teritoriji, otpor u okupiranim gradovima Jugoslavije od 1941. do 1945. godine možda je najslabije zastupljena oblast u našoj istoriografiji. Snažno i masovno angažovanje gradskog stanovništva u ratu, što prije svega znači i radničke klase, zbog toga se, nažalost, svodi samo na jednu dimenziju — učešće u oružanim jedinicama. Među osam jugoslovenskih gradova, međutim, i Beograd je za tu i takvu borbu odlikovan *Ordenom narodnog heroja*.

Iako su posljednjih godina što se tiče Beograda u tom pravcu učinjeni značajni napor, još smo daleko od potpune obrade ovog problema. Tek rekonstrukcija snaga protiv kojih se narodnooslobodilački pokret Beograda borio u toku troipogodišnje okupacije, odnosno definisanje uslova u kojima se okupacijom grada našlo stanovništvo Beograda, mogle su po našem mišljenju dati pravu dimenziju rezultata borbe i pravu sliku širine i zamaha pokreta. Tek tada možemo u punom svjetlu sagledati odlučnost, požrtvovanje, samoprijegor i herojstvo pripadnika NOP-a u gradovima, bez obzira da li se radi o organizatorima i članovima brojnih rukovodstava, pripadnicima vojnih desetina, udarnih ili čitalačkih grupa, sakupljačima narodne pomoći i sanitetskog materijala, izrađivačima eksploziva i lažnih isprava i onih koji su ih koristili, prikupljačima obavljenja, rasturačima ilegalne štampe i letaka, kao i onih koji su te letke i biltene pisali, prekucavali, u ilegalnim tehnikama i štamparijama umnožavali, onih koji su za potrebe organizacija svakodnevno ispisivali („stenografisali“) radio-vijesti „Slobodne Jugoslavije“ agitatorima, kuririma, davaocima i obezbjedivačima ilegalnih stanova, diverzantima, udarnicima i onima koji su izvršavali brojne sabotaže, paliocima okupatorskih novina, kamiona i garaža, atentatorima na izrazito eksponirane neprijateljeve agente i tako dalje i tako dalje.

Ne upuštajući se u brojne aspekte okupacije i razradu užih cjelina, manje ili više vezanih za kompleks okupacione uprave, osnovni cilj ovog rada je da rekonstrukcijom njemačkog okupacionog aparata i mјera koje je od 1941. do 1944. godine sprovodio na teritoriji Uprave grada Beograda stvari čvršću osnovu i bolje uslove za realno prikazivanje borbe narodnooslobodilačkog pokreta Beograda i Zemuna; zapravo ima za cilj da se prevaziđe faza u kojoj se ta borba prikazuje bez davanja bilo kakve predstave o neprijatelju i uslovima koje je on toj borbi pokušavao da nametne.

Da bismo ostvarili postavljeni cilj, držali smo se hronološko-tematskog principa.

U *Prvom* dijelu, *Beograd pred agresiju*, pošli smo od mjesta i uloge Beograda u planovima Trećeg Rajha o podjeli Jugoslavije uključujući tu i istorijski razvoj njemačkih aspiracija na Beograd. Podaci o položaju i veličini Beograda i Zemuna u vrijeme agresije aprila 1941. godine, te rekonstrukcija obavještajno-podrivačke aktivnosti njemačkih ustanova i organizacija, posebno njemačke nacionalne manjine, trebalo bi da upotpune motive ovih planova i aspiracija.

Za razliku od dosadašnjih radova, koji se uopšte bave okupacijom, izdvojili smo i u posebnom, *Drugom* dijelu knjige, obradili *Invasioni period*. U dosadašnjim radovima on se obično zanemarivao. Pored izuzetnog značaja sa aspekta iskustava za pripreme opštarenodnog odbrambenog rata, ovaj period je značajan i zbog počinjenih zločina u tom kratkom vremenu, posebno terorističkog bombardovanja Beograda i pljačke koja je pravdana interegnumom i uglavnom prebacivana na beogradsku sirotinju. Stanje u Beogradu u tom

periodu bilo je izuzetno teško i u mnogim izvještajima označavano kao očajno.

„Redovnu“ okupacionu upravu dali smo u Trećem dijelu knjige. Dali smo je u obliku kakav je dobila na početku ustanka u Jugoslaviji, tri mjeseca nakon početka rada na njenom uspostavljanju i izgradnji. Pri tome je bilo teško izbjegći pominjanje mnogobrojnih ustanova i jedinica čije je sjedište bilo u Beogradu, ali se njihova djelatnost protezala na čitavu Srbiju ili čak čitavo njemačko okupaciono područje u Jugoslaviji, a kasnije i na Balkanu. Okupacione ustanove i jedinice koje su isključivo i neposredno djelovale u Beogradu i Zemunu date su znatno šire. Učinjen je pokušaj da se i njihove funkcije što kompletnije prikažu, uprkos činjenici da su arhivski fondovi upravo ovih ustanova najfragmentarniji.

Zahvaljujući izvjesnom broju sumarnih njemačkih izvještaja pronađenih u kasnijoj fazi istraživanja bili smo u mogućnosti da *Opšte uslove opstanka, života i rada u okupiranom Beogradu* damo u posebnom, Četvrtom dijelu knjige. Naš je utisak da taj dio otvara mnoge do sada zanemarivane probleme u našoj savremenoj istoriografiji.

Uticaj ustanka na njemačku okupacionu upravu i okupaciju uopšte bio je daleko veći nego što se to u toku samog razvoja događaja moglo osjetiti i veći nego što mu se u dosadašnjoj našoj istoriografiji pridavao. Taj problem obrađen je u Petom dijelu knjige. Okupator je u Jugoslaviji očekivao otpor. To se u njegovim dokumentima jasno vidi. Nadao se da će veće nemire svesti i održavati na nivou sabotažne i diverzantske djelatnosti. Iznenadila ga je, međutim, snaga Komunističke partije Jugoslavije i to kako moralna snaga i njen uticaj u narodu, tako i njena brojna snaga. Iznenadio ga je već obavljeni obim priprema za ustanak.

Sve što se do ustanka činilo na izgradnji okupacionog i kolaboracionističkog aparata odjednom se suspenduje. Komandu preuzimaju trupni komandanti sa izvanrednim Hitlerovim ovlašćenjima. Posebno su ovlašćeni za masovni teror koji će za čitav evropski Ju-goistok stvoriti zastrašujući primjer. Zabranjeno je pozivanje na odgovornost onih koji bi u prevelikoj revnosti prekršili ratne zakone i običaje. Glasovi na osnovu kojih su alarmirane sve savezničke i neutralne države, uključujući i Vatikan, o navodnom planu da se Beograd krajem 1941. godine uništi nisu mogli biti potvrđeni istraživanjem njemačkih fondova.

Sve naknadne promjene u okupacionoj upravi saželi smo u jedan (Šesti) dio dozvoljavajući da bi se tome moglo i drugačije pristupiti s obzirom na broj tih izmjena i dubinu kojom su zasijecale u već izgrađeni sistem uprave. Tako se, na primjer, sistem policijskih organa razvio u toj mjeri i postao tako predominantan da se postavljalo pitanje daljeg opstanka vojne uprave.

Završni (Sedmi) dio rada *Slom okupacione uprave* nije ograničen na neposredni čin likvidacije u jesen 1944. godine. Pokušali smo da to prikažemo u razvoju. Od prvih znakova predstojećeg sloma do njene fizičke likvidacije.

Iz iznesenog se vidi da smo se u radu ograničili na osnovnu rekonstrukciju okupacione uprave, njenog aparata i obezbjeđenja, te na najvažnije mјere i njihove efekte, koliko je to pristupačnost građe dozvoljavala.

Kakav i koliki je bio okupacioni aparat, kakvo i koliko je bilo u određenim periodima vojno i policijsko obezbjeđenje toga aparata, koje i kakve je sve mјere preduzimala okupaciona uprava kako u cilju suzbijanja narodnooslobodilačkog pokreta tako i u cilju eksploatacije beogradske privrede i građana Beograda i, na kraju, kakvi su pravi rezultati tih mјera, ostaće, nažalost, još uvijek nepotpuno utvrđeno.

Složenost predmeta rada, obim dokumentacije i nadasve isprepletene stvari i ovim radom ilustrovanih suprotnosti i interesa mnogih subjekata, ukazuju da i manje cjeline iz okvira ove teme mogu biti predmet posebnih naučnih radova. Zbog toga se nismo dublje upuštali u neke probleme kao što su kolaboracionistički aparat i uprava, obavještajne službe, zločini i koncentracioni logori, privreda u cjelini, školstvo u cjelini, DIRIS i slično. Zahvatanje ovih problema imalo je samo cilj da u određenom kontekstu upotpuni kompleksnu sliku okupacione uprave. Polazeći sa istog stanovišta Istoriski arhiv Beograda već je preuzeo mјere za širu obradu i ovih posebnih aspekata. Rezultati tih istraživanja znatno će dopuniti ovim radom zahvaćeni naučni problem. Oni će omogućiti još potpuniju sliku njemačke okupacije Beograda u drugom svjetskom ratu.

U obradi ovog naučnog problema nije se, međutim, moglo ograničiti na lokalne okvire teritorijalno sužene Uprave grada Beograda. Nacistički Treći Rajh je uz planove o budućnosti Beograda vezivao znatno širu njegovu okolinu. S jedne strane, on je bio sjedište okupacione Srbije, a s druge strane, planovi o „potiskivanju Srba od Dunava” predviđali su da postane jugoistočna tvrđava Velikonjemačkog Rajha i centar njegove „Podunavske pokrajine”. Kršeći odredbe Haške konvencije, okupator ga je učinio i sjedištem okružnih, oblasnih vojnoupravnih i policijskih komandi čija se nadležnost prostirala do Slankamena i Obreža (na sjeverozapad), te Despotovca i Žagubice (na jugoistok).

Uz to, Beograd je bio sjedište okupacionih ustanova nadležnih za gotovo čitavo njemačko okupaciono područje u Jugoslaviji, ali i znatno šire, za čitav Balkan pa i jugoistočnu Evropu. To je imalo za posljedicu da je u Beogradu bio smješten velik broj pratećih ustanova i privrednih predstavništava angažovanih na eksplataciji prirodnih bogatstava i proizvodnih potencijala potčinjenih teritorija. Krupne operativne jedinice Vermahta (korpuši, armijske grupe, armije i grupe armija), koje su vršile vojno obezbjeđenje okupacije u Jugoslaviji i na Balkanu, takođe su stacionirale svoje komande i pozadinske ustanove u rejonu Beograda, a koristile su ga i kao operativnu bazu za brojne akcije protiv jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, pa i drugih armija antihitlerovske koalicije.

Rezultati istraživanja ubijedili su nas u cjelishodnost i veliki značaj temeljitog izučavanja problema okupacije i uslova borbe u

okupiranim gradovima, posebno sa aspekta naše koncepcije opštene narodne odbrane. Ono je moguće samo u okviru ovakvih „malih“ tema i cjelina.

Višegodišnji napor u okviru pomenutog istraživanja obezbijedili su za jugoslovensku istoriografiju mikrokopije blizu 3 miliona stranica dokumenata komandi, jedinica i ustanova Trećeg Rajha, koje su u toku rata boravile u Jugoslaviji ili bile nadležne za Jugoslaviju u cjelini ili za pojedine njene dijelove. U ovom poslu značajnu pomoć pružili su prof. dr. Jovan Marjanović i dr. Dušan Biber, koji su ličnim uvidom u evidenciju Nacionalnog arhiva u Vašingtonu omogućili racionalniji izbor relevantnih dokumenata.

Motiv i podstrek za obradu ove teme našao sam u teškoćama prikupljanja, odabiranja i pripreme za objavljivanje njemačkih dokumenata (XII tom) u okviru *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Na njih sam naišao već pri koncipiranju i projektovanju ovog toma, jer smo u zemlji raspolagali vrlo malim brojem iole vrijednih dokumenata. Obrada ove teme zapravo pored nekih presjeka koje smo izvršili predstavljala je i jednu (vertikalnu) sondu u još neispitani sistem komandovanja i okupacione uprave glavnog i na kraju jedinog okupatora Jugoslavije u II svjetskom ratu.

Izvori ovog rada prvenstveno su arhivski fondovi njemačkih okupacionih ustanova u Beogradu. Dio te građe bio je i ranije prisutan, ali njihova fragmentarnost nije dopuštala bilo kakav ozbiljniji zahvat. Tek u toku rada na ovoj temi fondovi njemačkih okupacionih ustanova i jedinica, preko mikrokopija iz Vašingtona, postali su dobrim dijelom pristupačni i našoj naučnoj javnosti. Nažalost, nema izgleda da oni u dogledno vrijeme budu i kompletirani.

Literatura o tom najmanje osvijetljenom aspektu novije istorije Beograda vrlo je oskudna. U malobrojnim prikazima njemačkog okupacionog sistema, posebno onog u Srbiji, mogu se naći poneki elementi. Ratne hronike: *Beograd u okviru edicije Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi* Jovana Marjanovića, i *Zemun i okolina u ratu i revoluciji* Žarka Atanackovića, kao prvi pokušaji cjelovitijeg prikaza narodnooslobodilačke borbe u ovim gradovima ukazale su i na neke aspekte okupacione uprave. To mi je, između ostalog, služilo i kao dobar orientir u početnom istraživanju. U svim ostalim radovima u pitanju su samo manji fragmenti, ali su i oni značajno upotpunili polaznu osnovu bez obzira što su naknadna istraživanja dala drugačija tumačenja nekih dogadaja.

Arhivska građa, sem nekoliko dokumenata u prvom tomu *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, nije objavljena. Od građe koja se nalazi u Jugoslaviji, više od devet desetina čuva se u Arhivu Vojnoistorijskog instituta. Nažalost, još uvijek ona nije potpuno sređena, a dijelom ni registrovana. Najznačajniji fondovi su na mikrofilmovima (u zbirkama: Bon, London, Minhen i Vašington), dok je vrlo mali broj dokumenata preveden. Zbirke dokumenata vrijedne pomena koje

se odnose na okupacionu upravu u Beogradu nalaze se u Arhivu SFRJ, Arhivu Srbije, Istorijском arhivu Beograda i posebno u Arhivi Narodne banke SFRJ.

U međuvremenu, od završetka ovog rada do njegove pripreme za štampu, dva naučna skupa: *Beograd u ratu i Revoluciji 1941—1945*, u organizaciji Istorijskog arhiva Beograda, i *Tri decenije revolucionarnih zbivanja u Beogradu*, u organizaciji Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, u skladu sa sve kompleksnijim pristupanjima tretiranju problema u našoj savremenoj istoriografiji, doprinijeli su djelimično i širem osvjetljavanju nekih problema njemačke okupacije i okupacione uprave u Beogradu od 1941. do 1945. godine. Obradom pojedinih pitanja okupacione uprave (moja saopštenja: *Karakter i struktura njemačkog okupacionog aparata u Beogradu 1941—1944.* i *Slom njemačke okupacione uprave u Beogradu 1944. godine*), ili razradom užih aspekata okupacione politike, posebno zločina nacističkog okupacionog aparata i njegovih saradnika (saopštenja Branislava Božovića *Obavještajna služba njemačkog okupatora u Beogradu* i *Specijalna policija u okupiranom Beogradu*; Veljka Kuprešanina: *Kulturnoprosvjetna politika okupatora u Srbiji — Beograd*; Miloša Krstića: *Osvrt na politiku saradnika okupatora Milana Aćimovića i Milana Nedića i Rad četničke organizacije Draže Mihailovića u Beogradu 1941—1944*; Venceslava Glišića: *Zločini nacista u Beogradu 1941—1944*) još više su aktuelizirali potrebu cjelevitijeg sagledavanja ne samo njemačke okupacione uprave nego i drugih aspekata okupacije Jugoslavije i kao cjeline i po užim regionima.

Doktorska dizertacija Nikole Živkovića, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*, u izdanju Instituta za savremenu istoriju i NIP „Eksport-press” iz Beograda u okviru cjelevitog sagledavanja šteta koje je nacistički Treći Rajh nanio agresijom i okupacijom Jugoslavije (u zajednici sa ostalim agresorima i okupacionim silama) daje mnoge podatke o najrazličitijim vidovima ratne štete nanesene sprovodenjem okupacije Beograda — od uništavanja i teroriziranja stanovništva i eksploatacije, do pljačke i uništavanja privrednog i kulturnog bogatstva.

Pojavom XII toma *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* u izdanju Vojnoistorijskog instituta u Beogradu započelo je i dugo pripremano sistematsko objavljivanje dokumenata njemačkih okupacionih jedinica, komandi i ustanova, uključujući i dokumenta centralnih ustanova Trećeg Rajha koja se odnose na okupaciju Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. Po prirodi stvari znatan dio njih odnosi se manje ili više neposredno i na razne aspekte njemačke okupacione uprave u Beogradu. Na žalost, njihov broj u odnosu na ostalu građu objavljenu u ovoj monumentalnoj ediciji i prvorazrednu i svestranu ulogu Trećeg Rajha u okupaciji Jugoslavije, neadekvatan je potrebama istoriografije i veoma ograničen. Neopravdano je smanjen i u odnosu na prvobitno planirani obim. Dokumenta objavljena u prvoj knjizi toma odnose se na period od 18. aprila do 31. decembra 1941. godine. Kako su ovdje

objavljena dokumenta iskorištena prije njihovog objavljivanja i pozivanja na njih u ovom mom radu ostaće označena signaturama Vojnoistorijskog instituta u Beogradu.

Monografija „Njemačka okupaciona uprava u Beogradu od 1941. do 1945. godine“ (u dvostruko manjem obimu) odbranjena je aprila 1970. godine kao magistarski rad na Filozofskom fakultetu u Beogradu. U vezi s tim zahvaljujem se profesorima dr. Jovanu Marjanoviću, dr. Đorđu Kneževiću i dr. Branku Petranoviću, čije su mi sugestije znatno koristile u definitivnom oblikovanju teksta. Posebnu zahvalnost dugujem saradnicima Arhiva Vojnoistorijskog instituta, Arhiva SFRJ, Arhiva SR Srbije i Istorijskog arhiva Beograda na njihovoj predusretljivosti koja mi je omogućila da dodem do relevantnih arhivskih izvora.

Sarajevo, maja 1979. godine

mr MUHAREM KRESO

I GLAVA

BEOGRAD U PLANOVIMA TREĆEG RAJHA

PRVI DIO

BEOGRAD PRED AGRESIJU

U jednoj od predstava održanih u zgradi Narodne biblioteke u Beogradu, otkriveno je da su učesnici agresije na Jugoslaviju mogli dobiti rezerve vojnih avionika za taj vazdušni prostor. Osim toga, uvedeno je da je učestvovao u razvoju i razvoju vojne tehnike u Balkanu, te da je uspostavljen i razvijen brojni vojni objekti u jugoistočnoj Evropi, uključujući i jugoistoku Balkana, u vremenu između 1929. i 1937. godine. Navedeno je da je jugoistok Evrope posao, u posebnoj mjeri, bio posao jugoistočne Srbije i jugoistočne BiH, u vremenu između 1938. i 1941. godine, ujedno sa Srbijom, nezavisno od njihove političke i vojne politike. Uz to, u vremenu između 1938. i 1941. godine, jugoistok Evrope je bio posao jugoistočne Srbije i jugoistočne BiH, u vremenu između 1938. i 1941. godine, ujedno sa Srbijom, nezavisno od njihove političke i vojne politike. Uz to, u vremenu između 1938. i 1941. godine, jugoistok Evrope je bio posao jugoistočne Srbije i jugoistočne BiH, u vremenu između 1938. i 1941. godine, ujedno sa Srbijom, nezavisno od njihove političke i vojne politike.

U vremenu između 1938. i 1941. godine, jugoistok Evrope je bio posao jugoistočne Srbije i jugoistočne BiH, u vremenu između 1938. i 1941. godine, ujedno sa Srbijom, nezavisno od njihove političke i vojne politike. Uz to, u vremenu između 1938. i 1941. godine, jugoistok Evrope je bio posao jugoistočne Srbije i jugoistočne BiH, u vremenu između 1938. i 1941. godine, ujedno sa Srbijom, nezavisno od njihove političke i vojne politike.

U vremenu između 1938. i 1941. godine, jugoistok Evrope je bio posao jugoistočne Srbije i jugoistočne BiH, u vremenu između 1938. i 1941. godine, ujedno sa Srbijom, nezavisno od njihove političke i vojne politike.

1. GLAVA

BEOGRAD U PLANOVIMA TREĆEG RAJHA

U okvirima njemačke doktrine „Drang nach Osten” i njene uže varijante „Drang nach Südosten” Beograd je u planovima njemačkih osvajača, počev od bavarskog kneza Maksimilijana II¹ i princa Eugena Savojskog² predstavlja tačku čije ovlađivanje omogućava dominaciju nad Podunavljem i putevima za Crno i Egejsko more. Naseljavanje Beograda i njegove šire okoline njemačkim stanovništvom trebalo je da ovoj „tvrdavi njemačkog Rajha” obezbjedi dovoljne rezerve vojnih obveznika na licu mjesta.

Od sedamdesetih godina devetnaestog vijeka, pored Austrije, prodorom na istok, odnosno Balkan, intenzivnije se počinje baviti i Njemačko Carstvo. Uprkos povremenim izjavama da se treba što dalje držati od Balkana (Bizmark i Jagou) i da je Balkan za Njemačku od drugorazrednog značaja, ono se sve češće angažuje diplomatski i privredno da bi u prvom svjetskom ratu njegove trupe postale odlučan činilac u pokušajima prekrjanja političke karte Balkanskog poluostrva. Iako kombinacija i planova nije nedostajalo ni u Vajmarskoj republici (1919—1933), snažno angažovanje Njemačke na jugoistoku Evrope počelo je poslije odluke njemačke vlade na sjednici od 4. oktobra 1933. godine, o prihvatanju strategijskih concepcija dr. Pope-a o privrednom nastupu, odnosno o uključivanju šireg kruga evropskih država u njemački životni prostor kao agrarnih i sirovinskih privjesaka bujajuće njemačke industrijske privrede. To je podrazumijevalo čvrsto vezanje tih država³ za Treći Rajh i očigledno ograničavanje pa i ukidanje njihovog suvereniteta.

¹ Maximilian II Emanuel (1662—1726), austrijski vojskovođa, osvojio Beograd 6. IX 1688. godine i držao ga dvije godine, kojom prilikom je grad gotovo potpuno opljačkan i uništen, a zatećeno stanovništvo poklano.

² Eugen Franz, Prinz von Savoyen (1663—1736), austrijski vojskovođa. Osvojio Beograd 18. VIII 1717. godine i kao prvi generalni guverner okupirane sjeverne Srbije počeo kolonizaciju njemačkog stanovništva u Beogradu i njegovoj okolini, pri čemu je u toku 22-godišnje okupacije Beograd pretvoren u njemačku varoš. To isto je pokušano 1789—1791, za vrijeme dvogodišnje okupacije Beograda pod feldmaršalom Laudonom (*Gideon Ernst Freiherr von Laudon*).

³ O njemačkoj politici „Ergänzungswirtschaft-a” i planovima o uključivanju jugoistočne Evrope u njemačko privredno područje vidi šire: dr. Andrej Mitrović, „Ergänzungswirtschaft”, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, br. 3—4/1974, str. 5—42.

U opširnom Memorandumu, koji je 15. jula 1941. godine Dr. Štuckart (*Wilhelm Stuckart*), državni sekretar u njemačkom Ministarstvu unutrašnjih poslova, dostavio Ministarstvu spoljnih poslova o tome se između ostalog kaže:

„Da bi se jednom zauvijek zajamčila prevlast Rajha u Dunavskom prostoru i time istovremeno savladala opasnost za Rajh i narod, trebalo bi da sada Beograd sa svojim predterenom kao njemačka tvrđava Rajha i njemački garnizon dođe čvrsto u njemačke ruke...⁴

U međuvremenu, dok se ne doneše definitivna odluka, u Memorandumu se zahtijeva da ministar spoljnih poslova pri regulisanju odnosa sa „državama nasljednicama” Jugoslavije obezbijedi:

— „stvaranje autonomnih upravnih područja tamo gdje Nijemci već imaju apsolutnu ili relativnu većinu ili će je dobiti preseljavanjem ili doseljavanjem”;

— privilegovan položaj folksdojčerima;

— njihovo dvostruko državljanstvo i mogućnost preseljavanja.

Pored ovih opštih uslova, za Beograd se traži njegovo dovodenje u neposrednu vezu sa Borskim rudarskim bazenom i Đerdapom, na taj način što bi se njemačko zaštitno područje Banat — Borski baten — Đerdap proširilo jednim pojasom duž desne obale Dunava od Smedereva na zapad do Beograda. Kao osnovni argument za ovo navedeno je da bi se time čitav srednji tok Dunava s njihovim najranjivijim mjestima — Đerdapom našao u njemačkim rukama. Dunav bi tako u vezi s njemačkom istočnom politikom postao životno važna saobraćajna arterija Rajha. „Izgradnja tvrđave Rajha Beograda, koja bi se morala sastojati od varoši Beograda i njegovog predterena, jeste i ostaje osnovni preuslov za ovo”, precizira Memorandum i dodaje da bi time Srbi bili potisnuti od Dunava i Beograda.⁵

Citirajući nešto šire ovaj Memorandum Ministarstva unutrašnjih poslova Trećeg Rajha na samom početku, treba ukazati na činjenicu da se u Saveznoj Republici Njemačkoj vodi (svojevremeno široko zasnovana) kampanja s ciljem da se „dokaže” neosnovanost tvrdnji o postojanju planova za upravo ovakav tretman ne samo Beograda nego i čitavog srednjeg Podunavlja u kome je, kao što se vidi ne samo iz pomenutog dokumenta — namjera za stvaranje njemačke podunavske pokrajine „Donaustaat”, „Donauschwabenland”, „Südostdeutsche Reichsgau”, „Eugenien”, „Prinz Eugen — Gau”, „Freistaat Banat” imala je prvorazrednu ulogu.

Od takvih napisa odudara, na primjer, članak Hansa — Urlahta Veleria (*Hans-Urlich Wehler*) „Reichsfestung Belgrad”, u čijem prilogu se izvorno objavljuje sve što se u citiranom Štukartovom memorandumu odnosi na Beograd. Daleko realističniji Veler u zaključku članka kaže da, iako su ovi planovi o stvaranju njemačkog gospodstva u Podunavlju ostali nesazrele i neispunjene želje i nisu dostigle obaveznost podloge za konkretnu akciju Trećeg Rajha, Memorandum Ministarstva unutrašnjih poslova ne predstavlja sirovinsko stanje prvog koncepta pošto su se ministarstva inostranih i unutrašnjih poslova Trećeg Rajha, međusobno i sa

⁴ Dr Stuckart, Staatssekretär in Reichsmisterium des Innern, I SO, 110/41. Geheim, Berlin, den 15. juli, Herrn Botschaft Riter, Auswärtiges Amt, Arhiv VII NJA, Mikroteka, London — 2/H 8074-116.

⁵ Isto.

Himlerom, u pogledu njegovih zahtjeva već bili dogovorili, i ukazuje da ovaj „najrazrađeniji plan”, iako nije prešao okvire projekta, može poslužiti kao ilustracija otvorene neumjerenosti i nedvosmislenog stava nacističkog „Raumordnung”-a i prema jugoistočnoj Evropi.⁶

Suočeni sa činjenicom da su takvi dokumenti već objavljeni, određeni zapadnonjemački istoričari, posebno izdavači publikacije „Dokumentation über der Vertreibung der Deutschen aus der Ost und Südost Europa”,⁷ Fric Zomer,⁸ Johan Višt⁹ i slični pokušavaju predstaviti da ti „apsurdni planovi” ne potječu od zvaničnih njemačkih nadleštava, ili bar ne od folksdojčera. Međutim, brojna su svjedočanstva o tome kao, na primjer, pisanje folksdojčerskog lista „Volksruf” od 25. 10. 1940. o graničarima njemačkog životnog prostora na jugoistoku ili izvještaji rukovodstva Nacionalsocijalističke njemačke partije rada (*Nationalsozialistische deutsche Arbeitspartei — NSDAP*) za Jugoslaviju da među folksdojčerima u Vojvodini krajem 1939. godine preovlađuje nuda da će tu biti stvoren njemački protektorat;¹⁰ izlaganje predsjednika Njemačko-švapskog kulturnog saveza (*Deutschswabische Kulturbund*, popularno — *Kulturbund*) u Jugoslaviji dr. Janka¹¹ na savjetovanju njemačkih udruženja u inostranstvu koje je održano u Minhenu iste godine. Ističući da je još Prince Eugen „prvi sagledao da ovo područje mora biti uvijek pod njemačkom vlašću”, dr. Janko je u tome video „misiju” i „jedan od najvažnijih zadataka Njemačke narodne grupe u Jugoslaviji”;¹² pismo mađarskog predsjednika vlade Telekija od 2. aprila 1941. godine (na dan samoubistva), u kome izražava bojazan da bi, ako Mađarska ne posjedne Bačku, Nijemci mogli stvoriti Podunavsku državu kao integralni dio Rajha.¹³

Na istoj liniji sa Štukartovim memorandumom je i niz planova i nacrta najviših ustanova Trećeg Rajha rađenih daleko prije otpočinjanja neprijateljstva i u toku trajanja aprilskog rata 1941. godine. Štukartov memorandum, u stvari, proizlazi iz njih i predstavlja njihovu

⁶ Hans-Ulrich Wehler, „Reichsfestung Belgrad”, *Nationalsozialistische „Raumordnung“ in Südosteuropa, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Stuttgart 1/1963, str. 72—84.

⁷ U ovoj seriji februara 1962. izašla je knjiga „Sudbina Nijemaca u Jugoslaviji” (*Schicksall der Deutschen in Jugoslavien*). Seriju izdaje Ministarstvo za izbjeglice SR Njemačke, Bon.

⁸ Fritz Sommer, vidi njegov članak, *Beograd pronalazi plan države podunavskih Švaba „Eugenija”* u listu „Der Donauschwabe” od 8. 15. i 22. maja 1966. g.

⁹ Johan Wüscht, rodom iz Bačkog Miletića, do rata funkcioner Kulturbunda u Jugoslaviji, a potom u Mađarskoj. Oktobra 1940. godine bio u Berlinu u povjerljivoj misiji po nalozu predsjednika vlade Dragiše Cvetkovića. Vidi rade: *Jugoslawien während des Zweiten Weltkrieges*, u Südostdeutschen Vierteljahrsblättern, 1/1959; *Pläne des Dritten Reiches zur Neuordnung des Jugoslawischen Raumes nach 1941*, u kalendaru „Der donauschwabische Lehrer”, München 1959; *Die Vertreibung der Donauschwaben*, u Volkskalender der Donauschwaben, 1965.

¹⁰ H. U. Wehler, „Reichsfestung Belgrad”, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1/1963, str. 73.

¹¹ Dr. Joseph — Sep Janko, za svo vrijeme okupacije vođa Njemačke narodne grupe (*Volksgruppenführer*) u Srbiji. Šire o stavovima i djelatnosti u njegovoj knjizi *Govori i članci, Reden und Aufsätze*, Betschkerek 1944.

¹² O tome vidi još: Dr. Dušan Biber, „Nacizam in Nemci u Jugoslaviji 1933—1941”, Cankarjeva založba, Ljubljana 1966, str. 211—67 i Nikola Božić, i Ratko Mitrović, „Vojvodina i Beograd sa okolinom u planovima Trećeg Rajha”, Zbornik za društvene nauke (Matice srpske), Novi Sad 1967. (sveska 48), str. 116—125.

¹³ H. U. Wehler, n. čl. str. 74.

sintezu, primjerenu određenom političkom trenutku, kada još nije bilo vrijeme da se u javnost izade sa krajnjim ciljevima.

Tu je, prije svega, Nacrt rješenja problema njemačkih manjina u jugoistočnoj Evropi u slučaju da Jugoslavija stupa u rat na strani protivnika Trećeg Rajha šefa nacističkog Centra za veze sa organizacijama njemačke narodnosti u inostranstvu (*Volksdeutsche Mittelstelle — Vo Mi*) Verner Lorenca od 27. juna 1940. godine¹⁴ u kome se, između ostalog, kaže da se „njemačka nacionalna teritorija (*Volkstumsboden*) Vojvodine (Earanja, Bačka i Banat) sa susjednim naseljima Srema i Slavonije geografski nadovezuje na njemačku nacionalnu teritoriju u južnoj Mađarskoj i rumunskom Banatu...” čineći tako „cjelovit kompleks”, koji je poslije prvog svjetskog rata podijeljen između tri države, i insistira da se „u slučaju političkog preuređenja usvoji jedinstveno rješenje za sve tamo nastanjene Nijemce...” Očigledno je da je za takvo „jedinstveno rješenje” trebalo sačekati i momenat kada će biti moguće objedinjavanje tog „jedinstvenog kompleksa”.

Slične poglеде sadrži Memorandum Ureda za prostorno uređenje Trećeg Rajha „Podunavlje kao saobraćajni pravac” od 24. IV. 1941. godine i drugi.

Kristijan Briker, rukovodilac „Kulturbunda” na teritoriji Uprave grada Beograda, a potom krajslajter (*Kreissleiter*) beogradskog okruga „Princ Eugen” njemačke narodne grupe u Srbiji u svojoj ovdje više puta citiranoj knjizi Njemački tragovi u Beogradu,¹⁵ a u vezi s tim pisao je:

„Folksdojčeri u ovom ratu slijede dva cilja, s jedne strane da dokažu svijest o povezanosti svoje subbine sa sudbinskom borbotom Njemačke za novi svjetski poredak, a s druge strane, da postignu idealno uključivanje u njemačku naciju. Tim ciljevima teže i folksdojčeri u Beogradu, oni im žele služiti i ubuduće”.

Ovaj drugi cilj nije se 1941. godine ostvario iz poznatih razloga. Briker se zato 1944. godine, dobro upoznat kao i 1941. godine s namjerama Trećeg Rajha, uzalud nada da će to biti po završetku rata:

„Narodna grupa se raspala u četiri dijela, ali u našim srcima ostao je da postoji i dalje pojam većeg zavičaja — (grösseren Heimat) ... Rat je plah i nemilosrdan. Strahota i pustošenje, nevolja i smrt su njegovi prijatelji. Ali on odlučuje o sudbini naroda. To smo mi folksdojčeri iz Podunavlja znali kad smo ga upoznali. U njemu smo vidjeli istorijski zadatak. Bili smo ubjedjeni da će on donijeti sa sobom i za nas posljednju odluku”.¹⁶

Ova svjedočanstva obilježavaju kontinuitet planova i priprema za njihovu realizaciju još iz vremena prije napada na Jugoslaviju. Povremeno stavljanje u izgled alternative o iseljenju u Rajh,¹⁷ služilo je prije svega održavanju duha uznemirenosti.

¹⁴ Johan Wüscht, Jugoslawien und das Dritte Reich, Sewald Verlag, Stuttgart 1969, str. 247—250.

¹⁵ Christian Brücker, „Deutsche Spuren in Belgrad”, Betschker 1944, str. 272.

¹⁶ Ch. Brücker, „Deutsche Spuren in Belgrad”, str. 272—276.

¹⁷ Vidi: D. Biber, n. dj. str. 212—215.

Izvođe svi tih parcijalnih nada, mišljenja, planova i glasina, koje su uporno širene i podgrijavane nalazi se u odgovarajućoj politici Trećeg Rajha i planovima nadležnih ustanova, kako Nacističke partije tako i Trećeg Rajha.

Jedan od tih planova o naseljavanju Podunavlja obradio je američki istoričar C. A. Makartni (*Macartney*). Plan je prvobitno predviđao da se folksdojčerima iz jugoistočne Evrope naseli čitava dolina Dunava, a onda je sužen na pojas širine 50 do 100 km nizvodno od Mohača, pri čemu bi Nijemci bili koncentrisani prvenstveno na i oko strategijskih ključnih tačaka toga područja, kao što su Beograd, karpatski prevoji i sl.¹⁸

Geneza Memoranduma koji je izradio dr Štukart, šef Odjeljenja za okupirane jugoistočne oblasti u Ministarstvu unutrašnjih poslova Trećeg Rajha (*Leiter der Zentralstelle im Reichsministerium des Intern für die besetzten Südostgebiete*), sa zvanjem državnog sekretara, dakle, najnadležniji rukovodilac Trećeg Rajha za ovo pitanje — jasno pokazuje da je on, između ostalog, proizvod prijedloga i zahtjeva rukovodstva njemačke narodne grupe u Jugoslaviji, koji su pripremljeni i razrađeni na osnovu zaključaka određenih pripremnih sastanaka za Bečku konferenciju ministara spoljnih poslova sila Osovine o podjeli Jugoslavije¹⁹ na kojima se raspravljalo o položaju njemačke manjine u „nekadašnjoj jugoslovenskoj državi”.²⁰

Želje i aspiracije rukovodstva „Kulturbunda” u pogledu Beograda i Podunavlja, koje je nastupalo kao političko rukovodstvo njemačke narodnosti u Jugoslaviji u zaključcima sastanka održanog u Beču 16. aprila 1941. godine u organizaciji Komesarijata Rajha za učvršćenje njemačke narodnosti (*Reichskommesar für die festigung des Deutschtums*) izražene su gotovo istim riječima, kao i u Memorandumu:

„... Da bi se jednom za svagda zajamčila prevlast Rajha u Podunavlju...” itd. kao i u Memorandumu. Potreba Rajha da se Beograd uzme u svoje ruke obrazlaže se i činjenicom da samo onaj „ko drži čvrsto u rukama Beograd” može vladati Gvozdenim (Đerdap) i Bečkim vratima, kao i „da bi time bio osiguran njemački vojnopolitički položaj (u stvari dominacija, primj. M. K.) prema Srbiji, Hrvatskoj, Mađarskoj, Rumuniji i Bugarskoj” i kaže da „tamo naseljeni Nijemci mogu svoju vojnu obavezu da ispune u njemačkom beogradskom garnizonu...” i da bi oni „... bili matično ljudstvo tvrdave Rajha, uvijek spremno za akciju...”²¹

¹⁸ O. F. A. History of Modern Hungary 1929—1945. New York 1957, 1. Bd. str. 435: Vidi H. U. Wehler, n. č. str. 73.

¹⁹ Održana 21. i 22. aprila 1941. godine.

²⁰ Jedan sastanak je održan još dok su se vodile ratne operacije 16. aprila 1941. godine u Beču. Vidi šire: Jovan Marjanović, „Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941”, Institut društvenih nauka, Beograd 1963, str. 17—18. Druga dva na kojima su uzeli učešće predstavnici Ministarstva unutrašnjih poslova i Komesarijata Rajha za učvršćenje njemačke narodnosti održani su pod predsjedništvom ambasadora Ritera 18. 4. 1941. i državnog sekretara Štukarta 19. 4. 1941. H. U. Wehler, n. dj. str. 75—76.

²¹ Johann Wüscht, Pläne des Dritten Reiches zur Neuordnung des jugoslawischen Raumes nach, 1941. u godišnjaku (*Jahrbuch*) „Der donauschwabische Lehrer” Minhen 1959 — str. 67—69.

Hitlerove Privremene smjernice za podjelu Jugoslavije od 12. aprila 1941. godine na osnovu planova izrađenih još prije početka neprijateljstava, međutim, u tački Petoj predviđale su samo toliko za početni period da se Beograd kao izričito nepomenuti dio „područja Stare Srbije „stavi” pod njemačku vojnu upravu potčinjenu Komandi kopnene vojske”. Zemun se u Smjernicama, takođe, ne pominje. Hitlerova namjera o njegovoj budućnosti ni iz ostalih odredaba nije, međutim, jasno vidljiva, kako zbog činjenice da se u samim Smjernicama pod Banatom podrazumijeva Vojvodina, tako i zbog nedefinisanosti „nacionalnih granica samostalne države Hrvatske”. Pančevo, koje je do rata bilo u sastavu Uprave grada Beograda, nedvosmisleno se ovim Smjernicama odvaja od Beograda i u okviru Banata („istočno od Tise”) stavlja „za sad pod njemačku zaštitu” — protektorat, čime je još jedanput istaknuta privremenost ovih razgraničenja.²²

Privremenost rješenja, a ne nepostojanje namjera i planova, diktirala je neprecizne formulacije u operativnoj dokumentaciji o čemu svjedoče kako brojne izjave samog kancelara Trećeg Rajha i drugih kompetentnih faktora tadašnje njemačke države, tako i konkretna djelatnost okupacionih organa na terenu i rukovodstava njemačke narodne grupe u Jugoslaviji. Tako, njemački poslanik u Zagrebu F. Kaše (*Friedrich Käsche*) već 23. aprila 1941. godine izvještava Ministarstvo inostranih poslova da je u istočnom Sremu u toku sprovođenje plana o stvaranju „autonomne njemačke oblasti oko Beograda”. Krajslajter istočnosremskog (zemunskog) okruga njemačke narodne grupe u izvještaju od 3. maja 1941. godine,²³ koji u navedenom članku djelimično citiraju Božić i Mitrović, ističe da „ovaj prostor treba da se održi za novu jugoistočnu oblast Rajha (Banat, Bačka, istočni Srem) koja je u stvaranju”, navodeći da su između ostalih već preduzete i mjere za dalje naseljavanje folksdojčera u istočni Srem.²⁴ Svakako dobro obaviješteni komandant njemačke 714. posadne divizije, general Štal (*Fridrich Stall*) mjesec dana kasnije pisao je iz Beograda svojim rođacima u Njemačku²⁵ da se govori:

„...da bi Beograd trebalo da postane slobodan grad (kao Hamburg). Tada više ne bi bio glavni grad Srbije, već slobodni njemački grad. Njemu bi se pripojio čitav Banat (i ovdje se misli na Vojvodinu, primj. M. K.). Na taj način Nijemci, koji tamo žive, ne bi bili pod Mađarskom ili Hrvatskom”.²⁶

U nekim publikacijama koje osporavaju postojanje namjera o stvaranju njemačke podunavske pokrajine, pored insistiranja da oni nisu bili

²² Verläufige Richtlinien für die Aufteilung Jugoslawien, Oberkommando der Wehrmacht W. F. St. (Abt. L. (IV) Qu), Nr. 00630, F. H. Qu, den 12. 4. 1941, Geheime Komandosache, *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodičkom ratu jugoslovenskih naroda*, Vojnoistorijski institut (u daljem tekstu *Zbornik...*), tom II, knjiga 2, Beograd 1954, str. 543—547.

²³ Nalazi se u Istorijском arhivu Novi Sad, IA PK AK 14678/5.

²⁴ N. Božić i R. Mitrović, n. čl. str. 121.

²⁵ Cenzura inostranih pisama u Beču zadržala je ovo pismo i izvorno dočekala zainteresovanim nadležtvima Trećeg Rajha. General je najvjerovatnije ukoren zbog ovog saopštavanja državnih tajni neovlašćenim licima.

²⁶ Cenzura inostranih pisama u Beču, br. 12.886/41 od 11. 8. 1941, Pismo generalmajora Fridriha Štala iz Beograda Hajne-u Štalu u Šibeshajm, AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-77, R-1314/1053.

ozvaničeni na najvišem nivou, navodi se i argument da ti planovi u toku okupacije nisu realizovani. Ove publikacije u prvi plan ističu nacističke planove o preseljavanju folksdojčera iz jugoistočne Evrope na istok.

Dok je već samo po sebi očigledno da o krajnjim konzekvencama novog evropskog poretka i planiranog prostornog uređenja nije moglo biti reći u toku trajanja rata, ili bar prije pobjedonosnog okončanja nacističkog pohoda na Sovjetski Savez, treba reći da su i planovi o preseljavanju bili stvarni, ali su oni bili samo alternativa u slučaju da se ne mogne ostvariti ideja o Dunavu kao njemačkoj rijeci. Paralelno postojanje ovako dijametalno suprotnih planova i namjera omogućavala je Trećem Rajhu da tokom čitavog rata manipuliše njemačkim nacionalnim manjinama u Podunavlju. Kolebajući se između ove dvije alternative, zasjenjen megalomanskim idejom o izgradnji džinovskog autoputa na istok duž koga bi bila nanizana njemačka naselja i gradovi i istovremeno ogorčen brzinom asimilacije njemačkog elementa u Mađarskoj, Hitler 22. februara 1942. konstatiše da je „sjever važniji od juga“. Međutim, „pošto je Dunav Dunav“ i pošto se ničim ne može nadomjestiti Hitler zaključuje da „Gvozdena vrata (Đerdap) treba zasjeti“. On se nuda da će i ovu oblast uz pomoć „bakarnog borera“ (aluzija na borski bakar — primj. M. K.) naseliti Nijemcima.²⁷

Dok pomenuti dokumenti nedvosmisleno potvrđuju neposredne pripreme i konkretnu akciju na ostvarenju Süddeutsche Reichsgau, u 1941. godini, ova Hitlerova izjava i izjava od 29. juna 1942. godine, za vrijeme ručka u Glavnom stanu u Vinici, očigledno pokazuju privremenost drugačije ostvarenih rješenja u 1941. godini. Prema Pikerovim za bilješkama, Hitler je 29. juna 1942. u vezi sa više puta postavljenim pitanjem „da li ćemo Beograd i ovoga puta napustiti?“ rekao:

„Nakon što smo ga sada, po treći²⁸ put morali osvojiti, treba konačno ipak da ga zadržimo!“ Hitler je i ovom prilikom podvukao da ni pod kojim uslovima nema odstupanja od Đerdapa i da se Dunavom mora vladati i upravljati kao njemačkom rijekom.²⁹

Šef upravnog štaba Vojnoupravnog komandanta Srbije H. Turner³⁰ u referatu komandantu Jugoistoka na savjetovanju u Beogradu navodi da je na propagandi folksdojčerske slobodne države Banata (*Freistaat Banat*) radio i okupacioni SS puk „Grosdojčland“ i precizira da je proglašenje trebalo da se izvrši 1. maja 1941. godine.³¹

Ni Bečka konferencija ministara spoljnih poslova sila Osovine, održana 21. i 22. aprila 1941. godine, nije u pogledu Beograda donijela preciznija definitivna rješenja. Zahtjevi njemačke Vrhovne komande oružanih snaga i Komande kopnene vojske izrađeni 18. aprila 1941. godine u vezi sa pripremama za ovu Konferenciju odnosili su se uglavnom na

²⁷ Henry Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941—1942*, Seewald Verlag, Stuttgart 1965, str. 183—184.

²⁸ Hitlerova i Pikerova omaška. Njemačka i Austrija zauzimale su Beograd šest puta: 6. IX 1688; 18. VIII 1717; 9. X 1789; 2. XII 1914; 10. X 1915. i 12. IV 1941.

²⁹ H. Picker, n. dj., str. 419.

³⁰ Dr. Harold Turner, do rata predsjednik pokrajinske vlade, sa dužnosti šefa Upravnog štaba opozvan 1. novembra 1942. Kao ratni zločinac osuđen u Beogradu 22. decembra 1946. godine.

³¹ Turnerov referat od 29. 8. 1942, Zbornik..., tom I, knjiga 4, str. 266.

proširenje predviđene teritorije pod njemačkim protektoratom³² u oblasti Bora, čija bi granica trebalo da bude zapadno od smederevske željezničke pruge i na obezbjedenje plovidbe na Dunavu od Beograda do bugarsko-rumunske granice, te željezničke pruge Beograd—Solun. Iz tih zahtjeva je očigledno da se već podrazumijeva uključenost Beograda u planirani „Protektorat Banat, Beograd i Bor sa okolinom”. To pokazuje i skica priložena Zapovijesti komandanta njemačke kopnene vojske za uspostavljanje vojne uprave u Srbiji od 20. aprila 1941. godine.³³ Sutradan, 21. aprila, Operativna uprava Vrhovne komande oružanih snaga predložila je još i to da sjedište srpske vlade bude u Nišu, što je još jedna nedvosmislena potvrda da je i u vojnim krugovima postojala namjera da se Beograd izdvoji iz Srbije.³⁴

Ministarstvo spoljnih poslova Trećeg Rajha u pripremama za Bečku konferenciju nije namjeravalo otkrivati konačne ciljeve, ali je 18. aprila na sastanku predstavnika zainteresovanih ministarstava Rajha, u Beču, njegov predstavnik, referent za narodnosna pitanja Triska (*Triska*), kad je već pitanje pokrenuo predstavnik Ministarstva unutrašnjih poslova (dr. Štukart), podržan saglasnošću šefa Centra za vezu sa organizacijama njemačke narodnosti u inostranstvu (SS-general Volfa — *Karl Friedrich Wolf*) istakao da se „sudbina Vojvodine ne može posmatrati sama za sebe, već u vezi sa 700.000 folksdojčera koji su nastanjeni u Podunavlju i predložio autonomiju ove oblasti.³⁵ A da je u sklop ovih razmatranja, ulazio i Beograd i da ona nisu bila okončana ni 21. aprila kada je Bečka konferencija već bila u toku, svjedoči izvještaj generala Varlimonta (*Walther Warlimont*) iz Beča.

Sudbinu Beograda, međutim, za 1941. godinu odlučila je činjenica da bi osamostaljivanje Banata sa Beogradom, istočnim Sremom i eventualno Borskim bazenom značilo preuranjeno demonstriranje planova o uređenju podunavskog prostora. To ni u kom slučaju ne bi pogodovalo odnosima sa mađarskim i rumunskim „saveznicima” i to neposredno pred otpočinjanje rizičnih operacija protiv Sovjetskog Saveza. Vezivanje Beograda uz Banat u slučaju da ovaj bude predat (makar i privremeno) Mađarskoj bio bi čist gubitak, naročito za privredne interese Trećeg Rajha.

Zbog toga su, dok su na nivou ministarstava i najviših vojnih komandi intenzivno pretresane mogućnosti obrazovanja njemačke pokrajine u Podunavlju i njenog manjeg ili većeg obima, eventualno privremeno maskirane njemačkim protektoratom nad Banatom, Beogradom i Borom, ministri spoljnih poslova na Bečkoj konferenciji, u skladu sa Hitlerovim obećanjima mađarskom poslaniku grofu Stojaji-u³⁶ odlučili da Banat (pored Bačke, Baranje, Prekomurja i Međumurja) pripadne Mađar-

³² AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-77, R-1295/789-97 i 799-803.

³³ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-77, R-1245/1113.

³⁴ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-77, R-1295/1084-85;

³⁵ Triskin izvještaj Ribentropu od 21. IV 1941. godine; AVII, NjA, Mikroteka, London, R-2/7339-41.

³⁶ *Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945, Serie D, Band XII/2, str. 485—490* — Hevelova zabilješka o razgovorima Hitler—Stojaji 19. IV 1941. godine.

skoj.³⁷ Tako su otpali i planovi o uspostavljanju protektorata kako nad Borom i Beogradom, tako i nad Banatom, jer je njemačka okupaciona uprava u Srbiji (čiji je sastavni dio ostao Banat, a privremeno i istočni Srem) obezbijedila poziciju za kasnije javno aktueliziranje ovih planova i nije bila prepreka da se parcijalnim mjerama postepeno ta pozicija i poboljša.

2. GLAVA

POLOŽAJ I VELIČINA BEOGRADA U VRIJEME NJEMAČKE AGRESIJE APRILA 1941. GODINE

Beograd je u Kraljevini Jugoslaviji, kao državna prestonica, sačinjavao zasebnu administrativnu jedinicu, izdvojenu iz banovina, pod nazivom Uprava grada Beograda. U njegovom sastavu, pored samog Beograda, nalazili su se grad Zemun i s. Bežanija na lijevoj obali Save i grad Pančevo sa Pančevačkim ritom (zahvatajući teritorije današnjih opština Krnjača, Ovča, Borča i Padinska skela) na lijevoj obali Dunava.

Popisom stnovništva 31. marta 1931. godine na teritoriji Uprave grada Beograda, na prostoru od 242 km² živjelo je 288.938 stanovnika, odnosno 1.194 stanovnika na km², od toga na 75 km² površine u Beogradu 238.775.³⁸ U Zemunu je istovremeno živjelo 28.074 a u Pančevu 22.089 stanovnika.

Državni statistički ured DFJ izračunao je maja 1945. godine da je 31. III 1941. godine u Beogradu živjelo 250.045 u Zemunu 29.364 i u Pančevu 22.713 stanovnika, dakle na teritoriji Uprave grada Beograda ukupno 302.122 stanovnika.³⁹ Iako bi ovo trebalo da bude najtačnija procjena ukupnog i pojedinačnog brojnog stanja stanovništva u Beogradu i na teritoriji Uprave grada Beograda neposredno uoči rata, pada u oči da se ona znatno razlikuje od tekućih statističkih procjena na koje nailazimo u ratnoj dokumentaciji, odakle su preuzete i u literaturu. Prema tim procjenama u Beogradu je 1941. godine živjelo 300.000⁴⁰ odnosno 320.000 stanovnika,⁴¹ a na čitavoj teritoriji Uprave grada Beograda 410.000⁴² odnosno 430.000 stanovnika.⁴³

³⁷ Isto, str. 524—526. Šmitova zabilješka o rezultatima njemačko-italijanskih pregovora o preuređenju jugoslovenskog prostora (Bečka konferencija 21—22. IV 1941) od 24. aprila 1941. godine.

³⁸ . . . Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, Sarajevo 1940.

³⁹ . . . Izračunat broj stanovništva Jugoslavije za 1941. i 1945. godinu, Demografska statistika, Serija II, sveska II, str. 7—8.

⁴⁰ Izvještaj Beogradske opštine o rezultatima popisa 18. V 1941. I A B, fond OGB, UO, br. 754/41.

⁴¹ Jovan Marjanović, „Beograd”, Nolit — Prosvjeta, Beograd 1964, str. 59.

⁴² AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-246/358—59.

⁴³ . . . Enciklopedija Jugoslavije, Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1955, sveska 1, str. 457.

Analizom metodologije kojom je Državni statistički ured DFJ dobio izračunat broj stanovništva za 1941. i 1945. godinu ustanovili smo da Ured nije uzeo u obzir mehanički priraštaj stanovništva koji je u Beogradu posljednjih deset godina uoči rata bio izuzetno visok, kao i da pri tome nisu uzimane u obzir eventualne administrativne promjene, a ovdje se upravo i o tome radi, jer je pored Beograda, Zemuna i Pančeva Uprava grada Beograda 1941. godine obuhvatala još 14 prigradskih opština i to: Veliki Mokri Lug, Višnjiću, Žarkovo, Železnik, Jajince, Kneževac, Kumodraž, Mali Mokri Lug, Mirijevo i Resnik, te Bežaniju na lijevoj obali Save i Ovču, Borču i Vojlovicu na lijevoj obali Dunava, pa po našem mišljenju u ta dva elementa treba tražiti onu razliku od čitavih stotinu hiljada. U nemogućnosti da se cifre tačnije odrede možemo uzeti da je 6. aprila 1941. godine na teritoriji Uprave grada Beograda živjelo oko 400.000, a u Beogradu oko 300.000 stanovnika.

Sam Beograd bio je već izrastao u moderan evropski grad. U to vrijeme imao je 16.000 zgrada sa 1.700 ulica. Administrativni, politički, ekonomski (240 industrijskih preduzeća i 25.000 radnika) i kulturni (Univerzitet i veliki broj raznih škola sa 73.000 daka, od čega 12.000 studenata; u gradu je izlazilo 200 listova i časopisa) centar. Beograd je uz to važna raskrsnica kopnenih (četiri normalne i jedna uskotračna željeznička pruga i pet automobilskih puteva), riječnih (Dunav i Sava sa tri pristaništa) i vazdušnih puteva, sa aerodromima u Zemunu i Pančevu.

Geografski položaj Beograda bio je od njegovog postanka veoma povoljan. Njegov značaj se, istina, u toku istorijskih epoha mijenjao, ali njegovom posjedovanju težile su sve države koje su u jugoistočnoj Evropi nastojale ostvariti dominaciju. Na stavama dviju velikih rijeka — Save i Dunava, na glavnom evropskom putu prema Aziji, na spoju triju velikih evropskih prostora — balkanskog, dunavskog i sredozemnog, Beograd je najčešće predstavljao kapiju na putu za prolazak iz jednog u drugi ili još češće tvrđavu za sprečavanje toga prolaska.

Tek sa stvaranjem Jugoslavije Beograd je dobio punu mogućnost za korišćenje povoljnog geografskog položaja. Zbog toga se, poslije prvog svjetskog rata, Beograd počeo snažno razvijati, uprkos inače sporom razvoju zemlje u cjelini. Za dvadeset godina broj stanovnika je utrostručen. Koristeći se povoljnim topografskim položajem, grad se pretežno razvijao na grebenu Kalemegdanske kose, šireći se preko Vračara prema Avali. Radilo se i na silasku grada na njegove rijeke i prelasku na lijevu obalu Save.

Iznenadni napad 4. vazdušne flote Trećeg Rajha privremeno je prekinuo taj razvoj. Za tri i po godine njemačke okupacije ne samo da ruševine nisu popravljene nego je razaranje nastavljeno, tako da je broj stanovnika u Beogradu ponovo prepovoljen. Za tri decenije po oslobođenju Beograd je ne samo obnovljen nego je postao milionski, savremen i moderan grad. Ostvario je san o prelasku na drugu stranu Save, a u toku je i njegov prelazak na lijevu obalu Dunava.

3. GLAVA

NJEMAČKE USTANOVE I ORGANIZACIJE U BEOGRADU DO 6. APRILA 1941. GODINE

Ubrzan razvoj privrednih odnosa sa Trećim Rajhom i sve snažniji prođor njemačkog kapitala u Jugoslaviju u vezi sa priklanjanjem Osvrini vlade Stojadinovića i Cvetkovića, a naročito njemački planovi za prođor na istok, uslovili su znatno povećanje njemačkog diplomatskog aparata, raznih legalnih i kamufliranih agencija, predstavništava i drugih organizacija pod kojima su se često krili obavještajni organi. Njemačka kolonija u Beogradu od 1921. do 1940. godine narasla je od 137 na oko 5.000 članova.⁴⁴

Svi njemački državljeni u inostranstvu bili su učlanjeni u Narodni savez za Nijemce u inostranstvu (*Volksbund für das Deutschtum im Ausland — VDA*).⁴⁵ Preko ove organizacije, uprkos isticanju njene nezavisnosti, vršen je na njih nacistički uticaj. Mnogi njeni članovi prikupljali su obavještajne podatke. Od 1939. godine Organizacija je potčinjena nacističkom Centru za veze sa organizacijama njemačke narodnosti u inostranstvu (*Volksdeutsche Mittelstelle — Vo — Mi*) i postala njegov instrumenat i legalni okvir za nacističku indoktrinaciju pripadnika njemačke nacionalne manjine u mnogim državama svijeta.

U okviru ove organizacije radila je i Zagranična organizacija Nacističke partije (*Auslandsorganisation der Nationalsozialistischen Arbeitspartei — AO der NSDAP*)⁴⁶ koja je po dolasku Hitlera na vlast predstavljala posebnu vrstu nacističke obavještajne mreže u inostranstvu. Njen rad u Beogradu, i u Jugoslaviji uopšte, bio je toleriran, iako ne i zvanično dozvoljen. Mjesna grupa u Beogradu (*Ortsgruppe Belgrad*) je 1939. godine imala oko 900 članova.⁴⁷

Osnivač Mjesne grupe u Beogradu Franc Nojhauzen⁴⁸ preuzeo je 1935. godine vođstvo Zemaljske grupe (*Landesgruppe Jugoslawien AO (NSDAP)*) ove organizacije za Jugoslaviju i ostao glavni organizator ideo-loške i propagandne aktivnosti njemačke kolonije u Beogradu, u prvom redu među pripadnicima njemačke narodnosti, koja se odvijala preko zajedničkih priredaba, filmskih predstava, izleta, štampe, kroz Njemačko-šapski kulturni savez, sportska društva, zadruge i druge organizacije pripadnika njemačke kolonije i njemačke narodnosti u Jugoslaviji.⁴⁹

Naročiti uticaj, bez svojih posebnih legalnih organa, imala je posebna ustanova NSDAP — Folksdjočerska centrala, tačnije nacistički Centar za veze sa organizacijama njemačke narodnosti u inostranstvu —

⁴⁴ Ch. Brücker, n. dj. str. 225.

⁴⁵ Organizacija je postojala i prije dolaska nacista na vlast i u početku je nosila naziv Verein für das Deutschtum im Ausland.

⁴⁶ Organizacija je formirana 1931. godine, a od 1938. godine činila je Četredeset treću oblast NSDAP. Na njenom čelu nalazio se gaulajter Ernst Wilhelm Bole (Bohle), D. Biber, n. dj. str. 62—65, 136—137 i 278—279.

⁴⁷ Ch. Brücker, n. dj. str. 228.

⁴⁸ Franz Neuhausen, njemački generalni konzul u Beogradu, kasnije Generalni opunomočenik Trećeg Rajha za privredu u okupiranoj Srbiji, osuđen kao ratni zločinac na 20 godina robije.

⁴⁹ Ch. Brücker, n. dj. str. 225—230.

specijalizovana ustanova za rad sa njemačkom emigracijom.⁵⁰ Još prije aprila 1941. godine njen uplitanje u rad svih folksdojčerskih organizacija, naročito Njemačko-švapskog kulturnog saveza dovelo je do toga da je praktično njime komandovala i bila u mogućnosti da ga 6. aprila u cijelini stavi na raspoloženje diverzantsko — subverzivnoj organizaciji obavještajne službe njemačkog Vermahta.

Od brojnih privrednih predstavnistava, agencija i preduzeća koja su se bavila i obavještajnim zadacima treba navesti Njemački turistički ured (*Deutsches Verkehrsbüreau*) kojega je u Beogradu 1934. godine otvorio Nojhauzen.⁵¹ Ured je u stvari na licu mesta usmjeravao špijunsku djelatnost profesionalnih agenata, turista i drugih njemačkih državljanina na proputovanju kroz Jugoslaviju. Tom djelatnošću u okviru Ureda od 1938. godine rukovodio je, kao službenik Ureda, zakonspirisani opunomoćenik VI (obavještajne) uprave — Glavne uprave bezbjednosti Trećeg Rajha (*Reichssicherheitshauptamt* — *Auslandsnachrichtendienst* — *RSHA* — *Amt VI*) inženjer Karl Kraus, kasnije šef gestapoa za Beograd, koji je u licu (takođe vješto kamufliranih) oficira njemačke službe bezbjednosti (*Sicherheitsdienst* — *SD*) imao pomoćnike u svim krajevima Jugoslavije.

Veoma značajan uticaj vršen je i preko preduzeća i banaka koji su imali mješoviti kapital. Napomenućemo samo da je Nojhauzen bio član Upravnog odbora udruženja jugoslovenskih banaka i da je bio u mogućnosti da formira tako snažna preduzeća kao što je (1940. godine formirano) rudarsko preduzeće Jugomontana AD, preko koga je u toku rata dobrim dijelom vršen izvoz ruda iz Srbije. Slično preduzeće formirao je istovremeno i Krupov predstavnik u Beogradu Lujo Herazim pod nazivom Jugohrom AD, koje je organizovalo proizvodnju i izvoz hromove rude iz Srbije i Makedonije.⁵²

Nojhauzen je 1936. godine postao generalni konzul za privredna pitanja pri njemačkom poslanstvu u Beogradu, a onda, kada je to priklanjanje kraljevske vlade silama Osovine omogućilo, i Opunomoćenik četvorogodišnjeg plana za Jugoslaviju (*Generalbevollmächtigter des Vier-jahrplanes für Jugoslawien*), u kojem svojstvu je u Beogradu okupio gromazan stručni štab i u Jugoslaviju doveo mnogobrojne rudarske, finansijske, trgovačke i druge privredne eksperte (Rajzer — Raiser, Zengen — Soengen, Gemind — Gemünd, Krig — Krieg, Hislajter — Hissleiter, Štajger, Milman — Millmann, Klar — Klar, Dirigl — Dürriegel, Bešer — Bäscher i drugi), infiltrirajući ih u sve, za Njemačku značajne, grane privrede.⁵³ Svi oni gotovo bez izuzetka uključeni su kasnije u njemački okupacioni aparat u Jugoslaviji.

Zvanično diplomatsko predstavništvo — Njemačko poslanstvo u Beogradu (*Botschaft Belgrad*), na čijem čelu se nalazio fon Heren,⁵⁴ sva-

⁵⁰ D. Biber, n. dj. str. 136—137 i 276—277. Organizacijom je od 1937. godine rukovodio Verner Lorenc. Formirana 1936. godine u početku je bila potčinjena Rudolfu Hesu (*Hess*).

⁵¹ D. Biber, n. dj. str. 63.

⁵² AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-77, R-1312/755-58 i 771—772.

⁵³ N. Živković, Ratna šteta koju je Njemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, Institut za savremenu istoriju i NIP Export-press, Beograd 1975, str. 32—34.

⁵⁴ Viktor fon Heren (*Vicktor von Heeren*) na dužnosti njemačkog poslanika u Beogradu nalazio se od 1933. godine do aprila 1941.

kako je sa svojim personalom brojnijim od mnogih ambasada bilo centar cjelokupne legalne i ilegalne podrivačke djelatnosti. Njegovim posredstvom prenošeni su izvještaji i primane direktive iz Rajha. Dovoljno je istaći da je u okviru ovog poslanstva na bazi reciprociteta između ostalih djelovao od januara 1938. godine i opunomoćenik Glavne uprave bezbjednosti Trećeg Rajha u funkciji policijskog ataše Hans Helm⁵⁵ čiji je zadatak bio proučavanje metoda rada i mjera jugoslovenske policije i kome su bila pristupačna akta Ministarstva unutrašnjih poslova.⁵⁶

Zanimljivo je da su međudržavni sporazum o tome decembra 1937. godine potpisali Upravnik grada Beograda Milan Aćimović i njegov šef Opšte policije Dragi Jovanović, što je bilo moguće samo zato što je Opšta (tj. politička — primj. M.K.) policija Kraljevine Jugoslavije bila u sastavu Uprave grada Beograda, a ne u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova. U Berlinu potpisani sporazum, za koga su pored potpisnika znali još samo predsjednik vlade Milan Stojadinović i kraljevski namjesnik Knez Pavle, dopunjeno je deset dana kasnije u Beogradu aneksom o saradnji protiv „subverzivne djelatnosti komunista”. Ovim putem su se u RSHA slivali svi podaci o Komunističkoj partiji Jugoslavije i uopšte o protivnicima Trećeg Rajha kojima je raspolagala jugoslovenska policija.⁵⁷

O obavještajnim mogućnostima Poslanstva govori i činjenica da je ono u martu 1941. godine otkrilo pripreme državnog udara i o tome obavijestilo Ministarstvo inostranih poslova Trećeg Rajha.⁵⁸

Drugi već uobičajeni, obavještajni organ u okviru Poslanstva bio je vojni ataše pukovnik Tusen. U tom svojstvu on je bio legalni organ Obavještajne i kontraobavještajne uprave njemačke Vrhovne komande oružanih snaga (*Oberkommando der Wehrmacht — Auslands — Nachrichten und Abwehr Amt*), poznata pod skraćenim nazivom Abver. Drugo odjeljenje ove Uprave, Abver-2, pred napad na Jugoslaviju, formiralo je od svojih agenata široku sabotažno-subverzivnu organizaciju — „Jupiter”. Naredenjem predsjednika Kulturbunda dr. Janka ova organizacija je 6. aprila u cijelini stavljena na raspoloženje „Jupiteru”.⁵⁹

Formiranje organizacije „Jupiter” završeno je tek u novembru 1940. godine, ali je ona u aprilskom ratu bila glavni koordinator i rukovodilac svih petokolonaških, subverzivnih i obavještajnih akcija u Jugoslaviji, pošto su joj sa otpočinjanjem ratnih operacija stavljene na raspolažanje i sve ostale do tada izgrađene agenture i mreže, bez obzira na njihove dotadanje zadatke. To je u stvari bio ogranač Sabotažnodiverzantskog odjeljenja njemačke Vojne obavještajne i kontraobavještajne službe, a

⁵⁵ Hans Helm, SS-major, od januara 1938. do aprila 1941. policijski ataše Trećeg Rajha pri Poslanstvu u Beogradu, od aprila 1941. do početka 1942. godine pomoćnik šefa Gestapo-a Operativne grupe policije i službe bezbjednosti Trećeg Rajha za Jugoslaviju, zatim policijski ataše u NDH. Vojni sud za grad Beograd osudio ga je 22. decembra 1946. godine za počinjene zločine na smrt vješanjem. AVII, NjA, k. 27, br. reg. 2/5.

⁵⁶ D. Biber, n. dj. str. 231.

⁵⁷ Holm Sundhausen, Obavještajna služba i policijski aparat Hajnriha Himlera u „Nezavisnoj državi Hrvatskoj”, Vojnoistorijski glasnik, XXIII/2, Beograd 1972. str. 93—95.

⁵⁸ Dr. Jakob B. Hoptner, „Jugoslavija u krizi 1934—1941.” Kolumbija univerzitet, Njujork—London 1952, prevod C. Nikitovića štampan u SR Njemačkoj 1962. str. 353.

⁵⁹ D. Biber: n. dj. str. 231 i 253.

nešto manje od 15.000 pripadnika njemačke narodnosti, od čega 5.000 stranaca. U Beogradu su oni imali i njemačku gimnaziju, a na teritoriji Uprave grada Beograda više osnovnih škola, zatim posebne listove i časopise, kulturna i sportska društva, te profesionalna, omladinska, ženska i druga udruženja, privredne zadruge itd. Imali su i svoju političku partiju, „Partei der Deutschen in Jugoslawien“ koja je zabranjena šestojanuarskom diktaturom 1929. kad i sve ostale partije, a njen izrazito nacionalsocijalistički orijentisani nasljednik „Pokret obnove“ („Erneuerungsbewegung“) 1938. godine se priključio Stojadinovićevoj Jugoslovenskoj radikalnoj zajednici, — JRZ — u vrijeme kada je ova počela fašizaciju čitave zemlje. Njemačkošvapski kulturni savez (*Deutschschwabische Kulturbund DSKB*)⁶⁴ postepeno je poprimio karakter izrazite nacističkom ideologijom duboko prožete političke organizacije koja se infiltrirala u gotovo sve pore društvenog života pripadnika njemačke narodnosti u Jugoslaviji. U periodu od 1933. do 1938. godine nacisti su u prvom redu pod firmom „obnovitelja“ ovladali svim rukovodstvima i svim organizacijama Kulturbunda, eliminisući iz njih ne samo progresivne nego i sve druge elemente koji bi mogli pružiti otpor nacifikaciji čitave narodnosti i sve više se ponašali kao vođe folksdojčera kao cjeline. Na teritoriji Uprave grada Beograda Kulturbundom je rukovodilo Oblasno rukovodstvo (*Gauleitung — Belgrad*) na čelu sa „gaulajterom“ Kristijanom Brikerom. Organizacijama u Beogradu, Zemunu i Pančevu, shodno nacističkom firer-principu, rukovodili su mjesne vođe (*Ortsgruppenleiter*).⁶⁵

Sa početkom drugog svjetskog rata 1939. godine petokolonaška aktivnost folksdojčera u Beogradu toliko je ojačala da je i vlada Cvetković — Maček morala protiv njih preduzimati mjere. Marta 1941. godine ponovo su u Beogradu bili rasturani različiti leci, pa su zbog toga uhapšeni neki rukovodioci Mjesne grupe Kulturbunda i njegove omladinske organizacije, ali su na intervenciju Poslanstva Trećeg Rajha pušteni iz zatvora.

Izgleda da su za doturanje ovih letaka (a možda i drugog subverzivnog materijala) korišteni i putnički avioni „Lufthanze“ na redovnoj liniji za Beograd. Naime, utvrđeno je da je njemački putnički avion 3. marta 1941. godine u 16 sati prilikom spuštanja na Beogradski aerodrom nisko nadletio igralište njemačkog sportskog društva Ciglana u Franctalu — Zemun i tom prilikom bacio tri paketa.⁶⁶

O destruktivnom radu i njegovom obimu na teritoriji Uprave grada Beograda najpotpunije podatke pruža Izvještaj Uprave grada o propagandnom i obavještajnom radu njemačke manjine od 10. marta 1941. godine. Tu se između ostalog kaže da je u posljednjih mjesec dana samo „Njemački saobraćajni biro... rasturio oko 30.000 primeraka raznih brošura, knjiga, i karata... da njemačka obavještajna služba... ima oko 200 obavještajnih organa... na teritoriji Uprave grada Beograda... da ovi imaju veliki broj povjerenika i da raspolažu sa povjerljivim kreditima od 500—800.000 dinara mjesечно...“

⁶⁴ Osnovan 20. juna 1920. godine u Novom Sadu, gdje mu je sve do 1941. godine bilo i sjedište.

⁶⁵ Ch. Brückner, n. dj. str. 242—249.

⁶⁶ Obavještenje Komande garnizona Beograda Upravniku grada Beograda od 6. III 1941. godine.

Tako je do 1941. godine većina pripadnika njemačke narodnosti u Jugoslaviji dovedena na pozicije da postane instrumenat predstojeće agresije i značajan faktor u sprovodenju nacističke okupacije u Jugoslaviji. Štaviše, njima je često dodjeljivan najprljaviji dio okupacione politike, pošto su u mnogim slučajevima upravo oni bili neposredni izvršioci zločina. Put do toga bio je dug i otpori unutar njemačke narodne grupe su bezobzirno kršeni. Za postizanje cilja korištena su sva sredstva od ekspanzivne ekonomске, vojne i političke moći Trećeg Rajha i njegovog enonormno razvijenog propagandnog aparata do raspirivanja nacionalističkih strasti i uvlačenja ideološki zavrbovanih u subverzivne i obavještajne mreže. Obećanja, korupcije, ucjene, zastrašivanja i stvaranje iluzija o istorijskoj misiji nacije gospodara uz ulaganje ogromnih materijalnih sredstava i korištenje nacionalne neravnopravnosti i veoma pogodne atmosfere depolitizacije širokih masa u Kraljevini Jugoslaviji doveli su do poznatih rezultata.

Pa ipak, iako su mnogi demokrati i progresivni ljudi iz redova njemačke narodnosti u Beogradu i Zemunu ranije ili u toku okupacije skrenuti i u značajnoj mjeri prisiljeni na izvršavanje nametnutih obaveza, izvjestan broj, prije svega komunisti, ostali su dosljedni svojoj borbi i u narodnooslobodilačkom ratu dali svoj doprinos pobjedi nad Hitlerom, čije je zločinačko manipulisanje njemačkim nacionalnim manjinama u drugim zemljama dovelo do njihove propasti.

Poznat je primjer porodice Toma Devalda (*Tomas Dewald*) iz Zemuna, koja je od početka ustanka prihvatile oružanu borbu protiv okupatora kao svoju i uključujući i svoje troje djece (Aleksandra, Tomu — mlađeg i Terezu) u njoj do kraja učestvovala. Oca Tomu nacisti su zajedno sa ženom Franciskom (kad su ih 1942. godine zarobili u Sremu) objesili na Sajmištu.⁶⁷ Braća Jozef i Herman Šener (*Joseph i Hermann Schöner*), Jozef Lajbenšpenger (*Joseph Leibenspenger*), Jozef Giler (*Joseph Güller*) iz Beograda koji je pred rat bio i član fudbalske reprezentacije Jugoslavije, braća i sestre Oto i Georgina Burger (*Otto i Georgine Burger*) te Šandor i Marina Majer (*Schandor i Marine Maier*), braća Janko i Silvestar Fogl (*Vogel*) i drugi dali su takođe svoj puni doprinos toj borbi. Samo u Zemunu je preko trideset njemačkih porodica pomagalo narodnooslobodilački pokret.⁶⁸

Na osnovu direktive iz Rajha mnogi folksdojčeri su poslije 27. marta izbjegli vojnu obavezu i povukli se u ilegalnost. Blagovremeno upozorenji oni su pred 6. april iz Beograda evakuisali veliki broj porodica u njemačka sela u Banatu i Sremu. Naivni pokušaj generala Simovića da i rukovodstvo Kulturbunda uključi u svoja nastojanja da Hitlera uvjeri u spremnost nove vlade da prihvati sve obaveze Trojnog pakta ostao je bez rezultata između ostalog i zbog toga što su ovi bili upoznati sa namjerama vlade Rajha, pa su vješto izbjegli.⁶⁹

⁶⁷ Kosta Dimitrijević, Himlerov ordonans — naš obavještajac, NIN br. 1016—1018, Beograd 28. VI—12. VII 1970. god.

⁶⁸ Ž. Atanacković, Srem u NOB i SR, str. 168; Isti, Zemun..., str. 6, 30—31, 80—81 i dr.

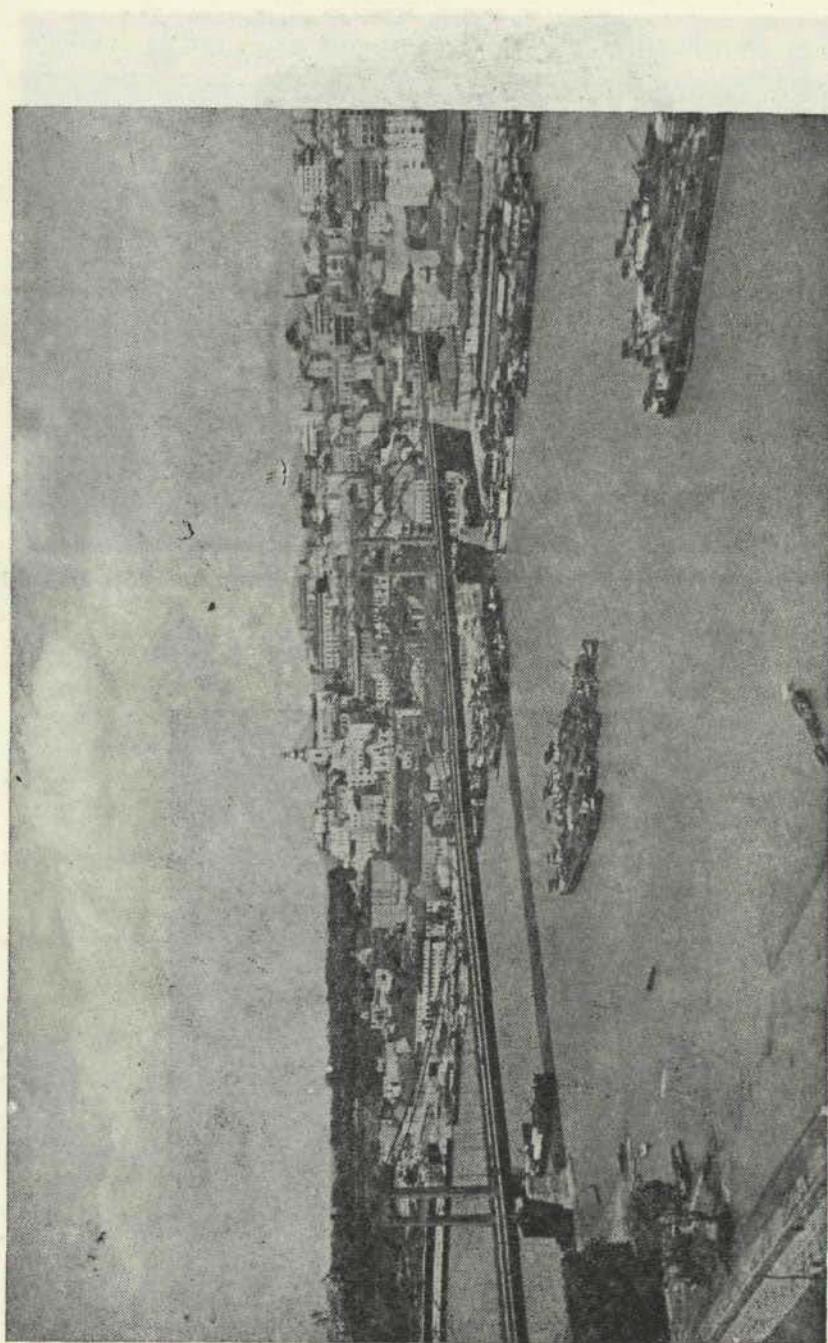
⁶⁹ Naime, 1. aprila 1941. general Simović je primio rukovodioce folksdojčera iz Beograda i Zemuna, Brikera i Snajdera, i ponudio im čak mogućnost odlaska u Njemačku dr. Janka ako on takav korak bude smatrao pogodnim. Ovaj je znajući

Isto rukovodstvo, međutim, licemjerno se javno deklarisalo za lojalnost Jugoslaviji i ispunjenje svojih građanskih obaveza. Tako je istovremeno sa čestitkom kralju Petru II, 27. marta dr Josef Janko telegrafski naredio svim krajslajterima da odmah „obustave” rad „Kulturbunda” u svim mjesnim grupama, a folksdojčerski dnevni list „Deutsche Volksblatt” sutradan 28. marta, između ostalog, je napisao: „Mi moramo pokazati disciplinu i ispuniti našu dužnost”.⁷⁰

Kakva je, međutim, ta „obustava” rada bila i na šta se odnosila „disciplina” i „ispunjene dužnosti” vidjelo se po pojačanoj aktivnosti folksdojčera i u samom Beogradu. Učestali su sastanci rukovodilaca „Kulturbunda” svih nivoa, ubrzane su pripreme za učešće u preuzimanju vlasti, zabilježeni su i ispadi na ulicama Zemuna sa javnim klicanjem Hitleru i prijetnjama Srbima, a tajno su šivene i crne uniforme za pripadnike „Dojče Mansafta” (*Deutsche Mannschaft*), te zastave i trake sa kukastim krstom.

tačno situaciju i izgovarajući se zdravstvenim stanjem na prijemu kod Simovića 3. aprila 1941. godine izbjegao dalje vođenje razgovora. Ch. Brücker, n. dj. str. 242—249.

⁷⁰ I o ovim izjavama i mjerama njemačko Ministarstvo spoljnih poslova bilo je precizno i na vrijeme obaviješteno. Više nego vjerovatno one su sa njim unaprijed i dogovorene. AVII, NjA, Mikroteka, London 2/7812 i 7818.

Neposredno pred agresiju Beograd je bio razvijen grad sa preko 300.000 stanovnika

Palata Riunione sjedište Ferkesbiroa, gotovo legalnog centra njemačke špijunaže

Njemački generalni konzul u Beogradu, Franz Nojhauzen (1935—1941), rukovodilac Ferkes-biroa

DRUGI DIO

BEOGRAD U PERIODU INVAZIJE

U toku invazije u Beograd došlo je do velikih gubitaka i štete, ali je takođe došlo do nekoliko pozitivnih rezultata. Počelo se sa razvojem novih zemaljskih linija i novih putova za izvoz i ulazak. Povećana je raznolikost proizvoda na domaćim tržištima, a članstvo u Međunarodnoj organizaciji za trgovinu i razvoj je dovelo do povećanja broja stranih investitora u Beogradu, a takođe do povećanja broja stranih poseta. Međutim, ovo je takođe dovelo do povećanja inflacije u Beogradu (iznad 10%).

U toku invazije, od 25. do 27. marta 1991. godine, u Beogradu su počele vojne operacije i opštinske jedinice počele da gradiju građane i građanske objekte, prethodno je drugi Međunarodni sabor održan u Beogradu, povećavajući vrednost grada. Međutim, ovo je takođe dovelo do povećanja inflacije u Beogradu, više nego početkom invazije.

U toku invazije, u Beogradu je došlo do velikih gubitaka i štete, ali je takođe došlo do nekoliko pozitivnih rezultata. Počelo se sa razvojem novih zemaljskih linija i novih putova za izvoz i ulazak. Povećana je raznolikost proizvoda na domaćim tržištima, a članstvo u Međunarodnoj organizaciji za trgovinu i razvoj je dovelo do povećanja broja stranih investitora u Beogradu, a takođe do povećanja broja stranih poseta. Međutim, ovo je takođe dovelo do povećanja inflacije u Beogradu (iznad 10%).

U toku invazije, u Beogradu je došlo do velikih gubitaka i štete, ali je takođe došlo do nekoliko pozitivnih rezultata. Počelo se sa razvojem novih zemaljskih linija i novih putova za izvoz i ulazak. Povećana je raznolikost proizvoda na domaćim tržištima, a članstvo u Međunarodnoj organizaciji za trgovinu i razvoj je dovelo do povećanja broja stranih investitora u Beogradu, a takođe do povećanja broja stranih poseta. Međutim, ovo je takođe dovelo do povećanja inflacije u Beogradu (iznad 10%).

U toku invazije, u Beogradu je došlo do velikih gubitaka i štete, ali je takođe došlo do nekoliko pozitivnih rezultata. Počelo se sa razvojem novih zemaljskih linija i novih putova za izvoz i ulazak. Povećana je raznolikost proizvoda na domaćim tržištima, a članstvo u Međunarodnoj organizaciji za trgovinu i razvoj je dovelo do povećanja broja stranih investitora u Beogradu, a takođe do povećanja broja stranih poseta. Međutim, ovo je takođe dovelo do povećanja inflacije u Beogradu (iznad 10%).

5. glava

ZLOČINAČKO BOMBARDOVANJE OTVORENOG GRADA

Njemačka agresija na Jugoslaviju među prvima je i najteže pogodila Beograd. Nebranjeni grad je napadnut uprkos činjenici da ga je vlada Kraljevine Jugoslavije, možda i naivno, 3. aprila 1941. godine proglašila otvorenim i uprkos činjenici da je vlada Trećeg Rajha o tome bila blagovremeno obaviještena i od svojih organa sa lica mjesta.⁷¹ Ne računajući diverzantski prepad na Sipski kanal u Đerdapu, prve njemačke jedinice su bez objave rata prešle jugoslovensku granicu 6. aprila 1941. godine u 5,30,⁷² a već oko 6,50 otpočeli su napadi iz vazduha na Beograd. Dvjestotrideset i četiri bombardera i stovadeset lovaca⁷³ počelo je izvršavati Hitlerovu odluku „da neprekidnim danonoćnim napadima razori Beograd“ (podvukao M.K.).⁷⁴

Hitlerovom direktivom broj 25 od 27. marta 1941. godine izvršenje ove odluke stavljen je njemačkom vazduhoplovstvu kao jedan od dva glavna zadatka, pri čemu je drugi bio razaranje ionako nerazvijene infrastrukture jugoslovenskog vazduhoplovstva, što je praktično značilo još jedan udar po Beogradu, odnosno po njegovim aerodromima.⁷⁵

⁷¹ Pored obavještenja da je proglašenje Beograda, Zagreba i Ljubljane objavljeno u svim novinama i na radiju, u telegramu njemačkog vojnog atašea u Beogradu kaže se da u Beogradu nije uočena protivavionska odbrana i da je uočljiva namjera da se izbjegne sve što bi moglo dovesti do bombardovanja Beograda. Tuseň i Fajne su ovaj telegram uputili svim nadležnim faktorima u Berlin i on je tamo primljen 4. aprila u 17,40 sati, odnosno 36 sati prije početka ratnih operacija. O tome je i njemačko poslanstvo u Beogradu sutradan telegramom brčj 368 službeno obavijestilo Ministarstvo spoljnih poslova Trećeg Rajha. AVII, NjA, Mikroteka, Bon — 2/287.

⁷² Bile su to jedinice 12. armije sa teritorije Carevine Bugarske. Morgenmeldung 6. 4. 41, Fernschreiben an O.K. des H. A. O. K. 12, Ia Nr. 816/41, von 6. 4. 41, 09.30. Uhr, Zbornik..., tom 2, knjiga 2, str. 530—531.

⁷³ Oberkommando der Luftwaffe, Kriegstagebuch, II c, bilješka 6. IV 1941, AVII, NjA, k. 37, br. reg. 14/1.

⁷⁴ Besprechung über Lage Jugoslawien, W.(ehrmacht) F.(ührerung) St.(ab), Geheime Kommandosache, Chefsache, Nur durch Offizier, Berlin, den 27. 3. 1941, Zbornik..., tom 2, knj. 2, str. 465—472.

⁷⁵ Weisung Nr. 25, Der Führer und oberste Befehlshaber der Wehrmacht, OKH/WEST, abt. L. (I Op.) Nr. 44379, Chefs(ache) Nur durch Offizier, Geheime Kommandosache, F.(ührer) H.(aupt) Qo.(artier) den 27. 3. 41, Walther Hubatsch, Hitlers Weisungen für die Kreigsführung, Bernard und Graefe, Frankfurt am Main

Za izvršenje ovih zadataka određena je 4. vazdušna flota (*Luftflotte 4.*) pod komandom general-pukovnika Aleksandera Lera.⁷⁶ Shodno njenom operativnom planu „Strafgericht“ (strašni sud), na aerodromima oko Beća, Graca, Pećuja i Arada za ovaj zadatak je prikupljeno oko 880 aparata, od čega su po jednu trećinu sačinjavali dvomotorni bombarderi (Heinkel He-111, Dornier — DO — 17 i Junkers JU — 88), jurišni ili obrušavajući jednomotorni bombarderi „štuke“ („Stukas“ — JU — 87) i motorni lovci tipa meseršmit (*Messerschmidt*); 280 jednomotornih ME — 109 F i 80 dvomotornih razarača ME — 110. Plan „Strafgericht“ je i nazivom i sadržajem odražavao teroristički karakter vazdušnog napada na Beograd. Pored vojnih objekata, kao ciljevi avijacije bila su označena mnoga stambena naselja, skloništa po parkovima, kulturne i javne ustanove, ali su veći industrijski objekti i mostovi bili izostavljeni. Vjerovatno zbog nešto većeg broja folksdjočera, nije predviđeno ni bombardovanje Zemuna.

Raspoređena u četiri grupe,⁷⁷ njemačka 4. vazdušna flota je u prva dva ratna dana bila u mogućnosti da na Beograd koncentriše skoro sve snage i zato što je nastupanje njemačke 2. armije trebalo da počne tek 12. aprila, pa su snage 4. vazdušne flote, namijenjene za njenu podršku bile slobodne.

U prvom najsnažnijem napadu talasi bombardera (160 dvomotornih i 74 štuke) sa lovačkom pratinjom (120 meseršmita) smjenjivali su se nad Beogradom preko 2 časa. Iako je u ovom napadu na Beograd baceno 197 tona bombi, treba napomenuti da su najviše panike stvorili inače ne mnogo efikasni jurišni (obrušavajući) lovci-bombarderi zvani „štuke“, na kojima su u tu svrhu bile ugrađene specijalne sirene. U toku dana izvršena su još tri napada, drugi između 10 i 11 sati sa 57 štuka i oko 30 lovaca, treći oko 14 sati 94 dvomotorna bombardera sa 60 lovaca pratiњe, a četvrti u sumrak sa 99 štuka i 60 lovaca.⁷⁸

U toku noći, nad požarima dobro osvjetljenim Beogradom, neometano od odbrane u pojedinačnim naletima, kružilo je 16 dvomotornih bombardera i u poligonskim uslovima gadalo preostale ciljeve.

Sedmog aprila izvršena su još dva napada: prije podne sa 36, a po podne sa 24 štuke u pratiđi sa po 20 lovaca.

U dva dana 6. i 7. aprila za izvršenje terorističkog napada na Beograd upotrijebljeno je bezmalo 900 avioploeta (bombarderi 580 i lovci

1966 (u dalnjem W. Hubatsch, Hitlers weisungen), str. 106—108; Objavljeno i u Zborniku..., tom 2, knjiga 2, strana 472—477.

⁷⁶ Aleksander Löhr, Generaloberst der Luftwaffe, komandant 4. vazdušne flote, od ljeta 1942. komandant Jugoistoka u svojstvu komandanta njemačke 12. armije i Grupe armija „E“. Maja 1945. godine sa ostacima svojih trupa zarobljen je u rejonu Celja. Kao ratni zločinac, između ostalog i za piratsko razaranje Beograda, osuden na smrt i strijeljan 16. februara 1947. godine u Beogradu.

⁷⁷ Jedna, od oko 240 aviona u rejonu Arad—Temišvar—Segedin; druga, sa oko 240 aviona u rejonu Celovec—Grac, treća, u rejonu Kapošvar—Pećuj sa 110 aviona; i četvrta, sa oko 280 u rejonu Beć—Bečko Novo Mjesto; V. Terzić, Jugoslavija u aprilskom ratu 1941; Grafički zavod Titograd 1963, str. 375—376. Drugi svjetski rat, knj. 2, Vojnoistorijski institut, Beograd 1957, str. 406—407; Andrija Pavlović, Jugoslovensko vazduhoplovstvo u aprilskom ratu 1941. godine, Glasnik RVA i PVO 5/XVIII, Beograd 1972, str. 33—41.

⁷⁸ Hans Adolf Jacobsen, Kriegstagebuch des Oberkommando der Wehrmacht, Bernard und Graefe, Band I, Frankfurt am Main 1965, str. 376.

310), izručivši pri tome gotovo 400 tona bombi. Računajući i napade obnovljene 11. i 12. aprila sa ukupno 60 štuka i 30 lovaca, u invazionom periodu na Beograd je izručeno oko 440 tona bombi, a upotrijebljeno je 980 avioleta, od čega 620 bombarderskih.⁷⁹

Nema sigurnih podataka da li su dalji masovni napadi⁸⁰ obustavljeni zbog toga što je ocijenjeno da je postignut planirani efekat, ili što je njemačka 2. armija koja je poslije uspješnih izviđačkih čarki pretvodnog dana, iako nepotpuno prikupljena, samoinicijativno krenula u napad 7. aprila i sutradan zauzela Maribor i Viroviticu, ili samo zbog vremenskih prilika koje su zaista od 7. do 12. aprila znatno smanjile obim dejstva avijacije.

U nedostatku još nedostupnih ili možda izgubljenih izvještaja 4. vazdušne flote ovo pitanje, kao i preciznije definisanje strukture pojedinih napada, pa i ukupne gubitke avijacije, nije moguće potpuno rasvjetliti. Vjerovatno tome ne bi mnogo doprinijeli ni fondovi radiodifuzne službe Trećeg Rajha, koja je samo 6. aprila bombardovanju Beograda posvetila 34 minuta.⁸¹

Neprijatelju se nad Beogradom suprotstavila slaba protivavionska artiljerija (pet diviziona PA topova kalibra 76 i 80 mm, tri čete PA mitraljeza — kalibra 15 mm i dvije reflektorske čete) te Šesti lovački puk baziran na aerodromima u Zemunu i Krušedolu (14 eskadrila lovaca „Me-109” i jedna „Ika-3”). Sa svega 43 aparata puk je boreći se uglavnom sam s daleko nadmoćnjim neprijateljem, u ta dva dana u vazdušnim borbama izgubio 20 aviona, dok je još 13 u borbama oštećeno. Hrabrošcu i primjernim zalaganjem (4—7 avioleta dnevno) pilota (11 ih je poginulo, a 8 ranjeno) izvršena su prvog dana 140 avioleta i oboren 10 neprijateljskih aviona. U odbrani Beograda posebno se istakla 103. eskadrila koja je u prva dva ratna dana izgubila svih 8 aviona i svih 8 pilota. Protivuvazdušna zaštita, vatrogasna služba i služba spašavanja bile su na žalost loše organizovane, neopremljene i neuvježbane, pa su za vrijeme napada potpuno zatajile.

Ukupni gubici njemačke 4. vazdušne flote nad Beogradom nisu poznati, ali se u literaturi insistira na preko 40 oborenih i do 10% oštećenih aparata. Međutim, njen piratski napad na Beograd prouzrokovao je smrt više hiljada lica.⁸² Tačnu cifru žrtava nemoguće je utvrditi. Izvori na koje bi se moglo osloniti govore o dvije do četiri hiljade ljudi, žena i djece.

Prema podacima Tehničke direkcije Opštine grada Beograda do 16. maja 1941. godine (kada asanacija još nije bila okončana, ali je oči-

⁷⁹ Andelija Dragojlović, Čedomir Janić i Spomenka Nedić, *Bombardovanje Beograda u drugom svjetskom ratu*, Istoriski arhiv Beograda, Beograd 1975, str. 14—15.

⁸⁰ Manje grupe aviona i dalje su nadlijetale grad. Prema izvještaju 46. korpusa sve do 12. aprila Generalkommando (mot) XXXXVI. A. K. Abt. Ia/Ic, Bericht über die Kämpfe vom 11—13. 4. 41. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1121/9332064-67.

⁸¹ „Bomben auf Belgrad”, od 15.00—15.07; Grosseinsatz gegen Belgrad od 19.00—19.15; „Stucka-Grosseinsatz” gegen Belgrad” od 21.00—21.12, a sutradan i izvještaj: „Erster kampftag über Belgrad”, AVII, Mikroteka, T-77, Vašington, R-1003/7097-100.

⁸² Andelija Dragojlović i dr. n. dj. str. 18.

gleđno bila pri kraju) bilo je sahranjeno 1.882 lica.⁸³ Po evidenciji Komunalnog preduzeća za pogrebne usluge Beograda na Novom groblju je sahranjeno 2.007 osoba od čega samo 646 identifikovanih,⁸⁴ a prema izvještaju Odjeljenja javne bezbjednosti Ministarstva unutrašnjih poslova komesarske vlade M. Aćimovića do 26. maja 1941. godine ukupno je bilo sahranjeno 1.908 žrtava bombardovanja (od čega po grobljima 1.829, a po crkvama, parkovima i privatnim baštama⁸⁵ 79. Moguće je da su na istim izvorima (kasnijih datuma) zasnovani podaci o 2.271 odnosno 2.183 žrtve objavljeni u „Politici” 6. aprila 1970. i „Beogradskoj nedelji” aprila 1966,⁸⁶ pa razlike među njima govore samo o manjoj ili većoj potpunosti. Njihova približna saglasnost sa konačnim stanjem sahranjenih na Novom groblju utvrđivanom 1966. i 1973. godine upućuje na to da ukupan broj žrtava bombardovanja Beograda od 6. do 12. aprila 1941. godine treba tražiti na sredini između podatka J. Marjanovića u knjizi *Beograd*, izdatoj u okviru edicije Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi, da je u bombardovanju pогinulo 2.271 lice⁸⁷ i prethodne procjene Uprave grada Beograda sadržane u ovdje citiranom Tусеновом izveštaju da „broj mрtvih... iznosi 4.000 od toga polovina zatrpanih”.⁸⁸

Prvi podatak u vezi s naprijed datim podacima o broju sahranjenih (s obzirom na činjenicu da je knjiga zasnovana na autentičnim izvorima iako nisu navedeni) očigledno predstavlja najveću poznatu cifru evidentiranih sahranjenih žrtava. Toj cifri treba dodati broj onih koji su ostali zauvijek pod ruševinama, do čijih leševa se u okviru sanacije nije moglo doći, te su, mahom miniranjem ruševina, uništeni. Na žalost, nekoliko fragmenata ovih podataka o broju leševa koji su ostali pod nekim ruševinama ne daju sigurniji oslonac za dobijanje ukupne cifre. Po našem mišljenju u pitanju je bar nekoliko stotina, tako da bi ukupan broj žrtava mogao biti veći od 2.500.

Uzimajući u obzir i ostale faktore, koji su mogli uticati na nepotpunost evidencije, sa dosta sigurnosti bi se cifra mogla zaokružiti na ukupno 3.000 žrtava.

Svi ostali podaci o broju žrtava kao: „više od 10.000 lica”⁸⁹ „deset hiljada građana”,⁹⁰ više od 10.000 građana”,⁹¹ „20.000 lica”⁹² „oko 12.000 lica”⁹³ „oko 50.000 građana pогinulo u bombardovanju”⁹⁴ i tome slično predstavljaju slobodne procjene koje se ne zasnivaju na autentičnim podacima. Podatak o 20.000 pогinulih zasnovan je uz to, najčešće, na impresijama izbjeglica koje su već u aprilu 1941. godine dospjele u britan-

⁸³ Istoriski arhiv Beograda (u dalnjem IAB), Fond uprave grada Beograda (UGB), Tehnička direkcija br. 126.

⁸⁴ Andelija Dragojlović i dr. n. dj. str. 20.

⁸⁵ Izvještaj Ministarstva od 26. V 1941, AVII, NJA, k. 19, br. reg. 5/25.

⁸⁶ Lj. Rancić, *Šta je istina o bombardovanju Beograda*, „Politika”, 3. II 1972, str. 14.

⁸⁷ J. Marjanović, *Beograd*, str. 60.

⁸⁸ Oberst Toussaint, Den 16. april 1941, An das Oberkommando des Heeres. Atascheabteilung, Erfahrungsbericht über den Luftangriff auf Belgrad.

⁸⁹ „Večernje novosti” i „Borba” od 6. IV 1971.

⁹⁰ „Politika” od 6. IV 1970.

⁹¹ „Ekspres politika” od 6. IV 1971.

⁹² „Politika” od 6. IV 1971.

⁹³ Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 27.

⁹⁴ Marinko Paunović, *Beograd — večiti grad*, Beograd 1968, str. 784.

sku štampu.⁹⁵ Takođe nema osnova ni sumnja „da li je okupatoru išlo u račun da se utvrdi tačno brojno stanje poginulih“. U aprilu i maju 1941. godine za njega je to bio samo puki tehnički podatak preuzet od Uprave grada Beograda, odnosno od Tehničke uprave beogradske opštine.

Procjene broja povrijedenih i ranjenih ne nalazimo u savremenim dokumentima ne samo zbog neadekvatne zainteresovanosti okupacionih vlasti i kolaboracionističke Uprave grada Beograda nego i zbog toga što je njihovo zbrinjavanje jednostavno prevazilazilo mogućnosti postojećih, djelimično razorenih zdravstvenih ustanova. U literaturi se s pravom malo ko i upuštao u njihovu procjenu. Ukoliko je to slučaj, procjene se kreću do 30.000.⁹⁶ S obzirom na uobičajeni odnos poginulih i povrijedenih, mogućnosti sekundarnih povreda, krajnju napregnutost zdravstvenih ustanova, kao i masovno neorganizovano bježanje iz grada neiskusnog, neobučenog i nepripremljenog stanovništva, ta cifra nije mogla biti manja od 10.000, čak i kad se izuzmu lakše povrede, kod kojih je prva pomoć i samopomoć bila dovoljna. Cifra od 15.000 mogla bi biti sasvim približna.

Procjene izbjeglih iz bombardovanog grada kreću se između 100.000 i 200.000⁹⁷ pri čemu francuski novinar Rene Simonen očigledno oslonjen na „službene“ podatke navodi cifru od 150.000⁹⁸, što je činilo polovinu ukupnog stanovišta grada. On je, takođe, smatrao da se do kraja aprila bilo vratilo 100.000 građana. Ovi se podaci moraju uzeti kao realni, odnosno mogući. Izuzetno visoke cifre izbjeglica umnogome su rezultat panike zbog neorganizovanosti protuvazdušne odbrane, civilne zaštite i zbrinjavanja povrijedenih, pa se osjećaj prepuštenosti i bespomoćnosti prelio u očaj i beznađe, naročito kada je 11. i 12. aprila obnovljeno bombardovanje. Premda je intenzitet i efekat bombardovanja ovog puta bio neuporedivo manji, Tusen je ovaj novi talas ocijenio kao „početak napuštanja grada“⁹⁹.

Popisom stanovništva koji je Beogradska opština izvršila 18. maja 1941. godine utvrđeno je da se u Beogradu nalazi svega 200.000 stanovnika.¹⁰⁰ Procjenjivalo se da se u Beograd do popisa nije vratilo 100.000 stanovnika.¹⁰¹ Pri tome treba uzeti u obzir da su tu uključeni evakuisani diplomati kao i drugi strani državlјani (do 10.000), vojni garnizon Beograda (oko 15.000) Beogradani vojni obveznici (bar 5% stanovništva — 15.000 do 20.000), daci, studenti i privremeno zaposleni iz unutrašnjosti (do 20.000). Iako ove kategorije čine približno polovinu datog broja stanovništva, cifra nam se čini nešto preuvečanom i djelimično bi mogla biti i rezultat uslova pod kojima je popis izvršen. Bar desetak hiljada moglo je izbjegći ovom prvom okupacionom popisu.

U drugoj polovini aprila 1941. godine još uvijek su se u okolini Beograda kretale desetine hiljada izbjeglica iz grada. Njima su okupa-

⁹⁵ Izveštaj „sa njemačke granice“ agencije „Rojter“ od 27. aprila 1941.

⁹⁶ Lj. Rančić, n. čl. „Politika“ od 3 II 1972, str. 14.

⁹⁷ Andelija Dragojlović i dr. n. dj. str. 22 i 30.

⁹⁸ Isto, str. 30.

⁹⁹ Citirani Tusenov izvještaj od 16. aprila 1941.

¹⁰⁰ Andelija Dragojlović i dr. n. dj. str. 24. Izveštaj Beogradske opštine 599. feldkommandantori o rezultatima popisa od 18. V 1941. godine, IAB, Fond Opštine grada Beograda. Upravno odjeljenje, br. 754/41.

¹⁰¹ Isto.

cione vlasti u početku sprečavale povratak u grad, pa su mnoge dane i noći proveli pod otvorenim nebom. Međutim, svi oni do polovine maja već su uglavnom bili u stalnijim boravištima.

Istavoremenim popisom utvrđeno je da je bombardovanjem oštećeno skoro 50% stambenog fonda, odnosno 9.365 od 19.641 zgrade,¹⁰² pa je oko 30.000 lica (preko 8.000 porodica)¹⁰³ i onih koji su se do maja vratili u grad trebalo smjestiti u neoštećene i manje oštećene stanove drugih građana, iz čega vidimo da se mnogi od onih čiji su stanovi i imovina uništeni nisu ni vraćali u razoren grad.

Bombardovanje je imalo do tada nevideni efekat. Razornim¹⁰⁴ i zapaljivim bombama pogodeni su mnogi važni vojni, kulturni, zdravstveni i prije svega stambeni objekti u gradu. Tako je pogodena željeznička stanica, Električna centrala, Ministarstvo vojske i mornarice, Glavni generalstab, Vojna akademija, Dvor na Dedinju, gardijske kasarne u Topčideru, Komanda žandarmerije, Zemunski aerodrom, Učiteljski dom, univerzitetske, gimnazijalne i druge školske zgrade, bolnice, biblioteke, muzeji, galerije slike, jedna crkva i naročito stambeni blokovi oko Slavije, na Dorćolu, Terazijama, oko Autokomande, na Dedinju i Banjici i drugi.¹⁰⁵ Pogodeno je čak i njemačko poslanstvo, kao i stan njemačkog poslanika fon Herena.¹⁰⁶ Na beogradske mostove preko Save i Dunava nije pala ni jedna bomba, jer su oni invazionim trupama bili neophodni. Vodovodna, električna, telefonska i kanalizaciona mreža su ospozobljene. Poginulo je oko 3.000 lica. Šteta je bila ogromna i nenadoknadiva. Samo u Narodnoj biblioteci, koja je do temelja uništena, izgorjelo je 350.000 knjiga i 500.000 svezaka, čija je efektivna vrijednost procjenjena na 5.816.309.856 predratnih dinara, a kulturnoistorijska na 58.154.550.440.¹⁰⁷

Tu su izgorjeli mnogi unikati i rariteti. Mnoge inkunabule, povelje i zbirke srednjovjekovnih rukopisa, gotovo sva izdanja prvih srpskih štamparija iz XV do XVII vijeka, kao i periodike iz XVII do XX vijeka.¹⁰⁸ Da razaranja stambenih kvartova budu još veća izgleda da je doprinio Hitlerov ministar i komandant vazduhoplovstva Herman Gering,¹⁰⁹ koji je obezbjeđujući vlastite interese naredio da se pored mostova sačuvaju

¹⁰² Izvještaj Tehničke direkcije Opštine grada Beograda, IAB, UGB, TD, br. 3388.

¹⁰³ Vidi primjedbu broj 100.

¹⁰⁴ Pored bombi malog i srednjeg kalibra prvi put su upotrijebljene i najmoderne bombe velikog kalibra, takozvane padobranske mine (Fallschirmminen), što je takođe imalo efekat iznenadenja.

¹⁰⁵ V. Terzić, n. dj. str. 423—424, 436, 456, 474, 489, 511—512, 525—526; H. A. Jacobson, Kriegstagebuch..., Band I, str. 376—379.

¹⁰⁶ Izvještaj njemačkog vojnog atašea u Beogradu od 16. 4. 1941, AVII. NjA, Mikroteka Bon — 2/646; Vašington, T-77, R-1314/0558-67.

¹⁰⁷ Podaci sa panoa u čitaonici Narodne biblioteke iznad vitrine u kojoj se čuvaju posljednji ostaci — pepeo tri sagorjele knjige ovog velikog narodnog blaga.

¹⁰⁸ J. Marjanović, Beograd, str. 60.

¹⁰⁹ Herman Wilhelm Göring, Reichsmarschal, osnivač Gestapo-a, nesuđeni Hitlerov naslijednik određen Zakonom od 22. juna 1941. Kao ratni zločinac osuđen oktobra 1946. godine od Međunarodnog vojnog suda na smrt vješanjem u Nürnbergu. Dva sata prije izvršenja kazne izvršio samoubistvo pregrizavši naknadno nabavljenu kapsulu cijankalija . . . Nürnberška presuda, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1948, str. 231. Jacques Delarue, Historija Gestapo-a, Epoha, Zagreb 1956, str. 55, 473 i 488.

beogradska termoelektrana i neke važnije fabrike, koje su radile za avioindustriju.¹¹⁰

Komunisti Beograda (kojih je u gradu bilo oko pet stotina sa preko 1.000 skojevaca) i Zemuna¹¹¹ (oko 70 komunista i 100 skojevaca) pripremali su za 6. aprila 1941. godine manifestacije s ciljem da se podrži potpisivanje pakta o prijateljstvu između Sovjetskog Saveza i Kraljevine Jugoslavije. Pakt je upravo te noći potписан u Moskvi, ali su njemačke bombe osujetile njihove namjere.

Neposredno pred bombardovanje komunisti Beograda počeli su se prikupljati na Kalenićevoj pijaci, gdje je za 7 sati bio zakazan prvi miting, odakle bi se sa parolama i zastavama krenulo prema Slaviji.¹¹² Za mnoge od njih pojava neprijateljskih aviona i početak bombardovanja bili su prvi znak da je počeo rat. U skladu sa politikom Partije u pogledu odbrane zemlje, odmah su date direktive¹¹³ da se vojni obveznici hitno upute u svoje jedinice, a ostali da se jave kao dobrovoljci. To je i učinjeno, iako vojne vlasti mnoge nisu primile. Tek oko 20-tog aprila oni su u većem broju počeli ponovo pristizati u razoren grad.

Bombardovanje Beograda bilo je dotada najteži teroristički napad njemačkog vazduhoplovstva.¹¹⁴ Taj nečovječni napad na nebranjeni i nezaštićeni grad, napad koji nisu diktirale potrebe vođenja operacija izazvao je gnušanje svjetske javnosti i bio povod apela: „*Svić civilizovanim narodima...*“¹¹⁵ Svi koji su izvještavali o bombardovanju slažu se u pogledu njegove siline i efekta.

„...Kišom razornih i zapaljivih bombi u roku od nekoliko časova Beograd je pretvoren u gomile ruševina i zgarišta, dok su njegove ulice bile prekrivene leševima djece, žena i staraca. Nikada u istoriji Beograda ni najsvisrepiji osvajači nisu počinili toliko zvjerstava i uništavanja... Pogaženi su svi obziri čovječnosti i osnovnog ljudskog morala, njemački avioni usred dana razorili su u Beogradu sve bolnice, crkve, škole, sve kulturne ustanove... žene i djeca koji su napuštali svoje zapaljene i porušene domove ubijani su u masama mitraljezima sa aviona u niskom letu. Nad mirnim i nevinim beogradskim stanovništvom izvršen je pravi pokolj”, — kaže se, između ostalog, u pomenutom Apelu.¹¹⁶

¹¹⁰ Proizilazi iz izvještaja njemačkih vojnoprivrednih oficira.

¹¹¹ Sažet prikaz rada KPJ u Beogradu i Zemunu na organizaciji i rukovođenju NOP-om vidi u radovima: Čedomir Đurđević, „Komunistička partija Jugoslavije organizator i nosilac NOP-a u Beogradu od 1941—1945“, i Žarko Atanacković, „Partijska organizacija Zemuna u realizaciji politike i strategije KPJ u NOR i revoluciji 1941—1945“, oba u Zborniku rada „Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945“, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1971, str. 9—39 i 41—51.

¹¹² ... NOP Beograda 1941—1944. u sjećanjima učesnika, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1974, str. 3, 47, 71—72, 119—120, 132—133, 144, 197, 225 i dr.

¹¹³ To je na primjer učinjeno na Poljančetu Šišanskog, gdje se odmah poslije prvog talasa prikupilo oko 500 komunista i simpatizera. Isto, str. 132.

¹¹⁴ Pored niza manjih i onog na Varšavu 1939. g. sličan teroristički napad njemačko vazduhoplovstvo izvršilo je maja 1940. na jevrejsku četvrt u centru Amsterdama. Tada su gubici, međutim, bili samo oko 1.000 ljudi, žena i djece.

... Pokreti otpora u Evropi. Mladost, Beograd 1968, str. 148.

¹¹⁵ AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-77, R-1003/7, 08292.

¹¹⁶ Citirano po tekstu apela sačuvanom u Jugoslovenskoj ambasadi u Londonu preuzetom od radio-emisije 8. aprila 1941. u 21,40 sati. AVII, Arhiva Vlade Kraljevine Jugoslavije, K. 27-a, br. reg. 4/7.

Već 8. aprila 1941. godine njemačka Vrhovna komanda saopštila je da su napadi na Beograd, kao najvažniju tvrđavu na Dunavu i kao mobilizacijski i snabdjevački centar, upotreboom najmodernijih bombi izvedeni sa naročitom silinom.¹¹⁷

Službenik Njemačkog poslanstva Fajne (*Feine*) u jednom od prvih izvještaja Ministarstvu spoljnih poslova kaže:

„Bombardovanje 6. aprila bilo je teško. Vodovod i električna struja odmah su prekinuti. Poslanstvo je pogodeno sa desetak zapaljivih bombi. Pošto nisu mogli ugasiti požar, prebacili su se u zgradu bivše Čehoslovačke ambasade“¹¹⁸.

Po dolasku 13. aprila 1941. u Beograd, predstavnik Uprave za vojnu privredu i naoružanje njemačke Vrhovne komande kratko je izvjestio:

„... Skladišta mahom razorena. Rekvirirana Direkcija riječne plovivbe. Grad teško razoren...“¹¹⁹

Prema izvještaju oficira za vezu Uprave za vojnu privredu i naoružanje njemačke Vrhovne komande pri Štabu 2. armije, koji je rukovodio radovima na raščišćavaju ruševina, u aprilu i maju 1941. četiri specijalizovane čete električara i vodoinstalatera uz pomoć oko 1.000 civilnih radnika i zarobljenika otklonili su 200 kvarova na glavnim vodovima vodovoda, 102 na kanalizaciji. Bilo je uništeno oko 35% električne mreže, sa preko 1.000 prekida. Pri tome je dalje raščišćavanje i opravke preuzeala Beogradska opština.¹²⁰

Da bi potpunije dočarali atmosferu, posljedice, zločinački karakter i besmisao ovog bombardovanja donosimo i dva opisa očevidaca koji se izvanredno dopunjaju i sve ovo potvrđuju: to su opis dr Jovana Marjanovića u naprijed pomenutoj knjizi *Beograd*, dat na osnovu ličnih utisaka i iskaza većeg broja Beograđana, i opis tadašnjeg njemačkog vojnog atašea u Beogradu pukovnika Tusena, kog je on kao izvještaj o iskustvima uputio svojoj Vrhovnoj komandi neposredno poslije bombardovanja:

„Bombardovanje je građane potpuno iznenadilo. Grad je bio sasvim nezaštićen, bombe su padale i rušile zgrade, ubijajući njihove stonovnike. Stotine ljudi pokušalo je da se skloni u slaba zemljana skloništa u dvorištu Vaznesenske crkve i u Karađorđevom parku. Međutim, nemacke bombe pogodile su upravo ta skloništa i svi oni koji su se u njima nalazili našli su tamo smrt. Veći broj građana uspio je da se spase sklanjanjem u podrume čvršćih zgrada... Još je veći broj onih koji su odmah, najčešće bez ikakvih sredstava, počeli da bježe

¹¹⁷ Dnevno saopštenje njemačke Vrhovne komande za 8. IV 1941. godine, AVII, NjA, Mikroteka, Bon — 2/443-4.

¹¹⁸ Izvještaj Fajne-a Ministarstvu inostranih poslova od aprila 1941. godine, AVII, NjA, Mikroteka, Bon — 2/570-71.

¹¹⁹ Telegrami oficira za vezu Uprave za vojnu privredu i naoružanje njemačke Vrhovne komande pri štabu 12. armije od 13. IV 1941. godine, AVII, NjA, Mikroteka, T-77, Vašington, R-1295/7001151.

¹²⁰ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-461/7875-77.

u namjeri da se od bombi sklone u okolna sela. Avalske, Obrenovačke i Smederevskim drumom pohrile su hiljade begunaca. Videvši to, nemački piloti spuštali su se nisko, nadletali reke begunaca i mitraljirali ih. Neorganizovanost i opšta panika zahvatili su grad... Ulice Beograda bile su zatrpane ruševinama, pod kojima su se često nalazili ranjeni i ubijeni ljudi. Po krevetima, na podovima, po hodnicima i u dvorištima beogradskih bolnica ležali su ranjenici i bolnice više nisu mogle da ih primaju".¹²¹

Pukovnik Tusen u svom Izvještaju o iskustvima iz vazdušnog napada na Beograd odmah na početku ističe da je „napad na Beograd bio manje u vezi sa vojnim operacijama” i da je „svrha napada bila da glavni grad, kao sjedište rukovodećih ustanova, parališe” i da moralnim pritiskom na stanovništvo posredno utiče na komandovanje. Istim iznešenjem kao faktor koji je najviše doprinio obimu učinka, kaže da je ono „potpuno uspjelo”, iako je neposredno pred napad bila data uzbuna.

„... Stanovništvo je, međutim, pomislilo da se radi o vježbi i na to nije obratilo pažnju. Napad svih aviona je vremenski bio potpuno usklađen i zatekao je stanovništvo u kućama ili na ulicama. Ljudi su još djelimično spavalici, seljaci su se sa zapregama upravo sa periferije kretali ka centru grada na pijace. Početak napada je zbog toga donio naročito mnogo gubitaka, a moralni utisak bio snažan.

Moralno dejstvo napada bilo je značajno pojačano paklenim urlanjem štuka i bombi, koje je na neiskusne napravilo utisak neposredne opasnosti i onda kada su bili van njihovog dometa. Ljude je nerвiralo prisustvo žena i djece i osjećaj da ih se ni na kakav način efikasno ne može zaštiti ili im pomoći. Paniku su pojačavali građani koji su ostali bez krova nad glavom, izbezumljeno lutali ulicama. Posvuda razbacani, jako osakaćeni leševi pružali su jezovitu sliku. Pošto je organizacija protivvazdušne zaštite i službe spasavanja potpuno zatajila, leševi su danima ostali na ulici pokriveni samo cvijećem.

Materijalno dejstvo napada naročito se osjetilo gotovo istovremenim razaranjem vodovodnih i električnih instalacija. Njihovo onesposobljavanje, u slučaju produžavanja napada (već) poslije dvije sedmice dovelo bi do katastrofe i prinudilo stanovništvo da napusti grad. Već poslije 7 dana počelo je napuštanje grada...”¹²²

¹²¹ J. Marjanović, *Beograd*, str. 59–61.

¹²² Oberst Toussaint, an das Oberkommando des Heeres, Attacheabteilung. Erfahrungsbericht über den Luftangriff auf Belgrad, Geheim, den 16. April 1941. AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-77, R-1314/0558-61. Ostatak izvještaja tretira efekte pojedinih vrsta bombi i stepen izdržljivosti pojedinih građevina i neposredno pred sumiranje iskustava prve podatke o gubicima. U jednoj prekinutoj rečenici Tusen fatalizmom pokušava objasniti bespomoćnost Beogradana da se nepripremljeni odbrane zločinačkoj stihiji koja se neizazvano sručila na njihove glave, zaboravljujući da je sedmi dan od bombardovanja — dan ulaska njemačkih trupa, dok u sljedećih nekoliko rečenica pokušava odgovornost za pljačku trgovina, koju su izvršili folksdjojčeri, prebaciti na beogradsku sirotinju i, u prvom redu, na Cigane.

6. GLAVA

ULAZAK NJEMAČKIH TRUPA U BEOGRAD I ZEMUN

Još dok su sa aerodroma u Austriji, Madarskoj i Rumuniji polijetale eskadrile njemačke 4. vazdušne flote na Beograd, pravcem Sofiju — Niš nastupala je u zoru 6. aprila takođe prema Beogradu jedna od tri udarne pesnice njemačke kopnene vojske — 1. oklopna grupa general-pukovnika fon Klajsta.¹²³ Prešavši Dravu kod Virovitice i Podravske Slavine, a zatim i preko neoštećenih mostova u Osijeku ka istom cilju krenuo je 11. aprila 1941. godine iz mađarskog dijela Baranje 46. motorizovani armijski korpus 2. armije. Međutim, u Beograd je najprije stigla kolona 41. motorizovanog armijskog korpusa, koja je iz rumunskog Banata preko Vršca i Pančeva krenula tek 11. aprila u 9.00 časova, pri čemu je simptomatično da je „ugovorena parola“ (*Stichwort*) za početak napada ove kolone glasila „Princ Eugen“, što je simbolično imalo kao cilj označiti Beograd.¹²⁴

Pošto su jedinice jugoslovenske 6. armije (Banatski odred) prethodnog dana evakuisale Banat, a jedinice 1. armije u povlačenju iz Srema pretrpile neuspjeh u blagovremenu prebacivanju preko Save, odbrana Beograda (Trupe odbrane Beograda i Sremska divizija) porušila je jedini most prema Pančevu na Dunavu,¹²⁵ i oba preko Save prema Zemunu, predala protivavionska oruđa, evakuisala ili potopila jedinice Rječne ratne flotile i u skladu sa odlukom Vlade da se Beograd proglaši otvorenim i nebranjenim gradom povukla se na lijevu obalu Topčiderske rijeke.¹²⁶

¹²³ Ewald von Kleist, rođen 1891. godine u Braunfelsu. U Jugoslaviji bio kao komandant 1. oklopne grupe u činu general-pukovnika, odakle je otisao na sovjetski front, kao komandant 1. oklopne armije, a potom bio i komandant Grupe armija. Godine 1946. iz britanskog zarobljeništva izručen Jugoslaviji kao ratni zločinac, a potom (1948. godine) Sovjetskom Savezu, gdje je 1954. godine i umro.

¹²⁴ Među komandama ovih njemačkih kolona vodila se tih apriliških dana žučna prepirkja čije su jedinice prve zauzele Beograd. Međutim, iz njihovih izvještaja vidi se da neznatni i izviđački dijelovi sjeverne i zapadne kolone nisu uspostavili međusobne kontakte, dok se 13. aprila nije sasvim razdano. U izvještaju 46. motorizovanog korpusa protestuje se zbog vijesti o tom i podvlači da su „dijelovi 8. oklopne divizije u noći na 13. 4. 1941. prodrije u Beograd i kao prve tamo pobile njemačku zastavu“, što je naknadno i u dnevnom izvještaju Vrhovne komande objavljeno. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-354, R-122/5636-41; T-312, R-1121/2038; 2039; 2064—67: R-425/3292; Archiv der Gegenwart, godina 1941, str. 4974. U borbenoj zapovijesti 2. SS oklopne divizije „Das Rajh“ od 10. 4. 1941. stoji da divizija pod svim okolnostima (*unter allen Umständen*) mora kao prva njemačka jedinica ući u Beograd. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-354, R-122/4482.

¹²⁵ Pored miniranja Dunava to je izazvalo zнатне poremećaje u njemačkom snabdijevanju naftom; više od 200 šlepova natovarenih naftom čekalo je nizvodno od Beograda, dok je 80 praznih stajalo uzvodno od Beograda, izazivajući tako zastoj u rumunskim rafinerijama. Telefonski izvještaj šefa njemačke Vojnoprivedne misije u Rumuniji Upravi za vojnu privredu i naoružanje od 25. 4. 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-77, R-1295/0777-78. Od kolikog značaja je bilo rušenje ovih mostova vidi se i po tome što je okupaciona uprava uspjela da manje oštećeni željeznički most preko Save opravi tek 30. maja 1941. a onaj preko Dunava čak oktobra 1943. Isto. T-501, R-264/196-420.

¹²⁶ V. Terzić, n. dj. str. 514, 517 i 528—530.

Prednji dijelovi njemačkog 41. i 46. motorizovanog korpusa u toku 12. aprila ušli su u nebranjeno Pančevo¹²⁷ i Zemun. Tu su naiši na srušene mostove, pa je prelazak u Beograd bio uslovjen pronalaskom kakvog broda ili skele. To je uspjelo jednom kapetanu, koji je 12. aprila oko 16 časova iz Pančeva sa 9 vojnika prešao čamcem u Beograd, a zatim ne našavši na otpor nekako oko 17 časova pronašao Njemačko poslanstvo, koje se u međuvremenu premjestilo u zgradu ranije Čehoslovačke ambasade. Na osnovu toga, njemački zvanični izvještaji objavili su istoga dana da je SS-pešadijski puk „Grossdeutschland“ zauzeo Ministarstvo vojske i mornarice u Beogradu.¹²⁸

Vojni ataše, pukovnik Tlisen¹²⁹ je odmah u ulozi komandanta mesta počeo pregovore sa vršnjocem dužnosti predsjednika Beogradske opštine Ivanom Milićevićem, koji je bez daljnjega predao grad.¹³⁰

U toku noći, pošto su u Beograd prešli i dijelovi 8. oklopne divizije iz Zemuna, u Beograd se prebacila grupa folksdjočerskog „Dojče Manšafta“ pod rukovodstvom kapetana jugoslovenske vojske Frica Runickog (Fritz Runitzky), istakla njemačku zastavu na hotelu „Moskva“ i počela pljačku po trgovinama.¹³¹ Tek sutradan 13. aprila oko 9 časova u Beograd je na čelu 11. oklopne divizije ušao komandant 1. oklopne grupe fon Klajst. Na začelju ove kolone u Beograd su ušli i dijelovi 8. oklopne divizije, koji su Savu prešli kod Obrenovca i Šapca, a istog dana bio je uspostavljen skelski prelaz preko Dunava, kuda su iz Pančeva prebačeni znatni dijelovi 46. motrizovanog korpusa.¹³² Fon Klajst je sutradan u Beogradu improvizovao paradu.

Pošto su u popodnevnim časovima 12. aprila u Pančevo, odnosno Zemun, izbili čelnici dijelovi 2. SS divizije „Das Rajh“ i 8. oklopne divizije, njima su se pridružile već organizovane grupe „Dojče manšafta“ (Deutsche Mannschaft) od kojih je ona u Zemunu bila organizovana i brojala oko 200 naoružanih pripadnika. Njoj je 12. aprila, prije dolaska njemačkih trupa, uspjelo da zauzme Zemunski aerodrom, zablijeni oko 750 vagona benzina i potom prisili jedan jugoslovenski avion da se spusti i zarobi pilota.¹³³

¹²⁷ Prema dnevniku Vrhovne komande njemački puk „Grossdeutschland“ ušao je u Pančevo još 11. aprila, H. A. Jacobson, n. dj. str. 379.

¹²⁸ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-425/8003292.

¹²⁹ Rudolf Toussaint, rođen 1891. u Eglkefenu, kasnije Rajhsprotektor Češke i komandant Praga. Kao ratni zločinac osuđen u Čehoslovačkoj na doživotnu robiju.

¹³⁰ Radiogram njemačkog vojnog atašea u Beogradu Ministarstvu spoljnih poslova Trećeg Rajha od 13. 4. 1941. AVII, Nj9, Mikroteka, Bon — 2/475 i Bon — 3/18.

¹³¹ Žarko Atanacković, Srem u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji (u daljem tekstu Srem u NOR...), Mjesna zajednica i Mjesni odbor SUBNOR-a, Šimanovci, Beograd 1968, str. 80.

¹³² Dnevni izvještaj njemačke vrhovne komande oružanih snaga od 13. 4. 1941, Arhiv der Gegenwart 1941, str. 4973, Ratni dnevnik 2, SS oklopne divizije „Das Reich“ za dane 11—13. 4. 1941. i njen izvještaj o dejstvima u toku 11. i 12. aprila 1941. godine. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-354, R-122/63641 i 3755879 — 882; Izvještaj Staba njemačkog 46. motorizovanog korpusa o borbama od 11. do 13. aprila 1941. godine. Isto. T-312, R-1121/2064-67. Izvještaj je djelimično oštećen. Nagoreo je u požaru Heresarhiva februara 1942. zbog čega se ne vidi datum i neke pojedinosti; J. Marjanović, n. dj., strana 65; Žarko Atanacković, Zemun..., strana 48.

¹³³ Ž. Atanacković, Srem u NOR..., str. 79—80. Zemun..., str. 42—43.

Defetizam, izdaja, dezorganizacija, sabotaža pete kolone, javašluk odgovornih i panika znatno su povećali gubitke. Još početkom aprila njemačko vazduhoplovstvo dobilo je preko Abverove obavještajne mreže skice mobilizacijskih mesta i javnih skloništa protivavionske zaštite u Beogradu. Pomenuta skloništa u Karađorđevom parku i dvorištu Vaznesenske crkve postala su tako grobniča onih koji su se tu sklonili. Sabotaži se pripisuje i nedovoljna efikasnost vazdušne odbrane Beograda, prouzrokovanoj između ostalog neučestvovanjem 2. lovačkog puka u njegovoj odbrani.¹³⁴

Veliki broj vojnih obveznika njemačke narodnosti, izvršavajući Hitlerovu direktivu, dostavljenu preko špijunske organizacije „Jupiter”, nije se (ni u onoj mjeri u kojoj je pozvan) javio na mobilizacijska zborišta, iako je rukovodstvo „Kulturbunda” istovremeno davalо licemjerne izjave o obustavi svoga rada i lojalnosti kralju.¹³⁵ Umjesto toga oni se stavljaju na raspolažanje špijunskim centrima i uz pomoć prokrijučarenog oružja organizuju jedinice „Dojče manšafta” radi zauzimanja važnih objekata i učestvuju u razoružavanju manjih jedinica jugoslovenske vojske. U samom Beogradu bilo je malо vojnih jedinica. Vojnopožadinski organi i štabovi bili su dezorganizovani i u premještanju, tako da poslije bombardovanja u gradu tako reći nije bilo nikakve vlasti.¹³⁶

Zbog napada bez objave rata i dezorganizacije izazvane bombardovanjem, u Beogradu su ostala sva diplomatska predstavništva, uključujući i predstavništva agresorskih sila. Odmah po ulasku njemačkih trupa većina je insistirala na evakuaciji. Međutim, ni do kraja mjeseca to nije učinjeno, ali je Vojnuopravni komandant Srbije zahtijevao od njih predaјu kako službenih prostorija, tako i privatnih stanova radi smještaja vojnih ustanova.¹³⁷

7. GLAVA

BEOGRAD POD UPRAVOM INVAZIONIH TRUPA

Ako su prvog dana u Beograd ušle tako reći beznačajne snage, počev od 13. aprila u njega su stigle u prvom redu motorizovane jedinice triju kolona — 2. SS, 8. i 11. oklopne divizije. Međutim, one su ubrzo skrenule prema jugu, sem glavnine 11. oklopne divizije koja se u rejonu Beograda zadržala do 26. 4. 1941. godine.¹³⁸ Namjesto njih u Beograd su počeli pristizati štabovi sa svojim pratećim organima i jedinicama. Naročito pada u oči činjenica da su pored pozadinskih organa i jedinica za

¹³⁴ Andrija Pavlović, Jugoslovensko vazduhoplovstvo u aprilskom ratu 1941. godine, Glasnik RV i PVO, br. 5/XXVIII, Beograd 1972, str. 40; A. Dragojlović i dr. n. dj. str. 13.

¹³⁵ Vidi: „Deutsche Volksblatt”, organ Njemačko-švapskog kulturnog saveza u Jugoslaviji od 28. 3. 1941. godine.

¹³⁶ AVII, NjA, Mikroteka, London, R-2/812-16 i 18. Ž. Atanacković, Zemun ..., str. 42—43 i 48; V. Terzić, n. dj. str. 424 i 595; J. Marjanović, n. dj. str. 64—65.

¹³⁷ AVII, NjA, Mikroteka, Bon — 2/541 i 600.

¹³⁸ Isto, Vašington, T-78, R-334/1199-200.

snabdjevanje i zbrinjavanje, inžinjerijskih jedinica za raščišćavanje i opravku objekata na komunikacijama upravo u prvim danima, gotovo u prvim linijama, u velikom broju stizali mnogobrojni privredni, tehnički, policijski (obaveštajni i egzekutivni), arhivski i drugi organi i jedinice (formirane u posebne odrede i bataljone) čiji se osnovni zadatak, pošto nije bilo organizovanog otpora, svodio na prikupljanje i sređivanje pljena i pljačke.

Pošto je u Beograd 12. aprila 1941. godine prodrla samo jedna desetina sa kapetanom na čelu, za prvog okupacionog komandanta Beograda samoinicijativno se proglašio pukovnik Tusen, njemački vojni ataše u Beogradu. On je poduzeo izvjesne mјere, uglavnom preko vršioca dužnosti predsjednika Beogradske opštine, koje su se svodile na vlastito osiguranje i osiguranje nekih objekata. Ta osiguranja, međutim, nisu mogla spriječiti pljačku koju su izvršile grupe folksdjočera, naročito u noći 12/13. aprila, iako Ivan Milićević u svom proglašu Beograđanima od 13. aprila 1941. godine tvrdi da je njegova „Građanska straža“ funkcionala i te noći.¹³⁹

Sutradan po dolasku štabova 1. oklopne grupe i 11. oklopne divizije, 14. aprila 1941. Beograd je osvanuo izlijepljen proglašima okupacionih trupa.

Prvi, „Aufruf an die Bevölkerung Jugoslawiens“ sa datumom od 12. aprila 1941. bio je opšti proglaš Komandanta njemačke kopnene vojske, feldmaršala Brauhiča¹⁴⁰ kao nosioca „cijelokupne vlasti“ (*Vollziehende Gewalt*) na njemačkom okupacionom području u Jugoslaviji o stavljaju jugoslovenske teritorije koju je posjeo Vermaht pod njemačku vojnu upravu¹⁴¹ i njegovo Saopštenje stanovništvu njemačkog okupacionog područja u Jugoslaviji (*Bekantmachung für das besetzte jugoslavische Gebiet*) kojim „njemačka oružana sila prvom tačkom garantuje stanovnicima potpunu ličnu i imovinsku sigurnost“, ali sa ostalih devet tačaka stvara uslove za narušavanje te „sigurnosti“. Ovim proglašom uveden je policijski čas između 21 i 5 časova, zabranjeno sastajanje i održavanje zborova, demonstracija i štrajkova, širenje letaka i slušanje nenjemačkih radiostanica, zatvaranje radnji i povećanje cijena, nadnica i plata, prodaja motornih vozila itd. Određen je kurs 20 dinara za jednu njemačku marku, naređen prelazak na njemačko vrijeme i zabranjena proda oružja i radio aparata.

Proglaš je štampan na njemačkom i bugarskom jeziku, te u vrlo lošem srpskohrvatskom prijevodu, što je posljedica činjenica da je pri-

¹³⁹ Proglas v.d. predsjednika Beogradske opštine Ivana Milićevića od 13. IV 1941. Zbirka naredaba i uputstava br. 1, izdanje Opštine grada Beograda, Beograd 1941, str. 3—4.

¹⁴⁰ Walther Brauhitsch, general-feldmaršal, komandant njemačke kopnene vojske od 4. februara 1938. godine. U vrijeme krize njemačkih oružanih snaga na sovjetskom frontu krajem 1941. godine Hitler ga je smjenio i 19. 12. 1941. sam preuzeo funkciju komandanta KOV. Umro 18. oktobra 1948. godine u britanskom zatvoru u Hamburgu.

¹⁴¹ Proglas stanovništvu Jugoslavije, komandanta njemačke kopnene vojske generalfeldmaršala Valtera Brauhiča od aprila 1941. godine, *Verordnungsblatt für das besetzte jugoslavische Gebiet* (dvojezični Službeni list za njemačko okupaciono područje u Jugoslaviji kojeg je izdavao komandant njemačke 2. armije u svojstvu komandanta okupacionog područja). Nr. 1, str. 1—2.

preman i štampan u Sofiji, gdje se do dolaska u Beograd nalazio Štab njemačke 1. oklopne grupe generala Klajsta.

Drugi proglaš sa datumom 14. aprila 1941. nosi potpis privremenog komandanta Beograda pukovnika Tusena. U njemu je određeno pet sabirališta za predaju oružja (hotel „Balkan”, napušteni kamenolom Tašmajdan, kafana „Mostar”, osnovna škola „Vojislav Ilić” i opštinsko dobro „Pionir”). Pod prijetnjom smrtne kazne kao krajnji rok za predaju određen je 16. april 1941. godine u 12 časova. U ovom proglašu, pored ponavljanja odredbe o uvođenju policijskog časa, nastoji se skinuti krivica sa njemačke vojske „za teške posljedice koje ima da snosi beogradsko stanovništvo”. Mjere u pogledu raščišćavanja ruševina i uspostavljanja komunikacija, vodovoda i električne energije za potrebe okupacionih trupa prikazane su kao mjere u interesu stanovništva.¹⁴²

Uporedo s njima izlijepljena je Naredba vršioca dužnosti Beograd-ske opštine svim „za fizički rad sposobnim” muškarcima od 16 do 50 godina, da se sutradan 15. aprila 1941 „najdalje do 8 časova” jave radi učešća na raščišćavanju ruševina u gradu, što je predstavljalo stvarni početak organizovanog rada na sanaciji posljedica bombardovanja i pokušaj da se stanovništvo Beograda poslije pune dezorganizacije života u gradu impresionira organizovanošću i efikasnošću okupacione vlasti.¹⁴³

Za ovim proglašima uslijedile su i naredbe: O predaji cijelokupnog vatreng i drugog naoružanja (*Verordnung über den Waffenbesitz im besetzten jugoslawischen Gebiet*),¹⁴⁴ te radioemisionih uređaja (*Verordnung über Ablieferung von Funksendegeräten im besetzten jugoslawischen Gebiet*),¹⁴⁵ uvođenju njemačkog kaznenog prava i kaznenih odredaba (*Verordnung über die Einführung deutschen Strafrechts und strafrechtlicher Bestimmungen in besetzten jugoslawischen Gebiet*).¹⁴⁶

U međuvremenu 15 aprila u Beograd je stigao operativni dio Štaba 2. armije sa komandantom general-pukovnikom Vajksom.¹⁴⁷ Već sutradan 16. aprila on je u 8.20 u zgradi Čehoslovačke ambasade počeo sa opunomoćenikom jugoslovenske Vrhovne komande generalom Mihajlom Bodijem i potpukovnikom Radomirom Trailovićem pregovore o primirju. Podnio im je pripremljene uslove koji su značili bezuslovnu kapitulaciju. Dan kasnije, 17. aprila u 21 čas u istoj zgradi, novi opunomoćenici načelnika Vrhovne komande vojske Kraljevine Jugoslavije Aleksandar Cincar Marković i general Radivoje Janković¹⁴⁸ „po zapovesti Jugoslovenske oru-

¹⁴² Proglaši su štampani na jednom listu većeg novinskog formata. Original u VII, NJA, k. 50. br. reg. 1/1, a potom i u Službenom listu za njemačko okupaciono područje u Jugoslaviji br. 1 str. 4 ovaj put u korektnom prevodu na srpsko-hrvatski jezik.

¹⁴³ Gradsко poglavarstvo Beograd, Kabinet Predsedništva, Beograd 14. aprila 1941, K. S. br. 58. Čuva se u Istoriskom arhivu Beograda. Objavljeno u već citiranoj Zbirici naredaba i uputstava br. 1, str. 4—6.

¹⁴⁴ Verordnung für das besetzten jugoslawische Gebiet, Nr. 1, str. 4—5.

¹⁴⁵ Isto, str. 6.

¹⁴⁶ Isto, str. 5—6.

¹⁴⁷ Maximilian Freiheerr von Weichs auf Glonn, rođen 1881. u Desa-u, kasnije kao feldmaršal komandant Grupe armija „F“ sa sjedištem opet u Beogradu. Na Nirnberškom procesu talacoubicama („Geiselmordprozess“) optužen je za ratne zločine, ali mu je Peti američki vojni sud 3. 11. 1948. iz zdravstvenih razloga odložio sudjenje. Umro je 1954. godine. M. Zöller und K. Leszczynsky, Fall 7, 1. 225.

¹⁴⁸ V. Terzić, n. dj. str. 558—568.

žane sile” potpisali su „Odredbe o izvršenju primirja između Njemačke i Jugoslovenske oružane sile”, po kojima ova druga „ima da kapitulira bezuslovno...”¹⁴⁹

Štab 2. armije, sa funkcijom vrhovne okupacione komande na njemačkom okupacionom području u Jugoslaviji, počeo je 24. aprila da se razmiješta po Beogradu. Sa oko 1.200 oficira, podoficira i vojnika Štab je zauzeo zgradu Ministarstva pošta, Ministarstva saobraćaja, Pravni fakultet, Komandu garde, Radnički, Senatski i Šegrtski dom, hotele „Rojal”, „Mažestik” i „Beograd”, Beli dvor na Dedinju i veći broj stanova na Obiliću vencu, u Rumunskoj, Gledstonovo i drugim ulicama¹⁵⁰.

Organizacija i uspostavljanje okupacione uprave vršena je od samog ulaska invazionih trupa. Pripreme za to izvršene su još prije početka neprijateljstava. Osnovno naredenje o tome izdala je njemačka Vrhovna komanda oružanih snaga 3. aprila 1941. godine poslije savjetovanja koje je o tom pitanju održano u njenoj Operativnoj upravi.¹⁵¹

U toku vođenja operacija i prva tri mjeseca čitavom organizacijom njemačke okupacione uprave u Jugoslaviji, sem Makedonije i jugoistočne Srbije,¹⁵² a potom i Slovenije,¹⁵³ rukovodila je Komanda armijske pozadinske prostorije 2. armije (*Kommando des rückwärtiger Armeegebietes 559 — Korück 559*) na čelu sa general-potpukovnikom Šmit-Loganom.¹⁵⁴ Tu komandu je obrazovalo Upravno odjeljenje (*Kriegsverwaltungsabteilung*) Komanda pozadine 2. armije. Komanda je stigla u Jugoslaviju između 11. i 13. aprila. U Zagrebu je preuzeila 14. aprila 1941. svoje funkcije, odakle se 18. aprila premjestila u Beograd.¹⁵⁵ Za izvršenje zadataka njoj je stajao na raspolaganju potreban broj vojnoupravnih komandi različitog stepena, zarobljeničkih logora i veći broj jedinica upravnih trupa — feldžandarmerije (vojna policija) i landessicen bataljona, a njene prve naredbe su se odnosile na regulisanje policijske vlasti komandanata mesta na okupiranom području (*Verordnung über die polizeiliche Strafgewalt der Ortskommandanten im besetzten jugoslawischen Gebiet*).¹⁵⁶

Teritorija na kojoj je Komanda pozadinske prostorije vršila vlast imala je status vojnične prostorije (*Operationsgebiet*). Beograd kao otvoreni

¹⁴⁹ Zbornik..., tom 2, knjiga 2, str. 559—562.

¹⁵⁰ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1077/329-30, R-1121/336 i 370-75.

¹⁵¹ Isto, T-77, R-1298/0. 466-77.

¹⁵² Do uvođenja bugarske okupacione uprave na ovom području njemačku okupacionu upravu vršili su odgovarajući organi njemačke 12. armije. Izvještaj Komande pozadine njemačke 2. armije od 6. maja 1941. godine. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1122/2975-86.

¹⁵³ Slovenija je izuzeta iz vojnične prostorije Kopnene vojske Hitlerovim narednjem od 25. aprila 1941. godine i sva ovlaštenja, na osnovu njegovog Ukaza od 14. aprila iste godine o njemačkoj privremenoj upravi u D. Štajerskoj i Koruškoj, prenesena na komandanta 18. vojnog okruga, sa sjedištem u Salzburgu (*Salzburg*). AVII, NjA, T-77, R-0884/3981.

¹⁵⁴ Wolfgang Schmidt-Logan, general-potpukovnik KOV, u Jugoslaviji bio na dužnosti komandanta pozadinske prostorije njemačke 2. armije, vršeći kao najvišu upravnu funkciju na teritoriji okupirane Jugoslavije do 16. juna 1941. godine, kada je otišao na sovjetski front, gdje je kasnije bio komandant Harkova. Godine 1945. izvršio samoubistvo.

¹⁵⁵ Izvještaj Komande pozadine njemačke 2. armije od 6. maja 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1122/2975-86.

¹⁵⁶ Verordnungsblatt für das besetzte jugoslawische Gebiet, Nr. 1, str. 6—7.

grad i zbog činjenice da se borbe kopnenih snaga u njegovoј blizini i nisu vodile praktično i nije, po dolasku u njemačke ruke, imao status bitačne prostorije (*Gefechtsgebiet*), što znači da upravu u gradu ni u kom periodu nisu imali komandanti trupnih jedinica, čija dužnost bi bila da vode računa isključivo o vojnim interesima. Međutim, i prema tadanjem njemačkom zakonodavstvu kako na vojniškoj tako i na bitačnoj prostoriji moralo se voditi računa o interesima stanovništva,¹⁵⁷ koje je inače posebno zaštićeno međunarodnim konvencijama od zloupotreba prava okupacione sile. Što to nije došlo do izražaja razlozi leže u zločinačkom karakteru agresorskog rata, čiji su krajnji ciljevi graničili sa fizičkim istrebljenjem stanovništva nekih okupiranih zemalja. Zbog toga se stanje nije moglo promijeniti ni po uspostavljanju redovne okupacione uprave. Naprotiv, zloupotrebe su tada postepeno prerastale u sistem.

Sprovodeći principe blickriga, u cilju postizanja propagandnih efekata, njemačka Vrhovna komanda požurila je da što prije uspostavi „redovnu“ okupacionu vlast, čiji početak — uvođenje u dužnost Staba vojno-upravnog komandanta Srbije — *Militärverwaltungsbefehlshaber Serbien*, odnosno kraće *Militärbefehlshaber Serbien*, Komanda njemačke 2. armije bila je predvidjela tek za kraj aprila s tim da poslove vojnoupravnog komandanta do tada vrši komandat 559. armijske pozadinske prostorije (Korück 559) Smit-Logan.¹⁵⁸ Najbrže moguće oslobođenje 2. armije i njenih jedinica za učešće u agresiji na Sovjetski Savez bio je još jedan razlog za proglašenje „redovne“ okupacione uprave prije nego što je okupacija postala efektivna.

Tako se desilo da je general Ferster morao već 22. aprila da preuzme dužnost vojnoupravnog komandanta Srbije, u vrijeme kada ni njegov štab još nije bio oformljen i kada je dobar dio vojnoupravnih komandi kao osnovnih okupacionih organa bio tek na putu ka svojim mjestima opredjeljenja. Da bi se formalno udovoljilo roku u proglašu, koji je naknadno izdan, stajalo je da je dužnost primio u 12 časova, ali se iz dokumenta vidi da je primopredaja obavljena tek u 19.30 časova istog dana.¹⁵⁹ Stvarna vlast nad teritorijom Jugoslavije, međutim, nije uspostavljena. Njeno stanovništvo nije se ponašalo ni tada, niti bilo kada kasnije, onako kako je to propisivao i želio okupator, pa čak ni u toku ona dva i po mjeseca do početka ustanka. Ne samo da su za to vrijeme obavljane obimne pripreme za ustanak¹⁶⁰ nego su se svakodnevno događali slučajevi neposlušnosti, sabotaže, diverzije i napadi na okupacione jedinice, koje su već u aprilu i maju, u okviru obimnih operacija „čišćenja“, izvršile prva razaranja sela i masovna strijeljenja i vješanja.

Intenzivniji saobraćaj preko Beograda u prvim danima, uprkos velikim potrebama, nije dolazio u obzir. U Šapcu je pronađeno i zaplijenjeno oko 600 m neoštećenog teškog mostovnog materijala. Taj materijal

¹⁵⁷ F. F. Siegler, *Die Höheren Dienststellen der deutschen Wehrmacht 1933–1945*. Institut für Zeitgeschichte, München 1953, str. 71–73.

¹⁵⁸ Naređenje Komande 2. armije od 19. IV 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1122/0917-18.

¹⁵⁹ Kommandant des rückwärtigen Armeegebietes 559. Qu, Nr. 139, Stab-quartier, den 22. 4. 1941, in 19. 30. Uhr. Zapisnik o primopredaji dužnosti, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/235–238.

¹⁶⁰ Operativni dnevnik Komande 2. armije (Op. odjeljenje) za period 25. IV do 20. VI 1941. godine. AVII, NjA, Vašington, T-312, R-1076/9849-80.

je upotrijebljen za izradu pontonskih mostova nosivosti 20 tona preko Save i djelimično preko Dunava. Prvi od njih je bio završen 24. aprila, a drugi tek 4. maja 1941. godine.¹⁶¹ To, međutim, nije moglo zadovoljiti ni najnužnije potrebe, pa je za izgradnju jednog privremenog mosta preko Save angažovano desetak inžinjerijskih bataljona, od čega jedan mađarski. Plijen, zarobljenici, sirovine, životne namirnice i drugi gotovi proizvodi pronađeni u fabrikama i skladištima trgovine, kao i teži transporti divizija, koje je što prije trebalo prebaciti na sovjetski front, morali su čekati na taj most.

Prateće i pozadinske jedinice do puštanja u saobraćaj pontonskog mosta preko Save stizale su dosta sporo. Tako je, 536. puk za vezu i oš 18. aprila uspostavio armijski centar veze, povezavši ga i sa zarobljenom Vrhovnom komandom Kraljevske jugoslovenske vojske. Ovoj je istovremeno bilo naređeno da se sa Pala premjesti u Valjevo, i upućen poseban Štab za vezu.¹⁶³

Već 14. aprila u Beograd je stigao Teritorijalni centar njemačke vojne obaveštajne i kontraobavještajne službe — Abver-a (*Abwehrstelle — Belgrad*) i pod imenom Štab za vezu oružanih snaga (*Wehrmachteverbündungstab*)¹⁶⁴ i smjestio se na Dedinju. Sutradan je sa Štabom saradnika stigao i načelnik VOMI-a, pukovnik Lorenc u svojstvu specijalnog opunomoćenika nacističkog Ureda za socijalno staranje („*Sonderbeauftragte der Nationalsozialistische Volkswohlfahrt*“) iz Berlina radi organizacije folksdojčera. Obilnom materijalnom pomoći (snabdijevanje namirnicama i odjećom), povlasticama i stavljanjem u izgled unosnih položaja zavrbovani su u većini i oni pripadnici njemačke narodnosti koji su se do tada držali lojalno.¹⁶⁵

Štab za vezu Uprave za privredu i naoružanje njemačke Vrhovne komande pri 12. armiji sa pukovnikom Vendtom (Wendt) na čelu, rekvarivši za svoje potrebe prostorije Direkcije jugoslovenskog riječnog brodarstva i svojim tehničkim štabovima i jedinicama za prikupljanje i sređivanje plijena, sirovina i gotovih proizvoda, te održavanje u pogonu važnih postrojenja ratne privrede stigao je još 13. aprila, a ubrzo za njim slične jedinice i štabovi pridodati 2. armiji. U gardijskim kasarnama na Dedinju smješteni su 160. prolazni zarobljenički logor (*Durchgangslager — Dulag — 160*), Operativna grupa policije i službe bezbjednosti za Jugoslaviju (*Einsatzgruppe Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst — Jugoslavien*) na čelu s pukovnikom Fuksom.¹⁶⁶ U prvom redu njenog IV odjeljenje — Gestapo — stiglo je takođe među prvima sa pripremljenim nalozima za hapšenje istaknutih protivnika Trećeg Rajha.¹⁶⁷ Nekoliko

¹⁶¹ AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1122/2687 i 3198.

¹⁶³ Isto, R-1122/2546 — 52, 669, 674 — 75, 687 i 3198.

¹⁶⁴ Naređenje Komande njemačke 2. armije od 19. IV. 1941. AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1076/0001.

¹⁶⁵ AVII, NJA, kutija 27-A, br. reg. 17/1, str. 54—55.

¹⁶⁶ Wilhelm Fucks, SS-Standartenführer, u Jugoslaviji ostao na dužnosti do januara 1942. godine. Zbog počinjenih ratnih zločina Vojni sud za grad Beograd osudio ga je 22. 12. 1946. godine na smrt vješanjem. AVII, NJA, k. 27, br. reg. 2/5.

¹⁶⁷ Zbornik..., tom 2, knjiga 2, str. 493, AVII, NJA, k. 27-A, br. reg. 17/1, str. 54—55, Mikroteka, Bon-2/585; Vašington, T-312, R-443/5768-71.

specijalnih odreda i ekipa sa posebnim zadacima: Ekipa Ministarstva inostranih poslova Trećeg Rajha (*Sonderkommando Künsberg*) sa zadatkom da zaplijeni arhive jugoslovenskih ministarstava; Specijalni odred (*Sonderkommando*) i Operativni štab (*Einsatzstab*) Rajhslajtera Rosenberg-a za pljačku kulturnih dobara itd; propagandne čete propagandnog odjeljenja Vrhove komande; intendantski i tehničko-snabdjevački organi sa zadatkom da u rejonu Beograda obrazuju skladišta u kojima se imala prikupiti sva municija i vojna oprema; i na kraju, ali ne i posljednja, 599. Oblasna vojnoupravna komanda (*Feldkommando 599*) sa dvije okružne vojnoupravne komande za Beograd i Zemun.

8. GLAVA

BEOGRAD KAO „POSEBNA OBLAST OSIGURANJA”

Kao budućem sjedištu visokih njemačkih štabova i ustanova obezbeđenju Beograda i svojih posebnih interesa, uključujući i njegovo odvajanje od Srbije, njemačke okupacione trupe posvetile su od samog početka veliku pažnju. U tom cilju u invazionom periodu Beograd je bio proglašen „posebnom oblasti osiguranja” (*Besonderen Sicherungsgebiet*). Već 15. aprila komandant 1. oklopne grupe, general Klajst, naredio je sprečavanje vraćanja civilnog stanovništva u Beograd, koje se sklonilo iz grada pred nastupajućim neprijateljem i kojem su vazdušni teroristički napadi nanijeli do tada najveće gubitke.

Za unutrašnje osiguranje i obrazovanje zaprečne linije angažovano je redovno pet do šest bataljona, ali se na tom zadatku izmijenjao veći broj jedinica. Do 20. aprila Beograd je činio dio područja osiguranja 8. oklopne divizije, kada je po stizanju naređenja za prikupljanje oklopnih i motorizovanih jedinica radi odlaska na front prema Sovjetskom Savezu njeno područje preuzeila 4. brdska divizija 11. armijskog korpusa, čiji se Štab uskoro i sam premjestio iz Kragujevca u Beograd pošto je Korpus prethodno prepotčinjen Štabu 2. armije.¹⁶⁸ Zaprečna linija ubrzo je ustaljena. Oslanjajući se na luk Save i Dunava na sjeveru ova posebna oblast osiguranja prostirala se na jug do linije koja je od Umke na Savi, preko s. Sremčice i Avale isla do Grocke na Dunavu.

Prepuštajući ostalo stanovništvo da se bez stana, hrane i sredstava potuca po okolnim selima, komandant pozadine njemačke 2. armije naredio je 19. aprila 1941. da se u grad puste samo upravni činovnici, žandarmi i policajci neophodni za osiguranje reda i mira i uspostavljanje uprave, te vlasnici, namještenici i radnici privrednih preduzeća i pogona potrebnih za snabdijevanje grada.

„Radi se o tome”, kaže se u naređenju, — „da se u grad pusti samo toliko stanovnika koliko dozvoljavaju stambene i prehrambene prilike”.¹⁶⁹

¹⁶⁸ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1120/1049 i T-315, R-231/591.

¹⁶⁹ Naredenje Komande pozadine njemačke 2. armije od 19. IV. 1941. godine, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1122/917-19.

Međutim, pri navali njemačkih ustanova i jedinica, kao i folksdojčera iz Banata i Srema, te uništenju jedne trećine zgrada pri čemu je i druga bila oštećena, pitanje je kako i gdje su stanovali i oni stanovnici koji su se zadržali u Beogradu.¹⁷⁰

Komandant ove „posebne oblasti osiguranja“ bio je po uvođenju u dužnost Vojnoupravnog komandanta Srbije Komandant 559. armijske pozadinske prostorije. Naređenje o tome izdato je 22. aprila 1941. godine.¹⁷¹ Prva jedinica ovog posebnog osiguranja bila je Grupa Garski (*Gruppe Garsky*), sastava dva bataljona pješadijskog puka „Grosdojčland“ čiji se štab sa trećim bataljonom nalazio u Pančevu kao zaštitnica (*Schutzstaffel*) 2. armije. U njenom sastavu za čitavo vrijeme postojanja ostali su 286. i 853., a jedno vrijeme i 562. i 920. landessicenbataljon.¹⁷² Tome je ubrzo (pored landessicen bataljona), shodno pomenutom naređenju, trebalo priključiti još jedan puk. Instrukcije o mjerama bezbjednosti Komanda grada morala je dostavljati preko komandanta armijske pozadinske prostorije.¹⁷³

Ova posebna oblast osiguranja likvidirana je 16. juna 1941. godine neposredno prije odlaska Štaba njemačke 2. armije iz Beograda. Grupa Garski, jedinice SS-grenadirskog puka „Grosdojčland“ između 16. i 21. maja smijenio je 330. lovački puk iz sastava 183. pješadijske divizije, a ovoga, u junu po likvidaciji oblasti, 724. pješadijski puk 704. posadne divizije kao stražarski puk.¹⁷⁴

9. GLAVA

STANJE U BEOGRADU NEPOSREDNO PO OKUPACIJI

Stanje u okupiranom i razorenom gradu neposredno po okupaciji, a i čitav mjesec dana poslije toga, moglo se označiti samo kao očajno.

Sve do kraja aprila grad je ostao bez električne energije. U toku aprila puštena je u saobraćaj samo jedna tramvajska linija u gradu. Mnogi krajevi još su dugo ostali bez vode, a na oštećenoj kanalizacionoj mreži još mjesecima su izvođene opravke.

Policijski čas ostao je na snazi i u toku maja. Kretanje po gradu bilo je zabranjeno od 7 sati uveče do 5 sati ujutro. Na svim izlazima iz grada postavljene su rampe i jako policijsko obezbjeđenje radi kontrole kretanja građana. Zamračenje ulica ukinuto je tek 3. maja, iako ni ranije nije postojala realna vazdušna opasnost.¹⁷⁵ Uvedeno na osnovu Naredbe Komande kopnene vojske pred početak agresije¹⁷⁶ zadržano po

¹⁷⁰ Prema Turnerovom referatu Leru 29. 8. 1942. u Beogradu je bilo uništeno i oštećeno 9.000 kuća. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-248/572-93.

¹⁷¹ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1120/1049.

¹⁷² Izvještaj Komande pozadine njemačke 2. armije od 6. maja 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1122/2975-86.

¹⁷³ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-78, R-334/186-87; T-312, R-1122/917-18.

¹⁷⁴ Isto. T-501, R-249/1061-62; T-312, R-1076/9989-91.

¹⁷⁵ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-e 3T2, R-1122/3166.

¹⁷⁶ Verordnungsblatt für das besetzte jugoslavische Gebiet, Nr. 1, S-8.

inerciji ono je osam dana kasnije, međutim, ponovo bez razloga uvedeno.¹⁷⁷ Njemački vojnici i folksdojčeri upadali su prvih dana okupacije u radnje i ustanove i pljačkali ih. Oni su tih dana opljačkali i demolirali svih 837 jevrejskih radnji, koliko ih je bilo u Beogradu. Angažovana u svojstvu Komande grada Beograda, 599. oblasna vojnoupravna komanda izvjestila je 2. maja da „danonoćno patroliranje gradom daje veliki broj prijava pljačke i remećenja reda”,¹⁷⁸ žaleći se i mnogo kasnije na „česte slučajevne nedozvoljenog ponašanja pripadnika njemačkih oružanih snaga”, čak i prema kolaboracionističkoj policiji, što je ova vrlo strpljivo podnosila.¹⁷⁹ Istovremeno 838. okružna vojnoupravna komanda u Zemunu žalila se da se množe izvještaji o teškim ispadima pripadnika Vermahta prema civilnom stanovništvu, da vojnici noću provaljuju u privatne stanove, pljačkaju i pokušavaju silovanja.¹⁸⁰

„Leider mehren sich auch die Fälle, in denen über schwere Übergriffe von Angehörigen der Wehrmacht gegenüber der Zivilbevölkerung Meldung gemacht wird. Es dringen Soldaten in der Nacht in Privatwohnungen ein, begehen Diebstähle unter Gewaltanwendung, machen auch Notzuchtversuche”.¹⁸⁰

O situaciji u Beogradu agencija „Rojter” pod 27. aprilom 1941. godine s njemačke granice javila je:

„Neutralni očevici, koji su došli iz Beograda, tvrde da je njemačkim vazdušnim napadima samo iz pretjeranih ambicija (u njemačkom prevodu Bestreben — prim. M.K.) pobijeno više od 20.000 lica. Civilno stanovništvo jugoslovenskog glavnog grada jako je zaplašeno. Trinaestog aprila umaršovali su Nijemci u glavni grad Jugoslavije. Do ovog dana nigdje nije bilo došlo do pljačke, iako su brojne radnje njihovi vlasnici napustili, a njihovi izlozi bili razbijeni. Međutim, Nijemci su odmah počeli sa organizovanom i sistematskom pljačkom, puneći svojim plijenom dugačke kolone kamiona. Oni su zatim otvorili kapije zatvora i nahuškali zatvorenicke da počnu sa pljačkom pri čemu su ih fotografisali da bi time pribavili dokaze o navodno sramnom držanju Srba”.¹⁸¹

Nešto kasnije, nepoznati njemački agent, saradnik Teritorijalne ispostave Abvera iz Zagreba, u širem izvještaju o situaciji u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji, o stanju u Beogradu javio je:

¹⁷⁷ Naredba broj 191. Upravnika grada Beograda od 11. maja 1941. Zbirka naredaba i uputstava, br. 1, str. 56.

¹⁷⁸ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/390 a — 91.

¹⁷⁹ Izvještaj iste komande od 14. 7. 1941. godine, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/575-76.

¹⁸⁰ „Nažalost, množe se i slučajevi u kojima se javlja o teškim ispadima pripadnika Vermahta prema civilnom stanovništvu. Vojnici noću provaljuju u privatne stanove, vrše pljačke uz primjenu sile i pokušavaju silovanja.” Der Ortskommandantur, Nr. 47, Semlin, den 2. Mai 1941. Geheim Wochenericht dem Militärbefehlshaber in Serbien, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/183-87.

¹⁸¹ Auswärtiges Amt, Int, Streng vertraulich, Berlin, den 6. mai 1941, Feindliche Hetzpropaganda (betr./efend) die besetzten und angegliederten Gebiete, No 17/1941, AVII, Mikroteka, Vašington, T-77, R-1003/6. 779-90 (Prevod moj — primj. M. K.).

„... Opšti položaj u Beogradu zadnjih dana ponovo se pogoršao. Nedostatak zaliha životnih namirnica ponovo je došao oštro do izražaja. Snabdijevanje vodom još uvijek nailazi na teškoće i iznova se govori o novim nemirima. Svake noći se po gradu puca. Po čitavom gradu izljepljena je Naredba da će za svakog njemačkog vojnika koji bude mučki ubijen od sada biti strijeljano 100 Srba. Pri njemačkom Vojnoprirednom štabu ustanovljena je posebna vlastita prodavnica životnih namirnica koja se snabdijeva iz Vojvodine, pošto je po pravilu isključeno da se iz Beograda nabave dovoljna sredstva za život. Saobraćaj preko priremenog mosta od Zemuna (gdje se kao i ranije nalaze njemački štabovi) prema Beogradu odvija se još vrlo spor (sve podvučeno u originalu — prim. M.K.), a pošto se, s obzirom na ponovno otvoreni brodski teretni saobraćaj, pontonski most svakog dana mora otvoriti, zbog čega se događa da putnici često moraju čekati 5—6 sati na mogućnost da pređu preko rijeke. Željeznička veza Beograda sa Sofijom ponovo funkcioniše”.¹⁸²

Francuski novinar Rene Simonen, koji je Beograd napustio 6. aprila pod kišom bombi i u njega se poslije trinaest dana, preko Zemuna, vratio 18. aprila 1941. godine, ovako opisuje zatećeno stanje:

„... Posle beskrajnog čekanja prešao sam Savu kod Zemuna na jednoj kretkoj skeli... Sada osluškujem noćnu tišinu, tišinu Beograda. Već od sedam sati, sa policijskim časom u stvari, počela je noć. San nije dolazio na oči. Odjedanput jak tresak, potmuo i dalek; to je neeksplodirana bomba koja sada prasnu u Voždovačkom kvartu. Odmah zatim razlegoše se pucnji. Svi vlasnici pasa i mačaka obavezni su da ih unište u roku od dvadeset i četiri časa. Čekam da svane... Na desnoj obali Save po tri kilometra duge kolone bednih vraćaju se u Beograd... 150.000 Srba je izbeglo iz Beograda. Već se vratilo 100.000 Drugi su na drumovima. Ispred ruševina jedna neeksplodirana bomba od 1.000 kilograma upečatljivo deluje svojom gvožđurijom... Na raskrsnici na Slaviji nije ostala ni jedna kuća, samo brdašce kamenja, crepa i zemlje kao posle nekog zemljotresa. Jedan otvor od 30 metara krvari u Karadordževom parku: jedna bomba je pala na sklonište... ruševine su ulice koje vode ka Dunavu, u ruševinama je sirotinjski i jevrejski kvart...“

Delovi motorizovanih jedinica kreću se tamo amo po ulicama. Građani prenose vodu u bokalima, jer u bombardovanoj varoši nije mogla biti ponovo uvedena voda, kao ni električno osvetljenje. Nju uzimaju iz vagona cisterni. Voda za piće je zabranjena Jevrejima dok Arijevci ne budu usluženi... Svi Jevreji su u roku od pet dana bili popisani i razvrstani u radne grupe”.¹⁸³

Koncentrišući svoje napore da, mnogo godina poslije tih događaja, rekonstruišu partijske organizacije i njihov rad na pripremama ustanka, učesnici narodnooslobodilačkog pokreta Beograda rijetko se i škrto os-

¹⁸² (Obavještajna i kontraobavještajna uprava njemačke Vrhovne komande oružanih snaga) Kr. Nr. 5. STRENG VERTRAULICH, NUR FÜR DEN DEINST-GEBRAUCH, Bericht unseres Vertranensmannes, Agram, 13. Mai 1941, AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-77, R-1312/511-15.

¹⁸³ A. Dragojlović i dr. Bombardovanja Beograda 1941—1944, str. 29—32.

vrću na tadašnje stanje i uslove života u gradu. Tako Veselinka Malinska u svom sjećanju na Beograd 1941. kaže:

„... Kad smo one prve ratne noći napuštali Beograd videli smo ga kako gori. U džinovskom plamenu, koji kao da je dodirivao nebo, odjekivale su eksplozije bombi. Bila je to neverovatna i stravična slika grada koji je plaćao najskuplju cenu zato što nije htio da se pokori. Izgledao je napušten i bespomoćan, ali je okupator tek imao da čuje njegov glas.

Sada smo ga zatekli porušenog i opustošenog, pun Nemaca, sa policijskim časom koji je počinjao u prvi sumrak”.¹⁸⁴

A Borivoje Romić u sjećanju pod naslovom Rad u naprednom studentskom pokretu...:

„Ponovno viđenje sa Beogradom bilo mi je dragoo, a istovremeno i teško. Imao sam utisak da se ceo grad pretvorio u ruševine. Posledice bombardovanja još nisu bile uklonjene. Pojedine zgrade još su gorele. Uz sve to Nemci su bili na svakom koraku vodeći velike kolone naših zarobljenika. Dani do 21. juna 1941. prolazili su u postepenom raščišćavanju Beograda i našem prilagođavanju novonastaloj situaciji. Gotovo svakodnevno izlazila je neka naredba okupatora...”¹⁸⁵

Individualna pljačka pripadnika „Dojče Manšafta”, nahuškanog ološa, kriminalaca pa i pojedinih pripadnika Vermahta, ostavila je na očevice snažan utisak.

Međutim, mnogo efektniju pljačku sprovele su njemačke ustanove od kojih su neke za to bile specijalizovane, kao, na primjer, razni odredi za prikupljanje arhivalija, Rozenbergov Ajnzac-štab, tehnički bataljoni, te štabovi i odredi za prikupljanje oljena i sirovina. Poseban vid pljačke sproveden u prvim danima okupacije u Beogradu bio je oduzimanje gotovog novca, plemenitih metala i hartija od vrijednosti u novčanim zavodima i ustanovama, kao i drugim privrednim preduzećima čija se vrijednost penje na desetine milijardi dinara.

Iako organizovana i sprovodena od zvaničnih organa ova „pljenidba” — (*Beschlagsnahme*) koja se protezala i na robu, inventar, stoku, vozila i zalihe sirovina u preduzećima, trgovackim skladištima i željezničkim vagonima, često proglašavane „imovinom bez gospodara” i kasnije otpisivana na ime „ratnih gubitaka” bila je obična pljačka, primjenjivana uglavnom u prvim danima invazije. Evakuisana imovina pojedinaca i ustanova plijenjena je pod vidom vraćanja opljačkane imovine. Tako je pukovnik Kajzenberg 2. maja izvjestio: „Sa stanice Ripanj stigla su dva kamiona sa vraćenom opljačkanom imovinom sa kojom i kase sandučare; velike sume novca dospjele su u vojnu blagajnu, kao i ranije konfiskovani milioni”.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Narodnooslobodilački pokret Beograda 1941—1945. u sećanjima učesnika
Istorijski arhiv Beograda 1974, str. 72—73.

¹⁸⁵ Isto, str. 226.

¹⁸⁶ Vidi primjedbu broj 178

Još veći efekti postizani su mjerama koje su ozakonjivane naredbama okupacionih vlasti, kao što su: određivanje nepovoljnijeg kursa marke prema dinaru (1:20), štampanje okupacionih novčanica koje u Rajhu nisu imale vrijednosti, štampanje i kontrola „srpskog” novca, održavanje niskih cijena domaćim proizvodima, obavezni otkup itd.

Atmosferu potištenosti i djelimične rezignacije pojačavala je oskudica u osnovnim životnim namirnicama, te osjećaj nesigurnosti i neizvjesnost. Još neraščišćenim ulicama treštala je mehanizacija njemačkih oklopnih i motorizovanih divizija, koje su odlazile u novi, posljednji osvajački pohod ili su se vukle kolone prisilno mobilisanih Jevreja i zarobljenika koji su raščišćavali ruševine, ili opravljali kanalizaciju. Ispod ruševina širio se težak zadah nesahranjenih leševa hiljada ljudi, žena i djece koji su našli smrt pod bombama njemačkog vazduhoplovstva.¹⁸⁷ Pokušaji Crvenog krsta nekih neutralnih zemalja, u prvom redu Sjedinjenih Američkih Država, da izdavanjem hrane i nabavkom lijekova ublaže nevolje stanovništva naišli su na oštro reagovanje okupacione uprave.¹⁸⁸

Agenti Gestapo-a i Tajna vojna policija (*Geheime Feldpolizei*) vršili su hapšenja po unaprijed pripremljenim listama — izvodima iz Knjige potjernica Glavne uprave bezbjednosti Trećeg Rajha (*Personenverzeichnis Reichssicherheitshauptamt*), koju je na osnovu raspoloživih podataka svih obavještajnih službi ova izdala neposredno pred agresiju. Već u maju 1941. godine otpočeli su istragu protiv „srpske zavjereničke klike”, koju je Hitler optuživao kao „krivca” za vojni puč od 27. marta. U tom cilju opunomoćenik RSHA dr. Buse u zajednici sa lokalnim okupacionim organima formirao je posebnu komisiju na čelu sa predsjednikom Tasom Dinićem.¹⁸⁹ Komandant pozadine 2. armije već 19. aprila naredio je da se južno od Beograda obrazuje zaprečna linija, s ciljem da se u grad „spriječi priliv srpskog stanovništva”, to jest, da se spriječi povratak Beogradana koji su svoj grad napustili pred nastupajućim neprijateljem.¹⁹⁰ Sva motorna vozila, javna i privatna, bila su popisana i zaplijenjena, a zatim čak i bicikli.

Za ogromnu masu stanovništva, kojoj je zbog nanesenih šteta od bombardovanja trebalo pružiti svakovrsnu pomoć od ljekarske do pomoći u hrani ili bar u zbrinjavanju pod krov, okupatorska vlast ne samo da nije u tom pravcu ništa preduzimala nego je zavodila razna ograničenja i vršila akte diskriminacije, svodeći postupke u tom pogledu na neophodne mјere vlastite zaštite kao, na primjer, pelcovanje stanovništva grada zbog prijeteće epidemije zaraznih bolesti.

Najteže su bili pogodeni Jevreji i Cigani. Već u toku aprila zavedena su za njih prva ograničenja¹⁹¹ koja su na kraju vodila ukidanju svih

¹⁸⁷ Vidi šire kod Ž. Atanackovića, Zemun..., str. 51—56 i J. Marjanovića, Beograd, str. 69—73.

¹⁸⁸ Zahtjev Opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova Trećeg Rajha za zabranu djelatnosti američkog Crvenog krsta, telegram br. 85 od 29. 4. 1941. godine. AVII, NjA, Mikroteka, Bon — 2/598.

¹⁸⁹ Zvaničan naziv: Komisija za istraživanje odgovornosti stupanja odnosno uvlčenja Jugoslavije u rat. Za manje od mjesec dana ona je saslušala sve zatećene najviše političke ličnosti Kraljevine Jugoslavije.

¹⁹⁰ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1122/2917-18.

¹⁹¹ Vidi citiranu Zbirku naredaba i uputstava br. 1 str. 14—15 i 41—42.

građanskih i ljudskih prava uključujući i pravo na život. Mjere koje su išle na njihovo ljudsko ponižavanje i širenje antisemitizma trebalo je da bar dijelom skrenu mržnju naroda sa pravog vinovnika njegove nesreće.

Nasuprot tome, već treći dan po ulasku njemačkih jedinica u Beogradu počeo je rad Štab specijalnog opunomoćenika nacističkog Ureda za socijalno staranje (*Nationalsozialistische Volkswohlfahrt — NSV*). Zadatak ovog štaba, koji se u Beogradu zadržao do oktobra 1941. godine, bio je da obilnom i svakovrsnom pomoći snabdijevanjem namirnicama kojih u Beogradu nije bilo, raznim povlasticama i obezbjeđenjem unosnih položaja, zasjeni njemačku nacionalnu manjinu i veže je za nacističi režim okupatora. O obimu tih napora i ujedno nacističkom metodu vrbovanja i obmanjivanja svjedoči cifra od 20.000 Folksdojčera koji su na teritoriji Uprave grada Beograda bili na razne načine pomagani od ove ustanove.¹⁹²

Uprkos takvoj atmosferi i okupacionog pritiska u gradu se našlo izdajnika spremnih da za koricu hljeba i obezbjeđenje svojih interesa sarađuju sa okupatorom na izgrađivanju „novog” poretku. To su u prvom redu bili nacističkim idejama indoctrirani pripadnici pronjemačkih političkih krugova, u prvom redu pripadnici „Zbora” Dimitrija Ljotića, kao i petokolonaški elementi iz državnog i policijskog aparata sa Milanom Aćimovićem, ranijim ministrom unutrašnjih poslova, i Dragim Jovanovićem, šefom Opšte policije i upravnikom grada Beograda, na čelu, da i ne govorimo o pripadnicima njemačke narodnosti učlanjenim u raznim organizacijama „Kulturbunda”. Sličnih elemenata našlo se i u režimskim sindikatima — vršilac dužnosti predsjednika i sekretara Jugorasa, zatim direktor i odgovorni urednik režimskog dnevnika „Vreme” dr. Danilo Gregorić, pisac knjige „Samoubistvo Jugoslavije”. Za mnoge od ovih utvrđeno je da su i do rata bili agenti njemačkih obavještajnih službi. Na žalost, ovim elementima bez većeg utjecaja u širim slojevima stanovništva pridružio se i okupatoru stavio na raspolažanje i dio zaplašene, inače antnjemački raspoložene buržoazije i u Beogradu i u Zemunu.

Većina u gradu, kao i u zemlji, međutim, nije klonula. Već u prvim danima poslije okupacije našlo se ljudi koji su okupatoru pružili aktivan otpor. Tako se noću 20/21. aprila pucalo iz kuća na noćne njemačke patrole u gradu, na šta je komandant Beograda odgovorio hapšenjem prvih talaca i prijetnjom njihovog strijeljanja.¹⁹³ U akciji čišćenja nekih dijelova grada, koja je počela 2. maja 1941. ujutru, učestvovali su dijelovi puka „Grosdojčland”, 2. četa 683. bataljona feldžandarmerije i najveći dio „srpske” policije uključujući i kriminalistiku.¹⁹⁴

Komunistička partija Jugoslavije bila je jedina organizovana politička snaga koja nije izgubila glavu i kad se Kraljevina raspala. Dosljedna svojim stavovima o potrebi odbrane zemlje i u slučaju kapitulacije državnog rukovodstva već od prvih dana radila je na podizanju samo-

¹⁹² AVII, NjA, k. 27 A, br. reg. 17/1, str. 54—55.

¹⁹³ Naredba Komandanta Beograda od 23. IV 1941, Zbirka naredaba i uputstava, str. 8 Naredba Komandanta njemačke 2. armije i 11. korpusa od 2. i 29. IV 1941. godine. Zbornik..., tom I, dok. 102 i 103. Objave kojima su stanovništvu saopštene ove odredbe prvi put su sadržale kvotu od 100:1.

¹⁹⁴ Izvještaj 599, Oblasne vojne upravne komande Beograd od 2. 5. 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/390 a-91.

pouzdanja naroda i buđenju nade na mogućnost oslobođenja. O tom svjedoči, između ostalog, i Prvomajski proglaš Centralnog komiteta KPJ, koji se u Beogradu pojavio na sam dan praznika.¹⁹⁵ Krajem aprila i početkom maja u Beogradu je izvršena reorganizacija Partije i SKOJ-a kao posljedica gubitaka i velikog odliva članstva u unutrašnjost i uopšte pomjeranje stanovništva izazvanog okupacijom zemlje. U Beogradu su formirani ratni Mesni komitet KPJ i ratni Mesni komitet SKOJ-a sa po 7 rejonских komiteta, a u Zemunu Sreski komitet¹⁹⁶ KPJ i Sreski komitet SKOJ-a.

Uskoro su stigle i preciznije direktive u duhu kursa na cružani ustanak usvojenog na Majskom savjetovanju u Zagrebu. zajedno s njima u Beograd je preneseno sjedište Centralnog komiteta KPJ. Partijska organizacija, koja se brzo sredila i ponovo omasovila,¹⁹⁷ obezbijedila mu je povoljne uslove za rad. Beograd u kome su se smjestili rukovodeći okupacioni štabovi postao je istovremeno i centar priprema ustanka, što se nikako ne poklapa sa teorijama o „mirnom proljeću“ u Jugoslaviji 1941. godine koje lansiraju branioci nacističkih zločinaca i klevetnici Komunističke partije Jugoslavije.

Okupacione vlasti i kolaboracionisti bili su načisto odakle potiče najaktivniji otpor. Zbog toga jedan od prvih raspisa Ministarstva unutrašnjih poslova novoformirane komesarske vlade Milana Aćimovića na- laže svim vlastima u zemlji:

„... da obrate najveću pažnju na komuniste i njihovu akciju koja je iz pojmljivih razloga posle 6. aprila postala naročito intenzivna, da se restauriraju evidencije i kartoteke, da se proučavaju njihove metode u taktici, itd...“

U istom aktu kolaboracionističkim vlastima stavljeno je da znanja da se na tom već uveliko radi:

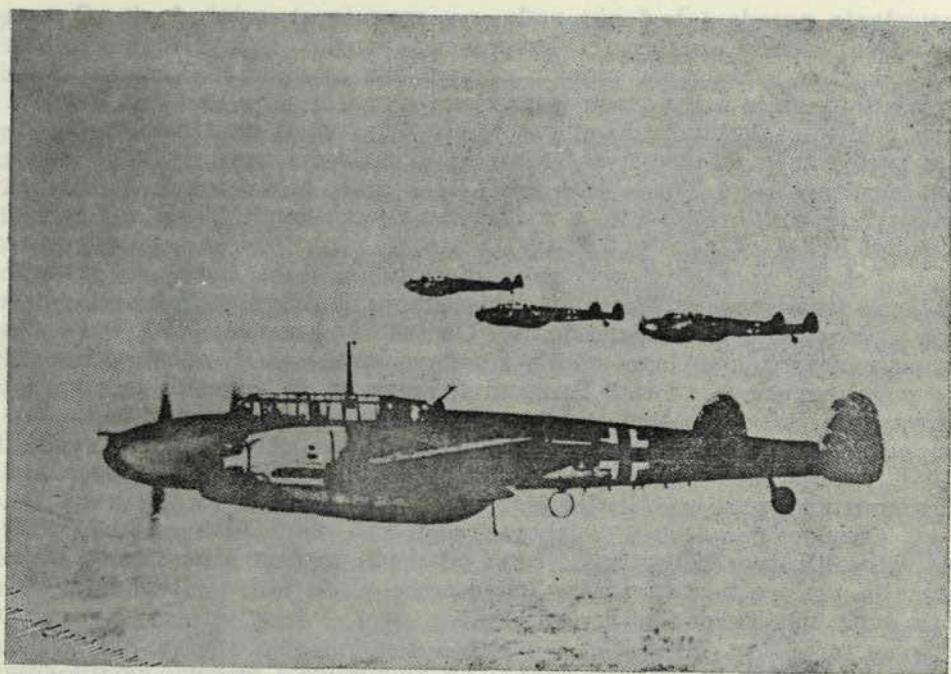
„Uprava grada Beograda naročito je obratila pažnju na ovu vrstu delikatnih poslova. Studira se pitanje jednog eventualnog koncentracionog logora u koji bi bili prikupljeni svi poznati komunisti...¹⁹⁸

¹⁹⁵ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Institut za izučavanje istorije radničkog pokreta, Beograd 1963, str. 298—305; J. Marjanović, *Beograd*, str. 73—83.

¹⁹⁶ Č. Đurđević, n. čl. str. 17—14; Ž. Atanacković, n. čl. str. 44.

¹⁹⁷ Za nepuna dva mjeseca broj članova KPJ u Beogradu od 200 ponovo se popeo na 500, a SKOJ-a na 1.500, dok je u Zemunu bilo 60 članova KPJ i oko 100 Skojevaca.

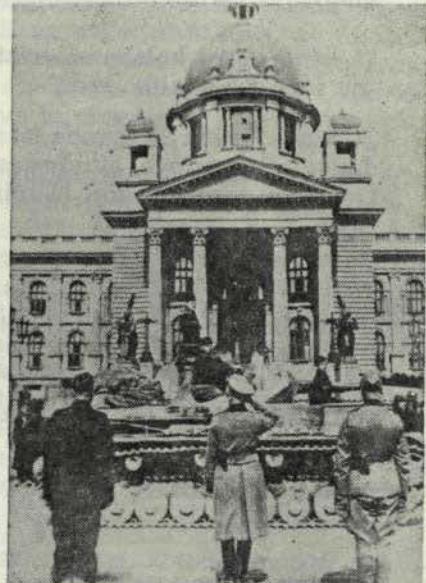
¹⁹⁸ Citirano prema Spomen-knjizi „Banjica“, izdanje Istoriskog arhiva Beograda, Beograd 1967, str. 18.

Štuke nad Beogradom 6. aprila 1941.

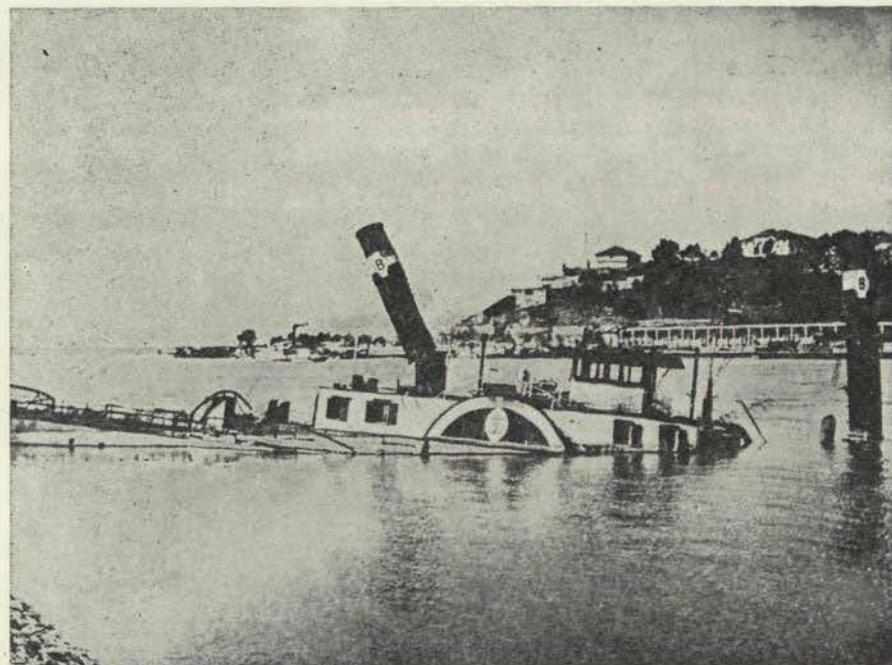
General Ler, izvršilac piratskog napada na otvoren grad

General Klajst, komandant njemačke 1. oklopne grupe, vrši prvu smotru u osvojenom Beogradu (14. IV 1941)

Slika razorenog grada

Potopljeni brodovi u Savskom pristaništu

TREĆI DIO

APARAT OKUPACIONE UPRAVE U BEOGRADU

III

APARAT OKUPACIONE UPRAVE U BEOGRADU

Invazione trupe koje su zauzele Beograd nisu uspostavljale trajnije organe za održavanje vlasti, niti su raspolagale takvima organima. Njihov osnovni zadatak, kad na području Beograda nije bilo većih ratnih operacija, bio je privremeno osiguranje plijena i održavanje kontinuiteta, čuvanje zarobljenika, sopstveno osiguranje, prikupljanje oružja od naroda i održavanje saobraćaja. Uz to, one su izvodile akcije čišćenja, a pod tim se podrazumijevalo sakupljanje vojnih obveznika u zarobljeničke logore i oduzimanje od naroda oružja, municije i druge vojne opreme.

Kako je Beograd jedan od glavnih saobraćajnih čvorova čitavog Balkana, početni period okupacije sve do jula 1941. godine bio je karakterističan po permanentnom prolasku krupnih, operativnih jedinica Vermahta preko Beograda. Kako su Beograd i njegova okolina, uz to, bili i koncentracijska prostorija za većinu njemačkih divizija, ne samo onih koje su učestvovali u agresiji na Jugoslaviju nego i na Grčku, njihov privremeni boravak oko Beograda i danonoćno kretanje željezničkih transporta i motorizovanih kolona u raznim pravcima, predstavljali su do tada neviđenu demonstraciju vojne sile i snage oružja koja je, između ostalog, imala zadaću da u začetku uguši i svaku pomisao na bilo kakve izglede suprotstavljanja okupacionoj vlasti koja se uspostavljala.

Sada je jasno, a to je postalo očigledno već 22. juna 1941. godine, da je ta rijeka vozila i do zuba naoružanih vojnika prije svega imala zadatku da što prije stigne na granice Sovjetskog Saveza, odnosno poslije 22. juna na njemačko-sovjetski front. Njemačka Vrhovna komanda, međutim, nastojala je da ove masovne pokrete svojih trupa iskoristi i da stvari privid efektivnosti svoje okupacione vlasti, iako ona još nije bila ni organizaciono do kraja oformljena.

Na njenom organizacionom oformljavanju radio se istina, i u fazi pripreme rata, ali uspostavljanje efektivne vlasti na jednoj tuđoj i tako prostranoj teritoriji nije u momentu angažovanja glavnih snaga za obraćun sa Sovjetskim Savezom bila laka stvar ni za, upravo tada na vrhuncu svoje moći, Treći Njemački Rajh.

Prva konkretna naređenja u pravcu organizovanja aparata okupacione vlasti u Jugoslaviji bila su izdata 3. aprila 1941. godine. Tog dana Odjeljenje ratne uprave Komande pozadine njemačke kopnene vojske

(Generalquartiermeister des Heeres, Kriegsverwaltungsabteilung) izdalo je Komandi 13. vojnog okruga (*Wehrkreiss XIII*) u Nirnbergu (*Nürnberg*) naređenje da formira rukovodeći organ cjelokupne vojne uprave za njemačko okupaciono područje u Jugoslaviji. Trebalo je da to bude štab korpusnog ranga pod konspirativnim nazivom Štab za vezu „Jug” (*Verbindungsstab „Süd“*). Rukovodeći ključni kadrovi vojne uprave, te izvještaj dio okupacionih ustanova srednjeg i višeg ranga, osigurani su uglavnom premještanjem pojedinaca i čitavih okupacionih ustanova iz Francuske koji su tamo stekli značajna iskustva u radu, a dijelom su tamo i bili upućeni samo radi obuke.¹⁹⁹ Očigledno je, takođe, da je dio okupacionih ustanova odvojen od za Sovjetski Savez planiranog kontingenta.

Kako se već u toku operacija kratkotrajnog aprilskog rata u intenzivnim internim i „međusavezničkim” konsultacijama sa ostalim agresorskim silama kristalisalo i uobličavalo rasparčavanje Jugoslavije, tako je njemačka Vrhovna komanda uobličavala konture planirane okupacione uprave u Jugoslaviji i shodno tome pomjerala okupacione ustanove prema njihovim „stalnim” odredištima. Dva dana poslije kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije, sigurna u rezultate Bečke konferencije ministara spoljnih poslova sila Osovine (21. do 22. IV 1941), ona je, zapravo njena Komanda kopnene vojske u čijoj se nadležnosti nalazila i uprava okupiranih teritorija, već 20. aprila izdala zapovijest za ostvarenje „redovne okupacione” vojne uprave u Srbiji, a time i u Beogradu.

Kao što smo vidjeli, organi te uprave bili su djelimično već na licu mjesta i aktivirani u okviru funkcije vlasti koju ostvaruju invazione trupe na privremeno zaposjednutoj teritoriji.

Upravljanje privremeno zaposjednutom teritorijom, pogotovo na duži vremenski period i s pretenzijom da postigne punu efektivnost vlasti okupacione sile, nastojeći da stvoreno stanje prikaže saglasnim čl. 42. Haškog pravilnika o zakonima i običajima rata, čime su u prošlim ratovima invazione sile pribavljale pravo okupacione sile na određenoj teritoriji, veoma je težak i složen problem i zato je, pored golemog vojnog obezbjeđenja, nužan vrlo obiman i specijalizovan okupacioni aparat.

U slučaju Beograda, u periodu 1941. do 1944. godine, susrećemo se s jednim takvim aparatom koji pored više nivoa — (centralni za njemačko okupaciono područje u Jugoslaviji i kasnije Balkan, centralni za Srbiju, regionalni za beogradsku oblast i lokalni za sam Beograd, odnosno Upravu grada Beograda) — ima i više paralelnih organa čije se kompetencije dupliraju. Tako okupator na svim nivoima, pored svog vojnoupravnog aparata za koji insistira da ima nadzorni karakter, u toku okupacije sve više razvija SS-policijski aparat, koji uz to nastoji da vojnoupravni potpuno istisne. Domaći kolaboracionistički aparat, koji je, kao što smo rekli, samo dio okupacionog aparata i sam ispoljava slične tendencije. S jedne strane, policijski organi nadahnjuju upravne, a s druge strane, uz blagonaklonu podršku okupatora i u Beogradu se, kao dragocjena pomoć u borbi protiv NOP-a, razvijaju „vojni” i „civilni” štabovi četnika Draže Mihajlovića, ali i organizacija njemačke narodne grupe i ruske bjelogardijske emigracije.

¹⁹⁹ Hans Umbreit, *Der Militärbefehlshaber in Frankreich 1940—1944*, Harald Boldt Verlag, Bopard am Rhein 1968, str. 42—46, 190—192 i prilog 5.

A) CENTRALNE OKUPACIONE KOMANDE I USTANOBE STACIONIRANE U BEOGRADU

Premda su njemačke oružane snage u toku invazije same zauzele čitavih sedam osmina državne teritorije Kraljevine Jugoslavije, utančenjima Bečke konferencije ostalim učesnicima i pomagačima u agresiji Treći Rajh je ustupio gotovo polovinu osvojene zemlje, čitavih 119.000 km². Za sebe je, međutim, zadržao bolju polovinu sa 128.000 km² i približno 10.000.000 stanovnika, ali i vrlo značajne koncesije na okupacionim područjima ostalih okupacionih sila. Njemačko okupaciono područje je uz to obuhvatilo privredno razvijenije dijelove Jugoslavije, najplodnije poljoprivredne i rudama najbogatije oblasti kroz koje su prolazile i najznačajnije komunikacije, što je sve zajedno Trećem Rajhu obezbjedivalo dominaciju na čitavom Balkanu.²⁰⁰

Dio svog okupacionog područja, sjeverne dijelove Slovenije, Hitler je već 25. aprila izuzeo iz vojnišne prostorije (*Operationsgebiet*) Komande kopnene vojske i predao ga na upravu „domovinskim“ komandama i organima uprave s ciljem da ga što prije učine podesnim za zvaničnu aneksiju Trećem Rajhu. Ostalim dijelom, za koje je bilo predviđeno jedinstveno vojno obezbjedenje (u početku komanda 2. armije, a potom 65. viša komanda za naročitu upotrebu) obje sa sjedištem u Beogradu, njemačku okupacionu upravu trebalo je da ostvaruju dvije vojnoupravne komande, jedna sa sjedištem u Beogradu, a druga u Zagrebu, prva pod otvorenim nazivom Vojnoupravni komandant Srbije (*Militärbefehlshaber Serbien*), a druga pod prikrivenim nazivom Njemački general u Zagrebu (*Deutscher General in Agram*).

Uskoro, sa razmahom ustanka u Jugoslaviji, ova druga komanda prepotčinjena je prvoj pa je tako Beograd u toku čitavog rata bio sjedište najviših organa i vojnog obezbjedenja i okupacione uprave na njemačkom okupacionom području u Jugoslaviji, izuzimajući naprijed pomenute sjeverne dijelove Slovenije, a od septembra 1943. godine i najzapadnijih dijelova dotadanjeg talijanskog okupacionog područja u Sloveniji i Hrvatskoj.

Sada ćemo se, međutim, zadržati samo na strukturi, zadacima i djelokrugu najviših njemačkih okupacionih organa uspostavljenih i stacioniranih 1941. godine u Beogradu, koji su u širem smislu bili samo dio ili organ Štaba vojnoupravnog komandanta Srbije. Naknadne promjene, nastale prije svega kao rezultat utjecaja ustanka naroda i narodnosti Jugoslavije na njemačku okupacionu upravu i sistem njenog vojnog obezbjedenja ili kao rezultat unutrašnjeg razvoja Trećeg Rajha, koji su samo djelimično uslovljeni odnosom snaga i rezultatima operacija na svjetskom ratištu, pratićemo u narednim poglavljima, uglavnom analogno njihovom hronološkom redoslijedu.

²⁰⁰ Muharem Kreso, Okupacija Jugoslavije, Vojna enciklopedija sv. 6, str. 361—363.

10. GLAVA

ŠTAB VOJNOUPRAVNOG KOMANDANTA SRBIJE (STAB DES MILITÄRBEFEHLSHABERS SERBIENS)

Obrazovan je zapovješću njemačke Komande kopnene vojske o uvođenju vojne uprave u Srbiji od 20. aprila 1941. godine,²⁰¹ i to preimenovanjem naprijed pomenutog Štaba za vezu „Jug“. Iako još u embrionalnom vidu, ovaj štab se (prvobitno predviđen kao vrhovni vojno-upravni organ za čitavo njemačko okupaciono područje u Jugoslaviji) već 18. aprila našao u Beogradu.

Na njegovom čelu nalazio se vazduhoplovni general-potpukovnik Helmut Ferster²⁰² i dužnost vojnoupravnog komandanta Srbije preuzeo je 22. aprila 1941. godine u 12 sati. Stupanje na dužnost 2. aprila 1941. godine vojnoupravni komandant general Ferster objavio je posebnim proglasom.²⁰³

On je na teritoriji Srbije u ime komandanta njemačke kopnene vojske i komandanta 2. armije vršio vlast (*vollziehende Gewalt*), koja je shodno njemačkom Zakonu o narodnoj odbrani od 4. septembra 1938. godine obuhvatala cijelokupnu državnu vlast (*sumum imperium*), uključujući zakonodavnu, upravnu i sudsku — ograničenu isključivo Hitlerovom voljom, sa zadatkom da na okupiranoj teritoriji uspostavi red i bezbjednost.

Zajedno sa preimenovanjem naređeno je proširenje Štaba jednim upravnim štabom, a predviđena je i dodjela ranije formiranog Vojno-privrednog štaba.

U čjenici da je za vojnoupravnog komandanta Srbije određen jedan vazduhoplovni general, došla je do izražaja izuzetna zainteresovanost za eksploataciju prirodnih bogatstava u Srbiji Ministarstva četverogodišnjeg plana, na čijem se čelu nalazio Gering istovremeni komandant njemačkog vazduhoplovstva. I Fersterov prethodnik, general Wimer (*Wimmer*) i naredna dva nasljednika na tom položaju pripadala su istom vidu Vermahta.

Za sjedište štaba određen je Beograd, zgrada Narodne skupštine. Međutim, od 24. aprila do 9. maja 1941. godine Štab je privremeno bio smješten u prostorijama Berze rada, a faktički je počeo funkcionisati 29. aprila 1941. godine. Prema pomenutoj zapovijesti vojnoupravni komandant Srbije bio je neposredno potčinjen Komandi kopnene vojske, ali privremeno u izvjesnom smislu i Komandi 2. armije, koja je i dalje ostala neograničeni naredbodavac za sve trupe na teritoriji armije, pošto je Srbija i dalje pripadala njenoj vojnišnoj prostoriji.²⁰⁴

²⁰¹ Der Oberbefehlshaber des Heeres, Gen. St. d. H/Befehlsstab Gen. Qu, Nr. B/249, Geheim, Befehl für die Einrichtung einer Militärverwaltung in Serbien, O.H.Qu, den 20. 4. 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-77, R-1296/1103—09 i 1113.

²⁰² Helmuth Förster, na dužnosti vojnoupravnog komandanta Srbije ostao do 4. 6. 1941.

²⁰³ Proglas u Arhivi VII, NjA, k. 50, br. reg. 1/5. Objavljen u Zbirci naredaba i uputstava br. 1, str. 9.

²⁰⁴ Direktiva komandanta 2. armije vojnoupravnom komandantu Srbije od 26. 4. 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/1077-78.

Za izvršavanje ovih zadataka vojnoupravnom komandantu dodijeljene su četiri oblasne vojnoupravne komande (*Feldkommandantur*), po jedna za svaku od tri banovine i jedna za teritoriju Uprave grada Beograda, 10 okružnih vojnoupravnih komandi (*Kreisskommandantur*), dva prolazna zarobljenička logora (*Durchgangs Kriegsgefangenenlager*) i jedna grupa Tajne vojne policije (*Geheime Fedlpolizei — GFP*).²⁰⁵

General Ferster se na ovoj dužnosti zadržao manje od dva mjeseca. Pošto je ukinuta direktna potčinjenost vojnoupravnog komandanta Srbije njemačkoj Vrhovnoj komandi oružanih snaga, njega je 4. juna 1941. godine zamijenio vazduhoplovni general-major Ludvig Šreder.²⁰⁶ Istovremeno je, da bi se naglasila izvjesna razlika od „čiste“ vojne uprave u Francuskoj, izmijenjen naziv komande (vojnoupravni komandant Srbije — *Militärbefehlshaber Serbien*) u komandant Srbije (*Befehlshaber Serbien*), što bi imalo smisao opšti komandant Srbije, to jest, vojnoupravni i teritorijalni komandant Srbije. Kako se time u suštini ove funkcije nije ništa promijenilo, mi ćemo zadržati srpskohrvatski prevod prvo bitnog naziva koji adekvatnije označava funkciju ove okupacione komande u Srbiji.

U avionskoj nesreći 18. jula 1941. godine prilikom sletanja na zemunski aerodrom general Šreder je teško povrijeđen i umro poslije desetak dana. Za tih 10 dana na dužnosti ga je zastupao komandant 65. više komande za naročitu upotrebu, general Paul Bader. Naslijedio ga je takođe vazduhoplovni general-major, Hajnrich Dankelman.²⁰⁷ On je u Beograd stigao 29. jula i odmah preuzeo dužnost. Ustanak se, međutim, sve više rasplamsavao i definitivno onemogućio uspostavljanje efektivnosti okupacione uprave.

Okupaciona uprava je otada u sjeni svog vojnog obezbeđenja pri nuđena da se prilagodava uslovima situacije na jugoslovenskom ratištu. Ilustrativna posljedica toga je potčinjanje Dankelmanu 19. septembra 1941. godine novoimenovanom Opunomoćeniku za ugušenje ustanka na Jugoistoku (*Bevollmächtigter general für bekämpfung des Aufstands im Südosten*), čime je njemačka Vrhovna komanda izričito priznala neefektivnost svoje okupacione uprave u Jugoslaviji i vlast na svom okupacionom području u Jugoslaviji ponovo prenijela na trupnog komandanta.²⁰⁸ General Dankelman je uz to 9. oktobra i opozvan, pa otada funkciju vojnoupravnog komandanta u Srbiji uz svoju redovnu vrši komandant njemačkih trupa u Srbiji i „Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“.

²⁰⁵ Oberkommando des Heeres, Gen. St. d. H (Gen. Qu, Abt. K. Verw.) Qu 4 (Nr. II) 2014, Geheim, Abgrenzung der Verantwortlichkeit für Sicherheit und Ordnung im Gebiet des Militärbefehlshabers in Serbien M. Qu, OKH, den 23. April 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/1046-49.

²⁰⁶ Ludvig von Schröder, general-major protivavionske artiljerije Vermahta. U Beograd stigao dva dana ranije. Umro 27. jula 1941. godine u Berlinu od povreda zadobijenih u avionskoj nesreći na Zemunskom aerodromu. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/417-27 i 530-34.

²⁰⁷ Heinrich Dankelmann — ratni zločinac. Za počinjene zločine u svojstvu vojnoupravnog komandanta Srbije osuđen je na smrt i strijeljan 31. oktobra 1947. godine.

²⁰⁸ Prenos cijelokupne vlasti (*volzziehende Gewalt*) na komandanta njemačkog 18. korpusa, generala pješadije Franca Berne-a i potčinjanje svih vojnih jedinica „u krajevima ustanka“ tj. Srbiji, Bosni i Hrvatskoj, izvršeno je ličnim Hitlerovim naredenjem od 16. IX 1941. kojim je Berne opunomoćen za ugušenje ustanka na Jugoistoku. Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. 158.

Po izvršenoj popuni i formiranju odgovarajućih organa i službi, Štab vojnoupravnog komandanta Srbije razvio se u glomaznu birokratsku ustanovu sa preko 700 službenika. Njegova osnovna struktura izgledala je ovako:

— *Komandni štab* (*Kommandostab*) sa svojim odjeljenjima i organima štaba jednog armijskog korpusa sa pukovnikom Grafenhorstom na čelu,²⁰⁹ zadužen za rukovodenje vojnim poslovima, obezbjeđenje objekata, te reda i mira, ukoliko to dozvoljavaju ograničeni efektivi landesšicen bataljona, feldžandarmerije, lokalne žandarmerije, policije i samozашtitne formirane uglavnom od Folksdjočera. Takođe mu je bila potčinjena Policijska flotila za zaštitu voda Srbije (*Wasserschutzpolizeiflotte*). Za upotrebu trupnih jedinica bio je, međutim, nadležan komandant 2. armije. Pored ostalog, Komandnom štabu je bila potčinjena i Komanda zaroobljeničkog rejona „E”, zatim Vojnoistražni zatvor i 32. oficir za groblje.

— *Upravni štab* (*Verwaltungsstab*), obrazovan je krajem aprila 1941. godine dolaskom grupe od oko 60 upravnih činovnika i administrativnog personala iz Nürnberškog vojnog okruga, koji su u civilu vršili razne funkcije iz resora Ministarstva unutrašnjih poslova, finansija, slobodaračaja, pravosuda i Ministarstva za nauku, kulturu i obrazovanje naroda.

Na čelu ovog štaba nalazio se državni savjetnik dr. Turner, dodatačni načelnik vojne uprave 12. armije.²¹⁰ Štab je u početku kao najviši organ civilne uprave faktički vršio ulogu zemaljske vlade, a kasnije tu ulogu sve više svodio na kontrolu kolaboracionističke vlade. Sastojao se od svega jednog odjeljenja, pošto je formacijom predviđeno drugo privredno odjeljenje izdvojeno u poseban i od vojne uprave nezavisani štab. Štab je imao približno onoliko grupa koliko je kolaboracionistička vlada imala sektora rada bez obzira na broj ministarstava.

Značajem, obimom poslova i brojem osoblja isticale su se upravna grupa te finansijska, objedinjavača X, XI, XII i XIII grupu, i tehnička uprava, pa su njima rukovodili viši ratni savjetnici (*Oberkriegsverwaltungsrat*), dr. Kisl, Taučer i Olendorf. Prvi od njih ujedno je bio i

²⁰⁹ Gravenhorst, ostao je na toj dužnosti do početka decembra 1941. godine. Do 14. februara 1942. na tom položaju nalazio se pukovnik, kasniji general i zloglasni komandant njemačke 118. lovačke divizije Jozef Kibler (*Joseph Kübler*), rođen 1896. u Minhenu, skoro čitavo vrijeme rata proveo u Jugoslaviji; kao načelnik Operativnog odjeljenja 12. armije 6. aprila do početka decembra 1941. zatim od 1943—1945, kao komandant 718. pješadijske (118. lovačke), pa 1. brdske divizije, osuđen i strijeljan kao ratni zločinac. Njega je avgusta 1942. zamijenio pukovnik Keviš (*Erich Kewisch*) i konačno avgusta 1942. pukovnik pa general fon Gajtner (*Curt Ritter von Geitner*), rođen 1884. kod Cvajbrikena (*Zweißbrücken*). I po preimenovanju ove ustanove u Vojnoupravnu komandu, Gajtner je ostao njen načelnik štaba. Uprkos dokazanoj krivici V američki vojni sud u Nirnbergu oslobođio ga je „kao načelnika štaba”, dakle, kao lice navodno neodgovorno za izdavanje naredbi. W. Keilig, Das deutsche Heer 1939—1945. Band II Die Generalität des Heeres im 2. Weltkrieg, str. 211/97 i 184. M. Zöller U. K. Leszczynsky, Fall 7, str. 250—260.

²¹⁰ Dr. Harold Turner, prije rata predsjednik jedne pokrajinske vlade u Njemačkoj, šef Upravnog štaba Vojnoupravnog komandanta sjeverne Francuske i Belgije. U aprilskoj kampanji 1941. bio predviđen za šefa vojne uprave u Grčkoj, ali je na ličnu Hitlerovu želju došao u Beograd. Zbog nesuglasica sa komandantom SS i policije u Srbiji, sa dužnosti šefa Upravnog štaba Srbije opozvan 1. novembra 1942. Kao ratni zločinac osuđen u Beogradu 9. 3. 1947. na smrt strijeljanjem.

zamjenik Turnera. Radi potpunijeg sagledavanja djelokruga rada dajemo strukturu štaba iz jula 1941. godine:

Upravna grupa (*Chefgruppe und Personalreferent*), kancelarija, registratura itd; I grupa — unutrašnja uprava (*Innere Verwaltung*); II grupa — policija, Jevreji, emigranti (*Polizei, Juden, Emigranten*); III grupa — odjeljenje izvještaja, službeni list (*Generalberichterstattung, Verordnungsblatt*); IV grupa — udruženja, preseljenici, folksdojčeri (*Verkersangelegenheiten, Umsiedlung, Volksdeutche*); V grupa — prosvjeta, kultura, socijalno staranje (*Erziehungswesen, Kultur, Soz. Fürsorge*); VI grupa — sudstvo (*Justiz*); VII grupa — zdravstvo (*Gesundsheitswesen*); VIII grupa — veterinarski poslovi (*Veterinarangelegenheiten*); IX grupa — pošta, telegram, telefon (*Post und Telegraphwesen*); X grupa — bankarstvo, državne finansije (*Geldwesen, Staatsfinanzen*); XI grupa — granična zaštita, carina (*Grenzschutz, Zoll*); XII grupa — porezi (*Steurn*); XIII grupa — državni monopolji (*Staatssmonopole*); XIV grupa: tehnička uprava (*Amt für Technik*), zaštita arhiva, (*Archivschutz*); pasoški odsjek (*Passirscheinstelle*).²¹¹ U nižim vojnoupravnim komandama postojale su upravne grupe koje su vršile neposrednu kontrolu banovinskih, sreskih i opštinskih kolaboracionističkih vlasti.

— Vojnoprivredni štab (*Wehrwirtschaftsstab*), oformljen još početkom aprila kao Vojnoprivredni štab za Jugoslaviju i poslije nekoliko preimenovanja ustalio se kao Vojnoprivredni štab Jugoistok, koji je istovremeno vršio funkciju Vojnoprivrednog štaba Srbije. Sjedište štaba bilo je u zgradbi Komande vazduhoplovstva u Zemunu, a na njegovom čelu nalazio se vazduhoplovni pukovnik Braumiler.^{211a} Štab je krajem maja 1941. godine, pored operativne grupe (*Gruppe Führung*) i Adutanture (*Adjutantur*), imao 5 odjeljenja: opšte (*Algemeine Abteilung*), upravno (*Verwaltungsabteilung*), za sirovine (*Rohstoffsabteilung*) i po jedno za naoružanje i opremu kopnene vojske i mornarice — ukupno oko 100 oficira, službenika i vojnika.²¹²

— Intendantura (*Wehrmachtintendant beim Militärbefehlshaber Serbien*). Oformljena je nešto kasnije radi objedinjenog snabdijevanja i zbrinjavanja svih njemačkih jedinica i ustanova na njemačkom okupacionom području u Jugoslaviji izuzev Slovenije i za rukovođenje isturenim skladišnim grupama Komande kopnene vojske, te sanitetskim i veterinarskim ustanovama u širem rejonu Beograda. Na njenom čelu nalazio se pukovnik Zeliger (*Seeliger*).

Većina njenih organa zbog saobraćajnih pogodnosti koje pruža njen geografski položaj bila je smještena u Beogradu. Tu su bile: 5. viši artiljerijsko-tehnički štab (*Oberfeldzeugstab 5.*) sa jedinicama za obezbjeđenje, radionicama i Skladištem zaplijenjenog naoružanja i municije

²¹¹ Telefonski imenik beogradskog garnizona, AVII, NJA, k. 27, br. reg. 12/1.

^{211a} Braumüller, kasnije general bez bližih podataka.

²¹² Štab je u početku bio neposredno potčinjen Arsenal u Kragujevcu i vojnoprivredni štabovi u Solunu, Sofiji (za Makedoniju i j. Srbiju) i Zagrebu (za Hrvatsku i Bosnu) a kasnije sve vojnoprivredne ustanove na Balkanu. Dvadesetog avgusta 1941. na raspolaganju su mu bile još dvije ekipe za prikupljanje iz Vrhovne komande, kao i 333. kolona motornih vozila. Takođe je došlo do manjih formacijskih promjena. Tako je uskoro ukinuto Upravno odjeljenje i Odjeljenje za opremu mornarice, a formirana su neka nova. AVII, NJA, k. 27, br. reg. 12/1 i Mikroteka, Vašington, T-77, R-1295/952-59, 1056-57 i 1070-71, te R-1298/308-09.

smještenog u Kalemeđanskoj tvrđavi; Armijsko skladište pogonskog materijala u Rakovici (Schellovo skladište); armijska skladišta municije i naoružanja u Račkovici; 533. vozni park kopnene vojske (*Heeres Kraftfahrpark 533*); 103. sanitetski park, premješten u Zemun iz Beča, kome su dodijeljena i sva zaplijenjena sredstva za evakuaciju ranjenika Kraljevske jugoslovenske vojske; Skladište odjeće kopnene vojske; Snabdjevački centar intendantskim potrebama (*Heeresverpflegungstelle*) sa skladištima, klanicama, pekarama i otkupnim stanicama svježih namirnica itd; ratne i poljske bolnice za čije potrebe su angažovani kapaciteti većine bolnica u Beogradu, sa Higijenskobakteriološkim i hemijskim zavodom; bolnički i ranjenički vozovi i ambulante; Veterinarska bolnica i Remontni odred; Centralna vojna blagajna i dr.

Pored ove četiri ustanove, koje su u užem smislu činile štab vojno-upravnog komandanta Srbije, u Beogradu je imao sjedište čitav niz manje-više samostalnih okupacionih ustanova. Većina od njih bile su samo formalno i to u teritorijalnom smislu potčinjene Vojnoupravnom komandantu ili češće njegovom Upravnom štabu, dok su u stručnom i operativnom pogledu ostale potčinjene odgovarajućim centralnim ustanovama u Rajhu. Navećemo samo najznačajnije.²¹³

— Ispostava Operativnog štaba Rajhslajtera Rozenberga ps br. 10 kasnije Operativni štab RR br. 10 na čelu sa pukovnikom Vucom (Wutz), sa specijalnim odredima za prikupljanje i odjeljenjima za istraživanje i iskorištavanje, od kojih su prvi bili pokretni i različitog sastava i broja. Prema je do imenovanja u julu 1941. godine za Ministra istočnih okupiranih oblasti, Rozenberg samo funkcijer NSDAP zadužen za ideo-loško vaspitanje i rukovodilac Centra za nacionalsocijalističko i ideo-loško istraživanje, poznatijeg pod kamufliranim nazivom Operativni štab (*Einsatzstab*) Rosenberg, sadržaj rada njegovih organa bio je pljačka istorijskih spomenika, umjetničkih vrijednosti, naučnih dostignuća i drugih kulturnih dobara, uključujući tu čak i namještaj i pribor za jelo. U njegove organe, pored toga, spadao je i Njemački naučni institut u Beogradu sa dr. Šmausom (Schmaus). Zbog ovakve svoje djelatnosti ovaj štab je često dolazio u sukob i sa organima Vojne uprave, kojoj nije bio potčinjen, a šef ove pljačkaške organizacije Alferd Rozenberg osuđen je na procesu glavnim ratnim zločincima u Nürnbergu 1. 10. 1946. godine na smrt vješanjem. Mnoga kulturnoistorijska dobra koja su ovim putem otišla iz Beograda završila su u privatnim zbirkama funkcionera okupacione uprave.²¹⁴

— Propagandni odred Srbija (*Propagandabteilung „S“*) formiran od propagandnih četa angažovanih u aprilskom ratu, uglavnom za račun 2. armije, takođe je bio samostalna ustanova, neposredno potčinjena Propagandnom odjeljenju Operativne uprave njemačke Vrhovne komande oružanih snaga, koja je stručne instrukcije dobijala još i od Gebelsovog Ministarstva za propagandu. Na čelu ustanove nalazio se kapetan Lipert (dr. Lippert). Pod njegovom upravom nalazile su se Srednjotalasna radio

²¹³ Strukturu i zadatke ustanova Generalnog opunomoćenika za privredu i Opunomoćenika za angažovanje radne snage vidi u poglavљу Privreda i zapošljavanje.

²¹⁴ AVII, NjA, k. 5a, br. reg. 19/18 i k. 27, br. reg. 12/1, Mikroteka Vašington, T-501, R-249/152-155 i R-251/739-48 i Nürnberška presuda, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1948, str. 109—111, 171—174 i 231.

stanica Beograd, Kratkotaliasna radio stanica Zemun, njemačka Vojna radio stanica „Lili Marlen” Beograd, smještena u zgradi Ministarstva spoljnih poslova, sa odašiljačima u Makišu („Sender Lili Marlen”), a izgleda i list „Donaucajtung” (*Donauzeitung*), ali je vršio nadzor, usmjeravanje i cenzuru nad svim sredstvima javnih informacija i imao odgovarajuće referate za film, štampu, muziku, pozorište, literaturu, te pripremao i ras-turao sve vrste plakata i propagandnih brošura za njemačku vojsku i stanovništvo. Međutim, i pored referata za film u njegovom sastavu, u Beogradu se nalazila Ispostava Glavne uprave za film državnog rukovodstva NSDAP, potčinjena direktno Ministarstvu propagande.

Teritorijalna ispostava vojne obavještajne i kontraobavještajne službe (Abwehrstelle — Ast) Beograd. Nevezani ni za jednu organizacionu jedinicu Vermahta, potčinjena u početku diretno Obavještajnoj i kontraobavještajnoj upravi OKW, a potom odgovarajućem nadleštvu pri Komandantu Jugoistoka u Solunu, u vojnoobavještajnom pogledu obradivala je u početku čitavu Jugoslaviju, a potom samo Srbiju. U oba slučaja imala je svoje ispostave (Nebenstelle, Aussenstelle) i objavještajne punktove (Meldekopf) i agente (Vertrauensmann) i na teritoriji susjednih zemalja. Prvi rukovodilac ustanove bio je potpukovnik Federiči (Federici), a potom pukovnik dr Kohutek (dr von Kohoutek). Ustanova je bila smještena na Dedinju do rasformiranja u prvoj polovini 1944. godine,²¹⁵ i nosila kamuflirani naziv Štab za vezu oružanih snaga (Wermachtsverbindungsstab). Za razliku od trupne obavještajne i kontraobavještajne službe, u kojoj su takođe bili ugrađeni organi Abvera nezavisni od njega, ovaj stacionarni centar Abvera imao je sva tri ogranka svoje službe: I — Obavještajni, II — Diverzije i peta kolona, III — Kontraobavještajni te 20. grupu tajne vojne policije (Geheime Feldpolizei — gruppe 20.) na čelu sa policijskim direktorom Celheferom (Zellhöfer). Pored svojih izvršnih organa Štab se oslanjao i na trupnu tajnu kao i redovnu vojnu policiju (Geheime Feldpolizei i Feldgendarmarie). Uz ovu ustanovu bila je vezana Specijalna ispostava njemačke Vrhovne komande za iskorištanje arhivskih fondova vojnih i državnih organa Kraljevine Jugoslavije koja je u 1942. ili 1943. godini po izvršenju zadatka povučena.

— Operativna grupa policije i službe bezbjednosti (Einsatzgruppe Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst — EG Sipo u. SD) Beograd. Formirana od obavještajnog aparata angažovanog u ofanzivnoj političkoj obavještajnoj službi protiv Jugoslavije, grupa je došla u Beograd zajedno sa Štabom 2. armije, kome je u početku bila i pridata. Desetak njenih odreda (Einsatzkommando) bilo je u početku raspoređeno na čitavom njemačkom okupacionom području Jugoslavije zbog čega je nosila naziv EG Sipo u SD Jugoslawien. Kasnije joj se nadležnost svela na Srbiju. Do januara 1942. godine na njenom čelu se nalazio SS-pukovnik Vilhelm Fuks.²¹⁶ Struktura ove ustanove zadužene za gonjenje ideoloških i poli-

²¹⁵ Raspuštanje Abvera naređeno je Hitlerovim dekretom od 18. februara 1944. godine. Njegove funkcije, aparat i jedinice preuzeila je novoformirana Vojna uprava (Militäramt) u okviru Glavne uprave državne bezbjednosti. Ž. Delari (Jacques Delarue), Historija Gestapo-a, Epoha, Zagreb 1966, str. 447—448.

²¹⁶ Wilhelm Fuchs, SS-Standartenführer, u Jugoslaviji bio samo na pomenutoj dužnosti od aprila 1941. do januara 1942. godine. Za ratne zločine počinjene u to vrijeme Vojni sud za grad Beograd osudio ga je 22. decembra 1946. godine na smrt vješanjem.

tičkih protivnika nacizma i Trećeg Rajha uglavnom je odgovarala strukturi Glavne uprave bezbjednosti Trećeg Rajha (*Reichssicherheitsauptamt — RSHA*). Njenu srž činili su IV odsjek — državna tajna policija (*Geheime Staatspolizei — Gestapo*) i VI odsjek — služba bezbjednosti (*Sicherheitsdienst — SD*). U svemu je imala oko 1.000 pripadnika, uključujući tehnički aparat, organe u unutrašnjosti i obezbjedenje.²¹⁷ Bila je smještena u ulici Miloša Pocerca i zgradi Ministarstva pravde.

— *Ispostava Ministarstva spoljnih poslova Trećeg Rajha (Bevollmächtigter des Auswärtiges Amtes beim Militärbefehlshaber in Serbien)*. Ova ustanova je nastala iz dotadašnjeg Njemačkog poslanstva u Beogradu, čiji dio službenika ni u kratkotrajnom aprilskom ratu nije napustio svoja mjesta.²¹⁸ Kako je i zgrada poslanstva 6. aprila bila zahvaćena požarom izazvanim zapaljivim bombama, osoblje Poslanstva se preselilo u bivšu Čehoslovačku ambasadu u Aleksandrovoj ulici, gdje je u toku rata Ispostava i bila smještena. U unutrašnjosti zemlje Ispostava nije imala aparat, sem po okupaciji Crne Gore na Cetinju.

Za prvog opunomočenika bio je postavljen poslanik Altenburg, ali je naknadno Hitlerovom odlukom²¹⁹ izvršena zamjena, pa je za opunomočenika u Beograd 7. maja 1941. došao poslanik Feliks Bencler,²²⁰ provobitno predviđen za Atinu. Struktura Ispostave MIP-a imala je sve elemente poslanstva, odnosno ambasade, i za sva značajnija pitanja zemlje odgovarajuće referate. O proširenju njenog djelokruga u drugoj polovini 1943. godine na čitav Balkan biće riječi kasnije.

Ustanova je bila nadležna za pitanja spoljnopolitičkog karaktera i podređena Ministarstvu inostranih poslova Trećeg Rajha, kome je dostavljala redovne informacije o razvoju političkih prilika u Srbiji, učestvujući u rješavanju najbitnijih pitanja unutrašnjeg uređenja kolaboracionističke uprave, u sastavljanju „vlada”, određivanju „granica”, pitanju izbjeglica, rješavanju jevrejskog pitanja i slično.

S obzirom na broj ostalih ustanova manje značajnih u odnosu na nabrojane centralne, u mogućnosti smo uglavnom da ih samo nabrojimo, ne pretendujući ipak da su to sve:

— *Organizacija Todt — (Organisation Todt — OT)* — poluvojna građevinsko-tehnička organizacija, koja je ime nosila po svom osnivaču i prvom rukovodiocu. Rukovodeći organ za jugoistočnu Evropu nalazio se u Beogradu, a kasnije u Pančevu i nosio naziv Štab frontovske grupe građevinske operative Jugoistoka. (*Organisation Todt — Einstazstab Fronteinsatzgruppe Südost*).

Štab je planirao, rukovodio i obezbjeđivao radnom snagom, mašinama i materijalom sve sa vojnog aspekta značajne objekte u izgradnji u

²¹⁷ Približna formacija: oko 350 pripadnika SS jedinica (Waffen-SS), oko 150 šofera i mehaničara, oko 100 članova Gestapoa, oko 80 pripadnika pomoćne policije (*Hilfspolizei*), oko 130 pripadnika policije poretki (*Ordnungspolizei*), 40—50 pripadnika kriminalne policije, 30—35 pripadnika službe bezbjednosti, ostalo tučači, radisti, telefonisti, administrativci i 10—15 žena. Ž. Delari, n. dj. str. 348—350.

²¹⁸ O pretvaranju Poslanstva u svoju ispostavu Ribentrop je 16. aprila obavjestio njemačku Vrhovnu komandu, zamolivši je da o tome obavijesti Altenburga, kako bi ovaj nakon prethodnog javljanja MIP što prije otputovao u Beograd. AVII, NjA, Mikroteka, Bon — 2/521.

²¹⁹ Odluka je donesena 6. maja 1941. H. A. Jacobsen, *Kriegstagebuch das Oberkommandos der Wehrmacht*, Band I, str. 392.

²²⁰ Felix Benzler, na dužnosti u Beogradu ostao do ljeta 1943. godine.

Jugoslaviji, Grčkoj, Bugarskoj, Slovačkoj, Rumuniji, a potom i Albaniji i Mađarskoj. U Beogradu je, pored Građevinske direkcije (*Oberbauabteilung*) imala više gradilišta, skladišta, radionica, pilana, transportnih jedinica (pored svojih i jednu četu Nacionalsocijalističkog motorizovanog korpusa — NSKK — *Transportstaffel 24*), jedinice i sredstva veze, organe za propagandu, za vrbovanje radne snage, snabdjevanje i zbrinjavanje, kao i jedinice za vlastito stražarsko obezbeđenje.

— *Transportna komandantura (Transportkommandantur)* Beograd, komandant p. pukovnik Fos (*Voss*), kasnije p. pukovnik Baldamus, zajedno sa Ispostavom vojnotransportne delegacije za Jugoistok (*Aussenstelle der Wehrmachttransportleitung*) iz Beča, rukovodilac major Amsberg (*Amsberg*), u čijim se rukama nalazila cijelokupna željeznička mreža u Srbiji (i Makedoniji) kojom je ona rukovodila preko svojih organa: komandi željezničkih stanica i organizacija za pogon (*Feldeisenbahnbetriebsamt 3*) i održavanje pruge, te 4. bataljonom puka za praćenje transporta sa 13. 14. i 16. četom smještenim u Zemunu. Bila je smještena u prostorijama Direkcije željeznica Kraljevine Jugoslavije čiji je aparat zadržan.

U kasnjem periodu aparat Transportne komandanture umnožio se do te mjere da je dublirao i sve rukovodeće organe u svim pogonima, radionicama, stanicama, ložionicama i uredima beogradskog željezničkog čvora, a od 1943. godine u Beograd je preneseno i sjedište Njemačke transportne komande za Jugoistok (*General der Transportswesens Südost*) iz Beča sa generalstabnim pukovnikom Konradom (*Conrad*).

— *Uprava vojnih stanova (Heeresunterkultsverwaltung)* za obezbeđenje i održavanje smještajnih prostorija za njemačke jedinice u Srbiji.

→ *Obavještajno — izviđački centar za Jugoslaviju (Frontleitsstelle Jugoslawien)*.

— *Ispostava Komande vojnih pošta* iz Graca (*Feldpostkommandantur Graz — Aussenstelle Belgrad*), sa svojim poštanskim uredima za garnizone Beograd i Zemun i Ispostavom vojnopoštanskog ureda 12. armije (*Armeebriefstelle 560*).

— *Brodarska uprava (Schiefsleitstelle)*, kojoj su bile potčinjene lučke kapetanije Beograda i Zemuna.

— *Ispostava njemačke državne kreditne banke (Reichskreditkasse)*, smještena u zgradi Banke jadranskih i podunavskih zemalja, ulica Kralja Milana 11.

— *Opunomoćenik za vojne arhive* sa aparatom. Zadatak: prikupljanje, iskorišćavanje, sređivanje i otprema u Njemačku arhivskih fondova Kraljevine Jugoslavije.

— *Opunomoćenik za vojne knjižare kopnene vojske*.

— *Opunomoćenik propagandne sportske organizacije „Snaga kroz radost“ (Kraft durch Freude — K. d. F.)*.

— *Opunomoćstvo Njemačke državne radne službe (Reichsarbeitsdienst)* sa izvjesnim brojem radnih četa.

— *Opunomoćstvo Njemačkog fronta rada (Deutsche Arbeitsfront)*.

— *Opunomoćstvo za nacionalsocijalističko vaspitanje za Srbiju*.

- Ispostava Uprave nacističke partije za socijalno staranje (Bauftragter des Volkswohlfahrts der NSDAP).²²¹
- Državna preduzeća (Reichwerke) „Herman Gering”.
- Ispostava Uprave Lajpciškog sajma.
- Ispostava društva „Lufthansa”.
- Ispostava njemačkog Crvenog krsta (Deutsches Roter Kreuz).
- Vojnogeografska grupa sa Radnim štabom za izradu vojnih topografskih karata i za premjer. U stvari je eksplorisan materijal Vojnogeografskog instituta, koji je neprijatelju pao neoštećen u ruke.
- Vojnogeološka grupa.
- Njemačka carinska granična straža imala je u Beogradu Komandu carinske granične zaštite za Srbiju, Sreski carinski komesarijat u Beogradu i Zemunu, Graničnu carinarnicu u Zemunu, pa u St. Pazovi i krajem 1941. godine samo u Beogradu.
- Posaško odjeljenje Jugoistok II.
- Komanda zarobljeničkih logora u Srbiji (Kriegsgefangenenbezirk „E”). Prikupljanje zarobljenika u toku operacija vršile su jedinice i slale ih u prolazne zarobljeničke logore, od kojih su se neki nalazili u Beogradu i Zemunu. Svi ovi logori grupisani su u rejone (srezove) zarobljeničkih logora, potčinjenih Komandi 599. armijske pozadinske prostorije.

Kako je otprema zarobljenika zbog porušenih mostova u Beogradu sporo odmicala, a ni prikupljanje vojnih obveznika Kraljevine Jugoslavije nije bilo završeno uprkos čestim akcijama čišćenja u toku maja, sa 1. junom 1941. godine i briga oko zarobljenika u Srbiji preneta je na Vojnoupravnog komandanta Srbije. Tog dana njemu je potčinjen general-major Janus (Janusz) kao referent za zarobljenička pitanja i ujedno regionalni komandant zarobljeničkih logora u Srbiji (Kriegsgefangenenbezirkskommandant „E”).

Jedan od tri zarobljenička logora ovog rejona bio je smješten u Beogradu i gardijskim kasarnama na Dedinju.

— Komanda stacioniranih veza u Srbiji (Höherer Nachrichtenführer in Serbien), pukovnik Vurster (Wurster), sa štabom koji je imao funkciju Direkcije PTT u čijim prostorijama je bio smješten, koristeći se uredajima i aparatom za potrebe okupacionih trupa. Komandi stacioniranih veza u Srbiji bili su potčinjeni stacionarni centri žičanih veza u Beogradu, Nišu i Zagrebu, a neposredno je rukovodila Stacionarnim radiocentrom u Beogradu, čiji su se odašiljači nalazili u Rakovici, koristeći kao nosače antena ranije izgrađene stubove, kao i dva posebna radio-voda.²²²

Od diplomatskih i konzularnih predstavništava u toku okupacije u Beogradu su se nalazili:

Madarsko, Bugarsko, Rumunsko, Švajcarsko i Dansko konzularno predstavništvo, Norveški konzulat, te kao najjače Talijansko diplomatsko predstavništvo. U prvim mjesecima zadržao se Konzulat SAD, a kasnije je otvoren i Konzulat Višske francuske vlade.²²³

²²¹ AVII, NjA, k. 27. br. reg. 12/1; Mikroteka, Vašington, T-501, R-248/0753-58.

²²² Telefonski imenik Beogradskog garnizona, AVII, NjA k. 27, br. reg. 12/1.

²²³ Isto.

11. GLAVA

KOLABORACIONISTIČKA „VLADA” SRBIJE

Praksa naročito posljednjih ratova je pokazala da, ma koliko brojan bio okupacioni aparat, on nije u stanju da na zauzetoj teritoriji sam osigura vlast osvajača, uprkos stalno rastućem i sve glomaznijem vojnom obezbjeđenju okupirane, odnosno privremeno zauzete teritorije. Zbog toga se na sve moguće načine pokušava stvoriti privid saradnje pokorenog naroda.

Ni patološka mržnja Hitlera prema srpskom narodu izražena toliko puta u njegovim glasnim razmišljanjima u intimnim krugovima i razgovorima sa najvišim rukovodiocima Trećeg Rajha, te svim narednjima i direktivama u vezi s agresijom na Jugoslaviju, ni njegov bijes na „zavjereničko gnijezdo” Beograd, nije ga spriječilo da već 6. aprila 1941. godine, dok je njegova Luftvafe izvršavala zadatak da „uzastopnim danonoćnim napadima razori grad Beograd”, uputi proglašenjem njemačkom narodu u kome licemjerno ističe kako njemački narod ne gaji mržnju prema srpskom narodu, nego jedino želi „da se obračuna sa srpskom zločinačkom klikom u Beogradu”. Tome su još u toku agresije uslijedile praktične mjere sa ciljem obrazovanja i jedne „srpske vlade”.

Postojanje jedne, istina teritorijalno sužene, manje ili više autonomne Srbije u okviru „novog evropskog poretku” vrhovi Trećeg Rajha imali su u vidu u svim varijantama njihovih planova o „novom poretku” i poslijeratnom političkom uređenju Evrope.

Hitlerovim Privremenim smjernicama za podjelu Jugoslavije od 12. aprila 1941. godine određeno je da se „područje stare Srbije stavlja pod njemačku vojnu upravu potčinjenu Komandi kopnene vojske”,²²⁴ a to se ponavlja i u njemačkom zapisniku (zabilješka poslanika Šmita od 24. IV 1941) Bečke konferencije ministara spoljnih poslova sila Osovina riječima:

„...Srbija zadržava, na njemačkoj karti, ucrtane granice, ali u početku ostaje vojnički posjednuta”.²²⁵

U Smjernicama koje je novoimenovani izaslanik njemačkog Ministarstva inostranih poslova u Beogradu Bencler dobio za svoj rad od Ribentropu izričito je naglašeno:

„... u svakom slučaju postoji jedna samostalna država Srbija, sa kojom ćemo u budućnosti ponovo imati da održavamo spoljnopolitičke odnose ... (Jedenfalls ein selbstständiger Staat Serbien bestehen bleiben wird, mit dem wir in Zukunft wieder aussenpolitischen Beziehungen unterhalten haben werden ...)”

²²⁴ Oberkommando der Wehrmacht, W. F. St (Abt. L. (IV) Qu), Nr. 00630/41 Geheime Kommandosache, F. H. Qu. den 12. 4. 1941. Zbornik..., tom II, knj. 2, dok. br. 14.

²²⁵ Aufzeichnung des Gesandten Schmidt (Büro RAM), Ergebnis der deutsch — italienischen Besprechungen über die Neugestaltung des Jugoslavischen Raumes, Wien, den 24. April 1941, Akten zur deutschen auswärtigen Politik, Band XII/L, S. 525.

Ribentrop pri tome jasno naglašava da time tumači suštinu Hitlerovog ukaza od 28. aprila 1941. kojim je ovaj postavio Benclera za poslanika u Beogradu.²²⁶

„Odredbama o izvršenju između njemačke i jugoslovenske oružane sile“ od 17. aprila 1941. tj. aktom o bezuslovnoj kapitulaciji vojske Kraljevine Jugoslavije ne govori se posebno o organima vlasti, ali se u tački 12 — Žandarmerija i policija: nalaže da se organi žandarmerije i policije, koji su morali da napuste svoja mirnodopska mesta sa odstupajućim trupama, imaju smjesta uputiti na svoju redovnu dužnost, u svoja mesta i tamo odmah javiti njemačkim posadnim trupama.²²⁷

Kako su kralj i jugoslovenska vlada bili izmakli ispred trupa agresora i blagovremeno se avionima prebacili u inostranstvo, pa prema tome bili nedostižni za okupacione sile, u duhu Hitlerovog shvatanja iz aprilske dana 1941. godine da je Kraljevina Jugoslavija predstavljala samo proširenu srpsku državu, hitno je tražen način za formiranje nekog privremenog organa koji će, makar prividno, održati kontinuitet ovako shvaćene srpske države, uz čiju pomoć bi njemačka okupaciona uprava ostvarivala svoju vlast u Srbiji. Taj organ je imao predstavljati budući organ „suvereniteta“ tako zamišljene, teritorijalno smanjene Srbije, naravno u okviru nacističkog novog evropskog poretka.

Iako je, kao što smo u odeljku o planovima (1. glava) vidjeli, teritorijalno smanjenje Srbije trebalo biti još drastičnije, delikatnost odnosa Trećeg Rajha sa satelitskim režimima u Mađarskoj i Rumuniji, u vezi kontraverznih (uz to stvarnim namjerama suprotnih) obećanja Hitlera i jednim i drugim, u situaciji tek predstojećeg obračuna sa Sovjetskim Savezom, odložilo je njihovo izvršenje za povoljniju priliku, poslije očekivane pobjede nad SSSR. Izostalo je stvaranje „Donaušvabenskog landa“, i u vezi s tim odustalo se i od njemačkog protektorata „južno od Dunava“ (Derdap sa borskim i resavskim rudarskim bazenom, pa eventualno i Beogradom), pa je u granicama Srbije pored ovih dijelova ostao i Banat, te se „vlast“ kolaboracionističke vlade u Srbiji imala prostirati na tri krne banovine i to: Moravsku sa sjedištem u Nišu, Drinsku sa sjedištem u Užicu i Dunavsku sa sjedištem u Smederevu, te takođe krnu (bez Pančeva) Upravu grada Beograda. Takva Srbija pod njemačkom okupacijom obuhvatala je površinu od 61.000 km² sa približno četiri i po miliona stanovnika.²²⁸

Od prvih dana po ulasku njemačkih okupacionih trupa organi Ministarstva spoljnih poslova, a u prvom redu obavještajne službe, kontaktirali su sa zatećenim političarima ranijih jugoslovenskih režima u cilju sastavljanja jedne vlade za područje Srbije. Tako je Njemačko poslanstvo već 18. aprila na sam dan kapitulacije u odvojenim telegramima do stavilo Ministarstvu inostranih poslova Trećeg Rajha sadržaj razgovora sa Dragišom Cvetkovićem, koji je predlagao obrazovanje jugoslovenske

²²⁶ J. Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret Srbije 1941*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1963, str. 18, Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1970, str. 375—396.

²²⁷ Odredbe o izvršenju primirja između njemačke i jugoslovenske oružane sile od 17. IV 1941. godine, potpisane u 21 sat u Beogradu, *Zbornik...*, tom II, knj. 2, dok. 20, i Naređenje načelnika štaba Vrhovne komande vojske Kraljevine Jugoslavije od 19. IV 1941. godine. Isto, dok. 21.

²²⁸ Vidi primjedbu broj 225.

(naravno kolaboracionističke) a ne srpske vlade. Iz teksta telegrama izlazi da je za to postojala i Mačekova saglasnost, kao i zahtjev Aleksandra Cincar — Markovića da ga primi Ribentrop kako bi mu izložio položaj Srbije.²²⁹ Prije svega i najintenzivnije su konsultovani osvjedočeni saradnici iz predratnog perioda Milan Aćimović, Dragi Jovanović, Tanasije Dinić, Dimitrije Ljotić, Milan Banić, Danilo Gregorić, Stanislav Krakov. Gotovo svi su oni, uprkos tome, do rata zauzimali visoke položaje u državi. Naredba o obrazovanju Savjeta komesara datirana je sa 22. aprila 1941. godine, ali izgleda da odmah nije bila postignuta saglasnost u pogledu njegovog sastava. Dvadeset i sedmog aprila obrazovanje komesarske vlade bila je svršena stvar i opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova Bencler je toga dana posao imena predviđenih komesara u Berlin na odobrenje i saglasnost,²³⁰ a istog dana se u Beogradu pojavio plakat „Nova Evropa u kojoj će Srbi imati pravo na bolju budućnost”.²³¹ Nakon izvjesnih izmjena i uz malo zakašnjenje 1. maja 1941. godine je objavljeno formiranje savjeta od deset komesara.²³²

Kao i u drugim sličnim slučajevima Treći Rajh je nastojao da izborom ličnosti (i njihovom stranačkom bojom) za prvu „civilnu vladu Srbije” stvari privid „nacionalne”, naravno građanske koncentracije, pa je komesarska vlast sastavljena uglavnom od ličnosti (iaško ne i predstavnika) Jugoslovenske radikalne zajednice (JRZ), Jugoslovenske nacionalne stranke (JNS) i Narodne radikalne stranke (NRS), dok je vođa ultranacionalističkog, fašističkog i otvoreno pronjemackog „Zbora” Dimitrije Ljotić, kome je u prvobitnom predlogu bilo predviđeno ministarstvo rata, smišljeno izostao.²³³ Ipak, sem donekle Milana Aćimovića (bio je ministar unutrašnjih poslova u Stojadinovićevoj vlasti, upravnik grada Beograda i jedan od šefova političke obaveštajne službe u Kraljevini Jugoslaviji), u Savjetu nije bilo ni jedne istaknutije političke ličnosti. Premda to ni jedan ne bi odbio, izostavljeni su, na primjer, i Aleksandar Cincar-Marković i Milan Nedić.

Komesarska vlast imala je ukupno deset ministara, odnosno komesara, i to:

- Milan Aćimović (JRZ), predsjednik Savjeta komesara;
- Dušan Letica (JRZ), resor finansija;
- Risto Jojić, resor prosvjete;
- inž. Stanislav Josifović, resor građevina;
- Jeremija Protić (JNS), resor prehrane;
- Momčilo Janković (NRS), resor pravde;
- Dušan Pantić (NRS), resor PTT;
- inž. Milosav Vasiljević (Zbor), resor privrede;
- dr. Lazar Kostić (NRS), resor saobraćaja i
- dr. Stevan Ivanić, (Zbor) resor socijalne politike.²³⁴

²²⁹ AVII, NjA, Mikroteka, Bon — 2/542 i 544.

²³⁰ Isto, snimak 595.

²³¹ AVII, NjA, k. 66, br. reg. 29/1.

²³² Isto, snimak 604.

²³³ Da bi ga finansijski pomogao Treći Rajh je februara 1937. godine otkupio cijeli rod šljiva u Jugoslaviji po daleko višim cijenama i razliku (90 para po kilogramu) ustupio „Zboru”. J. Hoptner, n. dj. str. 130.

²³⁴ „Novo Vreme”, Beograd, 16. maja 1941.

— Milan Aćimović je zadržao i resor unutrašnjih poslova u kome je kao njegov zamjenik bio angažovan pukovnik Tanasiće Dinić, koji je do rata između ostalog rukovodio i obavještajnom službom.

Šesnaestog maja 1941. godine novoobrazovana novinska agencija „Rudnik“ objavila je programsku deklaraciju Komesarijata pod naslovom „Izjava komesara za unutrašnju upravu Srbije“, u kojoj se ističe da je od vojnoupravnog komandanta „uspstavljen civilna uprava“ u Srbiji, da na snazi ostaju „domaći zakoni“ (ukoliko ih okupacione vlasti u interesu vojne bezbjednosti ne stave privremeno van snage) i kao cilj postavlja očuvanje mira i reda, te što brža obnova privrednog života.²³⁵

U toku mjeseca maja Komesarska vlada je povezala i obnovila rad banskih uprava i sreskih načelnstava. Nastavljen je rad na obnovi žandarmerije i policije. Međutim, čitav ovaj aparat je bio ograničen u svojim kompetencijama i u toj mjeri potčinjen organima okupacione uprave da o „autonomiji srpske vlade“ nije moglo biti ni govora. Stari državni aparat, u mjeri u kojoj je obnovljen u Srbiji, na taj način je stvarno uključen u mehanizam njemačke okupacione uprave.²³⁶

B) LOKALNA OKUPACIONA UPRAVA U BEOGRADU (I ZEMUNU)

Lokalna okupaciona uprava na teritoriji Uprave grada Beograda već je u 1941. godini više puta mijenjala fizionomiju. To se jednako odnosi i na njemačke i na kolaboracionističke upravne organe. Mijenjana je i teritorijalna nadležnost pojedinih organa, a mijenjani su i nosioci pojedinih upravnih funkcija. Prije svega, već na samom početku njena teritorija je suprotno Haškim pravilima vođenja suhozemnog rata okrnjena izdvajanjem Pančeva iz sastava Uprave grada Beograda. Uprkos tome, da bi ostvarila privid kontinuiteta, kolaboracionistička uprava se prilikom svih ovih izmjena pozivala na uredbe vlade Kraljevine Jugoslavije o ustrojstvu i djelokrugu Uprave grada Beograda iz 1930. i Uredbu o izmjeni postojećih propisa i donošenju novih iz 1939. godine.

U aprilu 1941. godine računalo se da će Zemun sa istočnim Sremom, takođe postati dio Slobodne Države Banata (*Freistaat Banat*), čije je proglašenje bilo planirano za 1. maj 1941. godine, pa u prvih desetak dana okupacije Uprava grada Beograda faktički nije postojala, čak ni po imenu. Nadležna njemačka okupaciona komanda (*Feldkommandantur 599*) 21. aprila 1941. godine je zbog toga postavila Dragog Jovanovića za *Izvanrednog komesara grada Beograda*. Tek kada je ova kombinacija otpala, pošto su prethodno njemačke okupacione vlasti utvridle pripadnost Zemuna upravi Beograda, odnosno okupiranoj Srbiji, komesarska vlada Milana Aćimovića 7. maja 1941. godine, sankcionisući već izvršena postavljenja okupacionog komandanta, naredila je „*vaspostavljanje*“ i organizovanje Uprave grada Beograda. Uprava grada Beograda po ovoj naredbi je obuhvatila opština grada Beograda, Velikomokrošku, Višnjič-

²³⁵ Isto.

²³⁶ Vidi šire dr J. Marjanović, *Ustanak i NOP u Srbiji 1941*, str. 31—35. F. Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije 1941*, str. 404—424 i Miloš Krstić, *Osvrt na politiku saradnika okupatora Milana Aćimovića i Milana Nedića, „Beograd u ratu i revoluciji“*, Beograd, 1941—1945, Istoriski arhiv Beograda iz 1971, str. 117—128.

ku, Žarkovačku, Železničku, Jajinačku, Kneževačku, Kumodrašku, Malomokrošku, Mirijevsku i Resničku, te na lijevoj obali Save opštinu grada Zemuna i Bežanijsku.²³⁷

Petog juna 1941. godine Hitler je na osnovu dan ranije postignutog dogovora njemačkih okupacionih nadleštava u Beogradu i Zagrebu²³⁸ odobrio Paveliću, prilikom njegove posjete Berhtesgadenu, da uspostavi „istočnu granicu Nezavisne Države Hrvatske“ po kojoj je ova išla... „od utoka rijeke Save u Dunav uzvodnim tokom Save do ušća rijeke Drine u Savu“. Na osnovu toga je u toku juna Zemun sa Bežanijom izdvojen iz sasatava Uprave grada Beograda.²³⁹ Interes okupacione sile, međutim, odložio je primjenu dogovora i status Zemuna ostao je sporan još nekoliko mjeseci. Kada su u julu 1941. godine Vojnoupravni komandant Srbije (22. VII 1941) i poslanik Bencler (14. VII 1941) dobili zvanične tekstove Pavelićeve zakonske odredbe „o istočnoj granici NDH“ i Kašeovu notu o priznanju te granice,²⁴⁰ njemačke okupacione vlasti u Srbiji uporno su zahtijevale da se, s obzirom na ustanak, postojeće stanje ne mijenja,²⁴¹ odnosno da se to bar sada ne čini.²⁴²

Krajem avgusta, rukovodeći se u prvom redu potrebom jačanja svoga utjecaja u NDH i jačanja njenog položaja u odnosu prema Italiji i Mađarskoj, najzad se u rješavanje problema neposredno uključilo i Ministarstvo inostranih poslova Trećeg Rajha. Uz asistenciju SS-pukovnika Vezenmajera (*Edmund Vesemayer*) u septembru je u Beogradu i Zagrebu održan niz dogovora njemačkih okupacionih ustanova sa ciljem da se predaja Zemuna izvrši u tišini. („möglichst auf stillem Wege“), tj. u etapama, bez pominjanja u štampi, bez formalnog ugovora i bez daljeg odugovlaženja.²⁴³ Kako je, međutim, njemačke vojne, privredne i političke interese trebalo osigurati u svakom slučaju, Sporazum postignut na pregovorima 25. septembra i 3. oktobra, koji je stupio na snagu 10. oktobra 1941. godine, praktično je ostavljao sve po starom iako su srezovi Zemun i Stara Pazova, te grad Zemun ovim predati na „isključivu upravu Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“.²⁴⁴

Zemun je i dalje ostao sjedište značajnog dijela centralnih okupacionih ustanova za Srbiju, lokalni okupacioni organi i dalje su potčinjeni Beogradu. Kao i do tada, lokalna kolaboracionistička uprava ostala je ugovarnom u rukama folksdjočera.

²³⁷ Naredba upravnika grada Beograda o ustrojstvu kvartova u Beogradu, od maja 1941. g. Zbirka naredaba i uputstava broj 1, izdanje opštine grada Beograda 1941.

²³⁸ Razgovori su održani u zgradici njemačkog poslanstva u Zagrebu. Pripustvovali su Kaše, Glez — Horstenau iz Zagreba, te Bencler, Turner i Nojhauzen iz Beograda. AVII, NjA, Mikroteka, Bon, R-4/418-19.

²³⁹ Zakonska odredba o istočnoj granici Nezavisne Države Hrvatske od 7. juna 1941. godine i saopštenje Kaše-a da Njemačka vlada priznaje ovu granicu 5. jula 1941. Međudržavni ugovori 1941., izd. Ministarstva vanjskih poslova NDH. Zagreb 1942, str. 84—87.

²⁴⁰ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-254/253-255.

²⁴¹ Benclerov telegram MIP-u od 5. VIII 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Bon, R-2/719.

²⁴² Benclerov telegram MIP-u od 21. VIII 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Bon, R-2/737.

²⁴³ Izvještaji okupacionih ustanova iz septembra i oktobra 1941. godine. AVII, NjA, Mikroteka, Bon, R-4/712-14 i 742. Vašington, T-77, R-1315/14 i 1141-43.

²⁴⁴ Zapisnik o predaji Zemuna i istočnog Srema NDH; AVII, NjA, k. 27 A, br. reg. 1/7.

12. GLAVA

NJEMAČKA VOJNOUPRAVNA KOMANDA ZA TERITORIJU UPRAVE GRADA BEOGRADA

Prilagođavajući svoj upravni aparat dotadašnjoj administrativnoj podjeli, ukoliko se to nije kosilo sa već isplaniranom podjelom Jugoslavije, za teritoriju Uprave grada Beograda okupator je predvidio kao drugostepeni organ okupacione uprave 599. oblasnu vojnoupravnu komandu (*Feldkommandantur 599*).²⁴⁵ Kako su uskoro nastupile izmjene u strukturi i iz sastava Uprave grada Beograda odmah izdvojeno Pančevo, a 10. oktobra 1941. Zemun i Bežanija, ova komanda je ostala u toku čitavog rata prvostepeni organ okupacione uprave u Beogradu ne mijenjajući karakter drugostepenog organa za ostala njoj podređena područja — u početku istočni Srem, a kasnije od decembra 1941. godine beogradski i požarevački okrug.

Komanda je najvjerojatnije došla u Beograd 15. aprila i kroz vrijeme rata bila je smještena u zgradu predstavnštva kompanije Radio-Filips.²⁴⁶

Prvi komandant bio je pukovnik Ernst fon Kajzenberg.²⁴⁷ Njega je 9. februara 1942. godine naslijedio general — major *Adelbert Lončar*,²⁴⁸ koji je na toj dužnosti ostao do 16. decembra 1943. godine. Treći i ujedno posljednji koji je tu ostao do rasformiranja Komande 16. septembra 1944. do pred oslobođenje Beograda bio je general — major *Valter von Firov*.²⁴⁹

Komanda se, analogno Štabu vojnoupravnog komandanta Srbije, sastojala iz komandnog štaba i upravne grupe, a imala je ratni sud, vojni zatvor, jedan vod vojne policije, a neko vrijeme i svoj koncentracioni logor. Bio je to štab ranga divizije sa oko 100 oficira, podoficira, vojnih službenika i vojnika.²⁵⁰

— Komandni štab (*Kommandostab*), pod neposrednim rukovodstvom komandanta, imao je adutanturu operativni, obavještajni, sani-

²⁴⁵ Njemački tradicionalni naziv vojnoupravnih organa na privremeno zauzetoj teritoriji. U toku drugog svjetskog rata u nekim drugim zemljama (na primjer u Italiji) vojnoupravne komande istog ranga nazivane su *Militärkommandantur*.

²⁴⁶ Dr. Georg Kisl, Izjava, AVII, NjA, k. 27, br. reg. 12/5.

²⁴⁷ Ernest-Moritz von Keisenberg, bez daljih podataka po odlasku iz Beograda.

²⁴⁸ Hans Adalbert Lontschar, rođen u Mariboru 1885, u prvom svjetskom ratu poručnik austrougarske vojske. Kao potpukovnik austrijske vojske po izvršenom Anšlusu 1938. preuzet u Vermaht, u Jugoslaviju došao kao komandant 724. pješadijskog puka u činu pukovnika. Kao ratni zločinac izručen Jugoslaviji i 1947. godine osuđen na smrt i strijeljan u Beogradu.

²⁴⁹ Walther von Vierov, rođen u Berlinu 1892. godine. U Jugoslaviji bio samo na pomenutoj dužnosti. Za ratne zločine osuđen na višegodišnju robiju, sa koje je otpušten 23. 3. 1953. godine i izručen SR Njemačkoj.

²⁵⁰ Brojno stanje nije bitnije mijenjano, premda je formacija više puta sužavana i proširvana. Tako je u januaru 1943. godine imala 13 oficira, 15 vojnih činovnika, 12 podoficira i 58 vojnika, što je bilo za 17 manje od formacijskom predviđenog stanja. Februara 1944. godine imala je 13 oficira, 17 vojnih činovnika, 13 podoficira, 54 vojnika i 10 pomoćnih vojnih obveznika, što je približno odgovaralo ukupnom formacijskom brojnom stanju, ali ne i njegovoj strukturi pošto je nedostajalo 3 oficira i 7 podoficira, AVII, NjA, k. 276, br. reg. 37 i 50/1.

tetski, veterinarski i intendantski odsjek i komandanta vojne policije, kao i referat potjernica (Jagdoffizer).

— Upravna grupa (*Verwaltungsgruppe*), pod rukovodstvom ratnog upravnog nadsavjetnika Ranze-a, imala je 15—20 vojnih službenika upravne struke, koji su rukovodili odgovarajućim referatima vršeći nadzor ili neposredno rukovodeći organima Uprave grada ili opštine.

— Ratni sud (*Kriegsgericht*) sastavljen od trojice vojnosudskih savjetnika sa predsjednikom dr. Pruknerom²⁵¹ bio je nadležan za delikte protiv njemačkih oružanih snaga bez obzira na počinioca. U praksi, koristeći odredbe naredaba Vojnoupravnog komandanta Srbije, naročito one od 11. jula 1941. godine,²⁵² mogao se podvesti svaki čin uključujući i pokušaj. Međutim težište djelatnosti ovog kao i drugih sudova bio je oformljavanje rješenja o smrtnim kaznama izrečenim nad taocima ili nevinim stanovništvom kao mjerama „odmazde”.

— Vojni zatvor (*Wehrmachtsarestanstalat*), sa komandantom kapetanom dr. Šmitom, bio je smješten u prostorijama Beogradskog okružnog suda i imao je vlastitu stražu, koja nije bila uključena u vod vojne policije.

— Vod vojne policije (*Feldgendarmerietrupp — mot*) bio je neposredni egzekutivni organ Komande. Obezbjedenje, izvršavanja naredenja od strane stanovništva daleko je prevazilazilo snage, zbog čega je za taj zadatak redovno angažovana, pored organa kolaboracionističke policije, još jedna od dvije vojne policije ili policije poretki ojačanih trupnim jedinicama.²⁵³

Po dolasku 20. grupe tajne vojne policije u Beogradu, pri komandi je 12. juna formiran njen Komesariat tajne vojne policije, a 10 dana kasnije komanda je ojačana 1. četom 501. bataljona vojne policije. Početkom jula, ova je zamijenjena dijelovima 64. bataljona njemačke policije poretki.

Na teritoriji Uprave grada Beograda u 1941. godini nalazilo se više oblasnih vojnoupravnih komandi. Pored 599. oblasne vojnoupravne komande koja je na njoj vršila okupacionu vlast kroz čitavo vrijeme, tu se sticajem raznih okolnosti našla 611. oblasna vojnoupravna komanda (*Feldkommandantur 611*). Ona je u Zemun stigla 2. maja 1941. godine, a nešto kasnije smještena u Petrovaradin iz čega očigledno proizilazi nje na nadležnost za Srem, koji je prema prvobitnim kombinacijama u cijelini trebalo da ostane u sastavu Srbije, naravno dok se ne ostvari „Dona- ušvabeland”.

Tek kada je zadovoljenje ekstremnih apetita odloženo za povoljniju priliku, ova Feldkommandantura je 20. juna 1941. godine stavljena na raspolaganje Komandi kopnene vojske i povučena.

Za izvršavanje zadataka uprave i obezbeđenja, 599. oblasnoj vojnoupravnoj komandi, koja je s obzirom na njihov karakter uskoro pre-

²⁵¹ Dr. Pruckner. Ostala dvojica u 1941. godini bili su dr Šnajder (*Schneider*) i dr Majerhefer (*Maiershöffer*).

²⁵² Objavljena u *Zborniku...*, tom I, knj. 2, dokument br. 95.

²⁵³ Telefonski imenik njemačkog beogradskog garnizona iz 1941. i 1943. godine. AVII, NjA, k. 27, reg. 12/1 i 36/1; general Firov, izjava, AVII, NjA, k. 27-6, br. reg. 55/1.

imenovana u Komandu grada Beograda (*Stadtkommandantur Belgard*)²⁵⁴ zadržavajući istovremeno i svoj prvobitni naziv, bile su potčinjene 834. i 838. okružna vojnoupravna komanda (*Kreiskommandantur*).²⁵⁵

Prva je bila smještena u zgradi preko puta pozorišta i kao neka vrsta ojačanja vršila dužnost Komande garnizona Beograd. Početkom juna naređeno je njeno premještanje u Jagodinu (Svetozarevo), ali je ostala u Beogradu do početka decembra 1941. godine. Njen komandant bio je kapetan dr. Bege.

Nije imala upravnu grupu, ali su neki od njenih ostalih organa (adūtantura, kancelarija, komanda stana sa ispostavom na Dedinju, prijavnica za pripravnike Vermahta koji dolaze u Beograd, vod vojne policije i kasarnska uprava) bili nešto jači. Za razliku od oblasnih vojnoupravnih komandi ova a i ostale okružne komande nisu imale vojni sud i zatvor i zavisno od formacije (I ili II varijanta) imale su rang puka ili bataljona.²⁵⁶

U Beogradu, u periodu od 20. aprila do sredine juna 1941. godine, uz Štab 2. armije i uglavnom za njegove potrebe nalazila se 666. okružna vojnoupravna komanda (II varijante), smještena u Brankovoj ulici br. 23 i 26. Komandant nadporučnik *Tens (Thöns)*.²⁵⁷

Rad 599. oblasne vojnoupravne komande u Beogradu i kasnije je ojačavan. Na primjer, 816. oblasna vojnoupravna komanda povučena iz Užica (Titovo Užice) i oblasna vojnoupravna komanda povučena iz Kraljeva u periodu septembar-decembar 1941. godine, kao i neke vojnoupravne komande u jesen 1944. godine povučene iz Grčke, upotrijebljene su uglavnom za rukovođenje evakuacijom vrijednih sirovina i dobara pred povlačenje iz Beograda.²⁵⁸

U vrijeme dok se Zemun nalazio pod neposrednom njemačkom upravom vojnu upravu je tamo vršila 838. okružna vojnoupravna komanda, koja je prvobitno bila predviđena za Bijelo Polje. Pored Zemuna ova komanda je do jeseni 1941. godine vršila upravu i nad istočnim Sremom do linije Boljevci — Slankamen (srezovi Zemun i Stara Pazova sa opštinom Bežanija). Raspolažala je i sopstvenim vodom vojne policije (868. *Feldgendarmerietrupp*).

Komanda je bila smještena u zgradi Sreskog načelstva i imala je sve predviđene organe okružne (mjesne) vojnoupravne komande I varijante. Komandant je bio major Šefer (*Schäffer*). U septembru 1941. godine zamijenjena je 847. okružnom vojnoupravnom komandom iz Šapca, pa je i ova decembra 1941. upućena u Užice.²⁵⁹

²⁵⁴ Oberkommando des Heeres Gen. St. d. H. (Gen. Qu, Az. Abt. K. Verw/qu 4 A) Nr. 2128, An. Mil. Bef. in Serbien und USK 2. H. Qu. OKH, den 7. 5. 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/1021.

²⁵⁵ Zadržaćemo, u toku rata u Srbiji, ustaljeni naziv Krajskomandatura kao sadržajno adekvatniji naziv, premda su u prvim mjesecima ovdje, a inače i u drugim krajevima u toku čitavog rata, ove komande nosile naziv Ortskommandantur — komanda mjesta.

²⁵⁶ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1121/93332370-75.

²⁵⁷ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, R-1121/372-75.

²⁵⁸ Izjava Georga Kisla, AVII, NjA, k. 27, br. reg. 13/5.

²⁵⁹ AVII, NjA, k. 27, br. reg. 12/1; Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/235-237, R-249/1083-87 i R-251/666; Ž. Atanacković, n. dj. str. 50.

Sa razvojem okupacione uprave u kasnijem periodu pri ovoj kao i pri drugim oblasnim i okružnim vojnoupravnim komandama postavljen je veći broj ispostava i opunomoćenika, koji, međutim, nisu ulazili u njen formacijski sastav. Tako su u Beogradu pri 599. oblasnoj vojnoupravnoj komandi formirani: Ured za kontrolu cijena, opunomoćenik za privredu, referent za štampu i propagandu i Ispostava policije i službe bezbjednosti itd.

U cijelini zadaci vojnoupravnih komandi na teritoriji Beograda (i Zemuna) bili su:

— garnizonski:

Uprava i nadzor nad svim vojnim ili drugim državnim i privatnim objektima rekviriranim za stanovanje i smještaj mnogobrojnih okupatorskih jedinica i ustanova, smještaj i zabrinjavanje pojedinih pripadnika oružanih snaga koji su privremeno boravili u Beogradu.²⁶⁰

— nadzor i rukovođenje brojnim vojničkim domovima, vojničkim bibliotekama, vojničkim bioskopima, vojnim burdeljima itd;

— snabdijevanje jedinica garnizonim potrebama, obezbjeđenjem svježih namirnica (meso i povrće), vodom, električnom energijom i uglenom.

Sve ovo navodimo radi ukazivanja na mnogobrojne mogućnosti otpora stanovništva ometanjem nabrojenih funkcija, koje nikakvim sredstvima okupator nije u mogućnosti čak ni polovično obezbijediti, a ipak je primoran da na to rasipa snage;

— obezbjeđenje, kojim je rukovodila komandna grupa i za to raspolagala sa 562. i 920. landesšicen bataljonom.

Pošto su jedinice posebne zone osiguranja, koja je postojala u navedenom periodu, napustile Beograd, za ove zadatke još su bili angažovani jedan pješadijski puk, u junu 1941. iz Esena (*Essen*) pristigli 64. rezervni bataljon njemačke policije poretka, jedan do dva landesšicen bataljona, jedna do dvije čete vojne policije, cijelokupna beogradска kolaboracionistička policija i žandarmerija. Mada su početkom 1942. godine sve policijske jedinice, sem vojne, prešle u nadležnost komandanta SS-a i policije, one su i dalje vršile isti zadatak.

Stražarsku i patrolnu službu u Beogradu njemačka 599. oblasna vojnoupravna komanda ostvarivala je, prije svega, pridatim trupnim jedinicama. Najčešće je to bio pješadijski puk ojačan jednim do dva landesšicen bataljona. Ovu službu je u junu 1941. godine preuzeo ojačani 734. pješadijski puk njemačke 704. divizije i vršio je do proljeća 1942. godine.

Radi potpunijeg ostvarivanja kontrole gradske teritorije Beograd je podijeljen na sedam stražarskih odsjeka (*Wacherviere*). Svaki odsjek, zavisno od prostranstva i broja objekata koje je trebalo obezbjedjivati, posjedovao je načelno dvije pješadijske čete, potčinjene komandi odsjeka (*Abschnittskommando*), dok su ostale jedinice sačinjavale kasarniranu rezervu Operativnog štaba straža (*Einsatzstab Wache*).

²⁶⁰ Kako se njihov broj postepeno povećavao, a kasnije nastupila i potreba za korišćenjem svakog vojnika, u Nemanjinoj ulici od njih je formirana Garnisonska četa, koja se takođe mogla upotrijebiti kao afarmna jedinica.

Kako je Beograd u to vrijeme imao 16 kvartova, prvih šest odsjeka pokrivali su područje po dva kvarta, a Sedmi četiri kvarta i to:

I odsjek: obuhvatao je područje II i III kvarta, odnosno prostor između ulica: Francuske, Braće Jugovića, Poenkarove, Kolarčeve, Prestolonasljednikova trga, Prizrenske, Brankove i dalje Savom i Dunavom;

II odsjek: obuhvatao je područje IV i V kvarta, odnosno prostor između ulica: Brankove, Prestolonasljednikova trga, Kralja Aleksandra, naslednikova trga, Kralja Aleksandra, Kraljice Marije, Geteove, Grobljanske, Admirala Piko-a, Mirijevskog puta i granice sa Mirijevskom i Višnjičkom opštinom, a potom Dunavom do Francuske ulice;

III odsjek: obuhvatao je područje I i X kvarta, odnosno prostor između ulica: Brankove, Prestolonasljednikova trga, Kralja Aleksandra, Hartvigove, Nemanjine, Miloša Velikog (do Mostara), te Savom od željezničkog do porušenog Zemunskog mosta;

IV odsjek: obuhvatao je VIII i IX kvart, odnosno prostor između ulica: Miloša Velikoga (od Mostara do Nemanjine), Nemanjine, Hartvigove, Kralja Aleksandra, Sindelićeve, Prestolonasljednika Petra, Gospodara Vučića, Bulevara Oslobođenja, Ljutice Bogdana, Prokupačke i Bulevara Franša d'Eper-a;

V odsjek: obuhvatao je VI i VII kvart, odnosno prostor između ulica: Mirijevskog puta, Admirala Piko-a, Grobljanske, Geteove, Kraljice Marije, Sindelićeve, Prestolonasljednika Petra, Gospodara Vučića i Kralja Aleksadra;

VI odsjek: obuhvatao je XI i XV kvart, odnosno prostor između ulica: Kralja Aleksandra, Gospodara Vučića, Bulevara Oslobođenja, Šumadijske, Lužičke i Raške, te granice sa Malomokroškom opštinom;

VII odsjek: obuhvatao je XI, XIII, XIV i XVI kvart, odnosno prostor između Save uzvodno od željezničkog mosta, Mostara, Bulevara Franša d'Epere-a, ulica Prokupačke, Ljutice Bogdana, Šumadijske, Lužičke i Raške ulice, te granice sa Resničkom i Žarkovačkom opštinom.

U pogledu osiguranja teritorije njemačkim komandama odsjeka bile su potčinjene odgovarajuće starješine kvartova Uprave grada Beograda, sa cijelokupnim njihovim aparatom.

Beogradski stražarski puk (734. pješadijski puk 704. posadne divizije), na čijem se čelu nalazio major Erler, u 1941. godini izvršio je najveći broj strijeljanja koja su vršena kao „odmazda“ za izvršene akcije u Beogradu a zatim i u Srbiji.²⁶¹ Dijelom zbog nepovoljnog utjecaja na vojниke, šokova izazvanih učešćem u masovnim ubistvima, a dijelom zbog opadanja discipline u jedinicama zbog života u velegradu u 1942. godini naređeno je da se smjena ovih pukova vrši svakih šest mjeseci. Kada su krajem 1942. i 1943. godini organi njemačke policije preuzeли većinu funkcija održavanja poretku stražarske jedinice vojnoupravnih komandi su smanjene. Stražarski puk je bez smjene u Beogradu angažovan u sastavu svoje divizije za borbu protiv jedinica NOVJ što je od 1943. godine omogućavao i znatan priliv novih jedinica i ustanova u Beograd, tako da su tu službu u 1944. godini vršila samo dva landessicen bataljona i jedna četa vojne policije.

²⁶¹ Vidi Zbornik..., tom 1, knjiga 1, str. 542 i 571, 577 i 585, knjiga 2, str. 358—360.

Tome treba dodati da su se sve ostale jedinice, koje su po bilo kom osnovu (na primjer, u 1941. godini preko 10 bataljona na radovima ili odmoru i popuni, u toku 1943. godine i do jedne divizije) boravile u Beogradu samostalno obezbjeđivale, kao i sve one jedinice i ustanove koje su stalno boravile u Beogradu i raspolagale potrebnim ljudstvom za sa-moobezbjedenje.

Početkom 1943. godine pojavila se potreba protivavionske odbrane, pa je ona negdje do početka 1944. godine bila takođe u nadležnosti Vojnoupravne komande Beograda, kada je taj zadatak zbog povećanja nje-govog obima preuzeila posebna komanda, a u nadležnosti Vojnoupravne komande Beograda ostala je samo pasivna protuvazdušna zaštita;

— *upravljeni*, kao osnovni zadatak. On se sastojao u nadzoru i rukovo-đenju podređenim vojnoupravnim komandama i Upravom grada Beo-grada, beogradskom i zemunskom (do novembra 1941.) gradskom opšti-nom, a od novembra 1941. godine i beogradskim i požarevačkim okružnim načelstvom kolaboracionističke Nedićeve uprave;

— *policajski zadaci*, uključujući službu bezbjednosti vojnoupravnih komandi do februara 1942. godine, kada su prešli u nadležnost novo-formirane ustanove Komandanta SS-a i policije. U tim okvirima u vojnu nadležnost spadao je do septembra 1941. i Koncentracioni logor „Banjica”.

Mjere zastrašivanja, strijeljanja, hapšenja talaca i druge, bez obzira ko ih je izvršavao, objavljivane su pod potpisom nadležnog feldkomandan-ta. U Beogradu su to činili Kajzenberg, Lončar i Firov, ali pošto je Beograd ujedno bio sjedište vojnoupravnog komandanta Srbije, objave je povremeno potpisivao i on. Sa uspostavljanjem SS-policajskog aparata sve više se na tim objavama pojavljuje ime SS-general-a Majsnera.

Kontrola zarobljenika „na odsustvu” bila je takođe u nadležnosti oblasnih vojnoupravnih komandi. Nju je sprovodio Odsjek vojnoobavje-štajne službe u sastavu Komandnog štaba i vodio je kompletну i preciznu kartoteku o njima. Povremeno su vršene i smotre u cilju provjeravanja kada su obično vršene zamjene legitimacija. Jedna takva, na primjer, iz-vršena je u septembru 1941. u kasarni 18. pješadijskog puka na Dedinju, a druga u vremenu od 15. do 25. oktobra 1943. godine u osnovnoj školi „Kralj Aleksandar I”, u Dečaskoj ulici br. 8.²⁶² Takva evidencija omogućila je, između ostalog, i brzo hapšenje i slanje u zarobljeničke logore nekoliko stotina oficira Kraljevske jugoslovenske vojske koji su živjeli u Beogradu početkom 1943. godine,²⁶³ izvršeno na prijedlog Nedićeve vlade;

— *sudski zadaci* bili su u nadležnosti ratnih sudova pri Feldkomandan-danturama. Sudili su za sve prekršaje protiv njemačkih oružanih snaga ili njemačkih interesa. Radi njihovog rasterećenja sve vojnoupravne komande imale su pravo administrativnog kažnjavanja. U tom svojstvu su izricane novčane kazne, zatvor i prinudni rad.

²⁶² AVII, NjA, k. 66-c, reg. 511/30.

²⁶³ Izjave Georga Kisla i Valtera fon Firova, AVII, NjA, k. 27, br. reg 10—13 i 20/5 i k. 27-c, br. reg. 55/1; Telefonski imenik beogradskog garnizona iz 1941. i 1943. godine, AVII, NjA, k. 29 i 37-51/1; M. Kreso, Njemački okupacioni aparat u Jugoslaviji 1941. godine, saopštenje na Simpozijumu „1941. godina u istoriji naroda Jugoslavije” održan u Beogradu 1966. godine i Izmjene u sistemu njemačkog kómandovanja i okupacione uprave u Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine, saopšténje na naučnom skupu „Neretva—Sutjeska”, održanom u Sarajevu 26. 6. do 2. 7. 1968. godine, objavljeno u Zborniku radova „Neretva—Sutjeska” 1943, Vojno-istorijski institut, Beograd 1969, str. 728—735.

S obzirom na činjenicu da su arhivski fondovi ovih vojnoupravnih komandi uglavnom uništeni, nemoguća je bliža rekonstrukcija njihove djelatnosti, ali o obimu, vrsti i načinu savlađivanja tih poslova svjedoči i podatak da je Komanda stana ovlastila Stambeni odsjek okružnog rukovodstva njemačke narodne grupe da preuzme napuštene i nearijevske stanove u Beogradu i namještaj u njima.²⁶⁴ Motiv za to bio je isplata ratne štete koju je prijavilo 1100 folksdojčera iz Beograda u ukupnom iznosu od 120,000.000 dinara, u šta je uračunata i šteta koju je prijavilo 300 folksdojčera iz ostalih mesta Srbije.²⁶⁵

13. GLAVA

OSTALE OKUPACIONE USTANOVE NA TERITORIJI UPRAVE GRADA BEOGRADA

Velika i stalno povećavana gustina rasporeda najrazličitijih pomoćnih jedinica i ustanova Vermahta, gotovo onemogućava da one sve budu pobrojene. Među njima su naročito brojne transportne, skladišne, tehničke, građevinske, snabdjevačke. Veličina im je veoma različita i kreće se od voda do bataljona. Bez obzira na njihovu tehničku i stručnu namjenu ove jedinice su kao i druge vršile sopstveno osiguranje i tako povećavale gustinu stražarskih mjeseta u Beogradu i Zemunu, pa ih nikako ne možemo zanemariti. Sličan efekat je postizalo i njihovo kretanje po gradu. Radi bolje preglednosti grupisaćemo ih prema namjeni:

— *snabdjevačke i transportne*: dva štaba za snabdjevanje, Štab za prikupljanje hrane, Stanica za izdavanje hrane, pogonska, odjećna, artiljerijsko-tehnička, inžinjerijsko-tehnička, intendantska i druga skladišta, 2. artiljerijsko-tehnički štab za prikupljanje trofejnog materijala sa jedinicama i skladištima, 5. viši štab vojnotehničkog snabdjevanja sa jedinicama za transport, pretovar i obezbjeđenje skladišta (kolona željezničko-pionirskog materijala, 3. četa 18. vojnotehničkog bataljona); 533. i 363. transportna kolona, 533. autopark, Štab za snabdjevanje automobilskim gumama, Remontno odjeljenje vojnog autoparka, Vazduhoplovno-tehnički štab, više štabova za vojni i posebno željeznički transport, organi za snabdjevanje i isturena skladišta 704. i 714. posadne divizije;

— *sanitetske i veterinarske*: 921, 922, 923. vojna bolnica, 103. sanitetski park, 629. bolnički autovod, Stanica za prikupljanje ranjenika, Sanitetски voz OKH, 691. veterinarski park, 573. veterinarska bolница i 573. veterinarska stanica i veći broj ambulant;

— *Inžinjerijsko građevinske*: Pionirsko izviđačko odjeljenje i Pionirski Štab za rukovođenje građevinskim radovima, koji je u ljetu 1941. godine na izgradnji mostova imao: 12. mostovni građevinski bataljon

²⁶⁴ Namještaj i aparati za domaćinstvo dijeljeni su Folksdojčerima u visini 4/5 prijavljenog iznosa ratne štete, prema vrlo niskim procjenama.

²⁶⁵ AVII, NjA, k. 27-A, br. reg. 17/1-44.

(Brückenzaubataillon 12); 245. građevinski bataljon (*Baubataillon 245*); 151. motorizovani mađarski pionirski bataljon; 2. bataljon 30. tvrđavskog inženjerijskog puka; 666. pionirski motorizovani bataljon (*Pionierbataillon — mot. 666*).

— Komanda avio-baze Zemun sa Aerodromskom četom, centrom veze, dvije transportne kolone i jednim landessicen vodom. Škola za slijepo letenje.

— Beogradski operativni odred njemačke policije i službe bezbjednosti (*Finsatzgruppe Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst Jugoslawien — Einsatzkommando Belgrad*). Slično kao što se nadležnost Operativne grupe njemačke policije i službe bezbjednosti za Jugoslaviju, kasnije za Srbiju, poklapala sa cijelokupnim njemačkim okupacionim područjem u Jugoslaviji i kasnije sveden na njegove dijelove u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni, što je naznačeno i promjenom naziva, iako ne sasvim adekvatno, nadležnost ovog odreda prostirala se na Upravu grada Beograda, odnosno teritoriju 599. oblasne vojnoupravne komande, prateći i kasnije sve njene teritorijalne promjene.

Ovaj operativni odred na čijem čelu se u početku nalazio SS — major Karl Kraus²⁶⁶ bio je smješten u Ratničkom domu, danas Dom JNA. Sastojao se od šest odsjeka, po čemu je u potpunosti odgovarao strukturi Glavne uprave bezbjednosti Trećeg Rajha, odnosno Operativne grupe. Sastojao se od stotinjak oficira, službenika, tumača i drugih specijalista, uglavnom iz SS-jedinica. I njegovu srž činio je IV odsjek — Gestapo, pa se cijelokupna djelatnost Operativnog odreda uglavnom svodila na suzbijanje političkih i ideoloških protivnika Trećeg Rajha, odnosno vrlo obimnu i sveobuhvatnu djelatnost za suzbijanje narodnooslobodilačkog pokreta i ugušivanja svakog otpora okupatoru u Beogradu. Njegovi referati u okviru posebnih predmeta obradivali su preko 80 raznih oblasti, od KPJ, SKOJ-a, sabotaža, diverzija, atentata, organizacija KPJ, SKOJ-a, Narodnooslobodilačkog fronta do Jevreja, slobodnih zidara i vjerskih zajednica.

U krajnjoj instanci, ovaj Odred je uglavnom odlučivao o kategorizaciji zatvorenika i u najvećem broju izričao smrtnu kaznu ili odbirao zatvorenike koji će biti stavljeni na raspolaganje radi izvršenja odmazde. Odred je imao više zatvora u kojima se uglavnom vršilo isljeđivanje. Najveći među njima bio je onaj u Đušinoj ulici. Pored toga bio je nadležan i za koncentracione logore na Banjici i Sajmištu, pri kojima je imao posebne svoje (*Sonderkommando*) specijalne odrede, koji su u stvari sačinjavali faktičku upravu logora.

Premda je njegova agentura u gradu bila najbrojnija (između ostalog tu je bio i „srpski gestapo”), Odred se u bobi protiv narodnooslobodilačkog pokreta koristio i rezultatima svih obaveštajnih centara kojih je u Beogradu pri raznim ustanovama bilo više od stotinu. Među

²⁶⁶ Karl Lothar Krauss, SS-Obersturmbahnführer, do rata glavni opunomoćnik VI uprave RSHA za Jugoslaviju, zakonspisan u Njemačkom turističkom uredu u Beogradu. Odmah po okupaciji preuzeo rukovodstvo Beogradskog odreda njemačke policije i službe bezbjednosti. Zbog ratnih zločina decembra 1946. osuden na smrt.

ovima su gradski obavještajni punktovi (*Meldekopf*) Abvera u Beogradu i Zemunu bili najopremljeniji i imali brojne povjerenike.

Samo se po sebi razumije da je i u obavještajnom i egzekutivnom pogledu Odredu stajao na raspolažanju cijelokupan aparat Uprave grada Beograda, posebno njegova Specijalna policija, koja je radila u najtješnjoj svakodnevnoj saradnji sa Gestapo-om.

To isto u potpunosti važi i za Ispostavu župskog redarstva u Zemunu po njenom uspostavljanju krajem 1941. godine, iako je ta saradnja išla posebno preko Zemunske ispostave (*Aussenstelle*) njemačke policije i službe bezbjednosti, vezane u početku direktno za Operativnu grupu u Beogradu, a od 1943. godine za novoformiranu Operativnu grupu njemačke policije i službe bezbjednosti „E“ u „Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“.

Pored odreda i nekoliko šabova i jedinica koje nismo spomenuli, u Beogradu su se nalazile još dvije značajne ustanove njemačkog Vermahta — prva od njih stalno, a druga samo kraće vrijeme u 1941. godini. Ove ustanove nisu bile potčinjene 599. oblasnoj vojnoupravnoj komandi, niti su predstavljale rukovodeće organe za širu teritoriju. Njihovo prisustvo, međutim, veoma je usko vezano za funkcionisanje njemačke (lokalne) okupacione uprave u Beogradu, jer je prva obezbjedivala veze svih okupacionih ustanova i jedinica u Beogradu međusobno i unutar njih, a druga radnu snagu u periodu otklanjanja posljedica vazdušnog napada na Beograd.

Te dvije ustanove su se zvale:

— *Prva, Beogradski stacionarni centar veze* (*Feldnachrichtenkommandantur 32.*), a opsluživao ga je 2. bataljon 521. armijskog puka za vezu, i Četa za vezu „S“, (*Nachrichtenkompanie „S“*), koju su do pred samim povlaчењem iz Beograda sačinjavale (mobilisane) telefonistkinje iz Njemačke.

Pored postojeće automatske telefonske centrale i njenih potcentrala bio je izgrađen i sistem dopunskih veza kojima su vezane pojedine okupatorske jedinice i ustanove. U njegovom sastavu nalazio se i Glavni centar za otklanjanje kvarova.²⁶⁷

Koristeći se uz to cijelokupnim potencijalom, zaposlenim osobljem gradske automatske telefonske centrale sa potcentralama, pošte, telefon i telegraf, Centar je opsluživao dosta uspješno sve zainteresovane ustanove. Sem nevelikog broja diverzija, centar u tome nije bio ometan, iako su za to postojali veoma povoljni uslovi, pošto nikakvim aparatom nije bilo moguće neprekidno osmatrati i obezbjeđivati desetine i stotine hiljada kilometara telefonskih i telegrafskih kablova. Činjenica da je veći dio linija bio nadzemnog karaktera mogla se bolje iskoristiti.

— *Druga, 160. zarobljenički logor* (*Kriegsgefangenen Stammlager 160.*) u Beogradu. Komandant pukovnik von Thaden (*Thaden*) bio je smješten u kasarnama na Dedinju. U Beograd je stigao 23. aprila i ostao do druge polovine jula 1941. godine. Do 19. maja 1941. godine Logor je bio prolazni (*Durchgangslager-Dulag 160.*), a od tada matični (*Stammlager — Stalag 160.*)²⁶⁸ u čiji sastav su ušli pomoćni logori u Smederevu, Požarevcu

²⁶⁷ Telefonski imenik Beogradskog garnizona, AVII, NjA, k. 27-A, br. reg. 12/1.

²⁶⁸ Ratni dnevnik vojnoupravnog komandanta Srbije, AVII, NjA, Mikroteka Washington, T-501, R-251/407-476.

i Šapcu. Dvadeset osmog aprila 1941. u logoru je ostalo svega 4.996 zarobljenih vojnika ali ga je trebalo popunjavati daljim prikupljanjem zarobljenika, odnosno stavljanjem u zarobljeničke logore preostalih vojnih obveznika. Pored štaba Logor je raspolagao i sa nekoliko (2—4) landessicen četa za obezbjeđenje.²⁶⁹

Logor je bio ograđen dvostrukom mrežom bodljikave žice, zašta je bio iskorišten i kasarnski zid sa žičanom ogradom na vrhu. Na tri metra od ove ograde u visini kukova bila je obična vučena žica, koju zarobljenici nisu smjeli prelaziti. Za svaki pokušaj pucano je bez opomene. Uslovi i gustina smještaja bili su na nedozvoljeno niskom nivou. Za spavanje u sobama izgrađene su višepratne drvene police.²⁷⁰

Stojeći na stanovištu da za njih ne postoji sila zaštitnica, Komanda logora i okupacione vlasti upotrebljavale su zarobljenike zajedno sa pošapšenim Jevrejima na najprljavijim radovima, naročito na opravci kanalizacione mreže i raščišćavanju ruševina, pri čemu su mnogi stanovnici Beograda bili svjedoci njihovog maltretiranja.

U danima invazije, u Beogradu se nalazio i jedan frontovski sabirni zarobljenički logor, te Sabirni logor br. 2 njemačke 2. armije, a u Zemunu privremeni i 202. prolazni zarobljenički logor (*Dulag 202*), koji je kasnije angažovan u Nišu. Kroz logore je u drugoj polovini aprila prošlo više desetina hiljada zarobljenika.²⁷¹

Čim je u Jugoslaviji izbio ustank, 160. matični zarobljenički logor stavljen je (15. jula 1941. godine) na raspolažanje Generalnom guverneru u Poljskoj i preostali zarobljenici otpremljeni su iz zemlje.²⁷²

14. GLAVA

KOLABORACIONISTIČKA UPRAVA U BEOGRADU I ZEMUNU

Još pri ulasku prvih njemačkih jedinica u Beograd, 12. aprila 1941. godine, pukovnik Tusen se odmah pobrinuo da mu se formalno „preda grad“. Kao što smo već rekli, on je već oko 18 časova doveo vršioca dužnosti predsjednika Beogradske opštine Ivana Milićevića i naredio mu da i dalje vrši tu dužnost, sada pod njemačkom kontrolom. To je ujedno bio i prvi kolaboracionistički organ u gradu.

U toku noći on je uz njemačku pomoć organizovao „građansku strazu“ sa zadatkom održavanja reda i mira i sprečavanja pljačke, a sutradan izdao proglašenje Beograđanima u kome kaže da je „dao reč da će mir, red i bezbednost u Beogradu biti održani“. Istovremeno je odredio policijski

²⁶⁹ Izvještaj Komande pozadine njemačke 2. armije od 6. V 1941. Obavještenje Vojnoupravnog komandanta Srbije potčinenjem od 28. V 1941, AVII, NjA Mikroteka, T-312, R-1122/2975-86 i T-501, R-251/666-68.

²⁷⁰ Militärbefehlshaber in Serbien, Kommandostab Belgrad, den 26. V 1941. Behandlung der serbischen Kriegsgefangenen, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-251/659 i 661/668.

²⁷¹ AVII, NjA, Mikroteka, T-312, R-1122/2975-86.

²⁷² Ratni dnevnik vojnoupravnog komandanta Srbije, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-251/407-76.

čas od 19 do 05 sati.²⁷³ Krajem aprila u grad se vratio i raniji predsjednik opštine Tomić, ali je Milićević i dalje ostao predsjednik, dok je Tomić angažovan kao njegov pomoćnik, pošto je nadležna njemačka komanda bila zadovoljna Milićevičevim radom.²⁷⁴

Predratni upravnik grada Beograda i šef beogradske policije Dragi Jovanović, kao već osvijedočeni njemački saradnik,²⁷⁵ odmah po okupaciji 21. aprila 1941. preuzeo je obje ranije funkcije na veliko zadovoljstvo okupacione uprave, naročito u pogledu rukovođenja kolaboracionističkom policijom u Beogradu.²⁷⁶ Ove dvije funkcije i do aprilskog rata objedinjene u jednoj ličnosti, 19. juna 1941. godine su, međutim, razdvojene.²⁷⁷ U to vrijeme Hitler je bio odobrio da se istočni Srem sa Zemunom uključe u „Nezavisnu Državu Hrvatsku“. Njemačku okupacionu upravu to je navelo da dužnosti upravnika grada Beograda i predsjednika, odnosno gradonačelnika beogradske opštine, spoje u jednu pod nazivom Upravnik grada Beograda.

Na dužnost upravnika Uprave grada Beograda imenovan je dr. Miloslav Stojadinović koji je radio uz nadzor njemačkog komesara pokazavši se prema okupatoru vrlo odan i marljiv radnik ali bez rukovodećih sposobnosti i s nedovoljno razumijevanja za policijske poslove. Zbog toga je s njemačke strane početkom septembra 1941. godine insistirano da se dužnost upravnika grada Beograda ponovo objedini sa dužnošću šefa policije i na nju vrati Jovanović. Poslije izvjesnog Nedićevog zatezanja ovi predlozi njemačke Komande grada i Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta Srbije su prihvaćeni i 11. septembra 1941. godine Dragi Jovanović je pored dužnosti šefa policije preuzeo i u julu objedinjenu dužnost predsjednika opštine i upravnika grada.²⁷⁸ On je na dužnosti upravnika grada Beograda i šefa beogradske policije ostao do 3. oktobra 1944. godine, kada je odlukom Nedićeve vlade postavljen za „izvanrednog vladinog komesara na teritoriji Uprave grada Beograda i srezova vračarskog, gročanskog i posavskog“. Time je u stvari nastupila završna faza raspadanja kolaboracionističkog aparata u Beogradu i već desetak dana poslije toga prestali su funkcionisati i posljednji njegovi ostaci.²⁷⁹

Organizacija kolaboracionističke policije počela je već prvog dana po ulasku njemačkih trupa u Beograd, kada je od strane njemačke Privremene komande mjesta imenovani predsjednik beogradske opštine Ivan Milićević naredio formiranje „Građanske straže“. Po dolasku (18. IV 1941) 599. Oblasne vojnoupravne komande, kao stalne okupacione komande grada Beograda, obnova policije je 21. IV 1941 povjerena upravniku gra-

²⁷³ Original Proglaša čuva se u Istorijском arhivu Beograda, Gradsko poglavarstvo Beograda, Predsjedništvo, br. 442.

²⁷⁴ Izvještaj 599. oblasne vojnoupravne komande od 2. 5. 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/390-391.

²⁷⁵ U sumarnom izvještaju o vojnoj upravi za Jugoistok za njega se izričito kaže da „je još prije rata bio poznat njemačkim vlastima po svom lojalnom držanju“. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-264/196-420.

²⁷⁶ Izvještaj iste komande od 14. 7. 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/575-76.

²⁷⁷ IAB, UGB, IV-2/52 k. 167/2.

²⁷⁸ „Novo vreme“, Beograd, 12. 9. 1941, str. 1; „Službene novine“ br. 110, Beograd, 26. 9. 1941.

²⁷⁹ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/801-806; J. Marjanović, Beograd, str. 65—67 i 329.

da Jovanoviću u svojstvu komesara za javnu bezbjednost Vojnoupravne komande Beograda.²⁸⁰ Komandant Beograda pukovnik Kajzenberg pretpostavlja ga je čak i jednom folksdjojeru, inženjeru Langu, ne samo zbog toga što je ovaj drugi tražio daleko veću platu nego u prvom redu što ga je smatrao „energičnim, praktičnim i sa fenomenalnim poznavanjem ličnosti i ogromnom voljom za rad”, izjavljujući da je tako beograd-ska policija „u najboljim rukama”.

Već iz organizacione strukture Uprave grada Beograda, uglavnom izrađene još prije rata, kvalifikacije službenika, obima i odnosa pojedinih njenih službi u apsolutnoj prevazi policijskih pred svim ostalim upravnim zadacima — vidi se kako je to značajan instrumenat bio u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Beogradu. Među sedam njenih odjeljenja: administrativno, specijalne policije, kriminalne policije, mesne policije — javna bezbjednost, veterinarsko, za cijene i nadnlice, te policijskih agenata i šest odsjeka za čuvanje morala — nadzor nad prostituticom, saobraćajni, prijavnica za propusnice, finansijsko i pasoško — najznačajnije je bilo Odjeljenje specijalne policije na čijem čelu se u toku gotovo čitave okupacije nalazio Ilija Paranos.

Njegovih sedam odsjeka — (administrativno-isljedni, za unutrašnju politiku i suzbijanje sabotaža, za strance i ogranične službe, za suzbijanje komunističke akcije, za štampu i udruženja, centralna prijavnica i za Jevreje i Cigane) — podijeljenih na po dva do četiri referata, imali su nominalno gotovo isti djelokrug rada kao i do rata, ali je praktično čitavo Odjeljenje uglavnom radilo na zadacima protiv NOP-a. Antikomunistički odsjek, koji je kao i Gestapo u okviru njemačke Državne policije nosio redni broj četiri, obavljao je 80 odsto svih poslova Odjeljenja. Ovim odsjekom čitavo vrijeme rukovodio je Božidar Bećarević, a zapošljavao je desetak službenika i 90 agenata, odnosno 60 odsto svih agenata Odjeljenja.

Po riječima samog Bećarevića, beogradска policija (što prije svega znači i specijalna — prim. MK) do izbijanja ustanka bila je već sređena i reorganizovana, te postala centralni izvršni organ komesarske uprave, odnosno Nedićeve vlade, za borbu protiv KPJ kao organizatora i rukovodioca ustanka. Do polovine jula 1941. godine i gradska policija bila je narasla na 850 ljudi, što je okupacionim vlastima uveliko olakšavalo održavanje novog poretku u gradu. To je, međutim, zaostajalo za potrebama. Jačina gradske policije bila je određena na 1.200 ljudi, ali je malo bilo spremnih da se prihvate tako nezahvalne uloge.

Uprava grada Beograda već u 1941. godini, naročito poslije početka ustanka, dospila je brojno stanje od 150 službenika, 300 policijskih agenata, te oko 50 oficira i 1.550 uniformisanih policajaca,²⁸² koje su od početka 1942. godine stajali pod komandom Srpske državne straže Uprave grada Beograda (Komanda SDS UGB).

U početku, a kasnije uglavnom samo nominalno, u sastavu Uprave grada Beograda nalazio se i Koncentracioni logor na Banjici²⁸³ kroz koji

²⁸⁰ Zapisničko saslušanje D. Jovanovića, prepis u IAB, 1725.

²⁸¹ Zapisničko saslušanje, prepis IAB, 1725.

²⁸² Zapisničko saslušanje D. Jovanovića, IAB, 1725.

²⁸³ O logoru Banjica vidi šire u istom Zborniku (Prilog Venceslava Glišića, „Zločini nacista u Beogradu 1941—1944”), s. 177—184.»

je prošlo oko 50.000 lica i čiji je upravnik bio Svetozar Vujković. Maja 1941. godine u Beogradu su obnovljeni kvartovi, njih šesnaest, a na željezničkoj stanici i u luci policijski komesarjati čije su starješine bile podređene neposredno upravniku grada Beograda. Mreža njihovih nadleštava tako je prekrila čitavu gradsku teritoriju.

Do likvidacije Jevreja sredinom 1942. godine, u sastavu Jevrejskog odsjeka bila je i posebna Jevrejska policija.²⁸⁴

U Zemunu je sutradan po ulasku njemačkih jedinica, na inicijativu dotadašnjeg funkcionera „Kulturbunda” zemunskog advokata Hansa Mozera, formiran „Izvršni odbor Privremene opštinske uprave” — „Bürgermeistarei” pod njegovim predsjedništvom.²⁸⁵ Po običaju, i on je izdao proglašenje, koji je u suštini ponovio naredenja naprijed pomenutog proglašenja komandanta Njemačke kopnene vojske za stanovništvo okupirane teritorije u Jugoslaviji.²⁸⁶ Ovaj Izvršni odbor radio je do sredine jula 1941. godine, kada je za predsjednika Zemunske opštine (*Bürgermeister*) postavljen Stefan Sajfert, takođe istaknuti funkcioner „Kulturbunda”²⁸⁷

Nešto kasnije, vjerovatno početkom maja, u Zemunu je formirano i sresko načelnstvo sa Svugerom (*Schwuger*), takođe domaćim Nijemcem na čelu. Njegova nadležnost se protezala na seoske opštine istočnog Srema koji je ostao pod njemačkom vojnom upravom, uključujući i opštinu Bežanija, do rata u sastavu Uprave grada Beograda. Predsjednik opštine Bežanije takođe je bio domaći Nijemac.

Pokušaje organa „Nezavisne Države Hrvatske” da u Zemunu uspostave svoju vlast uz saglasnost pretpostavljenih odbila je njemačka Komanda mesta.²⁸⁸ Tako su se u trećoj dekadi aprila 1941. neobavljeni posla vratili policijski činovnik Truha, sa zadatkom da preuzeće zemunsku policiju; potpukovnik Katušić i major Vidaković sa zadatkom da u Zemunu organizuju domobranski garnizon i Komandu mesta (Mjesno zapovjedništvo). Umjesto svega toga, po odobrenju Upravnog štaba Srbije, dozvoljeno je samo da se u Zemunu organizuje Prihvatalište za vojne obveznike sa teritorije NDH.

Dvadeset prvog maja 1941. godine komandant njemačke 838. okružne vojnoupravne komande (*Kreissskommandantur 838*) u Zemunu pozvao je na odgovornost sve rukovodioce državnih ustanova u Zemunu (suda, pošte, poreske uprave i dr) koji su na insistiranja pomenutih predstavnika bili položili zakletvu NDH kad ona „na teritoriji Zemuna ne postoji”.

Sredinom maja ukazima komesara za finansije Aćimovićeve vlade Dušana Letice počelo je postavljanje činovnika i rukovodilaca civilnih državnih ustanova u Zemunu. Među prvima je postavljen rukovodilac Carinarnice Zemun, sa desetak službenika, zatim filijala državne Hipotekarne banke i Kreditnog zavoda.

²⁸⁴ O djelatnosti Uprave grada Beograda i njene specijalne policije vidi šire: Branislav Božović, Specijalna policija u okupiranom Beogradu, u Zborniku Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945, Istoriski arhiv grada Beograda, Beograd 1971, str. 129—141.

²⁸⁵ Izvršni odbor su sačinjavali dr Hans Mozer (Dr. Hans Moser), dr Sava Stojaković, dr Đura Kotur, Stefan Brašel (Stephan Braschel), Mirko Dembić i Stjepan Katinčić.

²⁸⁶ Ž. Atanacković, Zemun..., str. 48—50.

²⁸⁷ „Novo vreme”, od 2. 9. 1941, str. 5.

²⁸⁸ AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-1122/3228; T-501, R-249.

Konfuziju oko statusa Zemuna povećavala je još uvjek prisutna agitacija njemačke narodne grupe o „Donaustaat”, „Brückenkopfu” i „Tampon-državi”.²⁸⁹

Diskusije oko pripadnosti Zemuna i istočnog Srema („Semliner Gebiet”) nastavila su se do sredine maja kada je Ministarstvo inostranih poslova Trećeg Rajha odlučilo da „iz praktičnih razloga” ovi krajevi ostanu u nadležnosti Vojnoupravnog komandanta Srbije.²⁹⁰

Dvadeset drugog maja 1941. godine Vojnoupravni komandant Srbije postavio je ratnog upravnog savjetnika Bekera (*Kriegsverwaltungsrat Becker*) za komesara za grad Zemun,²⁹¹ sa zadatkom da kontroliše rad mjesne civilne uprave. On je za upravnika već organizovane policije postavio SS-potporučnika Markvarta (*SS-untersturmführer Marquart*). Teme je u Zemunu i istočnom Sremu završena izgradnja aparata lokalne okupacione i kolaboracionističke vlasti. Preko ovog komesara ona je bila neposredno potčinjena njemačkom Vojnoupravnom komandantu Srbije kao nosiocu državne vlasti Trećeg Rajha.

Tek pošto je na konferenciji u Zagrebu 4. 6. 1941. godine postignut dogovor da se Zemun i istočni dio Srema (srezovi Zemuna i Stara Pazova) priznaju kao „državna” teritorija „Nezavisne Države Hrvatske”, njeni organi su u Zemunu preuzeли izvjesne civilne resore uprave. Na osnovu tog dogovora, za zaštitu interesa NDH u ovoj oblasti, delegiran je za vezu sa Vojnoupravnim komandantom Srbije jedan činovnik potčinjen velikom županu Velike župe Vuka dr. Elickeru (*Jacob Elicker*). U zapisniku stoji da je detalje ovog dogovora trebalo regulisati posebnim sporazumima do kojih je došlo tek septembra i oktobra 1941. godine, pa je neizvjesnost u pogledu kompetencija bila i dalje izvor nesporazuma.

Međutim, tada, 10. oktobra 1941. godine, u Zemunu nije došlo do formiranja novih upravnih organa vlasti „Nezavisne Države Hrvatske” nego su dotadašnji lokalni upravni organi koje su u aprilu i maju 1941. godine obrazovali folksdojčeri i u čijem je sastavu, ali u vrlo malom broju, bilo Srba, Hrvata i Slovaka, jednostavno bez ikakvih daljnjih izmjena proglašeni organima vlasti „Nezavisne Države Hrvatske”. I inače, naglašeno tiho sprovodenje promjene svele su se na izvjestan broj premještaja nižih i srednjih činovnika — Hrvata u voštanske, sudske, finansijske, katastarske, prosvjetne i druge uredi i ustanove u Zemunu, formiranje domobranske Komande mjesta „Mjesnog zapovjedništva” sa simboličnim domobranskim garnizonom, formiranjem Oružničkog krila (žandarmerijske čete) te organa ustaškog pokreta.

Najviši ustaški organ u Zemunu bio je ustaški logor, na čijem se čelu nalazio logornik Ivan Abramović.²⁹² Pored njega u gradu Zemunu bila su obrazovana tri ustaška tabora, a po sjedištima seoskih opština još

²⁸⁹ Memorandum „Zemunskih Hrvata” ministarstvima NDH od 22. maja 1941. godine, AVII, ANDH, k. 84, br. reg. 19/1.

²⁹⁰ Pod tim praktičnim razlozima podrazumijevalo se neposredno držanje aerodroma i radio-odašiljača u njemačkim rukama, snabdijevanje njemačkog garnizona u Beogradu životnim namirnicama i smještaj njemačkih ustanova u Zemunu, što bi predstavljalo izvjesno rasterećenje bombardovanjem razorenog Beograda. AVII, NjA, Mikroteka, Bon-4/712-14.

²⁹¹ Od 23. jula do 10. novembra 1941. ovu dužnost vršio je ratni upravni savjetnik dr Nigl (*Oberkiegverwaltungsrat Dr. Nigel*).

²⁹² Njega je kasnije zamijenio Slavko Rosandić, a ovog Ivan Pleša.

njih desetak.²⁹³ Na čelu novoformirane Ispostave župske redarstvene oblasti i njenog političkog odjela smjenjivale su se ustaše i folksdojčeri (Čukman, Gustović, Vagner, Retl), a mješovit je bio i sastav policijskih agenata.

Od nemalog značaja za okupatora bila je i saradnja ruske emigrantske bjelogardijske organizacije. To prije svega s obzirom na njeno izrazito antikomunističko raspoloženje, te broj i društveni položaj u Beogradu nastanjenih ruskih emigranata. Njemačke okupacione vlasti u Srbiji među prvima su odobrile obnovu rada ove organizacije i Vojnoupravni štab Srbije je već 22. maja 1941. godine imenovao generala Skordumova za vođu ruske emigracije u okupiranoj Srbiji, čije je sjedište i do tada bilo u Beogradu.²⁹⁴

Rad ove organizacije posebno je aktiviran odmah po napadu Njemačke na SSSR, što je njenim pripadnicima otvaralo perspektivu povratka u Rusiju i restauraciju odavno izgubljenih pozicija. Sa početkom ustanka, koji je pored ostalog ugrozio rad njemačkih privrednih preduzeća javila se ideja da se pripadnici ruske emigracije, slično kao i pripadnici njemačke manjine, naoružaju i upotrijebe za zaštitu, za njemačku značajnih privrednih preduzeća i onda i za borbu protiv ustanka. Tako je u septembru 1941. godine ova organizacija proglašila mobilizaciju svojih pripadnika od 18 do 55 godina starosti i pristupila formiranju jedinica Ruske industrijske zaštite (*Werksechutz*)²⁹⁵.

Poznato je da su četnici sa početkom i razmahom narodnog ustanka u Jugoslaviji stupili u otvorenu kolaboraciju sa nacističkim okupatorom. Prijedno favorizujući organe koje su već bili stvorili, njemačke okupacione vlasti u Srbiji uključili su ih u svoj upravni sistem na određenim užim ili širim enklavama uglavnom seoskog područja, nikad ne zanemarujući uključivanje njihovih oružanih odreda u borbu protiv NOV i POJ, odnosno za obezbjeđenje objekata i saobraćaja. Pri tome su spečavali njihovo masovnije pojavljivanje u većim gradovima i upravnim centrima radi smanjivanja incidenta sa rivalskim kolaboracionističkim formacijama. To im ništa nije smetalo da i u Beogradu i Zemunu, pored pobrojanih organa za borbu protiv NOP-a, koriste i organe i organizacije četnika Draže Mihailovića (četnici Koste Pećanca, već u ljetu 1941. godine uključeni su u Nedićeve oružane formacije). U tu vrsnu okupacione vlasti su „dozvoljavale“ da i u Beogradu postoje razni četnički odbori, komiteti, sekcije i komande, a kasnije i jedinice, koji su pored propagandne aktavnosti protiv NOP-a u Beogradu i Zemunu služili i za vezu okupacionih ustanova sa okolnim i najvišim četničkim komandantima za izdavanje municije, naoružanja, opreme i novčanih sredstava itd.

Tako je, na primjer, u Beogradu čitavo vrijeme egzistirala četnička Komanda Beograda, odnosno Gorski štab br. 2 na čelu sa Aleksandrom Sašom Mihailovićem, te Civilni štab, koji je kasnije uključen u sastav Komande Beograda, a 1944. godine zamijenjen Sekcijom Centralnog nacionalnog komiteta za teritoriju Beograda, Zemuna i Pančeva. Neposredno pored Gestapovskog centra, smještenog u današnjim Dečjim kli-

²⁹³ Ž. Atanacković, Zemun..., str. 58.

²⁹⁴ AVII, NjA, k. 21, br. reg. 14/8.

²⁹⁵ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-175, R-233/2297 — 302 i T-501, R-246/310 — 311.

nikama Medicinskog univerziteta pod Avalom, u Belom Potoku se našao Štab Avalske grupe korpusa, kasnije prerastao u Štab Avalske grupe korpusa (čiji komandant je, takođe, bio Saša Mihailović) koji je po dogovoru s njemačkim okupacionim vlastima i Upravnikom grada Beograda D. Jovanovićem u oktobru 1944. godine, uključujući u svoj sastav i sve ostale kolaboracioniste, trebalo da preuzme vlast u Beogradu, ali je razvoj beogradske operacije i snaga narodnooslobodilačkog pokreta u Beogradu onemogućio da se to i realizuje.²⁹⁶

U Zemunu je djelovao četnički odbor na čelu sa „vojvodom“ Milanom Bajićem, sa zadatkom da prostorom četničkog pokreta i prebacivanjem četničkih jedinica u Srem, doprinese razbijanju narodnooslobodilačkog pokreta u Sremu.²⁹⁷

Kako su i četnici igrali na dvije karte, ova saradnja je praćena povremenim „nesporazumima“. Njemačke okupacione komande su te nesporazume (koji su u izvjesnoj mjeri bili rezultat činjenice da su sa četnicima sarađivali uglavnom samo pojedini organi obavještajnih službi i to konspirativno), kao i sve slučajeve nediscipline i izigravanja dogovora, često veoma drastično raščišćavale, hapseći i strijeljajući čak i pojedine vođe.

15. GLAVA

KARAKTER OKUPACIONOG APARATA

Karakter njemačkog okupacionog aparata u Beogradu u toku drugog svjetskog rata nije se bitno razlikovao od karaktera tog aparata u Srbiji kao cjelini, odnosno od opšteg karaktera okupacionog aparata Trećeg Rajha u ostalim okupiranim zemljama i krajevima Evrope. On, takođe, nije bio jedinstven ni jednorodan i zavisno od trenutnih ili dugoročnih ciljeva Trećeg Rajha prema određenom kraju uočavaju se značajne specifičnosti.

Opšti karakter tog aparata proizilazi iz činjenice da je sama država agresor bila zasnovana na fašističkoj i rasističkoj ideologiji. Okupacioni organi Trećeg Rajha u oslovojenim zemljama, pa i u Beogradu, regrutovani su iz državnog aparata, koji je i u vlastitoj zemlji došao na vlast i održavao se na njoj prvenstveno policijskim metodama, obmanom i raznovrsnim zastrašivanjem, pritiscima i izigravanjem pojedinih grupa i slojeva stanovništva — iskorišćavajući jedne protiv drugih, ne ustručavajući se ni od toga da te iste metode suparničke surevnjivosti potčinjenih organa i čitavih službi koristi u održavanju čvrste discipline u samom aparatu i među njegovim saveznicima i saputnicima.

²⁹⁶ Više o tome vidi: Miloš Krstić, Rad četničke organizacije Draže Mihailovića u Beogradu 1941—1944. u Zborniku radova Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945, Istoriski arhiv Beograda, Beograd 1971, str. 213—223.

²⁹⁷ Ž. Atanacković, Zemun..., str. 71—72 i 152—153.

Poznato je da je kičma nacističkog Trećeg Rajha bila Tajna politička policija (*Geheime Staatspolizei*), širom Evrope poznata pod stravičnom skraćenicom Gestapo. Ono što je predstavljalo kičmu državnog aparata Trećeg Rajha moralo je predstavljati i kičmu okupacionog aparata u svim zemljama Evrope koje su u toku drugog svjetskog rata došle pod čizmu Trećeg Rajha, pa samim tim i u Beogradu. Ovo posebno zbog toga što je Beograd trebalo „kazniti“ zbog otpora Hitlerovoj samovolji. Međutim, Gestapo nije, kao što smo vidjeli, bio ni jedini ni najbrojniji organ okupacione uprave koji je u okupiranim zemljama Evrope sprovodio beskrupulozni teror, koji je na mnogim mjestima, kao i u Beogradu, dostigao čudovišne razmjere genocida.

Za ilustraciju stanja koje je pod tim aparatom vladalo u okupiranim, posebno istočnoevropskim zemljama, i gdje je sigurnost građana bila na putu da bude izjednačena sa divljači u slobodnom lovištu, navećemo ovdje samo tvrdnju načelnika njemačke Vrhovne komande oružanih snaga Kajtela (*Wilhelm Keitel*) „da jedan čovječiji život u dotičnim zemljama ne vrijedi ništa“²⁹⁸ i ocjenu Ž. Delaria, koji je to stanje nazvao martirijumom.²⁹⁹

U okupiranom Beogradu bila je 1941. godine zavedena njemačka vojna okupaciona uprava i nosioci svih komandnih i upravnih funkcija bili su oficiri i generali Vermahta. Vojnoj upravi u Srbiji pridodat je, a formalno joj čak i potčinjen, poseban aparat za privrednu eksploraciju zemlje (*Generalbevollmächtigter für Wirtschaft in Serbien*), kao i posebna Operativna grupa odreda policije i Službe bezbjednosti Trećeg Rajha (*Einsatzgruppe Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst*).

Dok je Vojna uprava bila potčinjena odgovarajućim organima njemačke Vrhovne komande oružanih snaga, Nojhauzenov (*Franz Neuhausen*) Privredni štab za Srbiju bio je, pored teritorijalne potčinjenosti vojno-upravnom komandantu Srbije, potčinjen Geringu kao rukovodiocu četverogodišnjeg plana, a Fuksova Ajnzacgrupa Himleru (*Heinrich Himmler*), kao šefu njemačke policije. Slično je bilo i kod ostalih, centralnim ustanovama Rajha manje ili više neposredno potčinjenih službi i organa od kojih je na okupacionu upravu najuticajnija bila Ispostava Ministarstva spoljnih poslova (*Bevollmächtigter des Auswärtiges Amtes beim Militärbefehlshaber in Serbien*), na čijem čelu su se nalazili prvo Bencler (*Felix Benzler*), pa onda Nojbaher (*Hermann Neubacher*).

Specifičnost karaktera okupacionog aparata u Beogradu proizilazila je već iz njegove opšte strukture u Srbiji. Naime, osnovnim naređenjima o formiranju okupacione uprave u Srbiji bilo je i formalno predviđeno da je vojnoupravni komandant jedini nosilac cijelokupne vlasti (*vollziehende Gewalt*) Trećeg Rajha na podređenoj mu teritoriji.³⁰⁰ Shodno opštoj

²⁹⁸ Naredba njemačke Vrhovne komande oružanih snaga za ugušenje ustaničkih pokreta u okupiranim oblastima od 16. septembra 1941., u kojoj je određeno da se za jednog poginulog njemačkog vojnika treba strijeljati 100 ljudi. Zbornik..., tom I, knj. 1, str. 432.

²⁹⁹ Jacques Delarue, Historija Gestapoa, Epoha Zagreb 1966, str. 348.

³⁰⁰ Proglas vojnoupravnog komandanta Srbije od 22. 4. 1941. godine. AVII, NJA, k. 50, reg. 1/5; Oberkommando des Heeres, Gen. St. d. H/Gen. Abt. K. Verw. (Qu 4) Nr. II 2014, Geheim, Abgrenzung der Verantwortlichkeit für Sicherheit und Ordnung im Gebiet des Militärbefehlshaber in Serbien, H. Qu. OKH, den 23. April 1941, AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/1046-49.

praksi Trećeg Rajha u pogledu međusobnog presizanja u nadležnosti paralelnih pa i nesrodnih službi, kompetencije naprijed pomenutih organa koji su činili bit okupacione uprave izmicali su djelomično njegovom odlučivanju, ali se to ne može reći i za njegovu obaviještenost o karakteru, a najčešće u punoj sadržini i razmjerama djelatnosti koju su ovi organi obavljali. To je prvenstveno proizlazilo iz obima i dalekosežnosti posljedica sproveđenih mjera, čiji su teret neposrednog izvršenja snosili upravo organi vojne okupacione uprave i njenog, u prvom redu, vojnog obezbjeđenja.

Ostale bitnije karakteristike ovog aparata proizlazile su:

— Iz činjenice što je okupaciju u Beogradu od samog početka Treći Rajh vršio manje-više neposredno, uprkos osloncu na domaće kolaboracionističke elemente, pa je taj aparat morao biti naročito brojan. Ipak, on ne bi mogao funkcionisati ni izdaleka onako uspješno kao što je to bio slučaj da u njega nije bio uključen, istina, ne naročito velik broj kolaboracionista čiju su osnovu činili fašizmom indoktrinirani i u antikomunizam ogrežli pripadnici upravnog i policijskog aparata Kraljevine Jugoslavije, kojima se pridružio i dio inače antinjemački raspoložene srpske buržoazije. Tome treba dodati značajan broj pripadnika niemačke narodnosti i ruske emigracije, kao i ustaške i proustaške elemente (iz redova HSS-a) u Zemunu;

— Iz činjenice da je na teritoriji Uprave grada Beograda, poslije izdvajanja Pančeva iz njenog sastava, živjelo oko 11.000 folksdojčera i iz činjenice da se taj broj do kraja okupacije popeo na oko 25.000, uprkos predaji istočnog Srema sa Zemunom na isključivu upravu „Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“ krajem 1941. godine, gdje je do 1941. gotovo u cijelini živio ostatak njemačke nacionalne manjine na teritoriji Uprave grada Beograda. Zbog velikog stepena indoktrinacije nacizmom, postignute još prije agresije, i poznavanja oba jezika, okupaciona uprava je veoma cijenila njihovu saradnju i angažovala ih na mnogim značajnim, ali uglavnom pomoćnim poslovima kao tumače, šofere, pomoćno osoblje, zatim povjerenike u privrednim organizacijama, a naročito u policiji, zatvorima i koncentracionim logorima, obavještajnim službama i tako dalje. Već u maju 1941. godine u Beogradu je bio formiran Odred Dojče manšafta „Jug“ (*Deutsche Manschaft — Abteilung Süd*) sa četiri bataljona i preko 1.800 ljudi, koji je upotrebljavan za pomoćnu policijsku službu.³⁰¹ U cilju njihovog privlačenja u službu Trećeg Rajha,³⁰² okupaciona uprava im je osigurala brojne i vrlo primamljive privilegije, unosna namještenja i koncesije koje su omogućavale brzo bogaćenje; njima su davana — u vlasništvo ili uz simboličan otkup — imanja, zanatske radnje, trgovine, stanovi, namještaj i druga imovina oduzeta žrtvama fašističkog terora, preuzimani su u državljanstvo Trećeg Rajha, za njih je bila organizovana posebna dobro snabdjevena mreža prodavnica i t. sl. Samo u civilnim i vojnim preduzećima Beograda bilo je zaposleno 2.500 radnika i namještenika, a u ostalim službama još oko 4.200 pripadnika njemačke

³⁰¹ Christian Brücker, Deutsche Spuren in Belgrad, Betschkerek 1944, 272—276.

³⁰² Uz časne izuzetke kao što su bili Franc Giler (*Franz Giller*), braća Šener (*Schöner*), porodica Devald (*Dewald*), F. Kanaš (*Franz Kanasch*), O. Burger (*Otto Burger*), J. Lajbenšpenger (*Joseph Liebenspenger*) i drugi, to im je na žalost i uspjelo.

narodne grupe, ne računajući one koji su preuzeti u Vermaht, SS-jednice, policiju i carinu.³⁰³

— Iz činjenice da je Beograd u planovima Trećeg Rajha imao posebno mjesto, što je u Memorandumu njemačkog Ministarstva unutrašnjih poslova od 15. jula 1941. godine formulisano tako „da bi sada trebalo da Beograd sa svojim predterenom kao njemačka tvrđava Rajha i njemački garnizon dođe čvrsto u njemačke ruke”.³⁰⁴ Naseljavanje njemačkog stanovništva trebalo je da ovoj „tvrdavi Rajha” obezbijedi dovoljne rezerve vojnih obveznika na licu mjesta, dok je Ministarstvo spoljnih poslova trebalo da regulisanjem odnosa sa „državama naslednicama” Kraljevine Jugoslavije do donošenja definitivne odluke obezbijedi uslove koji bi u određenim okolnostima omogućili stvaranje njemačke podunavske države u čijem bi se sastavu našao i Beograd.³⁰⁵ Ta okolnost je, sa svoje strane, posebno privlačila u Beograd znatan broj folksdojčera iz obližnjeg Banata i Srema. Priliv je, međutim, bio značajan i iz drugih krajeva okupirane Jugoslavije, posebno iz Mađarskoj dodijeljene Bačke, a i iz Rajha;

— Iz činjenice da su jezgro tog aparata sačinjavala lica koja su prethodno godinama boravila u Beogradu angažovana uglavnom u njemačkim obavještajnim službama, djelimično kamuflirana drugim zvaničnim funkcijama. Tako je Nojhauzen, generalni opunomoćenik za privredu Srbije, godinama prije rata vršio funkciju opunomoćenika četverogodišnjeg plana Trećeg Rajha za Jugoslaviju raspolažući cijelim štabom stručnjaka, koji je prilikom stvaranja novog nadleštva generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji poslužio kao jezgro. Razlika je bila u tome što je Nojhauzen do aprila 1941. godine u Beogradu, uz diplomatsku titulu generalnog konzula, javno bio poznat samo kao šef njemačkog Turističkog biroa³⁰⁶ i rukovodilac ogranka Nacističke partije za Jugoslaviju. Po okupaciji prvi rukovodilac Operativnog odreda njemačke policije i Službe bezbjednosti za Beograd (*Einsatzkommando Sipo und SD Belgrad*) SS-major Karl Kraus u predapriliškim danima bio je nominalno samo običan službenik Nojhauzenovog Turističkog biroa. Drugi SS-major Hans Helm, koji je od 1938. godine u Beogradu njemački policijski ataše pri našem Ministarstvu unutrašnjih poslova, po okupaciji Jugoslavije bio je jedno vrijeme šef Gestapoa za Srbiju. Sličan slučaj bio je i sa mnogim manje značajnim funkcionerima tog aparata. Ova činjenica je tom aparatu svakako omogućavala znatniju efikasnost i bolju obaviještenost o prilikama u Beogradu, ali bez pomoći domaćih folksdojčera i ostalih saradnika okupatora, posebno iz predratnog državnog naročito policijskog aparata, ona ne bi mogla dostići postignute razmjere;

— Iz činjenice da je njemačkoj okupacionoj upravi kao najznačajniji tekući zadatak bila postavljena takva eksploracija okupiranih teritorija da se ona pretvarala u organizovanu pljačku (javnih i pri-

³⁰³ Ch. Brücker, n. dj. 255—272.

³⁰⁴ Dr. Stutkart Staatsekretär in Reichsministerium des Innern, I, SO, 110/41, Geheim, Berlin, den 15. juli, Herrn Bottschaff Ritter, Auswärtiges Amt, AVII, NjA, Mikroteka, London R-2/10.

³⁰⁵ Isto.

³⁰⁶ Verkehrsbureau, smješten u palati „Riunione“.

vatnih dobara, sirovina, finalnih proizvoda i polufabrikata, rudnog bogatstva, poljoprivrednih proizvoda i stočnog fonda, radne snage, kulturnih dobara i vrijednosnih papira, gotovog novca i namještaja, pa čak i pribora za jelo). Aparat koji je sprovodio tako obimnu pljačku, pri kojoj je, razumljivo, vrlo često morala otpadati bilo kakva evidencija i procedura oko preuzimanja, morao je ogreznuti i sam u pljački i ličnom bogaćenju, kako onaj dio koji se bavio privredom i privrednim pitanjima, tako i ovaj iz upravnog i policijskog aparata. Za ilustraciju ovdje ćemo navesti samo činjenicu da je avgusta 1944. godine u stanu Franca Nojhauzena prilikom pretresa, između ostalog, prema njegovom priznanju nađeno 62 kg zlata, dok je po nekim drugim podacima bilo čitavih 245 kg.³⁰⁷ Običaj funkcionera okupacionog aparata iz Beograda je bio da najvišim rukovodicima Rajha u raznim prilikama uz bačve decenijama stare prepečenice poklanjaju i zlatne kocke zapremine jednog litra o čemu se podaci mogu naći u arhivi Narodne banke Jugoslavije.

Karakter okupacionog aparata Trećeg Rajha u Beogradu u vremenu od 1941. do 1944. godine najjasnije se ocrtava iz činjenice da se epilog njegovog troipogodišnjeg djelovanja odigravao i još se odigrava pred međunarodnim, američkim, jugoslovenskim, austrijskim i sudovima obje njemačke države. Pred pomenutim sudovima mnogi funkcioneri iz ovog aparata za mnogobrojne svirepe zločine (samo u Beogradu ubijeno je više desetina hiljada, a kroz zatvore, logore i druga mučilišta prošlo je blizu polovine odraslog stanovništva Beograda), odgovarali su i bili osuđeni na dugogodišnje vremenske ili smrtne kazne kao što su: vojno-upravni komandant Srbije general Dankelman (*Henrich Dankelman*), komandant SS-a i policije Majsner (*August Meyszner*), komandant policije poretka Maj (*Andreas May*), šefovi Ajnzacgrupe koja je djelovala u Beogradu Fuks i Šefer (*Emaneul Schäfer*); šef Privrednog štaba Srbije Nojhauzen; načelnik štaba vojnoupravnog komandatna Srbije Jozef Kibler (*Josef Kübler*); šefovi i funkcioneri Gestapoa: Helm, Kraus i drugi; feldkomandanti: Lončar (*Adalbert Lontschar*) i Firov (*Walter von Vierow*), šef Vojnoupravnog štaba Turner (*Harald Turner*)³⁰⁸ i mnogi drugi koji su kao naredbodavci ili neposredni izvršioci učestvovali u masovnom ubijanju nevinih stanovnika Beograda, članova narodnooslobodilačkog pokreta, zarobljenih partizana i ranjenika, hapšenih na osnovu gole sumnje ili jednostavno kao taoci, odnosno kao pripadnici određenih naroda bez obzira na pol ili doba života. Neki, međutim, kao, na primjer, naredbodavci — pukovnici i kasnije generali Pemzel (*Max Josef Pemsel*),³⁰⁹ Gajtner (*Curt Ritter von Geitner*),³¹⁰ neposredni izvršioci, poručnici Valter (*Walter*) i Lipe (*Lippe*), kojima, takođe, na duši leže

³⁰⁷ N. Živković, *Ratna šteta...*, str. 478—480.

³⁰⁸ Martin Zöller und Kazimir Leszczyinski, Fal 7, Das Urteil im Geiselmordprozess, Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1965, str. 227.

³⁰⁹ Pukovnik Pemzel, tadašnji načelnik štaba opunomoćenog komandanta njemačkih trupa za ugušenje ustanka u Srbiji, naredio je 19. oktobra 1941. godine da stražarski puk u Beogradu strijelja 1.600 pritvorenika (600 daljih zatvorenika trebalo je uzeti iz drugih mesta u Srbiji — prim. MK). Pun tekst naređenja vidi na str. 147. i u Zborniku..., tom I, knj. 1, str. 542.

³¹⁰ Pukovnik, pa general Gajtner suđen je pred V američkim vojnim sudom u Nurnbergu, na procesu poznatom pod nazivom Proces talacoubicama.

hiljade strijeljanih u Beogradu oslobađani su pred nekim sudovima „kao načelnici štabova” ili pak nisu još ni izvedeni pred sud.

U dokumentima okupacione uprave često je proklamovan princip nadzorne uprave (*Aufsichtungsverwaltung*). Međutim, radilo se samo o tendenciji da se pronađu forme kako bi se „uticaj njemačkih (okupacionih) vlasti na vladu Srbije, okružne i sreske načelnike, učinio što je više moguće nevidljivim za stanovništvo”, kako to stoji u izvještaju šefa vojne uprave u Srbiji, Turnera, državnom sekretaru u Ministarstvu unutrašnjih poslova Trećeg Rajha (Štukartu — prim. M. K.) od 2. jula 1942. godine.³¹¹

Međutim, ako bismo izolovano analizirali strukturu, sastav i zadatke samo vojnoupravnih okupacionih komandi u Beogradu, mogli bismo doći i do pogrešnog zaključka da se radilo o jednoj takvoj nadzornoj upravi. Razlozi tome su u prvom redu što su pored nominalne okupacione komande za određeno područje, pa i za Beograd, postojali brojni okupacioni organi koji su svoje okupacione zadatke vršili mimo tih vojnoupravnih komandi.

To se očigledno vidi iz rekonstrukcije osnovnih struktura okupacionih organa u Beogradu, izvršenoj u prethodne dvije glave.

Shodno slovu formalno izdatih naređenja nosilac cijelokupne okupacione vlasti u Beogradu trebalo je da bude 599. feldkomandantura (*Feldkommandantur 599*) — klasična njemačka okupaciona vojnoupravna komanda. Njena nadležnost, shodno odredbama Međunarodnog ratnog prava i prvim naređenjima, trebalo je da se poklapa sa dotadašnjom jugoslovenskom administrativnom jedinicom koja je nosila službeni naziv Uprava grada Beograda, a sačinjavali su je Beograd, Zemun i Pančevo. Shodno naprijed pomenutom principu „nadzorne uprave”, njen zadatak bi bio da vrši kontrolu kako Uprava grada Beograda i njene opštine sprovode upravna akta koja je kolaboracionistička vlada Srbije donijela uz prethodnu saglasnost okupacione uprave, i to samo u mjeri dok za to postoje njemački vojni interesi.³¹²

To je, međutim, u praksi izgledalo drugčije.

Već na samom početku okupacije iz sastava Uprave grada Beograda izdvojeno je Pančevo, a onda u jesen 1941. i grad Zemun i opština Bežanija. Krajem iste godine, po izvršenoj reorganizaciji kolaboracionističke i okupacione uprave u Srbiji, nadležnost beogradske feldkomandanture proširena je i na novostvoreni beogradski i požarevački okrug. Time je bitno narušena postojeća upravna podjela.

Po svojoj organizaciji, brojnom stanju i sastavu Feldkommandantura 599, vojnoupravna komanda za teritoriju Uprave grada Beograda bila je samo djelimično osposobljena za vršenje uglavnom nadzorne upravne vlasti.

Bio je to vojni štab ranga divizije, na čijem su se čelu u toku rata izmijenjali jedan pukovnik i tri generala. Ukupno brojno stanje

³¹¹ AVII, NJA, Mikroteka, T-501, R-286/1.175-80. Befehlsverhältnisse im Bereich des Kommandierenden General und Befehlshaber in Serbien, — direktiva Upravnog štaba potčinjenim vojnoupravnim komandama u Srbiji s kraja 1941. ili iz početka 1942. godine.

³¹² AVII, NJA, Mikroteka, T-501, R-266 — 1.261-68.

³¹³ Vidi nap. 311.

za sve vrijeme okupacije kretalo se oko 100 oficira, podoficira, vojnih službenika i vojnika, čiju smo strukturu i zadatke detaljno opisali.

Jasno je da ovako malobrojan i krnj sastav nominalno najodgovornije okupacione komande u Beogradu nije mogao samostalno obezbjeđivati ni punu nadzornu ni neposrednu okupacionu vlast. To joj u stvari i nije bio stvarni zadatak iako se nominalno više puta isticao. Ona je pored obavljanja svog dijela zadatka, koji se sastojao uglavnom od garnizonских, etapnosnabdjevačkih i zadataka vojnog obezbjeđenja, služila kao fasada i oslonac za druge okupacione organe koji su svoje zadatke izvršavali nezavisno od vojne uprave, ali često sa njenim znanjem, uz njenu punu podršku ili ponekad i njenim sredstvima.

Tako je Feldkomandanturi 599, pridodat, ali joj nije bio i potčinjen, cij niz opunomoćenika za pojedine privredne grane: Ured za cijene, sa svojim odredom privredne policije, referat za štampu i propagandu, dok su neki, na primjer, Operativni odred policije i Službe bezbjednosti sa svojih nekoliko stotina pripadnika, Ispostava Operativnog štaba Rajhslajtera Rozenberga na čelu sa pukovnikom Vucom (*Wutz*), sa specijalnim odredima za prikupljanje opljačkanog blaga i odjeljenjima za istraživanje i iskorišćavanje, radili nezavisno ne samo od Feldkomandanture nego i od vojne uprave, kao i organi generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji.

Premda su policijski poslovi u 1941. godini bili u djelokrugu vojne uprave, Operativni odred policije i Službe bezbjednosti u čijem je sastavu kao njegov IV odsjek bio Gestapo, bio je u to vrijeme praktično nezavisan od nje. Nadležnost vojne uprave ograničavala se na javnu bezbjednost. Jačanjem Himlerovog položaja u Trećem Rajhu i povećanjem utjecaja SS-a došlo je već početkom 1942. godine do značajnih promjena u tom pogledu i u Srbiji, tako da otada uporedo sa vojnim upravnim i egzekutivnim okupacionim aparatom postoji i policijski upravni i egzekutivni okupacioni aparat.

U januaru 1942. uvedena je u Srbiji funkcija komandanta SS-a i policije u čiju nadležnost su spadali svi poslovi iz domena Rajhsfirera (*Reichsführer*) SS-a i šefa njemačke policije uključujući i njegovu funkciju komesara za učvršćenje njemačke narodnosti. Time su se u rukama ekstremnog srbofoba Augusta Majsnera, čija je deviza bila da je bolji mrtav nego živ Srbin, koncentrisale četiri najvažnije poluge u okupacionom mehanizmu u Srbiji: policija i služba bezbjednosti koja je preko Gestapoa i dotada neposredno rukovodila kolaboracionističkom Specijalnom policijom, koja je u narednim godinama izgrađena u vrlo brojan i sveobuhvatan aparat. Pod njenu komandu stavljen je cijelokupna Srpška državna straža u koju je tih dana preimenovana kolaboracionistička žandarmerija, gradska policija i granična straža; SS — čiju je organizaciju tek trebalo povezati i izgraditi posebne oružane snage i, na kraju, moćna organizacija „Njemačka narodna grupa“ (*Deutsch Volksgruppe*).

Za područje Beograda formirana je u maju 1942. godine Oblasna policijska komanda (*Polizeigebietskommandantur*), koja je u okviru Srbije nosila redni broj 2. Njena početna jačina, zajedno sa četiri okružne policijske komande, iznosila je svega dvadesetak starješina, jednu četu

i tri samostalna voda policije,³¹⁴ ali je kasnije narasla na kompletan 2. dobrovoljački policijski puk „Srbija”, čiji su dijelovi posijedali sve ranije žandarmerijske stанице u beogradskom i požarevačkom okrugu.³¹⁵ Uz to u Beogradu je stacionirana glavnina 5. SS — policijskog puка, koji je bio pokretna rezerva njemačke komande policije poretka Srbije, 173. policijska četa za vezu, policijski, Konjički divizion, Dopunski bataljon i druge prištapske jedinice Komande policije poretka za Srbiju.

Aparat kolaboracionističke uprave u Beogradu, prije svega Uprava grada Beograda i njene specijalne policije, regrutovan je iz redova postojećeg aparata Kraljevine Jugoslavije, koji je u periodu priklanjanja kraljevske vlade silama osovine bio uveliko indoktriran nacističkim idejama, a mnogi nosioci ključnih pozicija u tom aparatu počev od Dragog Jovanovića, zadržali su te položaje baš zato što su i do rata bili agenti njemačke obaveštajne službe, što je nastalo kao prirodna posljedica višegodišnje saradnje te iste specijalne (do rata — opšte) policije sa Gestapo-om na planu „suzbijanja komunističke aktivnosti”.

Pripadnici fašističkog Ljotićevoг „Zbora” i u Beogradu su se više angažovali na stvaranju svojih oružanih odreda, koji su u 1942. godini prerasli u Srpski dobrovoljački korpus, i u političkoj propagandi novog evropskog poretka, a razumije se da je i u Beogradu i Zemunu, kao uostalom i u drugim krajevima zemlje ili drugim okupiranim zemljama bilo i drugih deklasiranih i odnarodenih elemenata koji su se stavili u službu okupatora, ali je na sreću taj broj bio neznatan.

Lokalna kolaboracionistička uprava u Zemunu, u kome su folks-dojčeri predstavljali manje od 30 odsto gradskog (8.400 od ukupno 28.000) i manje od 10 odsto seoskog (3.900 od ukupno 35.000) stanovništva, bila je gotovo potpuno u njihovim rukama. Na primjer, od 19 predsjednika opština u zemunskom srezu samo jedan u maju 1941. godine nije bio njemačke narodnosti, a slično je ostalo i po predaji Zemuna „u isključivu vlast Nezavisnoј Državi Hrvatskoј”. Uprkos nastojanju ustaša, krajem godine predsjedničke položaje u ovim opštinama zauzimalo je 15 Nijemaca, 2 Slovaka i po 1 Srbin i Hrvat. Kotarski predstojnik, gradonačelnik Zemuna i veliki župan Velike župe Vuka, koja je pored Srema obuhvatala i dobar dio Slavonije, bili su takođe Nijemci.³¹⁶

³¹⁴ AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-248/045 — 46.055-56.

³¹⁵ AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-248/586 — 93; R-264/196-420.

³¹⁶ Ž. Atanacković, Zemun..., str. 10 i 50.

Harald Turner, šef Upravnog štaba vojnoupravnog komandanta Srbije (1941—1942) sa Milanom Nedićem, predsjednikom kolaboracionističke vlade Srbije

Pukovnik Kajzenberg, prvi feldkomandant u Beogradu sa nosiocima izdaje Milanom Aćimovićem, predsjednikom ministarskog Saveta komesara i Dragim Jovanovićem, upravnikom grada Beograda

БЕОГРАДАНИ!

Јуно 12 априла 1941 год. после подне Немачка војска ушла је у Београд.

Тога дана у 5 часова после подне предао сам Општину града Београда према договором наређењу Команданта места пуковнику Тусену.

Командант места изредно ми је да осигурам мир, ред и безбедност.

Ја сам дао реч да ће мир, ред и безбедност у Београду бити осигурани. Одмах сам створио наоружану грађанску стражу, која је још синоћ почела патролирати по граду. Ову стражу организовао ја како треба да би она могла у потпуности одржати мир, ред и безбедност у Београду.

Командант места изразио је жељу, да ја и даље водим Општину и обављам све функције претседника Општине.

Ову тешку дужност пријмно сам уверен, да ће ми сваки становник града пружити помоћ, која се буде тражила за испуњење овог задатка.

БЕОГРАДАНИ!

Командант место изјавио ми је да ће се Немачка војска најкорактије појавити премо грађанству, или је тражио да грађанство бесусловно испуњава његове наредбе и наређења Председника Општине.

Позивам вас све од реда да се и ви појалко и коректно понашате према немачким војницима и да испуњавате све наредбе команданта места и наређења Председника Општине.

Сваки изгред и инцидент биће строго кажњен по војним законима. Кретање улицама допуштено је од 5 часова изнугра до 19 часова увече. Ноћ је допуштено кретање само наоружаној грађанској стражи која одржава мир, ред и безбедност као и службеним лицима, која имају на левој руци одређену ознаку.

Ланац се Општина са Ташмајдана, из пећине и склоништа Прве женске гимназије враћа у своју зграду у Узун Мирковој улици бр. 1 где ће наставити свој далији рад.

БЕОГРАДАНИ, будите свесни времена и околности у којима живимо и предајте се својим редовним пословима, мирно и пријежично, како би одржали себе и своје породице.

Општина града Београда учиниће са своје стране све што је у њеној моћи да задовољи ваше најпрече потребе: исхрану, здравље и сигурност.

Бр. 44

13 априла 1941 год.

Београд

В. д. ПРЕТСЕДНИКА,

Општине града Београда,

Иван М. Мишићевић

Proglas vršioca dužnosti Beogradske opštine, izdat 13. aprila 1941. godine, odmah poslije zauzimanja Beograda a pre zvanične kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, u kome se od grada Beograda zahteva lojalno držanje prema njemačkim vojnicima i ispunjavanje svih naređenja okupatora

OPŠTI USLOVI OPSTANKA, ŽIVOTA I RADA

U OKUPIRANOM BEOGRADU

ČETVRTI DIO

OPŠTI USLOVI OPSTANKA, ŽIVOTA I RADA U OKUPIRANOM BEOGRADU

Ono što bi moglo da se svade tako nezadovoljstvo iznenadi za sve građane, sve državne i nevladine organizacije, čime bi okupacija je učinila potencijalne lige uštive i vlasnike da su je u trajnjem interesu da, malo uskoranjaju i sve više razširjuju. Postojano poboljšavanje napredne tehnike ili modernizacija rukovih remonta nije značajno, već posebno uporede sredin-poduzetnika, može biti dobitna posredna slijedstva, jer su ti potrebovi političkog trenutka i budžeta sa svrhom u prepoznavanju i učinku.

Veliči razvijanje u Beogradu u periodu 1943.-i 1944. godine, učinkujući načinovanje vlasničke pravilnosti i poslovanja u industriji, na trgovini, u zemljoradnji, dovedla su do postavljanja područja Života i Rada, na ovaj uvek. Otkupljeni od ustaša i njihovih poslovnikih, u poslovnim i preduzetničkim područjima postupaju slobodno i bez smere.

15. GLAVA

USLOVI OPSTANKA I ŽIVOTA, DOZINERENJE, SVA SVUŠTEVĀ

Bezim nemoću, učinili u domaćem životu, životu, poslovima i poslovnim i preduzetničkim svrhom, tako je bilo u nezadovoljstvu. Radnik, egzistencija, ekonomski i socijalni. Ona je učinila preduzeće u velikom broju, učinila preduzeće slijedstva, učinila preduzeće slijedstva, učinila

IV

OPŠTI USLOVI OPSTANKA, ŽIVOTA I RADA U OKUPIRANOM BEOGRADU

U okupiranom Beogradu (i Zemunu) opšti uslovi opstanka stanovništva nisu se bitno razlikovali od onih u ostalim krajevima okupirane Srbije, odnosno Jugoslavije. Međutim, kao i u drugim krajevima uslovi opstanka, uslovi zapošljavanja, rada, stanovanja, privrednog i kulturnog života, ishrane, snabdijevanja, liječenja i školovanja bili su u mnogome specifični, kako u odnosu na pojedine nacionalne i socijalne grupe, tako i u odnosu Beograda i Zemuna prema ostalim krajevima Jugoslavije. Čak, ti uslovi za čitavo vrijeme nisu ni u Beogradu i Zemunu jednaki, a tokom okupacije dolazilo je do značajnih promjena u tom pogledu u oba grada.

Ono što bi moglo da se navede kao zajednički imenitelj za oba grada i sve krajeve okupirane Jugoslavije kroz čitav tok okupacije je opšte pogoršanje tih uslova i činjenica da su se sa trajanjem okupacije oni stalno pogoršavali i sve više izjednačavali. Povremena poboljšanja najčešće su bila ili iznuđena ili njihov rezultat nije zavisio od okupacione uprave. Neka poboljšanja su bila diktirana potrebama njemačkih posada ili potrebotom političkog trenutka i uglavnom su korištena u propagandne svrhe.

Velika razaranja u Beogradu u proljeće 1941. i 1944. godine prouzrokovana vazdušnim napadima i poremećaji u saobraćaju za vrijeme oštih zima, dovodila su do paralisanja gotovo čitavog života za duže vrijeme. Okupator nije imao ni želje niti dovoljno mogućnosti da posljedice takvih poremećaja efikasno i brzo sanira.

16. GLAVA

USLOVI OPSTANKA I FIZIČKE EGZISTENCIJE STANOVNIŠTVA

Režim njemačke uprave u drugom svjetskom ratu, posebno u istočnoj i jugoistočnoj Evropi, unio je krajnju nesigurnost fizičke egzistencije okupiranog stanovništva. Ona je najbolje izražena u već pomenu-tim riječima načelnika njemačke Vrhovne komande oružanih snaga Kaj-

tela „da jedan čovječji život u dotičnim zemljama često ne vrijedi ništa”.³¹⁷ Francuski pisac Žak Delari u svojoj knjizi „Historija Gestapo-a” nazvao je to stanje martirijumom istočnoevropskih zemalja.³¹⁸

Osnovu kaznenog i krivičnog prava na njemačkom okupacionom području u Jugoslaviji trebalo je da predstavlja Naredba nosioca suvereniteta Trećeg Rajha kao okupacione sile komandanta njemačke kopnene vojske o proširenju njemačkog krivičnog prava i kaznenih odredaba za okupiranu jugoslovensku teritoriju iz prve polovine aprila 1941. godine.³¹⁹ Objavljena u prvom broju Službenog lista (*Verordnungsblatt*) obiju komandi njemačkih armija koje su napadale na Jugoslaviju. Ovom naredbom, koju je na osnovu ovlaštenja vrhovnog komandanta njemačkih oružanih snaga potpisao komandant kopnene vojske³²⁰ general — feldmarsahl Brauhič (*Walther Brauchitsch*) kao nosilac suvereniteta okupacione sile, zabranjeni su štrajkovi, sastajanje, zborovi i demonstracije, širenje letaka, zatvaranje radnji i obustava rada, povećanje nadnica, plata i cijena, prodaja motornih vozila; ograničeno kretanje proglašenjem policijskog časa od 21 do 5 časova, naređen je prelazak na njemačko vrijeme, zatim pod prijetnjom smrte kazna tražena je predaja oružja i radio-prijemnika.

Istovremeno s ovom, komandanti armija, su na osnovu dobijenih ovlaštenja objavili Naredbu o policijskoj kaznenoj vlasti mjesnih komandanata na zauzetoj jugoslovenskoj teritoriji, kojom su obuhvaćeni ostali delicti koji ne podliježu vojnokrivičnom postupku. Disciplinske mjere koje mogu izricati lokalni okupacioni komandanti ograničene su na 6 nedjelja zatvora i 30.000 rajhsmaraka. Odmah zatim Naredbu je doslovno ponovio vojnoupravni komandant Srbije.³²¹

Brauhičeva naredba je kasnije više puta dopunjavana i pooštavana. Tako je već u drugom broju Službenog lista (svi su bez datuma — primj. M. K.) izdata Naredba o suzbijanju pljačke³²² pod prijetnjom smrti, 27. maja zabranjeno je slušanje stranih radio stanica,³²³ a 27. juna izdata je Obznana o nadležnosti njemačkih vojnih sudova za presuđivanje civilnom stanovništvu i o kaznama za prestupe protiv uredaba i obznana njemačkih vojnih komandanata na okupiranoj srpskoj teritoriji.³²⁴ Nizom drugih naredaba neke kategorije građana (Jevreji, Cigani, komunisti) stavljene su van zakona,³²⁵ a za neizvršavanje obaveza na-

³¹⁷ Naredba za ugušenje ustaničkih pokreta u okupiranim oblastima od 16. 9. 1941. godine. *Zbornik...*, tom I, knj. 1, str. 432.

³¹⁸ Jacques Delarue, *Historija Gestapo-a*, Epoha, Zagreb 1966, str. 348.

³¹⁹ Verordnungsblatt für das besetzte jugoslawische Gebiet, Herausgegeben von Oberbefehlshaber der Armee, Im Felde 1941, Nr. 1, str. 4—5. Proglas u AVII, NjA, k. 50, br. reg. 1/1.

³²⁰ U srpskohrvatskom izdanju (18×24 cm) stoji pogrešno „Glavnokomandujući armije”, što bi se imalo odnositi na generalpukovnika Vajksa ili feldmarsala Lista, komandanta 2. odnosno 12. armije, što nije tačno.

³²¹ Verordnungsblatt..., 1941, Nr. 1, str. 6—7.

³²² Isto, Nr. 2, str. 11—12, Zbirka naredaba i uputstava br. 1 izdanje opštine Beograd, Beograd 1941, str. 13—14.

³²³ Naredba Vojnoupravnog komandanta Srbije o zabrani slušanja emisijih stanica od 27. 5. 1941, *Zbornik...*, tom I, knj. 2, str. 301—302.

³²⁴ Obznana Vojnoupravnog komandanta Srbije o kaznenom pravosudu u Srbiji od 27. 6. 1941. godine, *Zbornik...*, tom 1, knjiga 2, str. 302—303.

³²⁵ Od 11.870 Jevreja koji su u Beogradu živjeli do 1941. godine, rat je preživjelo svega 1.115, a nekoliko hiljada Cigana bilo je strpano u koncentracioni logor Sajmište, veliki broj strijeljan, a njihovo naselje Jatagan-mala trebalo je

metnutih uredbama Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji priprijećeno je najoštijim kaznama.³²⁶

Uredbom vojnoupravnog komandanta Srbije o pooštenju kazni od 11. jula 1941. godine³²⁷ za svako izražavanje bilo kakvog nepokoravanja ili nezadovoljstva, uključujući tu i nedolazak na posao, predviđena je smrtna kazna ili robija. Ova uredba stvorila je uz to mogućnost da se čak i za sumnju ili za pokušaj izrekne kazna predviđena za izvršeno djelo, što je otvorilo široke mogućnosti zloupotrebama i isključilo mogućnost zakonske zaštite ličnog integriteta građana okupirane teritorije pred organima okupacione uprave.

Pred nasrtajima organa Beogradskog odreda Operativne grupe njemačke policije i službe bezbjednosti za Jugoslaviju, koji su imali pravo da umjesto „zakonskih postupaka” primijene „jedino efikasne mjere terora”, nije moglo biti zaštite. To je proizilazilo iz datih ovlašćenja od strane Hitlera i sporazuma koji su Himlerovi saradnici Hajdrih i Selberg³²⁸ postigli sa njemačkom Vrhovnom komandom oružanih snaga krajem maja 1941. godine. Prema tom sporazu, vojska je morala podnositi djelovanje operativnih grupa policije i službe bezbjednosti čije je jezgro bio Gestapo. Bila je obavezna da svim poduhvatima ovih grupa pruža punu podršku, da ih snabđuje i da im stavlja na raspolaganje svoju mrežu veza i po potrebi učestvuje svojim efektivima u izvršavanju naređenih mjera terora, odmazdi, racija i sl.³²⁹

Sa jačanjem Himlerovog utjecaja u samom Rajhu i povećanjem efektiva SS-a i policije već od početka 1942. godine sve izvršne policijske funkcije počele su se koncentrisati kod novoustanovljenog nadleštva Komandanta SS-a i policije za Srbiju,³³⁰ Majsnera,³³¹ čija je deviza bila da više voli mrtvog nego živog Srbina.³³²

Neprekidnim insistiranjem na nemilosrdnom i zastrašujućem sprovođenju kaznenih mjera i mjera odmazdi uz prijetnju smrtnom kaznom, uz istovremeno oslobođanje — specijalnom zapovješću šefa države — svake odgovornosti za sve one koji u svojoj „revnosti” prekorače dobijena ovlaštenja već u samom početku okupacije³³³ određivanje kvote od 100:1 (koja je svoju potvrdu dobila i u posebnoj naredbi načelnika njemačke Vrhovne komande oružanih snaga od 16. septembra 1941. go-

da bude pretvoreno u Jevrejsko-ciganski geto. Šire, između ostalog, vidi: V. Glišić, n. dj. str. 81—93; Lazar Ivanović, Jevrejsko pitanje u Beogradu za vreme okupacije 1941—1944. g. Beograd u ratu i revoluciji..., str. 189—199.

³²⁶ Vidi: Verordnungblatt des Militärbefehlshabers in Serbien 1941—1943.

³²⁷ Uredba Vojnoupravnog komandanta Srbije o pooštenju kazni od 11. 7. 1941, Zbornik..., tom 1, knj. 2, str. 304—305.

³²⁸ Reinhard Heydrich, načelnik Glavne uprave bezbjednosti Trećeg Rajha (Reichssicherheitshauptamt) i Walther Schellenberg, načelnik VI uprave (RSHA — Sicherheitsdienst/Amt-Ausland).

³²⁹ J. Delarue, n. dj. str. 349.

³³⁰ Mr. Muhamet Kreso, Izmjene u aparatu njemačke okupacione uprave u Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine, Prilozi, Sarajevo 1970, br. 6, str. 181.

³³¹ August Meiszner, SS-Gruppenführer, ostao je na toj dužnosti do februara 1944. godine. Za ratne zločine počinjene u to vrijeme Vojni sud za grad Beograd osudio ga je 22. decembra 1946. godine na smrt vješanjem.

³³² AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-78, R-332/9.881-99.

³³³ Objava komandanta njemačke 2. armije o tome izdata je 28. aprila 1941. godine. Naredenje 2. armije od 28. 4. 1941. g., izvještaj 60. divizije od 20. 5. 1941, Zbornik..., tom I, knj. 1, str. 330—333.

dine),³³⁴ sigurnost građana je bila na putu da bude izjednačena sa sigrornošću divljači u slobodnom lovištu.

To je stvorilo atmosferu neprekidnog straha za goli opstanak, na čiju stravičnost je stanovnike Beograda podsjećalo postojanje koncentracionih logora Banjice, Sajmišta i Zvezdare, te mnogobrojnih zatvora, povremeni odlasci transporta vozovima i šlepowima za logore u Njemačkoj i Norveškoj i kao najteže stratište u Jajincima, na kome je dnevno strijeljano i po nekoliko stotina ljudi, tako da se ukupan broj procijenjen na oko 60.000 može uzeti samo kao približan, pošto je 1052. specijalni odred njemačke policije i službe bezbjednosti mjesecima vršio spaljivanje zakopanih leševa u cilju uklanjanja tragova zločina.³³⁵

Kako ovo pitanje vrlo iscrpno tretira doktorska dizertacija Venceslava Glišića,³³⁶ ovdje ćemo se ograničiti samo još na to da kažemo da su pored okupacionih sudova, vojnoupravnih ustanova i policije i službe bezbjednosti pravo kažnjavanja u Beogradu imali i (jula 1941. godine obnovljeni) „redovni” sudovi kolaboracionističkog režima, i to: Apelacioni sud za šire područje Beograda, Beogradski okružni sud i više sreskih sudova, od kojih jedan u Zemunu, od 10. oktobra u sastavu sudskih organa takozvane Nezavisne Države Hrvatske, a od 1944. godine i Kasacioni sud u Beogradu. Specijalna („srpska”) policija je imala takođe pravo kažnjavanja, a u jesen 1941. godine, po naređenju upravnika grada Beograda, uveden je i Preki sud za grad Beograd. Vrhovnog suda nije bilo. Njegovu funkciju vršila je VI grupa Upravnog štaba Vojnoupravnog komandanta Srbije. Pravo pomilovanja prenijeto je tek 1944. godine, ali samo u ograničenom obimu, na predsjednika kolaboracionističke vlade Nedića, inače je bilo u rukama Vojnoupravnog komandanta Srbije kao nosioca cijelokupne državne vlasti Njemačkog Rajha na teritoriji Srbije.

17. GLAVA

STANOVANJE, ISHRANA, OGRJEV I STANJE KOMUNALNIH USLUGA

Prema Haškoj konvenciji okupaciono sili se stanovi imaju staviti na raspolaganje besplatno. Ovu odredbu njemačke okupacione vlasti u Srbiji obilato su koristile, ali se na nju nisu ograničile. U Beogradu i Zemunu, koji su bili krcati raznim njemačkim ustanovama i jedinicama, troškovi njihovog stanovanja, u koje su spadale kirija, oprema, održavanje i posluga, snosila je beogradska, odnosno zemunska opština. Troškovi su naročito prevazilazili mogućnosti beogradske opštine, zbog čega je u pokrivanju ovih rashoda učestvovalo i Ministarstvo finansija

³³⁴ Walther Hubatsch, Hitlers Weisungen für Kriegsführung 1939—1945, Bernard und Graefe, Frankfurt am Main 1963, str. 128.

³³⁵ O tome će biti riječi kasnije. Vidi 32. glavu.

³³⁶ Dr Venceslav Glišić, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944, Rad, Beograd 1970.

kolaboracionističke vlade Srbije. U vezi s tim vršene su razne malverzacije i zloupotrebe, pa je naročito u pojedinačnim stanovima okupacionih oficira i službenika obezbjedivana luksuzna oprema. „Na taj način usluge i troškovi u vezi stanova dostizale su nemoguće sume”, kaže se u Sumarnom izvještaju o njemačkoj vojnoj upravi na Balkanu od aprila 1945. godine.³³⁷

Vojne kasarne i neoštećene zgrade državnih nadleštava, kapaciteti hotela i naročito školskih ustanova u Beogradu bili su nedovoljni za prihvat velikog broja njemačkih jedinica, štabova i okupacionih ustanova. Zbog toga su u te svrhe korišćeni i privatni stanovi uprkos činjenici da stambena situacija stvorena terorističkim vazdušnim napadom na Beograd nije omogućavala da se smjesti ni preostalo stanovništvo. Naročito opterećenje predstavljao je pojedinačni smještaj službenika okupacionih ustanova i novodoseljenih folksdojčera,³³⁸ koji su u novonastaloj situaciji tražili povoljnije, a često čak luksuzne uslove smještaja. Problem je rješavan u prvom redu stješnjavanjem civilnog stanovništva, zapljenom napuštenih stanova i oduzimanjem jevrejskih stanova. Ipak nije bilo moguće u samom Beogradu smjestiti sve njemačke ustanove, zbog čega su djelimično raspoređene u Zemunu gdje su razaranja bila manja i gdje je relativno manji garnizon od 3.400 vojnika vršio manji pritisak u tom pravcu.

Veliki prлив izbjeglica u Srbiju, od kojih se u Beogradu nalazilo preko 50.000, kao i prлив izbjeglih kolaboracionista sa oslobođenih područja iz unutrašnjosti Srbije, još više je pogoršao stambene prlike u Beogradu. Najveće teškoće, međutim, nastupile su 1943. godine lociranjem njemačke Komande Jugoistoka u Beogradu što je uslovljavalo veliki broj pratećih jedinica i ustanova, a ubrzo zatim i brojnu protivavionsku odbranu. Savezničko bombardovanje Beograda s proljeća 1944. godine potpuno je dezorganizovalo ustanovljeni sistem, pa su mnoge ustanove premještene van grada. Razaranja stambenog prostora u Beogradu bila su ogromna. Prema podacima Tehničke direkcije opštine grada Beograda, na osnovu popisa izvršenog maja 1941. godine od ukupno 19.641 registrovane zgrade, gotovo polovina je bila oštećena ili uništena i to: 714 zgrada potpuno uništeno, 1.888 zgrada teško oštećeno, pa je znatan broj trebalo naknadno rušiti, dok je 6.615 zgrada sa 22.831 stanom bilo lakše oštećeno.³³⁹

Razaranja su bila takva da je u maju 1941. godine u Beogradu bilo 246 porodica sa oko 30.000 lica bez krova nad glavom, ne računajući one koji se u njega još nisu bili vratili. Prema podacima dr. J. Marjanovića, u knjizi Beograd,³⁴⁰ 453.000 m² potpuno je porušeno i 341.000 m² teško oštećeno čiste stambene površine. Razaranja građevinske površine znatno su veća: 821.000 m² potpuno porušene i 528.000 m² teško oštećene

³³⁷ U dalnjem Sumarni izvještaj..., AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-264/196-420.

³³⁸ U 1944. godini broj folksdojčera se prema evidenciji Organizacionog odjeljenja administrativne uprave Okružnog rukovodstva njemačke narodne grupe u Beogradu popeo na oko 25.000. Christian Brüker, Deutsche Spuren in Belgrad. Betschkerek (Zrenjanin) 1944, str. 255—256.

³³⁹ Rezultati popisa, IAB, Opština grada Beograda, T. D. br. 3388.

³⁴⁰ Jovan Marjanović, Beograd, Nolit — Prosveta, Beograd 1964.

građevinske površine. Potpuno je porušeno 4.905 zgrada sa 11.500 stanova, teško oštećeno 2.162 zgrade sa 7.250 stanova, dok je lakše oštećenih stanova, takođe, očigledno prema posljeratnom popisu, bilo preko 4.250,³⁴¹ pa razlike treba pripisati kako opravkama u toku rata (kod lakše oštećenih stanova) i naknadnim razaranjima, posebno u toku 1944. godine.

O ogrjevu civilnog stanovništva u Beogradu izgleda da se nije vodila ozbiljnija briga. Centrala za ogrev očigledno je slabo funkcioni-sala, bar što se tiče snabdijevanja beogradskog stanovništva. Njena aktivnost se iscrpljivala u tome da raspoloživim količinama drva i uglja snabdije okupacione ustanove i jedinice. To se vidi iz činjenice da su Beograđani i pored životne opasnosti bili prinuđeni da se ugljem i drvima snabdijevaju, pored ostalog i razvlačenjem njemačkih i drugih skladišta na pristaništima i željezničkim stanicama, a često i iz željezničkih vagona.³⁴²

Beograd se, kao i svaki veliki grad, u pogledu snabdijevanja životnim namirnicama do rata oslanjao na široko poljoprivredno područje smješteno u njegovoј neposrednoј okolini. Odmah po okupaciji najznačajniji snabdjevački rejon Beograda — Banat potpuno je odvojen od Beograda, a takođe je jako ograničen uvoz i iz ostalih krajeva uže Srbije, pošto su njemačke oblasne vojnoupravne komande, koje su se u 1941. godini poklapale sa banovinama, morale da podmiruju obaveze izvoza poljoprivrednih proizvoda u prvom redu za Njemačku. Tek poslije toga odvajan je kontigent za ishranu okupacionih trupa u zemlji. Na taj način je snabdjevačka baza Beograda ograničena na usko područje istočnog Srema. Međutim, i ono je, kako smo već ranije rekli, služilo u prvom redu za podmirivanje potreba njemačkog garnizona. Poslije predaje Zemuna i istočnog Srema „na isključivu upravu „Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, područje Beogradske oblasne vojnoupravne komande prošireno je na novostvoreni beogradski i požarevački okrug, koji prirodno nisu, pored svojih obaveza, mogli u potpunosti pokriti potrebe Beograda, pa je crna berza prehrambenih proizvoda cvjetala. Nju su često pomagale i njemačke okupacione vlasti u težnji da iz zemlje izvuku što više proizvoda.³⁴³

Već u ljeto 1941. godine zavedena je racionisana ishrana stanovništva. Međutim, bio je vrlo čest slučaj da se kod snabdjevača nisu mogle dobiti ni te minimalne, propisane količine. Naročito se osjećao nedostatak hleba i masti, pošto u uslovima opšte oskudice na kvalitetniju ishranu širi slojevi nisu mogli ni računati. Stješnjavanjem, opštim ratnim nedaćama i opadanjem privredne aktivnosti, uključujući i nezaposlenost, te zloupotrebama okupacionih vlasti prilikom zamjene novca, osiromaćeno stanovništvo sve teže je moglo plaćati crnoberzijanske cijene.

• Dodatno opterećenje predstavljala je i ishrana izbjeglica, a naročito ishrana zatvorenika i interniraca u logorima na Banjici i Sajmištu, koja je padala na teret Beogradske opštine.

Za snabdijevanje grada životnim namirnicama, kao samostalna ustanova Beogradske opštine formirana je 15. avgusta 1941. godine Direk-

³⁴¹ J. Marjanović, n. dj. str. 344.

³⁴² Isto, str. 208.

³⁴³ Sumarni izvještaj..., AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

cija za ishranu,³⁴⁴ koja je Beograđanima ostala u teškoj uspomeni pod skraćenim nazivom DIRIS. Malverzacije i zloupotrebe koje su u njoj i preko nje vršene dovodile su do ogorčenja stanovništva, pa su i neke okupacione vlasti predlagale njeno ukidanje. Odlučujućim faktorima, međutim, bilo je jasno da osnovni uzrok teškoča u ishrani ne predstavlja korupcija službenika DIRIS-a, koje je takođe bilo, nego okupaciona politika izglađnjivanja domaćeg stanovništva, u koju su se korupcija, nered i nemoć DIRIS-a odlično uklapali.

Potrošačkim kartama prvobitno je bilo predviđeno izdavanje 400 grama hljeba dnevno, 200 grama mesa sedmično, 500 grama ulja mješevno, ali je to kasnije više puta smanjivano. Međutim, niko nije garantovao ni taj minimum osnovnih artikala ishrane, a drugi kao što su šećer, kafa, čaj nisu ni izdavani.³⁴⁵ Karakteristična je u tome Nedićeva pritužba Komandantu Jugoistoka, Lelu 29. avgusta 1942. godine da je i on sam bio ostao mjesec dana bez hljeba.³⁴⁶

Zemun je zbog svog geografskog položaja i manjeg broja stanovništva, koje se i samo djelimično bavilo poljoprivrednom proizvodnjom, bio u nešto povoljnijem položaju, pa su mnogi Beograđani, koristeći se mogućnostima malograničnog prometa i u kasnijim godinama okupacije odlazili u Zemun radi nabavke makar i minimalnih količina hrane.³⁴⁷ I tamo je, međutim, situacija bila teška tako da je za ishranu Zemuna, prema podacima zemunske opštine, nedostajalo 600 vagona žita, pošto je bilo određeno da usko područje istočnog Srema ishrani ne samo 3.400 njemačkih vojnika u Zemunu nego i mnogobrojniji beogradski garnizon. Potrebe stanovništva pri tome su malo uzimane u obzir, pa je tržište ostalo potpuno prazno... „Nema kupusa, nema krompira, pasulja, a za jaja, maslac i živad da i ne pitamo, jer je to fatamorgana za grad Zemun...”³⁴⁸

Gradski saobraćaj od samog početka okupacije drastično je smanjen. U aprilskom ratu uništena je polovina tramvajskog parka — svega 74 kola, dok je za saobraćaj osposobljeno 89 tramvaja i prikolica. Nabavka novih vozila nije vršena. U proljeće 1944. godine vozni park i gornji postroj ponovo su osjetno oštećeni, tako da se saobraćaj sveo na par linija. Zbog nemogućnosti nabavke motornih vozila, a u prvom redu zbog rekviriranja gradskih i drugih vozila za potrebe Vermahta, prevoz tereta je pretežno obavljan uglavnom stočnom vučom, a prevoz putnika ograničen na mali broj preostalih tramvaja. Krajem 1942. godine, zbog nestašice tečnih goriva, izvršena je preorientacija značajnog broja postojećih vozila na čvrsta goriva (saugas). Od aprila 1944. godine praktično javni saobraćaj u gradu nije više postojao. Oslobođenje je zateklo samo 13 ispravnih tramvajskih kola.³⁴⁹

³⁴⁴ Uredba o Direkciji za snabdevanje stanovništva grada Beograda, Službene novine br. 98, iz 1941. godine.

³⁴⁵ J. Marjanović, n. dj. str. 208.

³⁴⁶ AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-248/572-93.

³⁴⁷ Izvještaj oficira za vezu NDH kod Vojnoupravnog komandanta Srbije od 14. 8. 1942. godine. Zbornik..., tom I, knj. 17.

³⁴⁸ Žarko Atanacković, Zemun..., str. 57 i 89; J. Marjanović, n. dj. str. 209; Citat iz zemunskog lista „Graničar” od 31. 1. 1942. godine.

³⁴⁹ Sumarni izvještaj... NjA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420, J. Marjanović, Beograd, str. 345.

Obim razaranja instalacija komunalnih službi u toku bombardovanja Beograda aprila 1941. godine najupečatljivije je izražen u izvještajima njemačkih vojnoprivrednih štabova koji su, pored angažovanja beogradске opštine i civilnog stanovništva, radili na raščišćavanju ruševina i saniranju prilika u tek osvojenom gradu. U interesu njemačkih trupa oni su morali angažovati znatne efektive tehničkih i drugih jedinica, zaroobljenike i iz propagandnih razloga Jevreje. Prema sumarnom izvještaju načelnika Uprave za vojnu privrodu i naoružanje njemačke Vrhovne komande generala Tomasa (Thomas) najznačajnija oštećenja su bila:

1. Na gradskoj električnoj mreži: gradska termoelektrana bila je lakše oštećena, pa je snabdijevanje strujom tri dana poslije početka rada bilo moguće samo u manjem obimu — uglavnom za bolnice, a poslije 8 dana u obimu koliko je mogla da primi teško oštećena mreža; od 183 transformatora, u gradu je uskoro pušteno u rad 150; 128 km visokonaponskih i 370 km niskonaponskih vodova bilo je prekontrolisano i ponovo osposobljeno, dok se ostatak od oko 20% nije ni opravlja.

2. Gradska vodovodna mreža bila je oštećena na 75 mjesta direktnim pogocima. Uslijed pucanja cijevi i raspadanja zatrpanih leševa i miješanja vode iz kanalizacije, snabdijevanje vodom je bilo jako ugroženo i vršilo se cisternama, uglavnom za potrebe Vermahta. Samo za osposobljavanje glavnih vodovodnih linija i najvažnijih priključaka njemačke tehničke jedinice utrošile su 14.800, a zaroobljenici 27.200 radnih časova. Ugrađeno je 700 cijevi od 80—700 mm unutrašnjeg prečnika, raznih aparata u težini od 24 tone i prebačeno 7.500 m³ zemlje;

3. Slična oštećenja bila su izvršena i na kanalizacionoj mreži. Njena opravka bila je utoliko teža što su kolektori mjestimično išli i od 5 do 7 metara ispod površine zemlje.³⁵⁰

Poremećaji u saobraćaju i proizvodnji uglja u rudnicima izazvali su u jesen 1941. godine toliku nestašicu električne energije da je snabdijevanje strujom izvjesno vrijeme bilo u toku dana potpuno obustavljeno što je prouzrokovalo velike gubitke u privredi. Ograničenja električne energije bila su i dalje redovna pojava zimskih mjeseci, ali su ona uglavnom pogodala gradski tramvajski saobraćaj i civilno stanovništvo.

Savezničko bombardovanje u proljeće 1944. godine izazvalo je slične teškoće sa vodovodom i kanalizacijom i u nešto manjoj mjeri sa snabdijevanjem električnom strujom, ali u ovo vrijeme okupaciona uprava nije više bila u mogućnosti da preduzme efikasne mjere za otklanjanje kvarova.³⁵¹

Prvi poslijeratni popis konstatovao je uništenje 56 komunalnih objekata i teža ili lakša oštećenja na 398 komunalnih građevina u ukupnoj vrijednosti od preko 480.000.000 predratnih dinara. Sva motorna vozila gradske čistoće bila su uništena ili prilikom povlačenja odvučena, tako da je to znatno usporavalo raščišćavanje grada poslije njegovog oslobođenja.³⁵²

³⁵⁰ Vrhovna komanda oružanih snaga, Uprava za privrodu i naoružanje br. 27438/41, Pov. Berlin, 4. 6. 1941, AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-1298/414-424.

³⁵¹ J. Marjanović, n. dj. str. 300—303.

³⁵² Isto, str. 344—345.

PRIVREDA I ZAPOŠLJAVANJE

Neposredno pred rat Beograd je bio snažan privredni centar. Imao je 240 industrijskih preduzeća sa oko 25.000 radnika. Kao važan saobraćajni i snažan trgovачki, bankarski i finansijski centar, Beograd je privlačio pažnju Njemačkog Rajha zbog čega su u njemu postojala brojna predstavništva njemačkih firmi. Između ostalih tu se nalazio opuno-močenik četverogodišnjeg plana Trećeg Rajha Franc Nojhauzen³⁵³ sa svojim štabom stručnjaka, ali se u javnosti nije pojavljivao pod tom firmom. Avgusta 1939. godine njemu je čak uspjelo da se ugura u Upravni odbor Jugoslovenskih udruženih banaka, što znači da mu nije bilo teško uticati na orijentaciju beogradske industrije i ostvarenje njemačkih interesa u privredi Beograda i Jugoslavije.³⁵⁴ U ljetu 1940. godine, uz pomoć njemačkog kapitala i na njegov podsticaj, u Beogradu je osnovano veliko akcionarsko rudarsko-topioničko društvo „Jugomontana“ i još neka preduzeća,³⁵⁵ koja su u toku okupacije imala znatnog udjela u eksploraciji privrednih bogatstava zemlje.

Privrednu politiku okupacione uprave u Beogradu necjelishodno je odvajati od opšte njemačke politike potčinjavanja svih privrednih grana u okupiranoj Srbiji.³⁵⁶ Zbog toga će u ovom poglavljtu biti dotaknute samo neke, specifične beogradske manifestacije te politike, pri čemu treba imati u vidu da bi kompleksnija obrada ovog problema zahtijevala poseban rad. Suština te politike izražena je u Geringovim stavovima na jednoj konferenciji potčinjenih mu predstavnika četverogodišnjeg plana u okupiranim zemljama: Između ostalog on je rekao:

„Hvala bogu, vi niste poslati tamo da radite za blagostanje potčinjenog naroda, nego da oduzmete sve što je moguće od njih, da bi nemački narod mogao da živi. To je ono što ja očekujem od vašeg rada. Preterano interesovanje za strane narode mora da prestane, i to odmah i zauvek. Ja imam pred sobom izveštaje šta biste vi imali da isporučite. To ne predstavlja ništa kada se uzmu u obzir vaše teritorije. Savršeno mi je svejedno ako vi s ovim u vezi kažete da će narodi pod vama umreti od gladi...“³⁵⁷

³⁵³ Franz Neuhausen, generalni konzul i general nacističkog motorizovanog korpusa (*Nationalsozialistische Kraftfahrkorps*). Do rata zvanično bio šef Njemačkog turističkog ureda (*Deutsche Verkehrsbureau*) u Beogradu i rukovodilac Zagranične organizacije NSDAP (*Auslandsorganisation der Nationalsozialistischen Arbeiterpartei*) za Jugoslaviju. Okupacija nije promjenila njegovu funkciju i već 13. aprila postavljen je za generalnog opunomočenika za privrednu Srbiju.

³⁵⁴ AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-1311/914-15.

³⁵⁵ AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-1312/757-58.

³⁵⁶ Osnovni elementi te privredne politike u okupiranoj Jugoslaviji i posebno u Srbiji izloženi su u članku J. Marjanovića, Ekonomski politika nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941—1945, objavljen u Jugoslovenskom istorijskom časopisu u Beogradu 1963, br. 4, str. 73—96. Brojne aspekte ove politike, sa više pojedinačnih detalja, tretira i već citirana knjiga N. Živkovića, Ratna šteta.

³⁵⁷ Citirano prema navedenom članku J. Marjanovića, JIČ/1963, str. 78. Moguće je da je Gering citiranu izjavu ponovio i u obliku nekog raspisa, ali je

Postojanje Nojhauzenovog specijalnog štaba i u predratnom periodu, njegovo poznavanje situacije, pozicije i veze koje je bio uspostavio uslovljavali su odvajanje upravljanja privredom Srbije od redovne okupacione uprave. Prema njemačkim formacijama Upravni štab Vojno-upravnog komandanta Srbije je trebalo da se sastoji iz dva odjeljenja, od kojih je drugo bilo privredno. Zbog odvajanja ovog, privrednog odjeljenja, u posebno nadleštvu „Generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji“ pod Nojhauzenovim rukovodstvom, krunji Upravni štab je često dolazio u konflikt sa Nojhauzenom i tužio se da nikada nije mogao postići planiranu efikasnost.³⁵⁸

Naredba o formiraju Nadleštva izdata je 13. aprila 1941. godine, kada su Hitlerovim specijalnim naređenjem sva privredna pitanja na Jugoistoku prepustena Opunomoćeniku njemačkog četverogodišnjeg plana, maršalu Rajha Geringu, kome je ustanova neposredno bila potčinjena. U pitanjima privrede Srbije ovom štabu bili su potčinjeni i Vojnopriredni štab Jugoistok (*Wehrwirtschaftstab Südost*), kao i Štab za vezu načelnika pozadine Komande vazduhoplovstva (*Verbindungsstelle des Generalluftzeugmeisters*), koji je takođe imao sjedište u Zemunu i bio nadležan za eksploataciju vazduhoplovne industrije. Takođe mu je bila pridata i Ispostava generalnog opunomoćenika za angažovanje radne snage (*Generalbevällmächtigter für Arbeitseinsatz — Aussenstelle Belgrad*) o kojoj će biti još riječi u okviru ovog poglavlja. Načelnik štaba Generalnog opunomoćenika Nojhauzena bio je dr Bergman (*Bergmann*), a njegov zamjenik Kejzer (*Keyser*).

Radi potpunijeg uvida u obim djelatnosti koja se odvijala preko brojnog izvršnog aparata u preduzećima, nižim okupacionim vojnoupravnim komandama i takozvanim centralama koje su formalno bile organi privrednih ministarstava kolaboracionističke vlade Srbije dajemo strukturu ove okupacione uprave:

Načelnik štaba (*Chef des Stabes*); Opšta privredna pitanja (*Allgemeine Wirtschaftsfrage*); — Naredbe i rješenja (*Verordnungen und Erlässe*); Osnovna pitanja zanatske privrede i iskorisćavanja sirovina (*Grund-satzfragen der gewerblichen Wirtschaft und Rohstoffbewirtschaftung*); — Spoljna trgovina (*Aussenhandel*); — Formiranje cijena (*Preisbildung*); Tekstil, celuloza, papir, koža, minerali (*Textillien, Zellstoff, Papier, Leder, Steine, Erden*); — Gvožđe, obojeni metali, mašine, vozila, hemijski proizvodi, kaučuk, sapun (*Eisen, Metalle, Maschinen, Fahrzeuge, Chem. Erzeugnisse, Kautschuk, Seife*); Poljoprivreda i ishrana (*Landwirtschaft und Ernährung*); Šumarstvo i drvna industrija (*Forst und Holzwirtschaft*); — Proizvodnja i prerada duhana (*Tabackwirtschaft*); — Rudna bogatstva i rudarstvo (*Boden-schätz — und Bergbau*); — Energetika (*Energie-wirtschaft*); — Gazdovanje i nabavka tekućim gorivom (*Mineral-*

manje vjerovatno da su navedne riječi bile upućene upravo Nojhauzenu. Ova Geringova izjava, citirana je na Nirnberškom procesu kao izjava sa jednog šireg savjetovanja. Njena stilizacija, i u ovom obliku, potvrđuje da se odnosila na više lica, više zemalja i više naroda. Prijekor je sem toga potpuno u suprotnosti sa posebnim odnosima Gering — Nojhauzen i naročito sa stvarnom Nojhauzenovom djelatnošću u Srbiji i Jugoslaviji. S obzirom na okolnosti u kojima je Nojhauzen dao izjavu o tome, očito se radi o njegovom pokušaju odbrane za počinjene zločine pozivanjem na strogost i izričitost naređenja po kojima je morao postupati.

³⁵⁸ Sumarni izvještaj..., AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

ölbewirtschaftung); — Saobraćaj i transport (*Verkehr und Transport*); — Bankarstvo, krediti i osiguranje, raspodjela deviza i platni promet sa inostranstvom (*Bank und Kreditwesen, Versicherungswesen, Devisenbewirtschaftung, Zahlungsverkehr mit dem Ausland*); — Upravljanje neprijateljskom imovinom, konfiskacija jevrejske imovine, privredna poravnanja sa Rajhom, doznaće komesara (*Treuhüder Behandlung von Feindvermögen, Entjudungen, Wirtschaftsverflachtungen mit dem Reich, Bestellung von Kommissaren*); — Vrbovanje radne snage, zapošljavanje, nagradivanje (*Arbeiterwerbung, Arbeitseinsatz, Lohngestaltung*); — Privredno-politička istraživanja (*Wirtschaftspolitsche Aufklärung*); — Komanda stana, telefonski saobraćaj, vozni park, materijal (*Hausverwaltung, Fernsprechverkehr, Fahrbereitschaft, Material*); — Blagajna (*Personalkasse, Nebenzahlstelle*); Komesar srpske narodne banke (*Serbsche Nationalbank*); — Registratura (*Registratur*).³⁵⁹

Ustanova je u početku bila smještena u zgradama Komande vazduhoplovstva Kraljevine Jugoslavije u Zemunu, a početkom 1943. godine premjestila se u Beograd. Tu je za svoje potrebe angažovala nekoliko zgrada bivših ministarstava Kraljevine Jugoslavije.

Iz strukture ustanove koja se više puta mijenjala, (pa je čak jedno vrijeme 1943. godine bila ušla u sastav Upravnog štaba Srbije, na čijem se čelu za to vrijeme nalazio sam Nojhauzen), vidi se da je cijelokupan privredni život, kako u Srbiji, tako i u Beogradu i Zemunu, direktno zavisio od ove ustanove čije su uredbe i naredbe imale zakonodavnu snagu.

Pri Beogradskoj feldkomandanturi, pored redovnih upravnih činovnika, postavljeni su i opunomoćenici Nojhauzenovog nadleštva odgovorni za privredna pitanja. Djelimično preko njih, a djelimično neposredno ova je ustanova rukovodila beogradskom privredom.

Promet gotovim proizvodima Štab je kontrolisao preko sistema centrala, koje su formalno pripadale ministarstvima kolaboracionističke vlade. Nepotpun spisak tih centrala ukazuje da je tim putem bilo moguće izvlačiti iz zemlje sve što je okupatoru bilo potrebno, pošto su ove centrale kao naznačniju funkciju imale evidenciju i razrez proizvedene robe: 1. Centrala za hemijske proizvode; 2. Centrala za gvožđe i metale; 3. Centrala za drvo; 4. Centrala za ugalj; 5. Centrala za tekstil; 6. Centrala za kožu; 7. Centrala za regulisanje prometa stokom za klanje; 8. Centrala za regulisanje prometa žitaricama, stočnom hranom, mahunastim i uljanim proizvodima; 9. Centrala za šećer, melasu, pivo, spiritus, kvasac i glicerin; 10. Centrala za stoku, meso, mleko i masnoću; 11. Centrala za vino, voće i rakiju.³⁶⁰

Vojna privreda, fabrika hljeba „Soko” u Beogradu, klanica „Predović” u Zemunu, skladište pogonskog goriva „Šel” na Čukarici, Zavod za izradu vojne opreme i odjeće, fabrike koža, tekstila, šećera, ulja u Zemunu i Beogradu, te još neka preduzeća, bila su potčinjena Vojnoprivrednom štabu za Jugoslaviju, koji je ubrzo preimenovan u Vojnoprivredni štab Srbije, a zatim u Vojnoprivredni štab Jugostoka, što je

³⁵⁹ Telefonski imenik Beogradskog garnizona, AVII, NjA, k. 27, broj reg. 12/1.

³⁶⁰ Prvih šest centrala pripadale su Ministarstvu privrede, a ostalih pet Ministarstvu poljoprivrede i ishrane. Slavica Timotijević — Organi kvadrilinskog uprave u Srbiji za vreme drugog svetskog rata, Arhivski pregled, Beograd 1967, broj 1—2, strana 182—188.

najbolje odgovaralo sadržaju njegovog rada.³⁶¹ Vazduhoplovna industrija i industrija motornih vozila, koje su uglavnom koncentrisane u Beogradu i Zemunu, bile su potčinjene Štabu za vezu načelnika pozadine Komande vazduhoplovstva Trećeg Rajha (*Verbindungsstab des Generalluftzeugmeisters*) takođe sa sjedištem u Zemunu.

Poslije predaje Zemuna na „isključivu upravu” takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj privreda Zemuna (i istočnog Srema) ostala je, kao što je rečeno, u nadležnosti Generalnog opunomočenika za privredu Srbije.

Preduzećima koja nisu spadala u vojnu privredu, a pripadala su Jevrejima ili bila napuštena ili se u njima nalazio saveznički kapital upravljadi su komesari koje je postavljao generalni opunomočenik za privredu, najčešće iz redova folksdojčera ili ranijih trgovackih ili drugih predstavnika njemačkih firmi u Jugoslaviji. Takođe je vršeno neposredno upravljanje preduzećima čiji je vlasnik bila Kraljevina Jugoslavija. Dok su, na primjer, jugoslovenske državne željeznice podijeljene među „državama nasljednicama”, njemačka okupaciona uprava je pod svojom upravom zadržala Jugoslovensko riječno brodarstvo sa zimovnikom i brodogradilištem na Bežaniji³⁶² i Narodnu banku, odbivši energično italijanska traženja da i oni učestvuju u upravi (i likvidaciji) Narodnom bankom.³⁶³

Najveći broj beogradskih i zemunskih preduzeća pripadao je vazduhoplovnoj industriji: „Zmaj”, „Ikarus”, „Teleoptik”, „Hispano-Suisz”, „Mikron”, „Nestor”, „Signal”, „Rogožarski”, Industrija motora Rakovica, „Albatros” i još neka. Proizvodne zadatke ovih preduzeća planirao je Štab za vezu njemačkog Ministarstva vazduhoplovstva u Zemunu na čelu sa inžinjerom Dideriksom (*Diderichs*). Proizvodnju svih ovih preduzeća okupaciona uprava preorientisala je za njemačke potrebe, kao i većinu ostalih preduzeća, naročito onih koja su se mogla uključiti na bilo koji način u proizvodne planove četverogodišnjeg plana.

Već na samom početku okupacije najznačajnija preduzeća u Beogradu i unutrašnjosti zemlje došla su u „vlasništvo” njemačkog „državnog” preduzeća „Herman Göring Werke” čija je filijala bila smještena u Pariskoj ulici br. 13 u Beogradu, i imala vlastite vojne formacije za zaštitu privrednih objekta (*Werkschutz*) uglavnom formirane od folksdojčera, a potom i drugih u prvom redu ruskih bjelogardjiskih emigranata. Prema izvještaju Asta Beograd od 14. maja 1941. godine, ono je već bilo preuzelo: Motornu industriju AD Rakovica, „Ikarus” AD Zemun, sva državna preduzeća u Beogradu, „Jasenica” AD iz Smedereva, „Sartid” AD iz Smedereva, Aluminijski kombinat u Lozovcu kod Šibenika (direk-

³⁶¹ AVII, NjA, Mikroteka, T-312, R-461/7856-57 i 7870-71.

³⁶² U proljeće 1943. godine samo u ovom brodogradilištu radilo je 552 radnika i 454 namještenika. Njih 655 je stanovalo u Beogradu, a 531 u Zemunu. U 1941. godini brodogradilište je izvršilo 84 veće i 284 manje opravke na šlepovima, tankerima i ukotvljenim brodovima. U 1942. godini te opravke su se povećale na 169 većih i 221 manju opravku na tegljačima i putničkim brodovima, kao i 188 većih i 392 manje opravke na šlepovima, tankerima i ukotvljenim brodovima, pri čemu su u veće opravke uračunate i generalne opravke brodskog korita, izmjene i reparaatura mašina i slično. AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-886/315-316.

³⁶³ AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-886/298-314 i R-1295/949-50.

cija u Beogradu).³⁶⁴ Prema drugim podacima ono je, takođe, postalo vlasnik Arsenala u Kragujevcu, Rudarskog kombinata u Boru i drugih. Dr. Georg Kisli u svojoj izjavi označava Nojhauzena i kao direktora Borskih rudnika, što sve ukazuje na karakter odnosa i izvore moći pojedinih funkcionera u njemačkom okupacionom aparatu.

Samostalna njemačka poluvojna građevinsko-tehnička organizacija koja je za račun njemačkih oružanih snaga izvodila najkрупnije građevinske rade (između ostalog most na Dunavu i jedan na Savi) i pod svoje uzela najveći dio domaće građevinske operative, imala je u Beogradu u palati „Albanija“ Direkciju za čitav Jugoistok.³⁶⁵

Okupaciona uprava je naročito strogim mjerama održavala „privredni mir“. Za štrajkove u svim pogonima i preduzećima, koja su radila neposredno ili posredno za okupatora, bile su predviđene stroge kazne. Pod ovo se mogao podvesti i običan nedolazak na posao. Pod udar ovih mjer spadalo je i osoblje u saobraćaju, poštansko-telegrafsko-telefonskim ustanovama, kao i svako narušavanje normalnog rada, odbijanje vršenja službe ili neispunjenoje proizvodnih zadataka.³⁶⁶

Izuzetan značaj Beograda kao saobraćajnog čvora vidno se osjetio na samom početku okupacije, pošto su razaranjem mostova na Savi i Dunavu željeznički i riječni saobraćaj bili na duže vrijeme prekinuti, a automobilski saobraćaj se odvijao teškom mukom preko malobrojnih skela, a onda i preko pontonskog mosta. Poslije izvršenih opravki postojećih mostova, radi povećanja propusne moći kod Beograda je preko Save naređena izgradnja još jednog željezničkog mosta, a postavljena je i dizalica na savskom pristaništu. Dok je željeznički most preko Save pušten u saobraćaj 30. maja 1941. godine, pančevački most preko Dunava opravljen je tek oktobra 1942. godine. U jesen 1941. godine zamijenjen je i privremeni drumska most prema Zemunu stalnim.

Poslije razminiranja Save i Dunava u maju 1941. godine, vodenji saobraćaj, sem zimskih mjeseci, uglavnom se obavljao nesmetano do aprila 1944. godine, kada je ponovo zbog prisustva mina otežan. Okupacione vlasti zadržale su flotu Jugoslovenskog riječnog brodarstva pod svojom neposrednom upravom. Ta flota je, sa brodovima pridruženog Srpskog rečnog brodarstva, imala oko 250.000 tona nosivosti. Najvećem broju tih brodova bila je matična luka Beograd.

Obim mjesecnog transporta kroz Srbiju, koji je u cijelini prolazio kroz Beograd, bio je u početku oko 100.000 tona, da bi u jesenjim mjesecima 1942. i 1943. godine dostigao blizu 400.000 tona. U ovom saobraćaju bilo je više zastoja zbog sabotaža i diverzija, a ponovo je znatno smanjen u vrijeme savezničkih bombardovanja u 1944. godini.³⁶⁷

Zapošljavanje radno sposobnog stanovništva nije bila briga okupacione uprave sve dok sa početkom ustanka nije to shvatila kao značajan razlog visokog stepena nezadovoljstva tom upravom i kao jedan od razloga za brzo omasovljavanje partizanskih odreda. Tako opunomoćenik njemačkog Crvenog krsta za Srbiju konstatuje 11. septembra 1941. godine da

³⁶⁴ AVII, NJA, Mikroteka, T-77, R-1295/947-48.

³⁶⁵ AVII, NJA, k. 27, br. reg. 18/5.

³⁶⁶ AVII, NJA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

³⁶⁷ AVII, NJA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

u Beogradu ima desetine hiljada besposlenih, među kojima i 8.000 studenata zbog neotvaranja Univerziteta.³⁶⁸

Nezaposlenih je bilo zaista jako mnogo. Ne postoji, međutim, podaci o strukturi nezaposlenih, ali se iz dokumenata može dobiti približna slika. U prvom redu tu je određen broj nezaposlenih radnika od prije rata. Zbog razaranja u aprilskom ratu, likvidacije mnogih preduzeća, naročito malih i znatno smanjenog kapaciteta nekih većih pogona uslijed nedostatka sirovina, njihov broj je višestruko uvećan. Na drugo mjesto dolaze činovnici državnog aparata, koji su posao izgubili zbog drastičnog smanjenja i inače glomaznog aparata ministarstava Kraljevine Jugoslavije ili su bili na službi u krajevima koji su pripali drugim okupacionim područjima. Tu treba ubrojiti znatan broj zarobljenika na odsustvu, bivših oficira, podoficira i vojnih činovnika Kraljevine Jugoslavije, žandarma i policajaca koji još nisu bili uključeni u nerazvijenom kolaboracionističkom aparatu. Novinari, glumci i drugi umjetnici, artišti, profesori visokih škola i mnogi („očišćeni“) srednjoškolski profesori, kao i izvjestan broj učitelja dopunjavali su armiju nezaposlenih. Pored studenata, za koje se nije održavala nastava na fakultetima, tu treba ubrojiti i novoprispjela godišta koja nisu pozivana na odsluženje vojnog roka niti su u pogoršanoj privrednoj situaciji mogla naći zaposlenje, i na kraju stalno rastući broj izbjeglica.

Ovakvo stanje okupacione vlasti upravo su i željele. Armija nezaposlenih, bez šanse da se zaposli u gradu, pružala je idealne uslove za vrbovanje bagatelno jeftine radne snage za privrednu Njemačkog Rajha.

Svakodnevni transporti radnika za Njemačku,³⁶⁹ međutim, nisu mogli bitno promijeniti situaciju. S jedne strane, nezaposleni su u velikom broju izbjegavali odlazak u Njemačku i rad za okupatora, a s druge strane, tražili su se radnici određenih kvalifikacija. Ipak do kraja avgusta 1941. godine snažnim psihološkim i političkim pritiskom i pod pritiskom bijede otišlo je iz Srbije na rad u Njemačku 17.800 ljudi i 4.800 žena.³⁷⁰ Sa razbuktavanjem ustanka broj nezaposlenih se počeo dosta brzo smanjivati. Mnogi od njih našli su se u partizanskim odredima. Tek tada su okupaciona uprava i kolaboracionistički režim preuzeли izvjesne mjere zapošljavanja, a racijama, represalijama i hapšenjem saradnika NOP-a, a često i politički nezainteresovanih građana kao taoca, te povećanjem kolaboracionističkog aparat a i mobilizacijom jednog dijela vojnih obveznika u kolaboracionističke formacije stvarana su slobodna mjesta.

Transporti onih koji su dobrovoljno odlazili na rad u Njemačku počeli su da se proređuju još u jesen 1941. godine, a u 1942. godini osjećala se i izvjesna nestaćica radne snage. Njeni uzroci bili su različiti, a najvažniji od njih su povećane potrebe okupacione sile koja je zbog naknadnih mobilizacija sve više ostajala bez radne snage i pojačanog izbjegavanja rada za okupatora, kako zbog razvoja NOP-a koji je otvorio drugačije perspektive, tako i zbog sve veće nesigurnosti života na okupiranoj teritoriji. Zbog toga je uskoro zavedena radna obaveza prema

³⁶⁸ Deutsches Rotes Kreuz, Der Beauftragte in Serbien, An der Herrn Befehlshaber in Serbien. Betreffend: Unruhen in Serbien, Belgrad, den 11. Septembar 1941, Gospodar Jevremova 33. AVII, NJA, Mikroteka, T-501, R-249/743-48.

³⁶⁹ Obavještenja o polasku transportata za rad u Njemačku objavljena u „Vremenu“ u periodu jun—septembar 1941. godine.

³⁷⁰ AVII, NJA, Mikroteka, T-77, R-1298/512-21.

kojoj je svaki okrug u Srbiji bio obavezan da za rudnike u Srbiji i veća njemačka gradilišta obezbijedi svake godine određeni kontigent radne snage.

U ljeto 1942. godine Nedićeva vlada je organizovala prve jedinice Nacionalne službe rada za obnovu Srbije. Pripreme za formiranje radne službe po ugledu na Njemački Rajh vrštene su još od 1941. godine. Prvo je 5. novembra 1941. godine donesena Uredba o osnivanju Nacionalne službe rada za obnovu Srbije, a 14. decembra te godine i Uredba o obaveznom radu i ograničenju slobode uposlenja. Kako se ova služba smatrala vojnom obavezom, u Beogradu je bila u nadležnosti Vojnog mobilizacijskog odsjeka Uprave grada Beograda, koji je vršio pozivanje obveznika. Najvažniji motiv za to bio je da se na neki način studentska omladina, kojoj je onemogućeno školovanje, izoluje. Zbog otpora ekstremističkih elemenata iz redova SS-a i policije pripreme su, međutim, sporo napredovale.³⁷¹

U početku se obaveza odnosila samo na nezaposlena lica određenih godišta, a kasnije joj je dat status počasne službe. Obveznici su uniformisani, ali su to i dalje ostale vojnički organizovane radne jedinice. Sa područja Uprave grada Beograda obveznici su najčešće odlazili u Borski rudnik i Kostolac. Odlazak svake smjene praćen je zamašnom propagandnom akcijom, uključujući i prijeme kod predsjednika Ministarskog savjeta Milana Nedića. Samo u toku 1943. godine ovom obavezom bilo je obuhvaćeno 11.000 Beograđana.³⁷²

O sve većoj nestašici radne snage i u Rajhu i na okupiranim teritorijama govori i činjenica da je maja 1943. godine odobreno da se za svaka dva radnika poslana na rad u Njemačku otpusti jedan zarobljenik Kraljevske jugoslovenske vojske.³⁷³

Po kapitulaciji Italije 1943. godine u rejonu Beograda organizovan je koncentracioni logor u kome su bili internirani zarobljeni italijanski vojnici. Maja 1944. godine u njemu je bilo više hiljada zarobljenika, pa je naređeno da se 2.000 pošalje u rudnike hroma u Makedoniji, a 2.000 u njemačke rudnike uglja.³⁷⁴

Od 1942. godine za radove u Njemačkoj i Norveškoj počela je okupaciona uprava da koristi internirce iz koncentracionih logora. To nije bio izraz bilo kakvog ublažavanja režima okupacije ili postupka prema zarobljenim partizanima, odnosno uhapšenim pripadnicima NOP-a, nego kriza njemačke privrede u koju je zapala sve većom mobilizacijom radnika na front. Početkom 1943. godine sprovodi se totalna mobilizacija u Trećem Rajhu. Analogno tome ni nestaćica radne snage u Beogradu i Srbiji nije bila znak bilo kakvog prosperiteta privrede, nego prije svega posljedica krize Njemačkog Rajha, koja se drastično reflektovala na sva njegova okupaciona područja pa i ova u Jugoslaviji. Za Srbiju i Beograd, između ostalog, ona je bila izražena i u posljedicama Uredbe o uvođenju ratnoprivrednih mjera Rajha na područje Srbije od 26. marta 1943. godine.

³⁷¹ AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R- 264/196-420.

³⁷² J. Marjanović, Beograd..., str. 273.

³⁷³ Zapisnici sa sjednica u Ministarstvu inostranih poslova Trećeg Rajha od 18. i 31. 5. 1943. godine. AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-249/523-26 i 537-40.

³⁷⁴ AVII, NjA, Mikroteka, T-84, R-84/4105-06.

Da bi se za njemačku privrednu osigurali dovoljni kontingenti jeftine radne snage, u Beogradu je sredinom 1941. godine uspostavljena Ispostava Generalnog opunomoćenika za angažovanje radne snage Trećeg Rajha (*Generalbevollmächtigter für der Arbeitseinsatz — Aussenstelle Belgrad*). Potčinjena Generalnom opunomoćeniku za privrednu Srbiju, ona je pored nekoliko upisnih mesta (*Werbstelle*) u većim mjestima Srbije imala i jedno u Beogradu.³⁷⁵

19. GLAVA

SOCIJALNE I ZDRAVSTVENE PRILIKE

Već sama nezaposlenost, nestaćica osnovnih artikala ishrane, odjeće, obuće i ogrjeva, a zatim velika razaranja od bombardovanja i poremećaji u snabdijevanju, naročito u zimskim mjesecima, stvorili su mnogo socijalnih problema. Tome treba dodati izbjeglice, koje su sačinjavale jednu petinu stanovništva Beograda i nezbrinute porodice ratnih zarobljenika, ratnih invalida i onih koji su u ratu izgubili svoje hranioce.

Tereti ovih socijalnih davanja uglavnom su padali na beogradsku opštinu, pošto karitativne organizacije, i ukoliko su postojale (kao Crveni krst), nisu u uslovima okupacije mogle pružiti značajniju pomoć. Koliki su ti tereti bili, vidjeće se ako tome dodamo da je beogradска opština morala hraniti i sve zatvorenicke i internirce u beogradskim kolaboracionističkim i okupacionim zatvorima i logorima na Banjici, Sajmištu i Zvezdari. Odsjek za socijalno staranje i socijalne ustanove opštine Beograda izdao je od početka okupacije do 15. aprila 1942. godine 1,784.622 obroka za zatvorenicke Gestapoa, Uprave grada Beograda i koncentracione logore na Banjici i Sajmištu.³⁷⁶ Beogradска opština morala je, sem kuhinja za izbjeglice, da izdržava i zatečene socijalne ustanove. Iako raznim nameštimi više puta povećavan opštinski budžet, on nije u takvim uslovima mogao podmiriti ni izdaleka rastuće potrebe. Zbog toga su obroci i zatvorenicima i u ovim kuhinjama u kojima se pored izbjeglica djelimično hranila i gradska sirotinja, bili više nego mizerni i sastojali su se od minimalnih količina kukuruznog hljeba, repe, kupusa i rijede krompira.

U 1942. godini organizovana je Srpska zajednica rada sa zadatkom da „osigura socijalni mir u privrednom radu”, kao organ Ministarstva socijalne politike i narodnog zdravlja kolaboracionističke vlade. Ona je pored poravnjanja sporova iz radnog odnosa i penzijskog i socijalnog osiguranja vršila snabdijevanje radnika i namještenika životnim namirnicama i imala zadatak (ali ga nije i ostvarivala) da gradi higijenske radničke stanove.³⁷⁷ Preko nje je povremeno vršeno prikupljanje dobrovoljnih priloga i za razne kategorije socijalno nezbrinutih lica.

³⁷⁵ AVII, NJA, k. 27, br. reg. 12/5.

³⁷⁶ J. Marjanović, Beograd..., str. 203.

Od 240.000 registrovanih izbjeglica u Srbiji,³⁷⁸ u Beogradu se nastala najmanje jedna četvrtina.³⁷⁹ Beograd je bio najveće sabiralište u koje su se slivale srpske izbjeglice sa ostatka njemačkog te, mađarskog, bugarskog i talijanskog okupacionog područja. Zbog toga je u Beogradu bio organizovan karantin u kome su izbjeglice izvjesno vrijeme zadržavane. O njima se starao Komesarijat za izbjeglice kolaboracionističke vlade. Sa razbijanjem ustanka struktura izbjeglica u Beogradu se postepeno mijenjala, tako da je znatno porastao broj izbjeglih saradnika okupatora sa privremenim oslobođene teritorije. Pitanja izbjeglica i regulisanje njihovog položaja bilo je u nadležnosti njemačkog komesara za raseljavanje pri Upravnom štabu Vojnoupravnog komandanta Srbije i rješavana su preko Komesarijata za izbjeglice Nedićeve vlade. Smještaj i ishrana padala je na teret opštine. Djeca su jednim dijelom smještena u državne dječje domove, a poznato je da je jedna grupa ove djece u organizaciji Međunarodnog Crvenog krsta boravila na oporavku u Švajcarskoj.

Zdravstvene prilike u okupiranom Beogradu bile su donekle zadovoljavajuće. Briga o zdravlju stanovništva bila je prepustena u većoj mjeri lokalnim organima. Izvjesni bolnički kapaciteti su rekvirirani za njemačke potrebe, između ostalih i Gradska bolnica. Nestašica lijekova, veliki prliv izbjeglica i slaba ishrana stanovništva uticali su na zdravstvene prilike. Zadovoljavajuće stanje u Beogradu, uprkos ovolikim teškoćama, bilo je uslovljeno velikim bolničkim kapacitetima kojima je Beograd raspolagao (samo Državna bolnica i univerzitetske klinike raspolagale su sa 2.000 kreveta), velikoj koncentraciji ljekara i ostalog sanitetskog osoblja u Beogradu, i naročito visokoj stručnoj spremi sanitetskog osoblja, posebno ljekara i najsavremenijom opremljenosti bolničkih ustanova u gradu.

Zbog angažovanja velikog broja ljekara u Njemačkoj, mobilizacije sanitetskog osoblja za kolaboracionističke vojne jedinice i mobilizacije na osnovu uredbi o radnoj obavezi ljekara i sanitetskog osoblja, već od kraja 1942. godine počela se osjećati oskudica zdravstvene zaštite stanovništva. Naročito u 1944. godini za vrijeme savezničkog bombardovanja nije bilo moguće obezbijediti normalno liječenje povrijeđenih civilnih lica, tako da su u bolnice prihvatanii uglavnom nepokretni ranjenici.

Zbog obustave uvoza lijekova iz zemalja antihitlerovske koalicije i velikog ograničenja uvoza iz neutralnih zemalja, uglavnom su se trošile zatecene zalihe pošto je proizvodnja u zemlji bila mala, a uvoz iz Njemačke nedovoljan i opterećen visokim porezom (za užu Srbiju iznosio je 150%). Lijekovi su nabavljeni dijelom preko crne berze, a od izvjesnog značaja je bio i uvoz preko Međunarodnog crvenog krsta u Ženevi.

Interes okupacionih vlasti za suzbijanje zaraznih bolesti, koje su pogadale i okupacione snage, bio je ograničen na mјere u cilju zaštite tih snaga.³⁸⁰

³⁷⁷ Uredba o osnivanju Srpske zajednice rada, Službene novine br. 15 iz 1942. godine.

³⁷⁸ AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

³⁷⁹ U ljeto 1944. godine u Beogradu je bilo registrovano 54.000 izbjeglica. J. Marjanović, Beograd..., str. 344.

³⁸⁰ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-264/196-420.

STANJE ŠKOLSTVA POD OKUPACIJOM

Neposredno pred rat u Beogradu je bilo 52 osnovne škole sa 24.000 daka, 23 gimnazije (i srednje škole) sa oko 19.000 daka, dok je na Beogradskom univerzitetu i drugim visokim školama studiralo 12.000 studenata.³⁸¹ U aprilskom bombardovanju Beograda potpuno su uništene zgrada muške Učiteljske škole, Druge, Četvrte, Šeste, Osme i Devete muške, te Četvrte ženske gimnazije i 7 osnovnih škola, mnoge školske ustanove su teško oštećene, a veliki broj preostalih zaposjeli su njemačke okupacione jedinice, tako da je nastava u svim školama i na Univerzitetu bila obustavljena.

Većina njemačkih izvora govori o tome da okupaciona uprava u početku nije bila načisto sa tim kakvu kulturnu politiku da vodi u Srbiji. Izgleda da su u početku preovlađivala mišljenja koja su se oslanjala na iskustva iz Poljske, a svodila su se na to da se ne obnavlja rad škola, univerziteta i drugih kulturnih ustanova, da ne treba dozvoliti pokretanje srpskih novina i sl.

Vojna uprava, na primjer, smatrala je da „nije njen zadatak da se aktivno miješa u srpsko školstvo i da ga potpomaže”, što znači da bi u tom slučaju u Srbiji mogle postojati samo privatne škole kojih do tada gotovo nije ni bilo, ali i to pod uslovom da im rad odobri okupaciona uprava.

Okupaciona uprava se u stvari kolebala između krajnjih zahtjeva potpunog potčinjavanja okupirane zemlje i potrebe da se u nedostatku vlastitih snaga osloni i na izvjesne domaće elemente. To je izazvalo potrebu i izvjesnog „normalizovanja” prilika u zemlji i obnovu kulturnog života zemlje makar i u ograničenim okvirima i u mjeri u kojoj je moguća kontrola. Zbog toga, na primjer, u 1941. godini nije obnovljen rad Univerziteta, a rad srednjih škola je obnovljen u ograničenom obimu. Broj gimnazija je trebalo smanjiti na polovicu. Okupacione vlasti su preduzele obimne mјere za izmjenu nastavnog programa u školi s ciljem „da se komunizam savlada državno-socijalističkom nastavom”. Iz tako postavljenog cilja vidi se i zabrinutost okupacionih faktora što je i srednjoškolska omladina bila uveliko progresivno nastrojena. To je, uostalom, došlo do izražaja u njenom masovnom učešću u diverzijama u samom gradu i kroz masovan odlazak u partizanske odrede već na samom početku ustanka.

Preduzeto je „vrlo temeljno čišćenje nastavnog osoblja od nepovjernih, naročito komunističkih elemenata”. To čišćenje je vršeno dijelom i pod izgovorom stručnog pročišćavanja. „I učenici su bili podvrgnuti temeljitim provjeravanju pouzdanosti i dostojnosti. Učenici komunisti odvojeni su u prinudni internat u Smederevsku Palanku...” Uz učešće njemačkih stručnjaka, već u junu 1941. godine, počelo je preispitivanje svih udžbenika i ono je vršeno stalno i stalno produbljivano.³⁸²

³⁸¹ Enciklopedija Jugoslavije, Leksikografski zavod Zagreb, sveska 1, str. 457.

³⁸² Sumarni izvještaj..., AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

Veliki broj razorenih i oštećenih školskih zgrada u Beogradu, u situaciji kada je već zbog same okupacije došlo do drastičnog smanjenja priliva učenika, u glavnom gradu nije predstavljalo veći problem. Mnogo veći značaj imalo je uzimanje preostalih zgrada za potrebe okupacionih jedinica i ustanova. Zbog toga se nastava održavala u napuštenim kafanama, bioskopima i čak u privatnim stanovima, ili je više škola smješteno u istu zgradu i nastava se odvijala u više smjena i djelimično ograničena na nekoliko dana u nedelji.

Dio osnovnih i srednjih škola otvoren je već u maju 1941. godine, ali sve nisu mogle početi s nastavom ni u novoj školskoj godini 1. septembra 1941. godine.³⁸³ U Beogradu je u toku okupacije radilo:

- 40 osnovnih škola, od čega 5 privatnih, sa 20.000 učenika;
- 23 srednje škole sa znatno manjim brojem učenika nego prije rata.

Nastava njemačkog jezika uvedena je kao obavezan predmet u svim školama, a nastavnici njemačkog jezika bili su pošteđeni otpuštanja. Nedostajući broj pripremao je na kursevima Njemački naučni institut u Beogradu.

Koristeći izuzetno tešku prehrambenu situaciju u Beogradu, prouzrokovano sužavanjem rejona sa kojega se Beograd do tada snabdijevao, organizovane su školske kuhinje čime se kod siromašnijeg stanovništva željelo stvoriti utisak socijalnih mjera. Uvedena je školska radna služba, a Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci, formiran u drugoj polovini 1942. godine, regrutovao je najveći broj svojih šticerika upravo među beogradskom srednjoškolskom omladinom s ciljem da se izoluju svi napredno orijentisani učenici.

U Beogradu je postojala jedna njemačka i jedna njemačko-srpska osnovna škola sa ukupno 850 učenika, jedna njemačka građanska škola sa 80 učenika i jedna četverorazredna realna gimnazija sa oko 120 učenika. O ovim školama se brinula Njemačka zajednica škola potčinjena Opunomoćeniku Ministarstva inostranih poslova Njemačkog Rajha u Beogradu.

Od ostalih narodnosti u Beogradu imali su svoje škole još samo Rusi,³⁸⁴ i to jednu osnovnu školu sa 400 učenika i jednu realnu gimnaziju sa 365 učenika.

U 1941. godini od visokih škola u Beogradu otvorene su samo Muzička (sa srednjom muzičkom školom) i Umjetnička akademija sa ukupno oko 200 slušalaca i 34 profesora, a obnovljen je i rad Kolarčevog narodnog univerziteta. Njegove prostorije su korištene za potrebe okupacionih trupa i svečanosti kolaboracionističkog režima. Preovlađivala su popularna propagandna predavanja, njemačka klasična i srpska narodna muzika, a na večernjim kursevima njemački jezik.³⁸⁵

Sa otvaranjem Univerziteta išlo je najteže. Stojeci na stanovištu da je Beogradski univerzitet „oduvijek bio poprište komunističkih i slobodnozidarskih elemenata“, i da se „bez temeljne reforme i trajnog čišćenja nastave i nastavnog kadra nije moglo misliti na otpočinjanje ponovnog rada“, njemačka okupaciona uprava dugo je okljevala s njegovim otva-

³⁸³ Isto.

³⁸⁴ Bjelogardijska emigracija, nastanjena u Jugoslaviji po okončanju građanskog rata u Sovjetskom Savezu. Okupacija zemlje zatekla je ovu emigraciju najvećim dijelom koncentrisanu u Beogradu.

³⁸⁵ AVII, NJA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

ranjem, iako su iz propagandnih razloga pripreme za to počele već u avgustu 1941. godine.

Međutim, ni sve okupacione ustanove, kako one u Beogradu, tako i one u Berlinu, nisu bile saglasne u pogledu oportunitati otvaranja Univerziteta. Najenergičniji protivnik bio je komandant SS-a i policije u Srbiji, SS-general August Majsner, kome je izgleda pitanje otvaranja Univerziteta služilo i za razračunavanje sa njegovim rivalima u vrhovima njemačke okupacione hijerarhije u Srbiji. I oni koji su zagovarali njegovo otvaranje uslovjavali su ga reformom.

Osnovne intencije te „reforme” nametnute Univerzitetu bile su: ukinjanje njegove autonomije, ograničenje broja studenata na najmanju mjeru, te rigorozno čišćenje nastavnog osoblja — zbog čega su u početku svi profesori penzionisani, a njihovo pojedinačno postavljanje trebalo je uslijediti tek nakon stroge provjere lojalnosti.³⁸⁶

Najznačajniju ulogu u tome imala je revolucionarna tradicija i dotadašnja antifašistička djelatnost beogradskih studenata i ostvareno jedinstvo, koje je izraženo stvaranjem Ujedinjene studentske omladine 1938. godine. Kroz učešće u podršci oslobođilačkoj borbi naroda Španije, u akciji solidarnosti sa Čehoslovačkom, širokoj aktivnosti protiv uvlačenja zemlje u rat i za odbranu nacionalne nezavisnosti, uključujući i stvaranje bataljona dobrovoljaca za tu svrhu (prvog u zemlji), kaljeni su kadrovi za revoluciju i stvoreni uslovi koji bi na Univerzitetu omogućili odlučan otpor okupatoru.³⁸⁷

Zbog toga je prva mjera okupacione uprave, donesena već u maju 1941. godine, bila zabrana svih studentskih udruženja. „Reformi” Univerziteta i okupatorovom nastojanju da uništi njegovu autonomiju pružio je Univerzitetski senat snažan otpor. Taj otpor i otpor nastavnog osoblja i srpske naučne javnosti skršen je raznim, djelimično i drastičnim mjerama, ali je on bitno poremetio planove okupatora, a naročito domaćih kolaboracionista da otvaranjem prethodno potčinjenog Univerziteta afirmišu svoj režim.³⁸⁸

Uprkos otporu Univerzitetskog senata, koji je bio protiv svake reforme, a naročito protiv ukidanja autonomije Univerziteta, dvadeset-prvog oktobra 1941. godine Nedićeva vlada je objavila Osnovnu uredbu o Univerzitetu, na osnovu koje Ministarstvo prosvete izdaje 16. februara 1942. godine Opštu uredbu o Univerzitetu. Njom je obezbijeđena puna kontrola Univerziteta od strane ministra prosvjete, a time i od okupacione uprave. Pošto je prethodno sve nastavno osoblje prevedeno u penziju, a u novembru 38 profesora još i zatvoreno u koncentracionom lo-

³⁸⁶ Isto.

³⁸⁷ Sto godina Filozofskog fakulteta, Beograd 1963, str. 111.

³⁸⁸ Na osnovu zapisnika sjednica Univerzitetskog senata iz 1941—1942. godine i fotokopija Himlerovih papira iz Kongresne biblioteke u Vašingtonu prof. dr Jovan Marjanović obradio je taj otpor u saopštenju Pokušaj otvaranja Beogradskog univerziteta u jesen 1942. godine na simpozijumu povodom stogodišnjice oslobođenja gradova Beograda, Šapca, Smedereva i Kladova, održanom 22. do 24. maja 1967. godine u Beogradu. Kako materijali simpozijuma još nisu objavljeni, ja sam se, dozvolom autora, koristio rukopisom. Dopunska istraživanja pokazala su, međutim, da pitanje rada Beogradskog univerziteta za vrijeme okupacije time nije bilo definitivno skinuto s dnevног reda.

goru na Banjici, novog rektora, dekane i profesore, pa čak i asistente, postavljao je ministar prosvjete poslije brižljive provjere.³⁸⁹ Novi univerzitetski senat sa rektorm na čelu bio je spremam da sproveđe sve intencije okupacione uprave.

Ni takav Univerzitet nije okupacionim faktorima pružao sasvim dovoljnu garanciju, jer bi po njemu „korist od okupiranja omladine i njenog zapošljavanje na ovoj osnovi bila... daleko manje od štete koja bi proizašla od svesne inteligencije odgojene u radikalnom duhu“.³⁹⁰

Sudeći, međutim, po vremenu kada se Majsner o ovom pitanju obratio za podršku Himleru, izgleda da mu je to više služilo za međusobni obračun sa Turnerom, pošto je nemoguće da on o tako krupnim stvarima nije bio obaviješten i ranije. Naime, krajem oktobra kulminirala je svađa ove dvojice rivala u okupiranoj Srbiji i ona je prvih dana novembra urodila smjenjivanjem i opozivom Turnera i Kisla iz Srbije. Tome u prilog ide i činjenica da je Univerzitet ipak kasnije otvoren.³⁹¹

Do tog vremena na Univerzitetu su u svim ispitnim rokovima polagani ispiti na svih šest fakulteta, ali u ograničenom obimu. Pravo polaganja ispita, prema naredbi Upravnog štaba Vojnoupravnog komandanta Srbije br. 1306/41, imali su studenti sa ovjerenih osam semestara (studenti njemačkog jezika sa 6), a od decembra 1942. godine i studenti sa 4 ovjerena semestra. Prema nekim podacima na ispite je izlazilo manje od 1000 kandidata, a odbranjen je i izvjestan broj doktorskih dizertacija. Jedan dio studenata, po odobrenju i djelimično sa stipendijama, nastavio je školovanje na univerzitetima u Trećem Rajhu.

U 1943. godini ponovo se postavilo pitanje otvaranja Univerziteta, odnosno održavanje nastave. Nedićevu vladu to bi bio značajan elemenat afirmacije. Zbog toga je to bila i jedna od nekoliko tačaka razgovora Nedića sa Hitlerom, koji su bili planirani za početak, odgođeni za sredinu, a održani krajem 1943. godine.³⁹² Zbog nedostatka stručnjaka, u ljeto 1943. godine otpočela je na Medicinskom, Pravnom i Poljoprivrednom fakultetu nastava po skraćenom programu za slušaoce ovih fakulteta.³⁹³

Konačno otvaranje Univerziteta izvršeno je 10. januara 1944. godine, ali i tada bez Pravnog fakulteta. Zvanično odobrenje je izdao Vojnoupravni komandant Srbije u decembru 1943. godine, ali je to bilo regulisano još za vrijeme Nedićeve posjete Hitleru. Tada je na Univerzitetu bilo upisano preko dvije i po hiljade starih studenata. Međutim, za Nedićevu vladu i okupacionu upravu bilo je suviše kasno. Otvaranje Univerziteta moglo se shvatiti jedino kao pokušaj prikrivanja slabosti. Upravo tako je ovo otvaranje i ocjenio Upravni štab Vojnoupravnog komandanta Jugoistoka u svom završnom izvještaju.³⁹⁴

³⁸⁹ J. Marjanović, navedeno saopštenje, str. 6—8 rukopisa.

³⁹⁰ Isto, str. 10 rukopisa.

³⁹¹ Sumarni izvještaj..., AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

³⁹² AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-249/523-26 i 539-40.

³⁹³ Službene novine, Beograd od 10. 8. 1943. godine.

³⁹⁴ AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

KULTURNE PRILIKE I STANJE KULTURNIH USTANOVA

Napomenuli smo da se njemačka okupaciona uprava još u julu kolebala oko metoda koje treba primijeniti u kulturnoj politici u okupiranoj Srbiji. Komandant Propagandnog odreda za Srbiju, kome su bili podređeni svi organi javne riječi, u to vrijeme se čak pitao da li treba uopšte dozvoliti izdavanje knjiga i brošura na srpskom jeziku.³⁹⁵

Zbog toga je u prvim mjesecima bila posvećena pažnja jedino štampi i radiju.

Dodatašnja poluslužbena agencija „Avala”, vlasništvo Udruženja jugoslovenskih novinara, stavljeni je pod komesarsku upravu, kao i samo Udruženje i već u maju je donesena odluka o njenoj likvidaciji. U njene prostorije useljena je Njemačka novinska agencija DNB (*Deutsches Nachrichten Bureau*) i „Transkontinentpress”. Poslije izvršenog čišćenja, Udruženje novinara je reorganizovano i preimenovano u Savez srpskih novinara, a na mjesto „Avale” formirana je nova novinska agencija „Rudnik”.³⁹⁶

Uz finansijsku pomoć porodice Stojadinović, u maju je pokrenut i prvi dnevni list koji je u Beogradu izlazio pod okupacijom. Naime, dodatni režimski list „Vreme“ preimenovan je u „Novo vreme“, koje je u istom formatu počelo izlaziti 16. maja 1941. godine. Do 25. juna njegov tiraž je sa 50.000 porastao na 80.000 i to je okupaciona uprava smatrala kao zadovoljavajuće.³⁹⁷

Dvadesetog juna 1941. godine obustavljeno je izlaženje „Opštinskih novina“, čije je izlaženje smatrano privremenim u nedostatku boljeg rješenja. Ove novine su u toku svog kratkotrajnog izlaženja bile objavile dva članka, koje je njemački oficir-cenzor bio zabranio, a pisci članaka, urednik i izdavač bili su kažnjeni.³⁹⁸

Istog dana pokrenut je nedjeljni ilustrovani list „Dom i svet“, koji je trebalo da propagandno utiče na žene i omladinu, a objavljivao je i nedjeljni radioprogram.³⁹⁹

Nešto kasnije, u julu mjesecu, pokrenut je večernji list „Obnova“, za koji se u prvim njemačkim ocjenama kaže da je ideološko-politički bezizražajan,⁴⁰⁰ ali da u privrednom pogledu uneškoliko popunjava nastalu prazninu.⁴⁰¹

³⁹⁵ Der Militärbefehlshaber Serbien, Propaganda-Abteilung S, Der Kommandeur, Belgrad, den 26. 6. 1941, Geheim, Lage- und Tätigkeitsbericht in der Zeit vom 25. 5. bis 25. 6. 1941. AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-983/2755-71.

³⁹⁶ Isto; Izvještaj Benclera Ribentropu br. 173 od 14. 5. 1941. AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-1314/1065-66.

³⁹⁷ Isto; Lage-und Tätigkeitsbericht in der Zeit vom 26. 6. bis 25. 7. 1941. AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-983/2776-89.

³⁹⁸ Izvještaj Propagandnog odreda Srbije o radu za period 25. 5. do 25. 6. 1941. godine, AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-983/2755-71.

³⁹⁹ Isto.

⁴⁰⁰ Kao vlasnik potpisivao se raniji vlasnik „Politike“ Vladislav Ribnikar što je trebalo da odvrti pažnju okupacionih vlasti od njegove vile u kojoj se tih dana nalazio Vrhovni komandant NOP odreda Jugoslavije Josip Broz Tito, J. Marjanović, Beograd..., str. 72.

⁴⁰¹ AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-983/2776-89.

Od ostalih listova koji su kasnije pokrenuti valja pomenuti još list Ljotićevog „Zbora” — „Naša borba”, koji je kao i „Novo vreme” i „Obnova” izlazio do oslobođenja Beograda; zatim nedeljni listovi: „Srpski narod” — izlazio od 1942. do 1944. godine, „Kolo” — ilustrovan, izlazio od 1942. do 1944; „Srpsko selo” — list za poljoprivrednu, izlazio od 1941. do 1944; polumjesečnici: „Srpski radnik” — glasnik Srpske zajednice rada, izlazio od 1943. do 1944; „Srpska scena” — izlazio od 1941. do 1944; „Filmske novosti” — izlazio od 1941. do 1944; mjesečnik „Zemlja i rad” — izlazio od 1942. do 1943. godine, te još desetak drugih periodičnih publikacija.

Na njemačkom jeziku u početku je u Beogradu izlazio vojnički list njemačke 2. armije „Der Zig” („Der Sieg” — Pobjeda). Poslije njegovog prestanka, od 21. juna do 13. jula 1941. godine, Propagandni odred „Srbija” izdavao je, na zahtjev Vojnoupravnog komandanta Srbije, list „Belgrader nahrichten” („Belgrader Nachrichten” — Beogradske vijesti). Dva dana kasnije, 15. jula, počeo je u Beogradu izlaziti „Donau cajtung” (Donau Zeitung — Podunavske novine), koji je do oslobođenja ostao glavni organ njemačkih okupacionih vlasti i u kome su često izlazili i direktivni članci.⁴⁰²

Pored još nekoliko njemačkih periodičnih publikacija, u Beogradu je u toku okupacije izlazio još izvjestan broj listova i časopisa na ruskom, bugarskom i talijanskom jeziku, tako da se ukupan broj publikacija koje su u Beogradu izlazile duže ili kraće vremena od aprila 1941. do oktobra 1944. godine cijeni na oko 55.⁴⁰³

Emisione stanice Radio-Beograda, srednjotalasna u Beogradu i kratkotalasna u Zemunu, bile su odmah na početku „otkupljene” za Njemački Rajh. Do juna mjeseca se radilo uglavnom o njemačkim emisijama i najviše su bile u pitanju muzičke emisije. Tek kasnije, izgleda u julu, počelo se sa redovnim emisijama na srpskohrvatskom jeziku. Zemunska radio stanica služila je za emisije u prekomorske zemlje i počela je sa radom u julu mjesecu. Pripremane diverzije za uništenje Beogradske radio stanice nažalost nisu uspjеле, ali je na dan donošenja odluke o pokretanju ustanka 4. jula 1941. godine bio prekinut kabl prema odašiljaču u Makišu i ova stanica bila je u trajanju od dva sata obustavila program. Pri povlačenju iz Beograda njemačke jedinice su dijelom demontirale i odvukle uredaje obiju radio stanica, a ostatak i prostorije demolirali i razorili.

Do početka ustanka nije bio obnovljen ni pozorišni život u Beogradu. Tek 11. jula 1941. godine predstavom „Figarova ženidba” otvoreno je Srpsko umetničko pozorište. Narodno pozorište je počelo rad tek u septembru. Opera i balet su obnovili rad takođe u ljetu 1941. godine, ali su okupacione vlasti imale niz teškoća sa baletom. Pošto se u Beogradu, prema njemačkoj evidenciji, nalazilo 120 glumaca sa područja čitave Jugoslavije, okupacione vlasti počele su razmišljati o formiranju putujućih pozorišta. U toku godine obnovljena su neka i osno-

⁴⁰² AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-983/2776-89.

⁴⁰³ Veljko Kuprešanin, Kulturnoprosvetna politika okupatora u Srbiji, u zborniku radova Naučnog skupa „Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945”, Istoriski arhiv Beograd, Beograd 1971, str. 232—233.

vana nova humoristička pozorišta: „Razbibriga”, Acino veselo pozorište, „Centrala za humor” i „Humoristi”.

Sudeći po onome kako su se stvari razvijale, očigledno je da je okupacionu vlast na obnovu pozorišnog i uopšte kulturnog života u Beogradu više potakao ustanak i propagandne potrebe borbe protiv njega, nego briga za kulturne potrebe grada i teške socijalne prilike u redovima glumaca. Tek u decembru 1941. godine konstatuje se da je nezaposlenost glumaca i muzičara likvidirana.

Još teže socijalne prilike vladale su 1941. godine među artistima. Njemačke okupacione vlasti sukobile su se sa pitanjem položaja Roma — Cigana, s obzirom na činjenicu da su ih naredbom vojnoupravnog komandanta Srbije od 30. maja 1941. godine⁴⁰⁴ izjednačile sa Jevrejima, naročito u zabavljačkim ansamblima. U julu su bila otvorena dva kabare: „Ruski car” i „Palas”. Za svaki ansambl ili pojedinca bilo je potrebno pribaviti posebnu dozvolu njemačke Vojnoupravne komande za grad Beograd.

U 1941. godini najuređeniju i najveću dvoranu bioskopa „Beograd” zauzelo je za svoje potrebe pozorište njemačke organizacije „Snaga kroz radost” („Kraft durch Freude”) za koje se u julskom izvještaju komandanta Propagandnog odreda „Srbija” kaže da se obrukalo jednom svojom priredbom.

Slična situacija bila je i sa likovnim umjetnostima. Prvi angažmani bili su na organizaciji i pripremanju propagandnih izložbi, među kojima je najviše reklamirana antimasonska i antikomunistička izložba u jesen 1941. godine. Sredinom 1942. godine okupaciona uprava je odobrila pripremanje i nekoliko likovnih izložbi, a štampana je, vjerovatno prije rata pripremljena, publikacija „Dvesto godina srpskog slikarstva”.⁴⁰⁵

Ni do aprilskog rata 1941. godine u Beogradu nije postojala filmska industrija i moguće je bilo govoriti samo o pojedinačnim amaterskim poduhvatima. Takav jedan amaterski film („Nevinost bez zaštite”) snimljen je i u toku okupacije, kada je reklamiran kao „prvi srpski zvučni film”.

Značajnije je, međutim, napomenuti da su sve bioskopske dvorane i predstave bile neprekidno pod kontrolom okupacionih vlasti. U njima su se redovno davali propagandni aktuelni „Nedeljni pregledi” (*Wochenschau*) i njemački filmovi uz poneki mađarski ili italijanski. Tako su se u julu 1941. godine u Beogradu prikazivala samo dva njemačka i jedan mađarski film.

Distributersko preduzeće „Avala-film” ukinuto je sa obrazloženjem da je jevrejsko, a kako preostalo (navodno neuhoodano) preduzeće „Tesla-film” nije moglo udovoljiti zahtjevima, krajem 1941. godine osnovana je filijala „Ufa-filma”, koja je u Beogradu zakupila i dvije dvorane „Beograd” i „Urania” — bioskope.⁴⁰⁶

Ukratko, kulturni život u gradu počeo se obnavljati tek kada je u zemlji buknuo ustanak i kada je okupator osjetio neophodnost da se u održavanju okupacione vlasti šire osloni na domaće kolaboracioniste.

⁴⁰⁴ Verordnungsblatt Militärbefehlshabers Serbiens — List uredaba vojnoupravnog komandanta Srbije, 31. V 1941. god.

⁴⁰⁵ Sumarni izvještaj..., AVII, NJA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

⁴⁰⁶ AVII, NJA, Mikroteka, T-77, R-983/2755-71, 2776-89 i 2875-82.

U stvari, okupacioni organi težili su samo fikciji njegove obnove. Zbog toga je težište bilo na onim djelatnostima koje su predstavljale njegovu spoljnu manifestaciju. Potrebe brojnih okupacionih trupa uslovile su snažniji razvoj zabavljačkih žanrova i manifestacija (kabarei, humoristička pozorišta, javne priredbe, artistički programi, „kuće veselja” i sl.). Za brojne okupacione i kolaboracionističke jedinice, koje su u njega dolazile iz borbi sa jedinicama NOV i POJ na osvježavanje, odnosno odmor, popunu i reorganizaciju, Beograd je trebalo po zamisli okupatora da postane zabavljački centar, gdje se živi normalnim „mirnodanskim” životom.

Potrebe ideoološke borbe protiv narodnooslobodilačkog pokreta, a onda i propovijedanja ideja nacizma, posebno prilagođenih za prilike u Srbiji, nametali su reforma i reorganizacija školstva i uopšte prosvjetnih ustanova, preocjenjivanje udžbenika i kulturnog blaga, te sve širu primjenu medija masovne komunikacije, štampe, radija (posebno ozvučavanjem prometnih ulica i trgova), organizovanje izložbi, bioskopskih predstava, zatim objavljivanjem letaka, plakata, zidnih novina itd., s ciljem psihološkog pritiska na stanovništvo okupiranog grada. Pri svemu tome budno se pazilo da sve ostane u obimu koji je bilo moguće kontrolisati i sa određenim propagandnim sadržajem koji je najčešće određivao brojni aparat okupacionog Propagandnog odreda „Srbija”.

Nezavidnom stanju kulture odgovaralo je i nezavidno stanje kulturnih ustanova u Beogradu.

Najteže je pogodjena Narodna biblioteka. Osnovana 1832. godine, Biblioteka je pred rat bila dostigla cifru od pola miliona svezaka i predstavljala je neprocjenjivu riznicu za proučavanje prošlosti sprskog naroda i Balkana uopšte. Biblioteka je uništena prvog ratnog dana, 6. aprila, u požaru izazvanom razornim i zapaljivim bombama njemačkog vazduhoplovstva iako u njenoj blizini nije bilo ni najbeznačajnijeg vojnog objekta. Nestale su zauvijek bogate zbirke rukopisnih knjiga, zbirke povelja, inkunabula, karata i crteža. Takođe su uništene kolekcije novina i časopisa, od kojih su neke neobnovljive. Od 1.300 rukopisnih knjiga i starih dokumenata spasene su samo tri. Požar je uništil i zbirku gotovo svih izdanja (preko 200 primjeraka) prvih srpskih štamparija, kao i mnoge druge raritete.⁴⁰⁷

Biblioteka grada Beograda bila je pored Narodne biblioteke jedina javna biblioteka u Beogradu u vrijeme izbijanja rata i imala je 30.000 knjiga. I ova biblioteka bila je istog dana oštećena u požaru koji je prouzrokovala njemačka zapaljiva bomba. U njenom sastavu nalazio se u to vrijeme i Arhiv grada Beograda, koji je godinu dana ranije preuzeo i arhiv Zemunskog magistrata, kao i Muzej grada Beograda čija je galerija slika sa 270 eksponata izgorela u istom požaru.⁴⁰⁸

Univerzitetska biblioteka, osnovana 1844. godine, bila je smještena u prvoj u Srbiji specijalno za biblioteku podignutoj zgradici. Biblioteka je imala preko 300.000 svezaka. Za vrijeme okupacije nije radila i u

⁴⁰⁷ J. Marjanović, Beograd..., str. 60.

⁴⁰⁸ Enciklopedija Jugoslavije, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1955, sv. 1, str. 186 i 524; sv. 6. (Zagreb 1965).

njenim prostorijama djelimično je bila smještena njemačka vojska. U tom periodu iz nje je odneseno preko 2.000 knjiga i časopisa.⁴⁰⁹

Nisu bolje prošle ni druge biblioteke pojedinih ustanova, uključujući i biblioteku Srpske akademije nauka. Naročito su stradale privatne biblioteke i interne biblioteke pojedinih ustanova koje su bile podvrgнуте čišćenju od „komunističke”, „slobodnozidarske” i druge literature. Kao i ostala evrejska imovina, zaplijenjene su i sve biblioteke Jevreja pojedinaca. Odredi Rozenbergovog štaba opljačkali su iz svih biblioteka mnoge raritete ili značajna djela.

Prema izvještaju Upravnog štaba Vojnoupravnog komandanta Jugistoka, većina od 14 beogradskih muzeja bila je u aprilskom ratu oštećena. Njemačka uprava bila je najviše zainteresovana za Muzej kneza Pavla, Muzej grada Beograda, Etnografski muzej i Preistorijsku zbirku u Vinči. Zbog toga su oni najprije ponovo otvoreni. Međutim, njihov rad je bio vremenski ograničen. Muzej kneza Pavla bio je pristupačan za publiku od 9. septembra 1941. do maja 1943. godine; Muzej grada Beograda do kraja 1943; Etnografski muzej i Zbirka u Vinči do kraja proljeća 1944. godine. Gotovo svi muzeji, među kojima su još bili otvoreni i Vojni muzej i Lovački muzej u Topčideru, imali su na svojim eksponatima i njemačke nazive, a objašnjenja su davana i na njemačkom jeziku. To, kao i fotografisanje i popisivanje već popisanih zbirki, govori o razlozima interesovanja okupacionih vlasti za ovu oblast.

U okviru Upravnog štaba Vojnoupravnog komandanta Srbije formiran je 3. jula 1941. godine referat za zaštitu umjetničkih vrijednosti. U njegovojo nadležnosti bili su, pored muzeja, galerija i svi ostali kulturnoistorijski spomenici. Njegov zadatak je, između ostalog, bio da za „njemačku nauku” u što kraćem vremenu obezbijedi potrebne podatke i omogući eventualno kasnije istraživanje. Mjere zaštite imale su za cilj angažovanje stručnjaka za njemačke istraživačke ciljeve. Ovlačenje umjetničkih vrijednosti u Njemačku, posebno pokretnih eksponata, nije bio zvaničan zadatak ove organizacije. To je po pravilu spadalo u resor specijalnog Rozenbergovog štaba, ali se zna da su se time bavile i druge ustanove i pojedinci.⁴¹⁰

Poseban interes njemačka okupaciona uprava ispoljila je za Kalemeđansku tvrđavu. Zbog toga su vršena „hitna iskopavanja”. Svi njeni objekti bili su popisani i fotografisani. Okupaciona uprava, međutim, nije se ustručavala da mnoge još sačuvane objekte u Donjem gradu žrtvuje radi izgradnje željezničke pruge. Na prostoru Donjeg (Vodenog) grada bila je 1941. godine planirana izgradnja velikog sportskog stadiona, ali se od toga kasnije odustalo.⁴¹¹

U toku ratnih dejstava lakše je oštećen njemačkim granatama Spomenik neznanom junaku na Avali, a njemački vojnici odnijeli su izlo-

⁴⁰⁹ Isto, sv. 1, str. 523.

⁴¹⁰ Da bi se jasnije sagledali ciljevi ovako zamašnog angažovanja okupacione uprave na „zaštiti” istorijskih spomenika navodimo neke njene motive iz završnog izvještaja. Tamo se kaže da su mjere zaštite i inventarisanja vršene u njemačkom interesu i da je tim radom „ispunjena praznina koja se u miru ne bi nikada mogla popuniti pošto je to bio u stanju da izvrši samo rad kojim se rukovodi iz jednog centra”, te da su „njemačkoj nauci pružene nedostajuće osnove za kasnija planska istraživanja”, AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-264/196-420.

⁴¹¹ Sumarni izvještaj..., AVII, NjA, Mikroteka, T-77, R-264/196-420.

žena odlikovanja. Za vrijeme savezničkog bombardovanja 1944. godine uništena je Galerija Joce Vujića iz Sente.⁴¹²

Arhivske ustanove u Srbiji bile su u nadležnosti Opunomoćenika komesara za zaštitu arhivske građe u okupiranim zemljama, koji je istovremeno bio referent za „zaštitu“ arhivske građe Vojnoupravnog štaba. Njegov zadatak bio je pronalaženje arhivske građe njemačkog porijekla, i njeno otpremanje u Rajh i omogućavanje da se nenjemačka arhivska građa koristi za njemačke potrebe. Poseban aparat za korišćenje vojne arhivske građe nalazio se pri Teritorijalnoj ispostavi Abvera u Beogradu, a za arhivu Ministarstva spoljnih poslova posebna grupa „Kinsberg“. Mimo ovih specijalizovanih aparata svaka pojedina služba, naročito služba bezbjednosti (Gestapo i SD), Rozenbergov aparat, kao i pojedine vojne komande, slale su arhivu svojim kanalima u Rajh. Za čitavo vrijeme okupacije vojna uprava nije uspjela da ustanovi o kojim aktima se tu radi. Prva je u Beogradu radila do decembra 1943. godine, a Kinsbergova ekipa ubrzo poslije kapitulacije vratila se u Berlin sa najznačajnijim aktima jugoslovenskog Ministarstva spoljnih poslova.⁴¹³

Najveći broj arhivskih fondova otpremljen je u Beč. Tako je iz Srpske akademije nauka uzet Dubrovački arhiv, iz Državnog arhiva arhivska građa Bosne i Hercegovine iz perioda austrougarske okupacije, arhivski fondovi Ministarstva vojske, Ministarstva spoljnih poslova, Ministarstva unutrašnjih poslova, arhivski fondovi Kraljevine Srbije iz prvog svjetskog rata i drugi. Ni poslije temeljitog pregleda i obrade Treći Rajh nije bio voljan da ove arhivske fondove vrati Srpskoj kolaboracionističkoj vlasti, iako mu je, naročito 1944. godine, bilo veoma stalo do Nedićeve afirmacije.

Planiranje, priprema i aktivnost na stvaranju centralnog arhiva njemačke nacionalne grupe u podunavskom bazenu samo indirektno potvrđuju širinu zasnovanosti planova o stvaranju podunavske njemačke pokrajine. U njenom okviru trebalo je da se nađe, između ostalih, i građa Zemunskog magistrata.

Državni arhiv (Srbije), koji je do 1941. godine bio smješten u sadašnjoj funkcionalnoj zgradbi podignutoj desetak godina ranije, bio je iseljen, a fondovi i zbirke rastureni u nekoliko drugih zgrada. Tako je dio građe smještene u zgradbi Tehničkog fakulteta oštećen bombardovanjem, a izvjestan dio građe propao je za vrijeme borbi za oslobođenje Beograda. Najveću štetu, međutim, nanijele su ekipe njemačkih stručnih arhivista, koje su u toku čitave okupacije izdvajale arhivalije interesantne za Treći Rajh i odnosile ih uglavnom u Bečki arhiv, odakle je jedan dio te građe vraćen poslije rata. Ista sudbina zadesila je i Ratni arhiv koji je obrađivala posebna grupa vojnih arhivista na čelu s majorem Regenauerom. Ona je, međutim, bila nešto efikasnija i završila je planirane poslove do kraja 1943. godine.⁴¹⁴ I njegovi fondovi su poslije rata restituiscani.

⁴¹² Enciklopedija Jugoslavije, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1958, sveska 3, str. 421.

⁴¹³ Sumarni izvještaj..., AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

⁴¹⁴ Sumarni izvještaj..., AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

POVLAŠTEN POLOŽAJ FOLKSDOJČERA I SARADNIKA OKUPATORA

Po donošenju odluka o privremenom uređenju jugoistočnog prostora, u junu 1941. godine izvršena je nova organizacija njemačke narodne grupe u Jugoslaviji. Raspuštena su stara oblasna rukovodstva i organizacija je prilagođena podjeli Jugoslavije na okupaciona područja.

Za Beograd, po odvajanju Pančeva i Zemuna u početku s neznatnim brojem pripadnika Njemačke narodne grupe i manje kolonije u većim industrijskim mjestima Srbije, obrazovan je okrug „Princ Eugen” sa sjedištem u Beogradu. On se dijelio na dva odsjeka — „Beograd-grad” (*Abschnitt Belgrad-Stadt*) i „Srbija”.

Odsjek Beograd-grad obuhvatao je četiri mjesne grupe. Svaka od njih dijelila se na manje organizacione jedinice kvartove — *Nachberšaft* — (*Nachbarschaft* — susjedstvo), sa po 80—100 porodica, i družine — *Kameradšaft* (*Kameradschaft*) sa po 10—15 porodica, čija je rejonizacija zavisila od grupisanja pripadnika njemačke narodnosti po pojedinim kvartovima.

Okružno rukovodstvo za Srbiju (*Kreissleitung „Prinz Eugen”*) bilo je smješteno u reprezentativnoj zgradi na trgu koji je u vrijeme okupacije nosio naziv Eugena Savojskog i imalo deset uprava: štabnu, administrativnu, za procjene, za propagandu i štampu, pravnu, za kulturu, za narodno zdravlje, za socijalno staranje, za privredu i zanatstvo, kao i vojni referat.

Organizacija se dijelila na: Dojče manšaft (*Deutsche Manschaft* — vojna organizacija muških odraslih članova), Dojče jugen (*Deutsche Jugend* — omladinska organizacija) i Dojče arbajtsdinst (*Deutsche Arbeitsdienst* — njemačka radna služba).⁴¹⁵

U toku trogodišnje okupacije broj pripadnika njemačke narodne grupe u Beogradu se udesetostručio i u 1944. godini iznosio je, prema podacima Organizacionog odjeljenja okružne Upravne uprave, koja je za svako lice vodila poseban karton, — 25.300. Najveći broj se doselio iz Banata, jedan dio je došao iz unutrašnjosti Srbije, a znatan broj iz Srema.

Folksdojčeri su u Beogradu bili angažovani u svim organima okupacione uprave kao tumači ili pomoćno osoblje, zatim u privrednim organizacijama kao povjerenici i u poluvojnim formacijama za zaštitu privrednih objekata, a od 1942. godine znatno masovnije i u njemačkoj policiji. Veliki broj djevojaka iz Banata i Srema bio je angažovan u svojstvu kućnih pomoćnica kod činovnika okupacione uprave ili predstavnštava i filijala njemačkih privrednih i drugih organizacija iz Rajha. Dobar dio članova njemačke narodne grupe i nije bio njemačke narodnosti, nego su u organizaciju primani na osnovu vrlo dalekih rodbinskih veza ili čak samo na osnovu ideološkog stava ili znanja jezika.

⁴¹⁵ Ch. Brücker, n. dj. str. 249, 251—253 i 256.

U rukovodstvima organizacije ili njenih ogranača bilo je angažовано više hiljada folksdojčera, od toga preko hiljadu žena. Članstvo je bilo izloženo intenzivnoj propagandi. Nacistička ideologija usađivana je svim sredstvima i na svim stepenima uzrasta. Privilegovan položaj i obećanja još unosnijih položaja davali su podsticaj bezrezervnom angažovanju folksdojčera u okupacionom aparatu, ali je bilo i časnih izuzetaka koji su odbijali i nacističku ideologiju i angažovanje u zločinima i izdaji zemlje. Takvi su, na primjer, bili Franc Giler, predratni fudbalski reprezentativac i drugi.⁴¹⁶ Njih je u Zemunu gdje je broj starosjedjelaca — pripadnika njemačke narodnosti iznosio preko 8.000 bilo znatno više. Neki od njih su bili ili su postali članovi KPJ. Devald Toma, stariji i mlađi, braća Herman i Josef Šener, Oto Burger, Franc Kanaš, Jozef Lajbenšpenger i još neki. U njemačkom naselju u Zemunu — Francstal — radila je još od prije rata i partijska čelija.⁴¹⁷

Privilegovani materijalni položaj članova njemačke narodne grupe ogledao se i u tome što su već dva dana poslije ulaska njemačkih trupa u Beograd stigli organi Uprave za socijalno staranje NSDAP (*Sonderbeauftragter des Volkswohlfahrtamts*), koji su odmah organizovali besplatnu podjelu hrane, odjeće, obuće i drugih artikala, i to iz zaplijenjenih skladišta. Ovaj vid davanja uskoro je zamijenjen suptilnijim i trajnjim rješenjima. Za pripadnike njemačke narodne grupe u Beogradu je organizovano preko 30 posebnih, obilno snabdijevnih prodavnica, za njih su otvorene posebne zdravstvene, kulturne i prosvjetne ustanove sa izuzetno povoljnim uslovima rada, ali značajniji oblici davanja bili su isplata ratne štete,⁴¹⁸ na koju su, pored građana Njemačkog Rajha, imali pravo samo oni, zatim davanje na upravu ili vlasništvo oduzetih imanja, zanatskih radnji, trgovina i fabrika, davanje u vlasništvo besplatno ili uz simboličan otkup kuća, stanova i namještaja oduzetih od Jevreja i političkih protivnika nacizma, a onda davanje monopolja i zapošljavanje na unosna mjesta. U civilnim i vojnim preduzećima Beograda bilo je zaposleno blizu 2.500 radnika i namještenika, a u ostalim službama još oko 4.200 pripadnika njemačke narodne grupe.⁴¹⁹

Položaj pripadnika njemačke narodnosti u Zemunu uglavnom je bio isti kao i u Beogradu, a mnogi od njih bili su zaposleni u aparatu okupacione uprave u Beogradu ili beogradskoj privredi. Međutim, prvih dana poslije okupacije njihov status bio je sličniji onome koji su pripadnici njemačke narodnosti imali u Banatu. Za razliku od Beograda oni su u Zemunu bili nominalni nosioci vlasti bez obzira što njihov broj nije iznosio ni trećinu ukupnog stanovništva. Pored jevrejskih privrednih organizacija i preduzeća, tamo su pod prinudnu upravu došla i sva veća imanja, industrijska preduzeća, novčani zavodi, trgovine i zadruge koje su bile vlasništvo Srba.⁴²⁰

⁴¹⁶ Boško Đ. Stanišić, Priča o Joži Gileru, Večernje novosti, Beograd, 12—22. 8. 1969. godine.

⁴¹⁷ Ž. Atanacković, Zemun..., str. 27, 61, 64—65, 75, 80, 121, 201—202, 223.

⁴¹⁸ Njen smisao se ogleda i u činjenicama da se isplaćivala prema prijavama i da je u Beogradu bilo više prijava nego njemačkih porodica. AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

⁴¹⁹ Ch. Brücker, n. dj str. 255—262 i 272; AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-264/196-420.

⁴²⁰ Ž. Atanacković, Zemun..., str. 51—58.

Poslije predaje Zemuna u „isključivu upravu” Nezavisne Države Hrvatske, 10. oktobra 1941. godine, pripadnici njemačke narodne grupe morali su dio komandnih pozicija u lokalnoj upravi prepustiti ustašama. Premda su nametnutim ugovorima i „zakonskim odredbama” pripadnici njemačke narodnosti i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bili privilegovani, njihov položaj u Zemunu bio je gotovo eksteritorijalan, što se ogledalo i u tome da su bili nosioci svih važnijih funkcija, uključujući tu predsjednika zemunske opštine, kotarskog predstojnika i velikog župana velike župe Vuka. Na toj osnovi i zbog otpora koji su domaći Nijemci u Zemunu pružali ispostavi organa vlasti Nezavisne Države Hrvatske razvili su se između njih i ustaša izvjestan antagonizam i značajne suprotnosti.⁴²¹

Vojna organizacija „Dojče manšaft” obuhvatala je sve pripadnike njemačke narodnosti od 21 do 50 godina sposobne za vojnu službu ukočliko njome nisu već bili obuhvaćeni. Već u maju 1941. godine u Beogradu je pod komandom Jozefa Maršala (*Joseph Sepp Marschall*) formiran Odred Dojče manšaft Jug (*Hauptabteilung DM Süd*) sa četiri bataljona, odnosno odreda (*Abteilung*) i 1.800 ljudi. Ovdje su bili uključeni i obveznici iz Zemuna. Obuka je trebalo da traje 10 mjeseci i održavana je po nekoliko časova sedmično, a pripadnici Dojče manšafta vršili su povremeno i na smjenu policijske dužnosti, kao, na primjer, patroliranje, stražarenje i slično ili su u tim poslovima ojačavali njemačke policijske organe.⁴²²

Poslije izdvajanja Zemuna, tamošnja organizacija Dojče manšafta uključena je u istočno-sremski okrug, (*Kreisleitung Ostsyrmien*) sa sjedištem u Staroj Pazovi, a dio obveznika povezan je u Ajnsacštafel (*Einsatzstaffel*) jedinice.⁴²³ Mobilizacija pripadnika njemačke narodnosti u Beogradu za njemačku vojsku, tačnije za 7. SS diviziju „Princ Eugen”, počela je 1. marta 1942. godine. Pošto su se svi pripadnici Dojče manšafta u Beogradu dobrovoljno javili u vojsku, to je dovelo do zastoja u radu DM, ali je uskoro naređena njegova obnova. Od tada se njegova jačina održavala na nekoliko stotina pripadnika, koji su sačinjavali 6. bataljon DM u okupiranoj Srbiji, pošto je prvih 5 bilo u Banatu. Nezavisno od toga pripadnici njemačke narodnosti uključivani su takođe i u druge jedinice Vermhata, a naročito SS-a i policije.⁴²⁴

Saradnici okupatora, posebno pripadnici oružanih formacija ili nosioci upravnih funkcija, uzimani su na posebno snabdjevanje, koje je bilo redovnije i predstavljalo značajan mamac za nezaposlene i one koji su morali izdržavati nezbrinute porodice.⁴²⁵

⁴²¹ Ž. Atanacković, Zemun..., str. 56—60.

⁴²² Ch. Brücker, n. dj. str. 272—276.

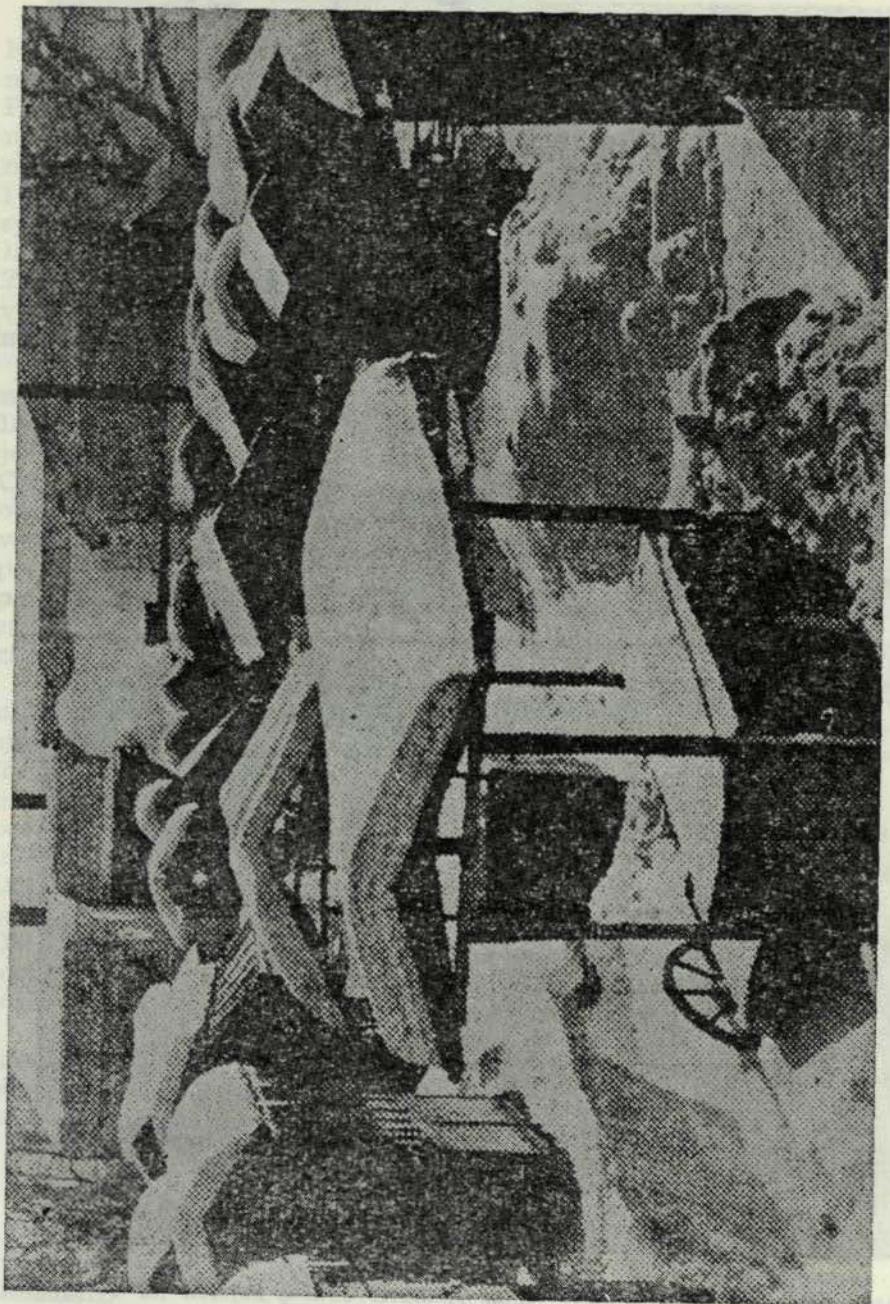
⁴²³ Vojna formacija Njemačke narodne grupe u NDH, po organizaciji i statusu potpuno izjednačena sa SS-formacijama (Waffen-SS).

⁴²⁴ Ch. Brücker, n. dj. str. 272—276.

⁴²⁵ J. Marjanović, Beograd..., str. 209.

Odmazda okupatora — Krojački radnik Janković Jovan, obješen na Terazijama
17. avgusta 1941. godine

U teškim danima okupacije — Prazna i zavejana Beogradska pijaca

NAJMAČKE DEZINE GRADA: PROPOSHEDNO PRED USTANAK

Delenje novca Japana PETI DIO
IZMJENE POD UTICAJEM USTANKA

Slavko je Hitler odustao o napadu na Sovjetski Savez dobio je 1939. godinu¹⁰ i takođe planov o tome je uveliko i poboljšao, ali predviđenih petočetvrtina na Jutjorskom ravnju se gomilalo da će u svim mogućim razmjerama učestvovati mala i srednja domaćinstva, da će se organizovati komite načelnika za ciljeve i poslovne u oblasti i Beogradu i Novom Sadu. Međutim nisu komitete obnovljeni i one koje su u Antidežantskoj vlasti organizovane i despotično upravljane, bilo su organizovani po potrebi u tom planu.

Na desetdnevni dan napada na SSSR antidežantski predstavlji, kroz njihove ideologije poljoprivredne moći, su bili upoznati i samo članovi vojske. Na blizine moguće napadlje, uvek se potrebno dobrobiti sa svim pojedincima uključujući i u julu 1941. Beograd počinuti je pravac svih u mogućoj prethodnosti, potiskujući život.

Dva mjeseca da Tito Stigaj nije mogao biti kontaktovan, oblikovan načela i prava obveznika, da mu se daju i zadržavajući u formi, ali ostičući vlast, a tada se učinjavaju srušavajući snage na području drugog fronta. Uspoređujući Njemačku u velikoj jediničnoj vojsci sačinjenoj kao dio je SSSR, bez sumnje je bila teška misija. On pogotovo željeo da o odnosu komunističke partije Jugoslovenske pravne i političke luke sa očima osmara u držanju mnogih evropskih konzervativnih partija prema sovjetsko-srpskim politikama.

¹⁰ Der Führer und Oberste Befehlshaber der Wehrmacht ordneten am 22.06.1939 einen Angriff auf den Sowjetischen Sozialistischen Föderativen Sowjetrepublik an. Wissenswert ist jedoch, dass die Russische Armee schon im Januar 1939 – Kremnitschen 1939–1941, Berlino und Berlin, Februar am 1.02.1939.

¹¹ "U ovu i tvoju vlasti učinjenoj uvereno vratimoš — Temu vratim
te je učinjeno da se učinjenoj uvereno vratimoš uvereno vratimoš". Zvezda
Slobode, Vratale 1941. godine, pozvanih na 1.06.1940. godine, str. 28.

23. GLAVA

NJEMAČKE OCJENE STANJA NEPOSREDNO PRED USTANAK

Ustanak naroda Jugoslavije poremetio je planove njemačkog okupatora o mirnoj eksploataciji prirodnih bogatstava naše zemlje, korišćenje njenih saobraćajnica za manevar jedinica Vermahta u njegovom prodiranju na Bliski istok, odnosno držanje njene teritorije manjim snagama u cilju obezbjeđenja desnog boka pri prodoru u prostranstva Sovjetskog Saveza.

Kako je Hitler odluku o napadu na Sovjetski Savez donio još 1940. godine⁴²⁶ i kako su planovi o tome, a uveliko i pripreme, bili razrađeni još prije napada na Jugoslaviju, sasvim je razumljivo da je u svim njegovim potezima u toku aprilskog rata i podjele Jugoslavije, pa i u organizaciji okupacione uprave u cijelini i posebno u Srbiji i Beogradu taj faktor bio prisutan. Njemačke više komande, uključujući i one koje su u Jugoslaviji vršile organizaciju okupacione uprave, bile su upoznate sa postojanjem tog plana.

Sa činjenicom da napad na SSSR neposredno predstoji, iz razloga ideološke pripreme mogli su biti upoznati i sami njemački vojnici, što bi se moglo zaključiti, ako se podaci o tome da se na pojedinim tenkovima koji su u junu kroz Beograd prolazili u pravcu sjevera moglo pročitati „Nach Moskau”, pokažu tačnim.⁴²⁷

Ovo znači da Treći Rajh nije mogao biti iznenađen odnosom naroda prema okupaciji ako mu se ukaže i najminimalnija šansa na oslobođenje, a takvo angažovanje njemačkih snaga na jednom drugom frontu i stupanje Njemačke u rat protiv jedne tako velike zemlje kao što je SSSR, bez sumnje je bila takva šansa. On nije imao iluzija ni o odnosu Komunističke partije Jugoslavije prema okupaciji, iako su one imale osnova u držanju mnogih evropskih komunističkih partija prema sovjetsko-njemačkom paktu.

⁴²⁶ Der Führer und Oberste Befehlshaber der Vermacht, OKW/FüSt. Abt. L (Z), Nr. 33408/40. g. K. „Cheis. F. H. Qu, den 18. 12. 40, Weisung Nr. 21. „Fall Barbarossa“; W. Hubatsch, Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945, Bernard und Graefe, Frankfurt am Main 1962, str. 84—88.

⁴²⁷ U vezi s tim u svojim sjećanjima Svetozar Vukmanović — Tempo tvrdi da je bilo obaveštenja da su njemački vojnici govorili „Idemo na istok“. Živomir Stanković, Vruće leto 1941. godine, Komunist od 26. juna 1969. godine, str. 26.

Okupacione vlasti u Jugoslaviji bile su brojnim primjerima upozorene na djelatnost Komunističke partije oko koje su se okupljali i ostali progresivni i patriotski elementi. Njima su dolazili do ruku proglaši partijskih rukovodstava. Organi bezbjednosti registrovali su brojne slučajeve sabotažne i diverzantske aktivnosti, nestajanja naoružanja i municije iz vojnih skladišta. Okupatoru su padali u ruke pojedini komunisti i čitavi komiteti. Zapažena je sve izrazitija građanska neposlušnost u smislu kršenja okupacionih naredbi, izbjegavanja nametnutih obaveza i čak javnog izražavanja prezira prema okupatorskim oficirima i vojnicima,⁴²⁸ a ni brojni slučajevi oružanog otpora nisu se mogli objasniti samo odbranom od okupatorskog i kolaboracionističkog, naročito usataškog terora u zemlji. Tako su 24. maja Beograđani objavom okupacionih vlasti u „Novom vremenu“ upozorenici da se pripadnici Vermahta sve češće žale kako im veliki dio stanovništva ne ukazuje „dužnu pažnju i poštovanje“ i da u pješačkom saobraćaju „ne pokazuje nimalo sklonosti da se ukloni, nego često na drzak način preprečava put“. Antiokupatorsko raspoloženje u Beogradu eruptivno je izbilo na vidjelo 22. juna 1941. godine i po mišljenju upravnika grada Beograda D. Jovanovića „bilo je skoro isto onakvo kao 27. marta 1941“. Gestapo je to ocijenio konstatacijom da je „stanovništvo, naročito u Beogradu, daleko preko polovine naklonjeno Sovjetima“.⁴²⁹

Okupator se, dakle, nadao izbijanju ozbiljnijih nemira, ali je očekivao da će ih svesti i održavati na nivou sabotažne i diverzantske aktivnosti. „Zavjerenički krugovi“ iz martovskih dana uglavnom su bili u izbjeglištvu, van dohvata njemačke policije. Izostanak gonjenja preostalih, po našem mišljenju, može se dovesti u vezu kako sa uspostavljanjem kontakata sa četnicima (Pećanca i Mihajlovića), tako i sa pokušajima postizanja kompromisa s Velikom Britanijom nakon odustajanja od plana „Ze lewe“ (Seelöwe — morski lav), pa se rad Komisije za istraživanje odgovornosti stupanja, odnosno uvlačenja Jugoslavije u rat, na čijem čelu su se nalazili posebni opunomoćenik Glavne uprave bezbjednosti Trećeg Rajha dr Buse i Aćimovićev zamjenik komesara unutrašnjih poslova bivši pukovnik Tanasije Dinić, više sveo na prikupljanje dokaza o eventualnoj odgovornosti SSSR-a za martovski puč. Operativna grupa njemačke policije i službe bezbjednosti za Jugoslaviju uglavnom je vrlo brzo pronašla i pohapsila dostupne političke protivnike Trećeg Rajha sa specijalnog spiska, odnosno knjige potjernica Glavne uprave bezbjednosti za Jugoslaviju. Izuzetak su bili, prije svega, funkcioniери Komunističke partije Jugoslavije, za koje u knjizi mahom nije bilo potpunih generalija, ni podataka o mjestu stanovanja.⁴³⁰ U kontaktu sa četničkim rukovodstvom okupator je bio upoznat da mu s te strane ne prijeti ozbiljnija opasnost.

⁴²⁸ Upozorenje Okružne vojnopopravne komande Beograda od maja 1941. Vidi faksimil na str. 145. Zbornik..., tom 1 knjiga 2, dok. br. 90.

⁴²⁹ Bilten (u vezi s napadom na SSSR) br. 4, IV uprave RSHA od 25. III 1941. godine, AVII, Mikroteka, Vašington, T-175, R-233/1368-72.

⁴³⁰ Neki od njih, kao, na primjer, Josip Broz Tito, bili su navedeni i više puta, ali pod pseudonimima i bez stvarnih oznaka identiteta.

An die Bevölkerung Belgrads.

Seitens der deutschen Wehrmacht häufen sich die Klagen, dass die Zivilbevölkerung im Verkehr mit deutschen Offizieren und Soldaten, die ihnen zukommende Achtung und Ehrerbietung nicht erweist. Insbesondere zeigt sich immer mehr, dass ein grosser Teil der Bevölkerung im Passantenverkehr keinerlei Anstalten macht auszuweichen, sondern oft in frecher Weise den Weg versperrt.

Die Kreiskommandantur macht die Bevölkerung darauf aufmerksam, dass künftig hin gegen Verstösse obiger Art mit aller Strenge vorgegangen wird.

Belgrad, im Mai 1941.

Kreiskommandantur

Становништву Београда

Од стране немачке оружане силе све чешће су жалбе да цивилно становништво у односу са немачким официрима и војницима не показује њима дужну пажњу и поштовање. Нарочито се све више примећује да један велики део становништва у пешачком саобраћају не показује нимало склоности да се уклони него често на дрзак начин препречава пут.

Крајскомандантура упозорава становништво да ће се у будуће против иступа ове врсте поступити са свом строгошћу

Београд маја 1941 г.

Крајскомандантура

Faksimil. Upozorenja Krajskomandanture stanovništvu Beograda, objavljenog u „Novom vremenu“ od 24. maja 1941. godine.

Komandant svih četničkih odreda vojvoda Kosta Milovanović — Pećanac, od ranije povezan s njemačkom obavještajnom službom, izdao je, na primjer, i poznatu vidovdansku naredbu kojom je pod prijetnjom smrću zabranio svaku sabotažu, diverziju ili svaki izgred protiv njemačkih okupacionih snaga. Okupator je preko Aćimovića i Dragog Jovanovića dobio precizna obavještenja o razmjerama snage i suštinskim zadacima „ostataka vojske Kraljevine Jugoslavije“, odnosno grupice ofi-

cira Draže Mihailovića na Ravnoj Gori, koji su kao pripadnici vojnih četničkih odreda osporavali potčinjenost svih četničkih odreda Pećančevom Gorskom štabu smatrajući ih „civilnim” četnicima, shodno njihovom statusu do 6. aprila 1941. godine.

Organizacija KPJ u Beogradu, vidjeli smo, bila je do 6. aprila 1941. godine vrlo brojna i veoma dobro organizovana. Aprilski rat je donio velik odliv kadrova u unutrašnjost zemlje. Mjere koje je preduzeo novoformirani ratni Mesni komitet KPJ ubrzo su nadoknadle odlazak oko tri stotine komunista iz Beograda. Partijska organizacija (sedam rejonskih komiteta sa po 5 do 15 celija i ukupno oko 500 članova KPJ i 1.500 članova SKOJ-a) uspješno se prilagodila novostvorenoj situaciji. Grozničavo radeći na podizanju morala, otvarajući perspektiva i vršenju priprema za otpor okupatoru, obezbjeđivala je istovremeno povoljne uslove za rad ne samo Pokrajinskom komitetu nego i Centralnom komitetu Partije čije je sjedište u maju ovamo premješteno iz Zagreba.

Okupacione vlasti ipak nisu uspjеле da o tome stvore ni približnu sliku

24. GLAVA

NEUSPJEH MASOVNE RACIJE NA KOMUNISTE

Za udar protiv Komunističke partije Jugoslavije, koja se u ilegalnim uslovima u borbi protiv policijskog aparata Kraljevine Jugoslavije pokazala vrlo žilava, okupatorovoj policiji trebalo je prikupiti i upotpuniti mahom rasturene policijske kartoteke i svoje evidencije dopuniti obnavljanjem policijskog aparata stare Jugoslavije.⁴³¹ Uopšte, morala je bolje upoznati prilike u zemlji. To se uprkos razgranatim obavještajnim mrežama i takozvane „totalne špijunaže” za zavojevača pokazalo kao veoma teško. S druge strane, Trećem Rajhu je taj udar trebalo sinhronizovati sa dva sudbonosna poduhvata — „Internacionala” i „Barbarosa”, poslije odlaganja zbog dvadeset sedmomartovskih događaja planiranih za 22. juni 1941. godine.

Opšte je poznato da se pod šifrom plana „Barbarosa” krio napad na Sovjetski Savez, ali mnogo manje da je sa tim trebalo širom čitave porobljene Evrope istovremeno izvesti poduhvat pod šifrom „Internacionala”. U njegovom okviru trebalo je temeljito pripremanim jednovremenim prepadom, pod obrazloženjem da se vrši likvidacija svjetske komunističke revolucije,⁴³² pohapsiti sve policiji poznate komuniste i otpremiti ih u koncentracione logore. U slučaju „Barbarosa” faktor iznenadenja je imao prvorazredan značaj pa se preuranjenom masovnom akcijom protiv komunista bilo koje okupirane zemlje nije smjeo kompromitovati početak ove dvije sinhronizovane akcije. Stoga je Gestapo,

⁴³¹ Vidi šire kod J. Marjanovića, Beograd..., str. 96.

⁴³² Direktiva IV uprave Glavne uprave bezbjednosti Trećeg Rajha za suzbijanje komunističkog pokreta br. 1157/41 od 18. VI 1941. godine.

uz pomoć Specijalne policije, preduzeo sve, uključujući pripremu spiskova i koncentracionog logora, da na šifru iz Berlina „Internacionala” pohapsi beogradske komuniste. Na spiskovima španskih boraca i komunista našlo se više stotina imena. Znatan dio već se tada nije nalazio u Beogradu, a mnogi sa spiska, u stvari, i nisu bili članovi Komunističke partije.

Okupatora je, međutim, iznenadila Komunistička partija Jugoslavije, i to ne samo po svojoj moralnoj snazi i utjecaju u narodu, nego i brojnoj snazi. Prije svega iznenadio ga je obim izvršenih priprema za ustanak — priprema izvršenih upravo u periodu koji su neki u godinama poslije rata uporno pokušavali predstaviti kao „mirno proljeće”.

Milerova direktiva od 18. juna stigla je teleprinterom u Beograd isti dan. Odmah je održana završna konferencija za pripremu preventivnog hapšenja komunista i učesnika španskog građanskog rata, tako da je sve bilo spremno. Kada je iz Berlina 22. juna stiglo izvršno naređenje (pod šifrom „Internacionala”) na osnovu koga su odmah dati konkretni zadaci, Turnerov zahtjev Aćimoviću glasi:

„Na osnovu posljednjih ratnih događaja, molim da se odmah izvrše, prema ranijem sporazumu s vama, hapšenja svih vodećih komunista i da se naredi šefu policije u Beogradu da još noćas izvrši hapšenje njemu poznatih komunista grada Beograda. Ove osobe treba zatvoriti u Adi Ciganliji. Docnije, treba kako ove, tako i ostale u zemlji uhapšene zločinačke elemente i komuniste sprovesti u koncentracioni logor, koji vi prema naređenju ima da organizujete. Istovremeno postarajte se da se još tokom ove noći pohapse svi borci crvene Španije.

• Sem toga, molim da se šefu policije odmah naredi ovo:

1. Policija ima da uvede pooštrenu uličnu službu. Kao što je ranije naređeno, ima se odmah organizovati i noćna policijska služba.

2. Šef policije treba da izda potrebna uputstva za naročito čuvanje javnih zgrada, mostova i ostalih važnih postrojenja...”⁴³³

Zahvaljujući uhodanoj i pod okupacijom znatno pooštrenoj praksi konspiracije i obezbjedenja, te konkretnom obavještenju načelnika kartoteke specijalne policije Janka Jankovića, kojim drugovima prijeti opasnost hapšenja, najveći broj komunista u Beogradu je izbjegao hapšenje. Tome, a ne „zakašnjenju naređenja za hapšenje”, ima se zahvaliti što je gotovo stotinu beogradskih komunista sačuvano od hapšenja. Iz prethodnog izlaganja vidjeli smo da je akcija izvedena tačno po planu, a spiskovi za hapšenje izrađeni ranije. Racija je počela noću 23/24. juna⁴³⁴ i trajala do kraja mjeseca.⁴³⁵ Hapšenja su zajednički izveli beogradski operativni odred njemačke policije i služba bezbjednosti, Specijalna policija Uprave grada Beograda i 20. grupa njemačke tajne vojne policije uz pomoć njemačke vojne policije (feldžandarmerija) i „srpske” žandarmerije, s tim

⁴³³ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/751, objavljeno u Zborniku..., tom 1, knjiga 1, str. 341—342.

⁴³⁴ Izvještaj M. Aćimovića Turneru od 1. jula 1941. godine, AVII, NjA, k. 19, br. reg. 37/1.

⁴³⁵ Naređenje za hapšenje izdao je šef Upravnog štaba Srbije, H. Turner 22. VI 1941. godine. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/751, objavljeno u Zborniku..., tom 1, knj. 1, dok. 108.

što je i Specijalna policija morala odvojiti dio snaga za ekipe koje će vršiti hapšenja u unutrašnjosti zemlje.

Prve noći, prema izvještaju Gestapo-a, u Beogradu je uhapšeno „49 komunista, a među njima 11 poštanskih i 2 policijska službenika“.⁴³⁶

Iako je u svom izvještaju o akciji hapšenja komunista i španskih boraca od 1. jula 1941. godine morao konstatovati „da je dobra polovina od celokupnog broja eksponiranih komunista“ već 27. juna pobegla iz Beograda i sklonila se u šume i sela, Milan Aćimović je uvjeravao Upravni štab da je Komunistička partija ovim obezglavljenja i da nije sposobna za neku veću akciju.⁴³⁷

Akcijom hapšenja bio je zadovoljan i šef Operativne grupe odreda njemačke policije i službe bezbjednosti dr. Fuks, naglasivši pri tom da je čitavu akciju u Srbiji vodio Beogradski odred, koncentrišući se na hapšenje glavnih⁴³⁸ funkcionera i da je „sadejstvo Specijalne policije i Tajne vojne policije, odnosno Abvera, bilo izuzetno dobro i uspješno“.⁴³⁹

Ističući da je u akciji uhapšeno ukupno 713 komunista među kojima znatan broj španskih boraca, Fuks precizira da je u Beogradu ukupno uhapšen 161 čovjek, i to: Beogradsko operativni odred njemačke policije i službe bezbjednosti 15, 20. grupa njemačke tajne vojne policije 72 i Specijalna policija Uprave grada Beograda 74.⁴⁴⁰

Ne prestajući da nemire pripisuje prije svega komunistima, uprkos kategoričkoj ocjeni Gestapo-a o naklonosti preko polovine beogradskog stanovništva Sovjetima (izrečena na osnovu manifestovanog raspoloženja 22. juna) okupacione vlasti u Beogradu su zbog toga tokom jula znatan broj diverzija pripisivale Jevrejima.⁴⁴¹

25. GLAVA

POČETNA TAKTIKA SAVLADAVANJA USTANKA

Na savjetovanju najodgovornijih okupacionih ustanova i komandi, održanom u Beogradu 22. juna 1941. godine, zaključeno je da se mora računati s komunističkim nemirima u Srbiji i dogovoren je da se preduzmu mjere opreza. Za mir i bezbjednost u zemlji učinjene su odgovornim kolaboracionističke vlasti i u tu svrhu izdat je nov kontigent pušaka,

⁴³⁶ Bilten (u vezi s napadom na SSSR) br. 4, IV uprave RSHA od 25. 6. 1941. godine, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-175, R-233/1368-72.

⁴³⁷ Miloš Krstić, Osvrt na politiku saradnika okupatora Milana Aćimovića i Mihala Nedića, Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945, Istoriski arhiv Beograda, Beograd 1971, str. 118.

⁴³⁸ Vjerovatno je mislio na pretpostavljene članove Mjesnog i Pokrajinskog komiteta KPJ za Beograd i Srbiju, pošto je postojalo uvjerenje da Centralni komitet KPJ u to vrijeme djeluje iz Bugarske.

⁴³⁹ Ratni dnevnik vojnoupravnog komandanta Srbije, zabilješke br. 41 od 3. jula 1941. godine; AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/117-234.

⁴⁴⁰ Ratni dnevnik vojnoupravnog komandanta Srbije, zabilješka br. 41 od 3. jula 1941. godine, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/117-234.

⁴⁴¹ Vidi izvještaje objavljene u Zborniku dokumenata NOR-a, tom 1, knj. 1, dok. 111, 113, 115 i 117, knj. 2, dok. 93, 97, 105 i 106.

od čega Upravi grada Beograda 300 pušaka sa po 50 metaka. Pored pomenute akcije hapšenja, preduzet je nadzor nad mostovima, javnim zgradama, bankama i važnijim postrojenjima, a u propagandne svrhe naređeni su pokreti tenkovskih i motorizovanih jedinica. Uz to je u Beograd iz Soluna premještena 1. četa 501. bataljona vojne policije i potčinjena 599. oblasnoj vojnoupravnoj komandi.⁴⁴²

Povoljna ocjena akcije hapšenja komunista i španskih boraca u Beogradu i spektakularni početni uspjesi Vermahta na sovjetskom ratištu omogućavali su organima okupacione uprave da se nadaju kako će preduzetim mjerama situaciju u Beogradu i Srbiji održati u rukama.

Nasuprot tome partijska rukovodstva i organizacija u Beogradu, uprkos osjetnim gubicima pretrpljenim u raciji, ubrzali su završne pripreme. U toku same racije 27. juna u Beogradu je obrazovan Glavni štab NOP odreda Jugoslavije, a neposredno poslije nje 4. jula, održan je sastanak Politbiroa CK KPJ na kome je donesena odluka o početku oružane borbe, o ustanku.

Samo prekaljena, izvanredno moralno jaka i čvrsta organizacija, kakva je bila Komunistička partija Jugoslavije, mogla je samo u toku 15 dana u jednom gradu, gdje su obavljane pripreme ustanka za čitavu zemlju, podnijeti gubitak od bezmalo 200 aktivista. Naime, od početka operacije „Internacionala“ 22. juna do početka ustanka naroda i narodnosti Srbije 7. jula 1941. godine u Beogradu je uhapšeno bar 193 čovjeka (161 od 22—30. VI i 32. 5. VII).

Policija nije mogla imati sigurnu evidenciju članstva Partije, ali je tu evidenciju ostvarivala na osnovu višegodišnjeg registrovanja aktivnosti. Do stvarnih članova KPJ rijetko su dopirali i ona i Gestapo. Međutim i to su, bez sumnje, bili Komunističkoj partiji bliski ljudi, istaknutiji članovi SKOJ-a, kandidati KPJ, španski borci koji nisu bili članovi KPJ, dakle, ipak aktivisti.

Odliv članova KPJ iz Beograda u ovom periodu u cilju priprema ustanka bio je znatno veći od gubitka u raciji pa ipak je partijska organizacija Beograda našla dovoljno snage da svoje redove popunjava novim članovima. Istog dana kada je u Botićevoj sokačetu na Dedinju 4. jula donesena odluka o početku ustanka, i ona je krenula u akcije, koje su se otada postepeno sve više množile na ulicama Beograda, ne samo noću nego i danju. Ljeto 1941. godine u Beogradu je s pravom nazvano vrućim. Beograd je u pogledu angažovanosti na početku ustanka služio kao primjer ostalim gradovima porobljene Jugoslavije i Evrope. Naime, 4. jula 1941. u 18 sati presječen je kabl prema radio predajniku u Makišu, čime je više od dva sata prekinuto emitovanje programa Radio Beograda,⁴⁴³ što je vidno obilježilo početak tog vrućeg ljeta u Beogradu. Već sutradan je u Beogradu izvršeno prvo preventivno strijeljanje komunista.⁴⁴⁴ „Strijeljano je 13 funkcionera komunističkog pokreta zbog pripremanja

⁴⁴² Ratni dnevnik vojnoupravnog komandanta Srbije, zabilješka 22. juna 1941, njegovo naređenje potčinjenim vojnoupravnim komandama u vezi s tim. AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/117-234 i 494.

⁴⁴³ AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-425/3115.

⁴⁴⁴ To, međutim, nisu bila prva strijeljanja ni u Beogradu ni u Srbiji. Za prva dva i po mjeseca okupacije u Srbiji je strijeljano više stotina ljudi, među njima i neki komunisti.

akcija nasilja i sabotaže”⁴⁴⁵ i po završenim pripremama otvoren je zloglasni koncentracioni logor „Banjica”. Počev od 7. jula na beogradskim ulicama stalno se izvode razne akcije, paljenje okupatorskih novina, paljenje kamiona i garaža, sjećanje kablova, atentati na pojedine okupatorske i kolaboracionističke funkcionere i tako dalje i tako dalje.⁴⁴⁶ Osmog jula strijeljano je novih 10 „komunista” i 3 Jevreja,⁴⁴⁷ a devetog je Banjički logor primio prve zatvorenike.

Okupacione vlasti su postepeno shvatale smisao prvih akcija koje su se sve brže množile. Očekujući na osnovu uočenih nemira i brojnih glasina da će ustank početi 14. jula 1941. godine, u Beogradu je 11. i 12. jula održano drugo savjetovanje najodgovornijih okupacionih ustanova (Komandni štab, Upravni štab, AST — Beograd, Operativna grupa policije i službe bezbjednosti i dr.).

U toku i poslije savjetovanja poduzet je niz mjera, ali na njemu se još ne govori o ustanku. Hitno je pristupljeno naoružavanju kolaboracionističke žandarmerije i u tu svrhu preko Feldkomandanture za Beograd izdato 500 pušaka, a 23. jula još 400 i 4 puškomitrailjeza sa 1.200 šljemova i 100 ručnih bombi. Prispjeli 64. policijski bataljon iz Esena (*Essen*) je motorizovan, a i njemačkim komandama i ustanovama u Beogradu izdato je dopunsko pješadijsko naoružanje.

Težište je još uvijek bilo na upravnim mjerama. Tako je njemački vojnoupravni komandant Šreder izdao Naredbu o pooštrenju kazni kojom se za najsitnije prekršaje predviđala smrtna kazna. Uz to se ista kazna mogla primjeniti i za pokušaj, kao i retroaktivno.

Član 1. te Naredbe glasi:

„Smrću ili robijom ne ispod 3 godine biće kažnen, ko namerno:

1) za rat važne zalihe ili postrojenja svake vrste, naročito plinska, vodena i električna postrojenja, brane, željeznička, telegrafska, telefonska i svetlosna postrojenja ukloni ili ošteti;

2) pomaže na zauzetoj teritoriji vojna lica koja nisu nemačka;

3) na štetu nemačke vojne sile ili Rajha prenosi vesti licima ili vlastima izvan zauzete teritorije;

4) pripeđuje protivnemačke skupove ili na njima učestvuje;

5) u nameri da škodi interesima nemačke vojne sile ili Rajha obustavlja posao; odvraća radnike ili druge poziva da prestanu sa radom ili da ga napuste”.⁴⁴⁸

Ona pokazuje da je okupaciona uprava već bila sasvim ozbiljno shvatila manifestovano vrenje u zemlji, a to potvrđuje i govor preko radija koji je 13. jula 1941. godine održao predsjednik komesarske vlade Milán Aćimović. Međutim, tek sa 23. julom možemo sa sigurnošću reći da je okupaciona uprava u Srbiji (i Beogradu) shvatila da se konačno

⁴⁴⁵ Dnevni izvještaj njemačkog Komandanta Jugoistoka za 6. VII 1941, Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. 110.

⁴⁴⁶ Ratni dnevnik vojnoupravnog komandanta Srbije i zabilješke misli, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/117-234 i R-251/407-476.

⁴⁴⁷ Dnevni izvještaj istog komandanta za 8. VII 1941, Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. 111.

⁴⁴⁸ Objavljena u „Obnovi” od 17. VII 1941, Zbornik..., tom I, knj. 2, dok. 94.

suočila sa „oružanim ustankom”. O tome svjedoči kako intonacija dodatašnjih izvještaja, među kojima, na primjer, polumjesečni izvještaj vojnoupravnog komandanta Beograda Kajzenberga od 14. jula 1941. godine,⁴⁴⁹ tako i mjere koje se počev od ovog dana masovnije primjenjuju.

Tih dana (22. i 23. VII 1941) u vezi s nastalom situacijom u Jugoslaviji u Beogradu je prvi put u inspekciji boravio general-feldmaršal List,⁴⁵⁰ komandant 12. armije i novonaimenovani Komandant oružanih snaga na Jugoistoku (*Wermachtsbefehlhaber Südost*) kome je u tom svojstvu od juna 1941. godine, pored trupa vojnog obezbjeđenja, bila potčinjena i njemačka vojna uprava u Srbiji.⁴⁵¹

Na kraju trodnevne inspekcije raznih ustanova u Beogradu održano je 23. VII savjetovanje na kome je rezimirana cijelokupna situacija. Uprkos kolebanju oko karaktera ustanka (sam List je, na primjer, insistirao na nacionalnom karakteru), prihvaćena je ocjena Upravnog štaba da je „otpoeo pravi komunistički ustank”, jer ni okupaciona uprava, a ni kolaboracionisti nisu mogli još da prihvate činjenicu da bi oružani ustank, kome se na čelu nalazi Komunistička partija, mogao biti narodnooslobodilački.

Preuzimajući procjenu kolaboracionističke vlade, okupaciona uprava cijeni da ukupan broj partizana, zajedno sa svim ilegalnim grupama, iznosi 30.000 ljudi, ali s obzirom na njihovu nedovoljnu obučenost i pokazanu neefikasnost, ne preporučuje upotrebu njemačkih trupa. Insistira se na policijskim mjerama i jačanju „srpske” žandarmerije i kolaboracionističkog aparata uopšte. Za razliku od ranijih pretpostavki, sada se insistira na tome da se rukovodstvo ustanka nalazi u Crnoj Gori.⁴⁵²

Uprkos prisutnim sumnjama u odanost i korektnost kolaboracionističkog aparata i podršku ili bar uzdržavanje četnika, List je uz to naredio da se obustavi planirana akcija hapšenja „profesionalnih vojnika i nemirnih elemenata” i njihovog prebacivanja u zarobljeničke logore.⁴⁵³

Na osnovu ovih procjena izdato je i opšte naređenje za obezbjeđenje od unutrašnjih nemira i pripremu za odbranu na teritoriji Srbije.⁴⁵⁴ Ono je za obezbjeđenje Beograda činilo odgovornim komandanta grada, koji je sa komandantom Stražarskog puka trebalo da razradi potrebne planove. Sve raspoložive snage u Beogradu stavljuju se pod komandu Stražarskog puka čim bude izdato naređenje za upotrebu trupa. U međuvremenu se

⁴⁴⁹ Kajzenbergov polumjesečni izvještaj od 14. VII 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/575-76.

⁴⁵⁰ Wilhelm List, Generalfeldmarschal, u Jugoslaviji bio u svojstvu komandanta 12. armije u aprilskom ratu, a od 9. juna 1941. u svojstvu komandanta Njemačkih oružanih snaga na Balkanu (*Wehrmachtsbefehlhaber Südost*). U jesen 1941. zbog bolesti povučen u Njemačku, odakle se više nije vratio. Za ratne zločine počinjene za to vrijeme kao prvooptuženi na procesu talacoubicama pred Petim američkim vojnim sudom u Nürnbergu osuden je 19. februara 1948. na doživotnu robiju. M. Zöler i K. Leszczynski, Fall 7, str. 176.

⁴⁵¹ Der Führer und Oberste Befehlshaber der Wehrmacht, Weisung No. 31, F. H. Qu den 9. 6. 41, W. Hubatsch, Hitlersweisungen..., str. 122—126.

⁴⁵² Izvještaj Upravnog štaba o političkoj situaciji u Srbiji, od 23. VII 1941. god. AVII, NjA, Mikroteka, London, R-6/992-97.

⁴⁵³ Ratni dnevnik vojnoupravnog komandanta Srbije, zabilješka za 23. juli 1941., AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-251/407-476.

⁴⁵⁴ Naredenje Komandnog štaba VUKS br. 77/41, od 27. VII 1941, o obezbjeđenju od unutrašnjih nemira. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/584-87.

insistiralo na policijskim mjerama, kontroli stanovništva i obaveznom prijavljivanju boravka. U tom okviru u Beogradu je počev od kraja jula izvedeno više policijskih racija. One su sprovodene uglavnom noću i obuhvatale su znatne dijelove grada, a ponekad i čitav jedan kvart. Zahtjevale su angažovanje velikih snaga, često i više od bataljona. Obično bi njemačka vojna policija ili policija poretka obrazovala spoljni obruč u cilju izolacije određenog kvarta, kao poseban udarni odred za slučaj pružanja oružanog otpora, dok bi pretres stanova i zgrada vršile ekipе Specijalne policije UGB i Operativnog odreda Sipo i SD.

Prva takva racija izvedena je 30. jula u Osmom kvartu pod Krausovim rukovodstvom, u toku koje je uhapšeno oko 100 ljudi.⁴⁵⁵

Okupaciona uprava je svoj optimizam zasnivala i na procjeni ukupnog broja aktivista KPJ, svega 600 do 800 u čitavoj Srbiji,⁴⁵⁶ što u odnosu na 412 strijeljanih od 22. juna i ne bi bilo mnogo, smatrajući da nema osnova za zabrinutost od većih akcija sve dok četnici ne počnu da saraduju s komunistima, pa se i početkom avgusta insistiralo na policijskim akcijama, tek sada rezervišući mogućnost intervencije „većim krupnim snagama protiv banditskih centara”.⁴⁵⁷

Tako se za početak ograničilo na razrješavanje situacije, traženje saveznika, mjere da se za početak ojačaju njemačke i kolaboracionističke policijske snage; da se intenzivira antikomunistička propaganda; da se ponovo, pod prijetnjom smrтne kazne, naredi predaja oružja, odnosno ponovi akcija sakupljanja oružja od naroda.⁴⁵⁸

Međutim, već 10. avgusta komandant Jugoistoka izvještava svoju Vrhovnu komandu da se sprema planska upotreba trupa i da su one već više puta bile upotrijebljene.⁴⁵⁹ Sesnaestog avgusta u izvještaju o političkoj situaciji u Srbiji njemačka Komanda Jugoistoka nadala se da će se „nemiri” lokalizovati, ali sada planskom upotrebom svih raspoloživih trupa, policije, SS-a i „srpskom” policijom, obrazovanjem motorizovanih potjernih odreda (upotrijebljeni su i avioni), te propagandom, označavajući akcije kao „gotovo isključivo djelo komunista”.⁴⁶⁰ Zbog toga je u avgustu težište bilo na političkim i policijskim mjerama, uključujući formiranje daljih koncentracionih logora, javno izvršenje smrtnih kazni,⁴⁶¹ za što je dobijeno specijalno odobrenje njemačke Vrhovne komande oružanih snaga, koje zbog stepena izraženog cinizma u potcjenvanju i ponižavanju drugih naroda donosimo u originalu:

⁴⁵⁵ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/644.

⁴⁵⁶ Prvobitni tekst „wahrscheinlich insgesamt in Serbien um 6-800 Mann“ u originalu je precrтан i istom mašinom dodato: „nicht sehr zahlreich“. U odnosu na taj procijenjeni broj strijeljanje 412 „komunističkih funkcionera“ od 22. 6. 1941. njemački komandanti mogli su s pravom smatrati velikim uspjehom.

⁴⁵⁷ Telegrafski izvještaj Operativnog odjeljenja Komandnog štaba Vojnoupravnog komandanta Srbije, Obavještajnom odjeljenju Komande 12. armije br. 238 od 2. 8. 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/743-48.

⁴⁵⁸ Zbornik..., tom I, knjiga 4, str. 267—270: J. Marjanović, Beograd..., str. 116.

⁴⁵⁹ Dnevni izvještaj od 10. 8. 1941. Zbornik..., tom I, knjiga 1, str. 363.

⁴⁶⁰ Jutarnji izvještaj od 16. 8. 1941, Zbornik..., tom 1, knjiga 1, str. 366.

⁴⁶¹ Tako je u nedelju 17. 8. 1941. godine na Terazijama obješeno 5 aktivista NOP-a i ostavljeno da vise čitav dan. Saopštenje agencije DNB, Zbornik..., tom 1, knj. 2, str. 327.

„OKW hält erforderlich, Todesurteile in Sabotagefällen durch den Strang zu vollstrecken und auch alle sonstigen, den Gebräuchen der Landeseinwohner entsprechen den Mittel zur Abschreckung auszuwenden“.⁴⁶² (Njemačka Vrhovna komanda smatra neophodnim da se u slučajevima sabotaža primjenjuje smrtna kazna vješanjem, kao i sva ostala sredstva koja odgovaraju običajima domaćeg stanovništva).

Objavljujući da je u Beogradu 28. jula 1941. godine strijeljano 122 Jevreja i komunista, njemačka agencija DNB je saopštila i o ponovnom ograničenju kretanja produžavanjem policijskog časa.⁴⁶³

Suprotno 50. članu Haške konvencije od 1907. godine Vojnoupravni komandant Srbije naredio je 30. jula da „Beograd plati 10 miliona dinara (500.000 rajhsmaraka) kao odmazdu za teroristička djela izvršena posljednjih dana. Plaćeni iznos biće upotrijebljen za sprečavanje komunističke djelatnosti“.⁴⁶⁴

Na dan javnog vješanja rodoljuba na Terazijama 17. avgusta 1941. godine Vojnoupravni komandant je izdao naredbu da Beograđani sami čuvaju okupatorske telefonske vodove po gradu, čineći ih kolektivno odgovornim za eventualne nove diverzije. Istovremeno je izdao nalog da se za uhvaćenog ili ubijenog komunistu raspiše ucjena od 3.000 dinara, a za njihovog vođu od 5.000 dinara.⁴⁶⁵ Da bi napravili što potpuniji utisak o bezizglednosti bilo kakvog otpora njemačkoj sili, istog dana na tada praznom prostoru iza Tehničkog fakulteta održan je veliki miting vojnih i poluvojnih formacija njemačke narodne manjine iz Beograda i Zemuna u okviru proslave 224-te godišnjice ulaska Princa Eugena Savojskog u Beograd.⁴⁶⁶ Raspoloženje naroda izazvano talasom represalija izrazio je anonimni građanin Beograda koji je istog dana kada su rodoljubi na Terazijama obješeni uputio Vojnoupravnom komandantu Srbije generalu Dankelmanu prijeteće pismo. Revoltirani građanin je u pismu izrazio nadu da će i Dankelmanu, u društvu Nedića i Ljotića, vidjeti „kako isto na Terazijama visi“.⁴⁶⁷

Uporedo sa sve oštijim policijskim mjerama vođena je bjesomučna propaganda usmjerenja protiv komunista i Sovjetskog Saveza s ciljem unošenja razdora i diferencijacije u narodnooslobodilački pokret i narod. Pooštreni kurs protiv Jevreja, sa kojima su izjednačeni i Cigani, trebalo je da pribavi podršku šovinističkog dijela buržoazije. Tome je trebalo da posluže i parole o spasavanju srpskog zajedno sa povremenim napadima i na ustaše.⁴⁶⁸

⁴⁶² Telegram oficira Abvera 12. armije Vojnoupravnog komandantu Srbije br. 5876 od 29. 7. 1941, AVII, NjA, Mikroteka, T-501, R-249/754, Zbornik..., tom 1, knjiga 1, str. 352.

⁴⁶³ Saopštenje Dojčesnahrihnen biroa (DNB) od 28. jula 1941. godine, Zbornik..., tom 1, knjiga 2, str. 318.

⁴⁶⁴ Saopštenje DNB, od 30. jula 1941. godine, Zbornik..., tom 1, knjiga 2, str. 319—320.

⁴⁶⁵ Zbornik..., tom 1, knjiga 2, str. 307; AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-425/3081-82.

⁴⁶⁶ „Novo vreme“ 18. i 19. avgusta 1941. godine.

⁴⁶⁷ Emilia Bader, „Politika“ od 24. VIII 1975, str. 15, IAB, UGB, SP-III-48, k. 157/15.

⁴⁶⁸ Zbornik..., tom 1, knjiga 1, dokumenti: 111, 113, 115, 117, 120, 212 i 246; knjiga 2, dokumenti: 106, 105 i 121; Listovi „Novo vreme“ i drugi iz tog perioda puni su antisemitskih članaka.

Takva ocjena situacije, zasjenjena uspjesima na Istoku (stotu oružanu akciju okupaciona uprava u Srbiji registrovala je tek oko 20. avgusta) nalagala je njemačkom komandantu Jugoistoka da se zadovolji snagama koje su mu stajale na raspolaganju, uz neznatno pojačanje u prvom redu u vozilima, naoružanju i opremi jedinica u Srbiji.⁴⁶⁹ To je, takođe, razlog što tri njemačke divizije, koje su se u prvoj polovini jula još nalazile u Srbiji, nisu ni zadržavane na Balkanu.

Na političkom planu intenzivno se radilo na zamjeni Aćimovićevog savjeta komesara jednom autoritativnijom garniturom koja bi, u cilju gušenja ustanka, pored ostalog imala i privid autonomije i nacionalne koncentracije (naravno građanske). Inicijativu za to formalno je dao predsjednik Aćimović.

Početkom avgusta bivši ministar dr Lazica Marković (RS) i dr Kosta Kumanudi (JNS), pod pokroviteljstvom i po zahtjevu okupacionih vlasti, održali su konferenciju istaknutih građanskih političara u Beogradu, koja je donijela odluku da se uputi „Apel srpskom narodu“. To je bio izraziti antikomunistički pamflet sa ciljem da se na toj platformi okupe sve građanske snage u borbi protiv NOP-a, a za obezbjeđenje „reda i mira“ u okupiranoj Srbiji.

Apel je potpisao izvjestan broj bivših ministara, senatora i poslanika. Pod policijskim pritiskom svoj potpis je stavio i izvjestan broj kulturnih i javnih radnika, za što je utrošeno deset dana. Dvanaestog avgusta održan je završni skup i „Apel“ je sutradan objavljen u „Novom vremenu“.⁴⁷⁰

Među 413 potpisnika (a objavljen je nastavak spiska) najznačajniji su, pored organizatora L. Markovića i K. Kumanudija, bivši ministri Cincar-Marković (JRZ), Velizar Janković (JNS), Svetozar Popović (JNS), Vasa Jovanović (RS), Đura Janković, Milan Aćimović (JRZ), Voja Đorđević, Đura Kotur (JNS), Ilija Mihailović, član Glavnog odbora JNS, Dimitrije Ljotić, vođa „Zbora“ i dr.⁴⁷¹

Apel je između ostalog bio i platforma za formiranje vlade nacionalne koncentracije bez obzira što se u toku njegove pripreme nije o tome govorilo. Konsultacije oko formiranja te nove vlade, nazvane „vladom narodnog spaša“, obavljene su u drugoj polovini avgusta.

Iako su bili kandidovani i D. Ljotić, koji je odbio, i Danilo Kalafatović, koga je predložio Aleksandar Cincar-Marković, konačan izbor je pao na armijskog generala Milana Nedića, bivšeg ministra vojske i mornarice, kao navodno vanstranačku ličnost.⁴⁷²

U okviru ovog okupljanja „nacionalnih snaga“ od 24. do 27. jula na Bukulji je održan zbor četničkih vojvoda, koji je podržao Nedićevu kandidaturu, pa je „komandant svih četničkih odreda“ Kosta Milova-

⁴⁶⁹ Rokovni izvještaj za 21. 8. 1941. Zbornik..., tom 1, knjiga 1, str. 374—376.

⁴⁷⁰ Objavljen poslije završnog skupa u Beogradu 12. avgusta 1941. godine sa imenima 413 potpisnika u dnevniku „Novo vreme“ od 13. 8. 1941. str. 1 i 3.

⁴⁷¹ Mr. Milica Bodružić, Prilog izučavanju delatnosti građanskih političara u Beogradu 1941—1945. godine, saopštenje na Simpozijumu „Tri decenije revolucionarnih zbivanja u Beogradu 1920—1950“ održanom u Beogradu.

⁴⁷² Isto.

nović — Pećanac potpisao sporazum o otvorenoj saradnji sa okupatorom i četnike uključio u planiranu Nedićevu „srpsku oružanu silu”.⁴⁷³

Tako je 29. avgusta 1941. godine obrazovana vlada Milana Đ. Nedića, u kojoj je pored njega bilo još 12 ministara: Milan Aćimović, ministar unutrašnjih poslova; inž. Ognjen Kuzmanović, ministar građevina; Josif Kostić, zast. ministra saobraćaja; Panto Draškić, ministar rada; Momčilo Janković, ministar bez portfelja; dr Ljubiša Mihić, ministar finansija; dr Čedomir Marjanović, ministar pravde; dr Miloš Radosavljević, ministar poljoprivrede i ishrane; Mihailo Olćan, ministar narodne privrede; dr Miloš Trivunac, ministar prosvjete; dr Jovan Mijušković, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja.⁴⁷⁴

Inauguraciju je u zgradi Narodne skupštine, koja je u to vrijeme bila sjedište vojnoupravnog štaba, izvršio general Danklman.

Govori Danklmana i Nedića, koji su jednodušno odisali antikomunizmom, bili su saglasni i u pogledu zadatka „vlade” da uspostavi „mir, red i sigurnost”. Oba takođe spominju „odmetništvo”, „nered”, „anarhiju”, „huškanje na pobunu i ustank”, za njihovo odstranjenje planiraju „policijske snage”, ali dok Danklman nije mogao izbjegći prijetnju „najneumoljivijom strogosću”, Nedić više puta naglašava autonomiju koje u uslovima okupacije, i nije moglo biti.⁴⁷⁵

Okupaciona uprava suočena sa ustankom u zauzetoj zemlji mijenjala je propise, izdavala nove uredbe, mijenjala taktiku i od početnog kursa razbijanja svega što je bilo srpsko, prešla na okupljanje srpskih „nacionalnih” snaga, insistirajući na kraju da je promjenom vlade promjenila i njen karakter.

Prva polovina septembra 1941. u Beogradu je zahvaljujući postignutim dogovorima bivših građanskih političara proticala u znaku mobilizacije svih antikomunističkih elemenata za borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta, bez obzira na stepen (naklonosti ili neprijateljstva) probritanski raspoloženog dijela buržoazije okupatoru. Nedićeva vlada je činila grozničave napore da oformi „oružanu silu” pomoću koje će „najodlučnije i energično stati na put razornoj akciji destruktivnih elemenata” i izvršiti okupatoru dato obećanje o uspostavljanju „mira, reda i sigurnosti”. Najznačajnija mјera u tom okviru je formiranje „osam mešovitih odreda, koje će sačinjavati delovi srpske vojske, žandarmerije, četnika i nacionalne omladine pokreta „Zbor”. U tu svrhu i u svrhu naoružanja ostalih formacija za borbu protiv ustanka, Nedićeva vlada je dobila 15.000 pušaka i drugo pješadijsko naoružanje sa opremom.

Ovih osam odreda trebalo je angažovati u 21 opštini sjevernog dijela Srbije, a sva formiranja su vršena u Beogradu. Formirane jedinice odatile su upućivane na zadatke. Jezgro svakog od ovih odreda činio je

⁴⁷³ O tome i četničkom pokretu Koste Pećanca vidi: Dragoljub Petrović: „Četnička organizacija Koste Pećanca u okupiranoj Srbiji do početka oktobra 1941. godine”, Vojnoistorijski glasnik, Beograd 2/1968, str. 173—203.

⁴⁷⁴ Saopštenje agencije DNB od 29. avgusta 1941. povodom obrazovanja Nedićeve vlade, objavljeno u „Novom vremenu” broj 101 od 30. VIII 1941. godine, Zbornik..., tom I, knjiga 1, dok. 118.

⁴⁷⁵ Isto.

žandarmerijski bataljon istog rednog broja (I—VIII) i u početku nevelikog brojnog stanja.⁴⁷⁶

Time se paralelno sa formiranjem jedinica folksdojčerske i ruske industrijske zaštite, te pristizanjem njemačkih ojačanja u Beograd, nastojao stvoriti snažan utisak i psihološki utjecati na stanovništvo.

26. GLAVA

SUSPENZIJA OKUPACIONE UPRAVE

Ustanak se postepeno rasplamsavao. Time su sve izmjene u taktici, snagama i aparatu okupacionih i kolaboracionističkih uprava postale neadekvatne, pa je i upotreba jedinica izgledala nedorasla. Nedovoljna i neadekvatna su bila i prva ojačanja koja je njemački komandant oružanih snaga na Jugoistoku mogao uputiti iz Grčke. Zbog toga su u avgustu zahtjevi za dodjelu bar jedne operativne divizije bili sve uporniji i očigledno opravdaniji.⁴⁷⁷

Feldmaršal List se napokon morao sam neposredno angažovati. Da bi bolje sagledao situaciju, on je već 21. avgusta u svoj štab u Kofiziji, u Grčkoj, pozvao Grofenharsta iz Beograda i Glez-Horstenau-a iz Zagreba na detaljno referisanje. Na osnovu toga su uslijedila prva pojačanja iz 164. pješadijske divizije, te prvo angažovanje njemačke borbenе avijacije.⁴⁷⁸

Dok se, na primjer, broj vojnih desetina i udarnih grupa u Beogradu povećavao dostižući prema nekim procjenama i 1.600 udarnika, koji su djelimično bili objedinjeni i u bataljone,⁴⁷⁹ njemačke okupacione komande morale su iz Beograda stalno odvajati motorizaciju, policiju i druge jedinice za potrebe intervencije protiv ustanika u unutrašnjosti. U isto vrijeme je 599. feldkomandanturi za pojačanje obezbjedenja u Beogradu dodijeljivano samo oružje (500 pušaka, 20 puškomitrailjeza, 10 pištolja i 1.500 ručnih bombi) i obećano povećanje 562. landesšicen bataljona sa 4 na 6 četa.⁴⁸⁰

U prvoj polovini septembra već su svi nadležni okupacioni organi u Srbiji i odgovarajući faktori Trećeg Rajha situaciju počeli shvatati sasvim ozbiljno, neki i pomalo panično. Situacija na Jugoistoku je prijetila, ako se događaji u Jugoslaviji nastave u tom pravcu, čak da kom-

⁴⁷⁶ Naređenje komandanta Nedićeve žandarmerije od 7. IX 1941. objavljeno u Zborniku..., tom I, knj. 1, dok. 148 i Izvještaj Vojnoupravnog štaba Srbije o formiraju „srpske“ žandarmerije od 6. IX 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-246/267-69.

⁴⁷⁷ Rokovni izvještaj Komandnog štaba vojnoupravnog komandanta Srbije za 21. avgust 1941, Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. 134.

⁴⁷⁸ E. Vishaupt, Borba protiv ustaničkog pokreta na području Jugoistoka, ratna istorijska obrada.

⁴⁷⁹ Čed. Đurđević, u članku u Zborniku radova „Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945“, str. 24.

⁴⁸⁰ Ratni dnevnik vojnoupravnog komandanta Srbije, zabilješka za avgust 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-251/407-476.

promituju uspjehe Vermahta na Iстоку. Narodnooslobodilački partizanski odredi Jugoslavije samo su u Srbiji u julu izveli 97 akcija, u avgustu 393, a u septembru ih je (iako njemačke okupacione vlasti više nisu bile u mogućnosti da ih ni izdaleka sve registruju) zabilježeno je više od 892. Ni zastrašivanje nije davalo očekivane rezultate. Više od hiljadu strijeljanih i obješenih i prijetnja da će se to dogoditi novim hiljadama talaca i zatvorenika nije nimalo doprinijelo smirivanju situacije, niti smanjenju diverzija, sabotaža, atentata, napada na patrole, žandarmerijske i željezničke stanice. Štaviše, NOP odredi počeli su i s napadima na garnizone vojnog obezbjeđenja okupacije.

Autoritet Trećeg Rajha i njegove okupacione vlasti, po vlastitom priznanju, bio je izgubljen. Pod pritiskom NOP odreda morala su se već napustiti široka područja. Razaranje saobraćaja i paljenje opština dovelo je do anarhije u kolaboracionističkoj upravi, do gubitaka autoriteta okupacione vlasti i na području koje ustanici još nisu oslobođili.

To se posebno osjećalo u Beogradu, sjedištu centralnih okupacionih organa za Srbiju, a dijelom i u čitavom njemačkom okupacionom području u Jugoslaviji. Pripadnici Vermahta osjećali su nesigurnost i strah. Oficiri su to čak izražavali i u pismima svojim rođacima:

„Neprijatno se čovek ovde oseća... kao da sam pao padobranom u vraško neprijateljsko gnezdo. Ovaj grad je zaista poludeo. Pogledi mrki i izazivački... već dva meseca ovde prašte revolveri i gore naši kamioni... svi se žale da se neprijatno osećaju u ovom gradu... Nespojostvo kida živce...“ itd. Da navedemo samo riječi vazduhoplovног majora Helmuta iz Beograda u pismu njegovom rođaku u Hamburg.⁴⁸¹

Nije prošlo bez panike ni u ustanovama, pa je vojnoupravni komandant Srbije strogo zabranio dostavljanje i prosljeđivanje alarmantnih izvještaja tipa „situacija je napeta“ i slično pod prijetnjom da će dotični s njim lično imati posla.⁴⁸² Jeden telefonski poziv, na primjer, napravio je paniku u njemačkom regionalnom centru veze, koji se nalazio u Direkciji pošta u Palmotićevoj ulici. Nepoznati glas je komandantu Centra na njemačkom jeziku kratko saopštio:

„Die Stunde der Vergeltung ist gekommen, heute fliegen sie noch in die Luft. Heil Moskau!“ (Došao je čas osvete, danas ćete odletjeti u vazduh. Živjela Moskva.)⁴⁸³

Zgrada je više časova uporno pretraživana, o tome su bile obavijestene i druge komande. I kako to nisu bili usamljeni slučajevi i komandant Jugoistoka je više puta naređivao pozivanje na odgovornost i smjeđivanje „nesposobnih“ oficira.⁴⁸⁴

U stvari, viši štabovi i okupacioni komandanti neopravданo su se ljutili na svoje potčinjene, bilo u licu vojnoupravnih komandi, trupnih starješina ili policijskih i kolaboracionističkih organa, na njihovu nesposobnost, nebudnost, malodušnost, neenergičnost. Neki od njih su prosto

⁴⁸¹ J. Marjanović, Srbija u NOB — Beograd, str. 147—148.

⁴⁸² AVII. NJA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/848-849.

⁴⁸³ Isto, R-245/229.

⁴⁸⁴ Njegovo naređenje od 5. IX 1941. godine, Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. 145.

padali s nogu, radili dan i noć i bili su veoma sposobni, kao što pukovnik Kajzenberg izričito kaže za upravnika grada Beograda Dragog Jovanovića.⁴⁸⁵ Razlozi neuspjeha ležali su na drugoj strani, u činjenici da nikakva okupaciona vlast, ma koliko bio njen okupacioni aparat brojan, ne može biti efektivna ako je narod okupirane teritorije spreman da se brani. Nije pomagala ni činjenica da je gustina okupacije u Jugoslaviji nekoliko puta premašivala prosječnu gustinu okupacije u Evropi.

Dovođenje ambicioznog „jakog“ čovjeka, armijskog generala Milana Nedića, koji se zanosio idejom da postane „otac“ Srbije i oko koga se u toku priprema za formiranje njegove „vlade“ okupio značajan dio beogradske buržoazije, čak bez obzira na njenu pronjemačku ili pro-britansku orientaciju (iako su mnoga, naročito lična razmimoilaženja i dalje ostala), ipak nije bitno promijenilo situaciju. Bilo bi adekvatnije reći da je došlo do nešto jasnije kristalizacije stavova, iako je jačanje samopouzdanja pronjemačke i kolebanje probritanske buržoazije, pod utiskom njemačkih uspjeha na sovjetskom frontu, bila opšta karakteristika raspoloženja uglavnom u Beogradu, gdje su bili koncentrisani ostaci rukovodstava bivših građanskih partija. Međutim, sve masovniji priliv u redove narodnooslobodilačkog pokreta, opredjeljivanje patriotski raspoloženih pojedinaca i iz tih krugova za NOP i saradnju s njim, pa i strah u redovima vojnih četnika Draže Mihailovića da zbog čekanja, odnosno pasivnosti, potpuno ne izgube tle pod nogama bez obzira kako se dalje rat razvijao (koji ih je natjerao na prve kontakte i obećanje saradnje sa narodnooslobodilačkim pokretom), tjerali su okupacione i kolaboracionističke vlasti da ustanku i nemirima u zemlji traže i druga „objašnjenja“, naročito u propagandi.

Iz prethodnih izlaganja vidjeli smo da je suština napora okupacionih vlasti u Beogradu i Srbiji, odnosno u Jugoslaviji, bila u pokušajima da se suzi baza narodnooslobodilačkog pokreta. Zbog toga se u propagandi neprekidno insistiralo da su njegovi nosioci eksponenti tudihi interesa. Oslanjajući se na vladajući mit o komunističkom bauku, u svim evropskim okupiranim zemljama osovinska propaganda je u borbi za slamanje otpora porobljenih naroda uglavnom počivala na tezama o međunarodnom komunizmu kao nosiocu destrukcije i nemira. Zavisno od lokalnih prilika tome su dodavani Jevreji, Cigani i drugi susjedni ili u dotičnom kraju mahom manjinski narodi. Tako se pored bjesomučne propagande protiv „tri internationale“ — komunizam, jevrejstvo i masonerija, na primjer, u okupiranoj Srbiji, „tolerisala“ antiustaška propaganda, a povremeno je dozvoljavana i kritika mađarske, bugarske, pa i talijanske politike.

Očigledno demonstrirana diskriminacija protiv Jevreja i Roma — Cigana u Srbiji i posebno u Beogradu gdje je živjelo preko 20.000 ili preko 10 odsto pripadnika ova dva naroda, doveo je u ovom periodu do skretanja oštice odmazdi na Jevreje i Cigane, tako što su pored komunista prvenstveno iz njihovih redova uzimani oni koje je trebalo strijeljati zbog izvršenih diverzija i napada.

⁴⁸⁵ Polumjesečni izvještaj Kajzenberga od 14. VII 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-245/575-76.

Sve ovo, uključujući i formiranje Nedićeve vlade i „promijenjen” tretman srpskog naroda, okupljanje svih „protivkomunističkih elemenata”,⁴⁸⁶ pa i aktivno angažovanje „srpskih” oružanih odreda u borbi protiv ustanika, bilo je rezultat slabosti okupacione sile i nemoći njenih okupacionih vlasti da u Srbiji raspoloživim snagama osiguraju vlastiti autoritet. Naravno, to je uključujući i „izigravanje četnika” (*Ausspilung der Četnici*)⁴⁸⁷ bilo u skladu sa Hitlerovim stavovima izraženim na internom savjetovanju 16. jula 1941. godine, da „... zapadno od Urala za sva vremena treba spriječiti da iko drugi, sem Nijemaca, može nositi oružje...” jer je i tom prilikom već u slijedećoj rečenici dozvolio mogućnost „da se u početku može iskoristiti pružana pomoć nekih naroda”.⁴⁸⁸ Bilo je u skladu s njegovim metodom taktiziranja i izigravanja jednih protivnika protiv drugih, i to kako pojedinih grupa i slojeva, tako i naroda koji su postali žrtve njegove agresije.

Ukratko, kao što jasno Bencler kaže, sve ove mjere su preduzimane u cilju „da se dobije u vremenu” dok novi veliki uspjesi na istoku možda ne donesu „olakšanje” i dok se ne okončaju „... pripreme za opštu akciju čišćenja”.⁴⁸⁹

Na toj opštoj akciji čišćenja posebno se angažovao general-feldmaršal List, komandant njemačkih oružanih snaga na Jugoistoku, prvo ličnim uvidom u situaciju pri odlasku i povratku na odsustvo u Beč, a potom upućivanjem pojačanja iz Grčke, a naročito izdavanjem energičnih naređenja „za ugušenje srpskog ustaničkog pokreta”, i pripremom prijedloga za njemačku Vrhovnu komandu oružanih snaga u istom cilju. Naročito su rigorozne bile njegove mjere na razbijanju shvatanja da su divizije 15. talasa nesposobne, neobučene i nespremne za angažovanje protiv ustanika i na objedinjavanju komandovanja u okupiranoj Srbiji. Uvjerivši se konačno u činjenicu da je njemačka okupaciona vlast u Srbiji nesigurna i veoma spora, List je utjecao na Hitlera i njemačku Vrhovnu komandu da ta okupaciona vlast bude suspendovana i da cijelokupna vlast (*vollziehende Gewalt*) na ustankom zahvaćenom njemačkom okupacionom području u Jugoslaviji bude ponovo predana u ruke jednog trupnog komandanta. To je bez, sumnje, najrazličitije priznanje najviših vrhova Trećeg Rajha, kao okupacione sile, da dosadašnja njegova vlast na okupacionom području u Jugoslaviji uopšte nije ni bila efektivna kad svojim prisustvom i svojim policijskim i vojnim obezbjeđenjem nije bila u mogućnosti da spriječi osporavanje njenog autoriteta.

Direktivom od 5. septembra 1941. vojnoupravnom komandantu Srbije i komandantu 65. više komande za naročitu upotrebu List je naložio da „odmah” preduzmu sve mjere „da mogu dočekati svako pooštrenje situacije i konačno umiriti zemlju još prije zime” (podvučeno u originalu — primjedba MK). U tom cilju on je naredio grupisanje (u Srbiju je uputio ojačanja od dva puka pješadije i dva diviziona artiljerije) snaga u veće garnizone, pojačan pritisak na stanovništvo, pojačanu

⁴⁸⁶ Benclerov izvještaj Ministarstvu inostranih poslova od 14. avgusta 1941. AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-120, R-200/3317-18.

⁴⁸⁷ Akten zur deutschen auswärtigen Aussenpolitik 1918—1945, Band XIII/1, str. 255.

⁴⁸⁸ XI američki vojni sud, 37. sveska dokumenata optužbe, str. 43—46.

⁴⁸⁹ Vidi primjedbu broj 486.

propagandu, bezobzirne mjere („vješanje, paljenje naselja, povećanje broja talaca, deportiranje u koncentracione logore itd.”), te uklanjanje i pozivanje na odgovornost „neposrednih starješina”.⁴⁹⁰

Pošto se upućivanje 90 zaplijenjenih tenkova zajedno sa pojačanjima iz Grčke pokazalo nedovoljnim i pošto se situacija i dalje pogoršavala (a oko obima i formiranja oružanih odreda Nedićeve vlade još su nastali nesporazumi), List je 7. i 8. septembra energično zahtijevao upućivanje jedne operativne divizije. Nekoliko dana kasnije, kad je 65. viša komanda za naročitu upotrebu zajedno sa komandnim štabom vojnoupravnog komandanta Srbije uveliko pripremala prvu krupnu operaciju protiv NOP odreda (u luku Save i na Ceru), List je 11. septembra, pozivajući se na činjenicu da su njemački gubici već dostigli cifru od 400 mrtvih i nestalih, zatražio od svog načelnika štaba generala Ferča,⁴⁹¹ koji se našao u Berlinu, da lično obavijesti odgovorne u Vrhovnoj komandi i ubrza slanje traženih pojačanja. On je, sutradan, to potkrijepio i direktnim depešama Komandi kopnene vojske i Vrhovnoj komandi, insistirajući da „opasni razvoj situacije u Srbiji zahtijeva odlučne mјere”. Istovremeno je obavijestio Vrhovnu komandu da je utvrđena veza komunista sa četnicima.⁴⁹² Predložio je da se cijelokupna vlast predala u ruke trupnog komandanta i komandovanje svim snagama objedini u njegovim rukama. Kao naročito podesnu ličnost predložio je generała pješadije Franca Bemea,⁴⁹³ komandanta 18. armijskog korpusa i po njegovom mišljenju „odličnog poznavaoца Balkana”, ponovo ponavljajući zahtjev za hitnu dodjelu najmanje jedne borbeno sposobne operativne divizije sa tenkovima.⁴⁹⁴

Trinaestog septembra Vrhovna komanda je konačno uslišila Listove i Ferčove molbe za pomoć i noću 13/14. XI 1941. List je iz Hitlerovog glavnog štaba obaviješten da će za ugušenje ustanka dobiti 342. pješadijsku diviziju iz Francuske i jedan bataljon (1/202. tenkovskog puka) 100. tenkovske brigade. Tome je uskoro uslijedila dodjela nekoliko oklopnih vozova, jedne eskadrile jurišnih bombardera „Štuka” i mađarske Dunavske rječne flotile, te nekoliko tehničkih bataljona (inžinjerije, veza i sl.).⁴⁹⁵ Stavljen je u izgled i dodjela još jedne divizije sa istočnog fronta. Sve te jedinice, sem 342. divizije, kao i ranije dodijeljeni pukovi, bataljoni i divizioni iz Grčke, prvo su dopremljeni u Beograd sa ciljem demonstriranja snaga.

⁴⁹⁰ Naredenje feldmaršala Lista od 5. IX 1941. godine za ugušenje srpskog ustaničkog pokreta, Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. 145.

⁴⁹¹ Telegram komandanta Jugoistoka od 11. 9. 1941. Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. 152.

⁴⁹² Dnevni izvještaj komande Jugoistoka od 11. 9. 1941. godine. Zbornik ..., tom I, knj. 1, dok. 154.

⁴⁹³ Franz Böhme, rođen 1885. u Celtevg-u (Zeltweg) — Austrija; u Jugoslaviju došao kao komandant 18. armijskog korpusa 19. 9. 1941. godine, na kojoj dužnosti je ostao do 5. 12. 1941. Kao komandant njemačkog 18. vojnog okruga bio je u 1942. i 1943. godini djelimično nadležan i za Sloveniju. U 1944. i 1945. g. komandovao armijom. Kao ratni zločinac izveden pred Peti američki vojni sud u Nurnbergu u okviru „Procesa talacoubicama” u čijem istražnom zatvoru je 29. 5. 1947. godine izvršio samoubistvo.

⁴⁹⁴ E. Vishaupt, Borba protiv ustaničkog pokreta na području Jugoistoka, ratna istorijska obrada.

⁴⁹⁵ Isto.

Tri dana kasnije dvije najodgovornije ličnosti Trećeg Rajha, Hitler u svojstvu vrhovnog komandanta, i Kajtel u svojstvu načelnika Vrhovne komande oružanih snaga, usvajajući u potpunosti Listove i Ferčove sugestije, sem one o nacionalnom karakteru ustanka, odlučno su se angažovale za ugušenje ustanka: prvi, svojom poznatom Direktivom komandantu Jugoistoka od 16. septembra,⁴⁹⁶ a, drugi, još pozatijom Naredbom od istog dana,⁴⁹⁷ Hitlerovom Direktivom naređuje se ugušenje ustaničkog pokreta na Jugoistoku (preciznije u Srbiji i Hrvatskoj, tj. NDH) i cjelokupna vlast predaje u ruke novoimenovanog opunomoćenog komandanta za ugušenje ustanka, generala pješadije Beme-a. Kajtelova Naredba konstatuje da je na njemačkim okupacionim područjima Evrope od počinka na SSSR „izbilo 5 komunističkih ustaničkih pokreta“ i da je nastala opasnost za njemačko vođenje rata, te precizira potrebu primjene najoštrijih mjera neobičnom svirepošću (100:1) da bi se postiglo zastrašujuće dejstvo.

Već 18. septembra komandant Jugoistoka je u tom smislu izdao potrebna naređenja Bemeu⁴⁹⁸ i sa štabom 18. korpusa uputio ga odmah u Beograd, a sutradan o tim direktivama obavijestio i ostale njemu potčinjene komandante u Jugoslaviji: Dankelmanu, Badera i Glez-Horstenau-a⁴⁹⁹ stavljajući im do znanja da se ustaničko područje, pod kojim se podrazumijeva manje-više čitava Srbija i granično područje NDH (istočna Bosna i Srem) proglašava vojnišnom prostorijom na kojoj je cjelokupna vlast povjerena trupnom komandantu Beme-u. Ovo je pored ostalog značilo i praktičnu smjenu dotadašnjeg Komandanta Srbije, generala Dankelmanu, jer je List naknadnim naređenjem istog dana ovlastio Beme-a da Dankelmanovim potčinjenim uprkos njegovom protivljenju izdaje neposredna naređenja, pa je ovaj poslije dvadesetak dana opozvan i otputovao u Berlin.⁵⁰⁰

27. GLAVA

PERIOD NAJMASOVNIJIH ZLOČINA U BEOGRADU

Period boravka generala pješadije Franca Beme-a u Beogradu od 19. septembra do 7. decembra 1941. godine predstavlja najteži period u toku troipogodišnje okupacije, ne samo za Srbiju kao cjelinu nego i posebno za Beograd. Naime, više je poznato da su u tom periodu i po Beme-ovim naređnjima izvršeni masovni pokolji u Kragujevcu i Kraljevu, pa i oni u Šapcu i Mačvi, a manje da su gotovo isti takvi masakri i gotovo u isto vrijeme vršeni i u Beogradu.

⁴⁹⁶ Objavljena u Zborniku..., tom I, knj. 1, dok. 158.

⁴⁹⁷ Isto, dok. 159.

⁴⁹⁸ Listovo naređenje Beme-u, od 18. IX 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-452/6911-12.

⁴⁹⁹ Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. 164.

⁵⁰⁰ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-452/6900 i T-501, R-246/409-10 i 465-79.

Sva naređenja za strijeljanja i odmazde koja je Beme izdavao za Srbiju i granično područje NDH odnosila su se naravno i na Beograd. Staviše, mnoge odmazde, bez obzira gdje su odnosni njemački vojnici poginuli ili bili ranjeni u borbi, izvršavane su u Beogradu, a više puta su i zatvorenici iz Beograda transportovani u unutrašnjost radi strijeljanja na licu mjesta.

Dva dana po Bemeovom dolasku u Beograd šef Upravnog štaba Turner predložio je niz mjera među kojima i povlačenje Nedićeve vlade, kako ne bi „pred narodom izgubila dobar glas, što nije bila u mogućnosti da sopstvenim snagama uguši komunistički ustank, već se poslužila za to okupacionim trupama”. Turneru je izgledalo „da je hitno potrebno da se izvrši temeljito i oštro čišćenje Beograda, jer odatle nesumnjivo polaze nesmetano konci k ustanicima” (podvukao M. K.). Nabrajajući dalje koje sve „krugove” i „nepouzdane elemente” treba „bezobzirno pozatvarati i likvidirati”, Turner je predložio „blokiranje” i „sistemske pretres bloka za blokom”, kako bi se isključila mogućnost ustanka u samom Beogradu (podvukao M. K.).⁵⁰¹

To je značilo da će talas još strašnijeg terora zahvatiti grad. To je značilo da će ritam odmazdi biti još više ubrzan, da će svakodnevna strijeljanja „komunista, Jevreja, Cigana i talaca” postati još masovnija. To se odrazilo već u toku priprema za njegov dolazak. Onog dana kada je Hitler izdao svoju Direktivu u Beogradu je strijeljan 91 talac, a već sutradan (17. IX), kada je ta Direktiva stigla na Balkan, broj strijeljanih u jednom danu u Beogradu prvi put je dostigao cifru od dvije stotine,⁵⁰² što nimalo nije slučajno, jer se tih dana u Beogradu ponovo lično našao feldmaršal List i grmio na svoje potčinjene pripremajući Bemeov dolazak.

Na dan Bemeovog dolaska zabilježeno je hapšenje 42 taoca i 300 Cigana,⁵⁰³ pa iako su sada svi bili zauzeti pripremama i realizacijom opšte akcije čišćenja u luku Save i Drine, gdje su pretpostavljeni da se na planini Ceru nalazi i rukovodstvo ustanka, Turnerovi prijedlozi o sistematskom pretresu „bloka za blokom” u Beogradu počeli su rezultirati novim hapšenjima (27. IX — 122 taoca) i strijeljanjima (27. i 29. IX po 150 komunista).⁵⁰⁴ Na žalost, iz ovog perioda nemamo desetodnevnih izvještaja njemačke Vojnoupravne komande Bograda iz kojih se inače vide gotovo ukupni naporci okupacione uprave na terorisanju stanovništva. U dekadi koja je prethodila Bemeovom dolasku u Beograd, Specijalna policija Uprave grada Beograda uhapsila je 150 komunista i smatra da su time pohvatane „sve do sada poznate grupe rukovodilaca”. Njemačka vojna policija je pretresla 5.200 lica, 1.353 motorna i 1.152 zaprežna vozila; 661 lice je kažnjeno zbog prekršaja, a „besposličari, Cigani i skitnice takođe su pohapšeni i dijelom protjerani”.⁵⁰⁵

Drugog oktobra Specijalna policija je uhapsila 49 komunista, što je bila vrlo značajna provala u beogradsku partijsku organizaciju, jer

⁵⁰¹ Turnerov referat Beme-u 21. VI 1941. tom I, knj. 1, str. 445—449.

⁵⁰² Zapisnik o razgovorima Lista sa zastupnikom vojnoupravnog komandanta Srbije Turnerom od 16. IX 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-454/253-58.

⁵⁰³ V. Glišić, u čl. Beograd u ratu i revoluciji 1941—45, str. 176.

⁵⁰⁴ Isto, Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. 181.

⁵⁰⁵ Desetodnevni izvještaj za period od 9. do 18. IX 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-246/358-59.

su obuhvaćeni Mjesni komitet KPJ i Mjesni komitet SKOJ-a, kao i niz članova rejonskih komiteta KPJ i SKOJ-a.⁵⁰⁶

Naređenja za najmasovnija strijeljanja u Beogradu izdavali su lično general pješadije Beme i njegov načelnik štaba pukovnik Pemzel.⁵⁰⁷ Zbog toga ćemo kao ilustraciju neka od njih ovdje citirati:

Dva dana pošto su 2. oktobra 1941. godine dijelovi Posavskog NOP odreda na putu od Beograda prema Obrenovcu u borbi ubili 21 vojnika 2. bataljona 521. njemačkog puka za vezu, Beme je naredio:

„... Za represalije i odmazdu imaju se odmah strijeljati 100 srpskih zatvorenika za svakog ubijenog njemačkog vojnika. Umoljava se šef vojne uprave da odredi 2.100 zatvorenika iz koncentracijskih logora u Šapcu i Beogradu (prvenstveno Jevreji i komunisti) i da utvrdi mesto, vreme izvršenja, kao i mesto sahrane. Odeljenja za streljanje daće 342. divizija (za šabački konclogor) i 499. korpusni bataljon za vezu (za beogradski konclogor)... Umoljava se šef Vojne uprave da naredi upravnicima logora da zatvorenicima saopštite razlog strijeljanja. General pešadije” („Naređeno samo usmeno 4. X.”).

U povjerljivom biltenu IV uprave RSHA o događajima u vezi s napadom na SSSR br. 108, od istog dana to se potvrđuje i precizira da je zadatak policije bio samo da stavi na raspolaganje potreban broj i da je 805 Jevreja i Cigana uzeto iz logora u Šapcu, a ostatak iz Jevrejskog prolaznog logora u Beogradu,⁵⁰⁸ to jest, iz logora na Sajmištu koji je tek bio oformljen.

U izvještaju komandanta oružanih snaga na Jugoistoku od 9. oktobra 1941. godine, kumulativno se konstatiše da je „...za odmazdu što su ubijena 22 vojnika iz 521. armijskog puka za vezu streljano 2.000 komunista i Jevreja”⁵⁰⁹ Iz izvještaja jednog dijela neposrednih izvršilaca vidi se da je njima 8. IX naredeno strijeljanje 2.200 lica, da je u strijeljanju u Beogradu učestvovala i jedna četa 2. bataljona 521. puka veze iz koga su poginuli vojnici, te da strijeljanje nije završeno 9. oktobra nego se proteglo i na naredne dane.⁵¹⁰

Bemeov načelnik štaba pukovnik Pemzel naredio je 19. oktobra 1941. Stražarskom puku u Beogradu:

„... U smislu izvršenja gore navedenog naređenja streljaće se za 10 poginulih i 24 ranjena nemačka vojnika (vojnici trupne jedinice opkoljene u Valjevu) 2.200 uhapšenih Srba. Stražarski puk u Beogradu streljaće 1.600 pritvorenika. O danu i mestu streljanja,

⁵⁰⁶ Čedomir Đurđević, u čl. u zborniku radova Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945, str. 24—26.

⁵⁰⁷ Bemeovo naređenje u prilogu (br. 24) Ratnog dnevnika, Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. 189.

⁵⁰⁸ Izvod u Zborniku..., tom I, knj. 1, dok. 200.

⁵⁰⁹ Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. 201.

⁵¹⁰ Vidi ovdje citirani izvještaj poručnika Lipe-a, na str. 180—181.

o uzimanju, odnosno dovođenju pritvorenika, kao i o detaljima treba se sporazumeti sa Opunomoćenim generalom u Srbiji (zapo-vednik Srbije — Upravni štab). Izveštaj o izvršenju dostaviti opu-nomoćenom komandujućem generalu u Srbiji.

Za opunomoć komandujućeg generala
u Srbiji, načelnik štaba PEMSEL, s.r.⁵¹¹

Sličnih naređenja moglo bi se citirati još, što potvrđuje činjenica da je u Beogradu samo do 30. oktobra 1941. strijeljano 4.750 lica.⁵¹²

Ovolika strijeljanja zahtjevala su angažovanje značajnih efektiva. U Beogradu su to vršile prije svega jedinice 724. pa 743. pješadijskog puka, koji su u to vrijeme u Beogradu vršili ulogu stražarskog puka, a potom razne jedinice podrške: 222. protivtenkovski divizion, 2. bataljon 521. puka veze, 499. korpusni bataljon veze, jedinice ojačanja: 3. bataljon 433. pješ. puka, pozadinske i specijalističke jedinice Komande grada Beograda, koja je bila organizator sprovodenja svih odmazdi na svojoj teritoriji. Strijeljanja su vršena na više mjesta, između ostalih u Jabuci kod Pančeva, u šumi kod Kovina, a najčešće na stratištu u Jajincima.

Karakteristično je da su izvršioci ponekad vrlo hladno izvještavali o tome, kao o izvršenju najrutinskog zadatka. Sastavljači takva dva izvještaja nisu se našli pred licem pravde, a za poručnika Valtera u vrijeme pisanja ovih redova pretpostavljalno se da je general Bundesvera.⁵¹³

Zbog toga izvještaje poručnika Valtera i Lipea donosimo u cjelini u prilogu ove knjige.

Suspendovane od redovnog posla vojnoupravne komande u Srbiji, pa tako i Upravni štab Srbije i 599. oblasna vojnoupravna komanda u Beogradu, dobile su pune ruke novih zadataka. Trebalo je svakodnevno obezbjeđivati veliki broj talaca, organizovati prihvatne i koncentracione logore, čuvati i transportovati taoce, zatvorenike i zarobljenike. Turnerov Upravni štab je u tom smislu izdao više naređenja. U jednom od njih posebno se predviđalo uklanjanje svih Jevreja i Roma — Cigana kao „po pravilu nepouzdanog elementa“ koji „samim tim predstavljaju opasnost za javni poredak i sigurnost“. Dok su Jevreji optuživani kao začetnici „svog rata“, za Rome se kaže „da ne mogu biti korisni članovi zajednice naroda s obzirom na njihovu duhovnu i fizičku gradu“. Prvima se uz to pripisuje masovno učešće u rukovodjenju akcijama, a drugim u obavještajnoj službi NOP-a. Pošto je u drugoj polovini oktobra uglavnom bilo privredno kraju zatvaranje muškaraca⁵¹⁴ u aktu se naređuje preduzimanje

⁵¹¹ Opunomoćeni komandujući general u Srbiji, Odelj. Qu br. 3001/41 pov; Mesto stanovanja, 19. X 1941. KTB pril. 70 Poverljivo; Predmet Mere odmazde, Veza: Opunom. kom. gen. u Srbiji (III) Šef vojne uprave Qu br. 2848/41 pov. od 10. X 1941; VIŠOJ KOMANDI LXV I STRAŽARSKOM PUKU BEOGRADA, objavljeno u Zborniku..., tom I, knj. str. 542.

⁵¹² Zbornik..., tom I, knj. 1, dok. br. 240.

⁵¹³ M. Zeller i K. Leszczinsky, Fall 7.

⁵¹⁴ Povjerljivi bilten šefa njemačke policije i službe bezbjednosti „O događajima u SSSR-u br. 119“ od 20. 10. 1941. godine, Zbornik..., tom 1, knjiga 1, str. 543—545.

potrebnih priprema za prikupljanje jevrejskih i ciganskih žena i djece u sabirni logor.⁵¹⁵ Logor Staro sajmište, koji se u nekim dokumentima označava i kao geto, trebalo je da primi oko 16.000 žena i djece, uglavnom iz Beograda, od čega oko 10.000 Jevreja.

Pošto su pripreme bile već izvršene, a i kao geto nepodesna Jatagan-mala (Romsko naselje uz ulicu Fransa d'Epere) definitivno otpala, a poplava onemogućila upotrebu velikog koncentracionog logora u izgradnji kod Mitrovice, 28. oktobra 1941. godine stvoren je koncentracioni logor u zgradama starog Sajmišta na lijevoj obali Save. Do polovine decembra svi Jevreji Beograda, uključujući žene i djecu, ukoliko nisu bili izbjegli na slobodnu teritoriju, našli su se u ovom logoru. Nekoliko stotina preživjelih odraslih i za rad sposobnih muškaraca bili su angažovani na raznim službama u logoru. Komandu logora sačinjavali su pripadnici SS-a. Komandanti logora između ostalih bili su SS-potporučnik Herbert Andorfer i SS-potporučnik Šerciger (*Schertzieger*), a obezbeđenje je u početku vršila njemačka vojna, a potom policija poretku.

Bio je to kraj još jedne etape u rješavanju jevrejskog pitanja u Beogradu. Njemačkoj okupacionoj upravi preostalo je još samo koначno rješenje — „Endlösung” — u toku koga su do proljeća 1942. godine i preostali Jevreji likvidirani. Posljednjih 5.000 ugušeno je u aprilu 1942. godine gasom u specijalno radi toga iz Njemačke dopremlijenim kolima „dušegupka”.⁵¹⁶

Kako je ustanak u Jugoslaviji demantovao uspjeh operacije „Internacionala” iz juna 1941. godine,⁵¹⁷ i time obesnažio optimističke procjene Fuksove operativne grupe policije i službe bezbjednosti za Jugoslaviju iz jula da je Komunistička partija Jugoslavije prepovoljena i obezglavljenja i da se ustaničkim akcijama rukovodi iz inostranstva, Glavna uprava državne bezbjednosti Trećeg Rajha (IV uprava — Gestapo) se 22. oktobra ponovo angažovala posebnom direktivom „Suzbijanje komunističkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji” i to nakon Milerovog ličnog upoznavanja na licu mjesta u kojoj je, poslije kategoričke konstatacije da „ustanički pokreti nisu djelo pojedinaca ili grupa koje nepovezano operišu”... već da njima „rukovodi KPJ koja ih je organizovala”, postavljen zadatak: totalnog uništenja komunizma i pored pokušaja rekonstrukcije organizacione sheme i metoda rukovodenja u KPJ i SKOJ-u date detaljne smjernice za njihovo suzbijanje, prije svega, ubacivanjem svojih agenata u rukovodstva.⁵¹⁸

Tako je Bemeovoj misiji ugušenja ustaničkog pokreta na Jugistoku dat još jedan impuls za preuzimanje najbezobzirnijih mjera i suprotno Listovim insistiranjima podržana Kajtelova teza o komunističkim ustaničkim pokretima, čime je i oštrica terora usmjerena na Komunističku partiju Jugoslavije i njene kadrove.

⁵¹⁵ Povjerljivo naređenje Turnera oblasnim i okružnim vojnoupravnim komandanima od 26. 10. 1941. godine, Zbornik..., tom 1, knjiga 1, str. 564—566.

⁵¹⁶ L. Ivanović, Jevrejsko pitanje u Beogradu za vrijeme okupacije 1941—1944. u Zborniku radova „Beograd u ratu i revoluciji 1941—1944”, Istoriski arhiv Beograda, Beograd 1971, str. 189—200.

⁵¹⁷ Direktiva šefa njemačke policije i službe bezbjednosti, IV uprava RSHA, br. 1157/41 Berlin, 18. juna 1941, Suzbijanje komunističkog pokreta.

⁵¹⁸ Direktiva IV uprave RSHA br. 2549/41, Berlin, 22. oktobra 1941. Suzbijanje komunističkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji.

Procjene IV odsjeka operativne grupe policije i službe bezbjednosti za Jugoslaviju — Gestapo — do kraja 1941. godine govore da on nije bio dorastao za taj zadatak, jer smatra da je „KPJ (do tada) lišena oko 70% svojih vodećih funkcionera”, da je „SKOJ... sa 70% razbijen” i da „broj ustanika ne prekoračuje 20.000, što odgovara 1/3 brojnog stanja iz mjeseca septembra — oktobra”.⁵¹⁹ Simptomatično je, međutim, da su i pored toga pooštene mnogobrojne mjere: operacije velikih razmjera protiv slobodnih teritorija, akcije u gradovima i blokiranje kvar-tova, racije na nezaposleno muško stanovništvo, interniranje Jevreja i Cigana, hapšenje svih koji su sumnjivi zbog komunizma, uzimanje talaca, ustrojavanje kartoteka komunistički nastrojenih lica, pooštrena kontrola putničkog saobraćaja, obaveza prijavljivanja u gradovima i nase-ljima, prijetnja smrću za bilo kakvu pomoć partizanima, skraćivanje policijskog časa i do 17 časova, uklanjanje rastinja pored željezničkih pruga do 500 m, uspostavljanje „samozaštite” i „dobrovoljnih” stražarskih organizacija, uvođenje prijekih sudova, odmazde po kvoti 100:1 za poginulog, odnosno 50:1 za ranjenog, spaljivanje sela čiji se stanov-nici nalaze u partizanima itd. itd. U izvještaju za mjesec novembar 1941. godine navodi da je „uhapšeno 101 lice zbog komunističke djelatnosti”, što se veoma razlikuje od desetostruko većih cifara u dnevnim i perio-dičnim izvještajima ostalih okupacionih komandi i ustanova. Objasnjenje da su oko 70 odsto od ovih uhapšenih funkcioneri pojedinih komiteta, govori o tome da je Gestapo daleko precizniji u označavanju kategorija uhapšenika i da se, zahvaljujući adekvatnom držanju pred neprijateljem, mnogim komunistima nije mogla dokazati njihova stvarna funkcija.

U ovdje citiranom prvom izvještaju Helm je požurio da se po-hvali Mileru kako je dobro izvršio zadatak ubacivanja agenata u orga-nizacije KPJ, obavještavajući ga da mu je to uspjelo prema pokrajinskim, okružnim i mjesnim komitetima SKOJ-a u Srbiji i Vojvodini, prema pojedinim partizanskim i sabotažnim grupama, kao i prema pojedinih cilijama, a u stvari je imao nekoliko provokatora i kao najdra-gocjeniji izvor podataka R. Mitrovića i L. Šunku, člana PK SKOJ-a za Srbiju i sekretara MK SKOJ-a za Beograd, koji su se slabo držali na policiji. Ima indicija da su podaci koje je policiji dao R. Mitrović do-brim dijelom poslužili i kao osnova za Milerovu direktivu od 22. oktobra 1941. godine.

U ovaj period spada i najkrupnija propagandna akcija koju je nje-mačka okupaciona uprava, zajedno sa svojim saradnicima iz redova fašizmom indoktriniranih organizacija, sprovela u toku čitavog svog posto-janja. Bila je to dugo pripremana i više puta odlagana antimasonska izložba od 22. oktobra 1941. do 19. januara 1942. godine. Izložba je samo formalno i samo po naslovu bila usmjerena protiv slobodnih zidara, a faktički je bila izrazito antikomunistička. Ukupnim sadržajem i ciljem, izložba je bila usmjerena protiv „tri internationale” — jevrejstva, komu-nizma i masonerije, krivaca za sva zla, za propast Kraljevine Jugoslavije

⁵¹⁹ Izvještaj IV odjeljenja (Gestapo) Operativne grupe njemačke policije i službe bezbjednosti za Jugoslaviju za novembar 1941. godine o suzbijanju komunističkog pokreta u bivšoj Jugoslaviji, pov. br. 6751/41 od 13. XII 1941. godine.

i za ustanak, a koncipirana tako da indirektno sugeriše kako su i komunizam i slobodno zidarstvo stvorili Jevreji, dakle stranci. Bio je to psihološki pritisak na stanovništvo Beograda i posebno intelektualne krugove u cilju njihovog odvajanja od narodnooslobodilačkog pokreta kao dijela destruktivnih elemenata — komunista i Jevreja. Izložba je stajala 1.465.000 dinara i za tri mjeseca zabilježila 90.000 posjetilaca. Tu su uključeni i učenici osnovnih škola. U njenom okviru štampano je 19 brošura u 207.000 primjeraka, a u toku priprema i trajanja objavljeno stotinjak novinskih članaka.

Izložba je trebalo da bude otvorena još 23. avgusta, ali je tada zbog pokušaja ostvarenja „nacionalne koncentracije” oko vlade Milana Nedića odložena.

Otvorenje izložbe bilo je sinhronizovano sa dva događaja. Prvo, sa prvim njemačkim krupnim operacijama protiv NOP odreda u sjeverozapadnoj Srbiji i masovnim pokoljima u okupiranim gradovima, te najvećom provalom u beogradskoj Partijskoj organizaciji, kojima je, hapšenjem oko 90 aktivista na čelu sa sekretarima Mjesnog komiteta KPJ i SKOJ-a, poslije septembarskog izvlačenja kadrova na slobodnu teritoriju znatno smanjeni aktiv, desetkovala i nanijela vrlo težak udar narodnooslobodilačkom pokretu u Beogradu. Drugo, s pripremom koničnih razgovora sa Dražom Mihailovićem, održanim 11. novembra 1941. godine u Divcima, pa je u vezi s nagovještenim dolaskom još jedne divizije u Srbiju trebalo izvršiti pritisak u cilju njegovog potpunog potčinjanja Nediću.

Da bi taj pritisak bio što efikasniji i da bi pozicija okupacionih vlasti bila što čvršća u razgovorima sa Dražom, pripremano je i hapšenje oko 700 predstavnika beogradskog stanovništva „... isključivo... iz redova inteligencije, čije je držanje u proteklih nekoliko godina bilo protivnjemačko i koji najvećim dijelom pripadaju ložama slobodnih zidara ili su komunisti”, kako stoji u odobrenom predlogu načelnika Upravnog štaba Turnera od 1. novembra 1941. godine.⁵²⁰

Racija je izvršena noću 4/5. novembra i bila je sinhronizovana sa dolaskom u Beograd ešalona njemačke 113. pješadijske divizije sa sovjetskog fronta 5. XI 1941. godine. Da bi se postigao što veći zastrašujući efekat, ovo je već sutradan objavljeno u dnevnoj štampi.⁵²¹ Iz dnevnog izvještaja, međutim, jasno se vidi da je uhapšeno samo 169 lica,⁵²² ali se u dokumentima ne može naći objašnjenje. Po našem mišljenju, cifra od 700 u predlogu je bila prilično proizvoljna. Ni cifra od 300,⁵²³ u vezi s ovim, kao naslonjena na izvor, ne može se smatrati pouzdanom.

Pošto je, kao što smo vidjeli, još u oktobru zbog povećanih gubitaka kadrova i otežanih uslova rada u Beogradu iz njega povučen veći broj u radu dekonspirisanih aktivista NOP-a zajedno sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju i pošto je sabotažna i diverzantska aktivnost u njemu

⁵²⁰ Predlog šefa Upravnog štaba H. Turnera od 1. 11. 1941. i odobrenje načelnika štaba Pemsela na samom aktu, Zbornik..., tom 1, knjiga 1, str. 581—582.

⁵²¹ „Novo vreme” od 6. i 7. novembra 1941. godine, objavljeno u Zborniku..., tom I, knjiga 2, str. 371—372.

⁵²² Dnevni izvještaj vojnoupravnog komandanta — Upravni štab od 5. XI 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-250/1146-47.

⁵²³ Zbornik..., tom I, knj. 2, dok. 147, redakcijska primjedba broj 2.

bila u odnosu na prethodne mjesecce, naročito poslije velike provale, opala, nije vjerovatno da je ovo hapšenje imalo za cilj sprečavanje ne-reda i ustanka u samom gradu.⁵²⁴

Vjerovatnije je pretpostaviti da je ovo u vezi sa riješenošću oku-pacionih vlasti da se po uništenju NOP-a u već započetoj novembarskoj ofanzivi u zapadnoj Srbiji obračunaju i sa pokretom Draže Mihailovića, za kojeg su smatrali da je već odigrao svoju ulogu u razbijanju narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji.⁵²⁵ Tome ide u prilog sastav uhap-šenih talaca, pošto oni nisu hapšeni na osnovu konkretnog u tom mo-mentu otkrivenog rada za NOP, nego na osnovu od ranije poznatog i privremeno tolerisanog protivnjemačkog stava.

S ovim hapšenjem mogli bi se dovesti u vezu i glasovi o njemačkim planovima iz tog vremena da uniše Beograd,⁵²⁶ pošto u do sada dostup-nim arhivskim fondovima okupacionih vlasti u Srbiji nije potvrđena navodna Nojbaherova izjava u Bukureštu prema kojoj je Beograd tre-balo prvo opkoliti vojskom, a zatim u toku četiri sata tući avijacijom i artiljerijom pri čemu bi opkoljavajuće trupe spriječavale bijeg iz grada. Već zbog ovakve formulacije plana i njegovog izvora (izvještaj dele-gata jugoslovenske kraljevske vlade za Bliski i Srednji istok iz Istam-bula od 21. novembra 1941. godine,⁵²⁷ bez obzira što je tom izvještaju uslijedila intervencija kod savezničkih i neutralnih država) razloga za takvu paniku, a i snaga za izvođenje plana nije bilo. Uostalom, u to je vrijeme u Beogradu bilo koncentrisano 6—7.000 folksdojčera, gotovo isto toliko brojala je i njemačka kolonija u Beogradu, ne računa-jući njemački garnizon, koji sa višim štabovima i drugim vojnim ustanovama u to vrijeme ima blizu 10.000 vojnika i oficira. Tome treba dodati čitav kolaboracionistički aparat, koji je upravo u to vrijeme znatno ojačao brojnim saradnicima okupatora izbjeglim sa široke slobodne teri-torije u zapadnoj Srbiji, rusku bjelogardističku emigraciju na čiju pomoć je računao Treći Rajh i na kraju ne tako malobrojna strana konzularna predstavnštva s kolonijama stranih državljana, o čijem broju svjedoči i podatak da je Gestapo u Beogradu sredinom oktobra 1941. izvršio „pro-vjeravanje 420 stranaca“.⁵²⁸

Mjere koje je u prvom periodu preduzimala okupaciona uprava krajnje su zaoštire situaciju u gradu na svim sektorima. Ishrana i snab-dijevanje stanovništva, za koje je još u oktobru konstatovano da je loše, nije se prema izvještaju Vojnoupravne komande Beograda ni u novem-bru „popravilo“. Oskudica uglja prouzrokovala je obustavu rada mli-nova, zbog čega je izostalo snabdijevanje Beograda brašnom „što je i ranije bio slučaj“... Iz istog razloga morao se preko dana obustaviti dovod električne energije, što je dovelo do znatnih šteta u trgovini i industriji. Bio je obustavljen i tramvajski saobraćaj. „Isto tako u snab-dijevanju drugim životnim namirnicama, naročito u Beogradu, nije došlo

⁵²⁴ Vidi šire: J. Marjanović, Beograd..., str. 185—187.

⁵²⁵ J. Marjanović, Ustanak..., str. 380; Procjena situacije na Balkanu Obavještajnog odjeljenja 12. armije od 4. 11. 1941, Zbornik..., tom 1, knjiga 1, dok. 248.

⁵²⁶ Isto, str. 268 i Beograd..., str. 185.

⁵²⁷ Nalazi se u Arhivu VII, AIV, k. 188 A, br. reg. 20/4.

⁵²⁸ Zbornik..., tom 1, knjiga 1, str. 544.

ni do kakve promjene u odnosu na situaciju opisanu u posljednjem izvještaju". Zbog toga je po prvi put u Beogradu počelo klanje konja i prodaja konjskog mesa za ljudsku ishranu.

Broj novodoseljenih u Beograd znatno je premašio u mjesечnom izvještaju navedeni broj odjavljenih. Ni početkom decembra u tom pogledu nije se računalo na smirivanje situacije.

U novembarskom izvještaju Upravnog štaba, iz kojeg smo crpili ove podatke, jedine dvije pohvalne konstatacije odnosile su se na Upravu grada Beograda, koja „besprekorno funkcioniše pod rukovodstvom predsjednika opštine i upravnika grada Jovanovića” i na propagandu kojoj „je bila posvećena velika pažnja”. Za to su bila upotrijebljena sva raspoloživa sredstva: radio, štampa, izložbe, čak ponovo otvaranje i preuređenje muzeja i bioskopa, zidne novine, izlozi, plakati, leci, pridobijanje nastavnika za propagandu u školama, govori članova Nedićeve vlade. Čak je (za ruske bjelomigrante) u okviru programa Radio-Visle govorio i zarobljeni Molotovljev sin.⁵²⁹

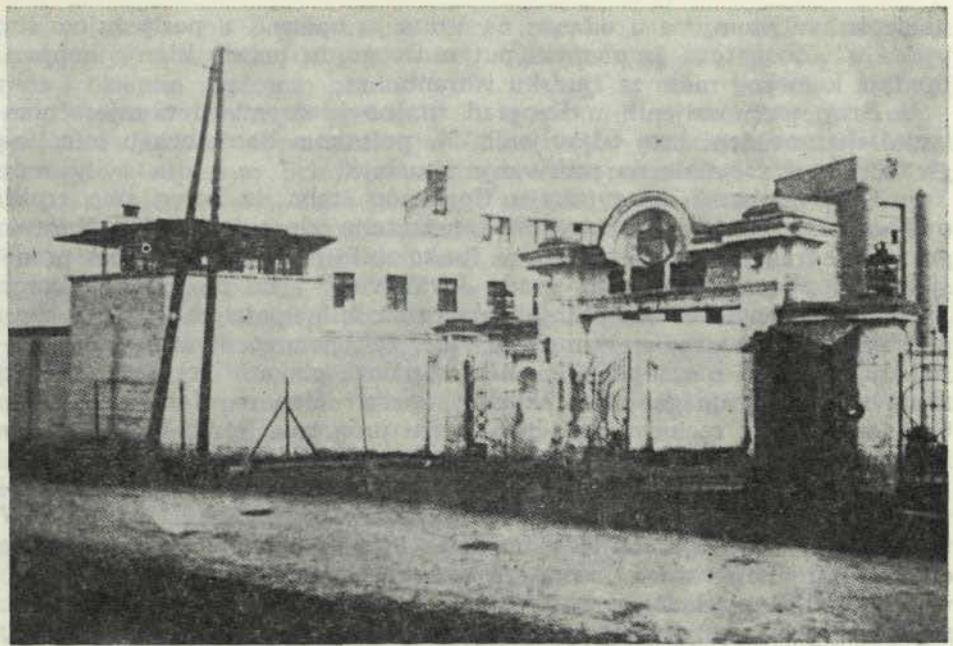
Tako je ustank uzdrmao cijelokupan okupacioni aparat, poremetio sve njegove planove o mirnoj eksploraciji prirodnog i ljudskog potencijala naroda Jugoslavije. Ustanak je prisilio okupatora na drugačiji odnos i mijenjanje kursa prema srpskom narodu. Otpali su ili za „bolja” vremena odloženi planovi o potiskivanju Srba dalje od Dunava i usporeni napori za pretvaranje Beograda u njemačku tvrđavu. Čak je i Zemunu, koji su u prvo vrijeme okupacione vlasti uzele isključivo u svoje ruke, morao biti promijenjen status.

Međutim, sve to, kao i novi kurs prema kolaboracionistima i stvaranje Nedićeve „vlade narodnog spasa” i nacionalne koncentracije, te po formama iznijansirana saradnja sa četnicima, nije govorilo da okupatori konačno odustaju od svojih planova.

Razmah ustanka konačno je u drugoj polovini septembra doveo do toga da se, predavanjem cijelokupne vlasti u ruke jednog trupnog komandanta, suspenduje i čitav vlastiti okupacioni sistem uprave, koji je mjesecima prije toga izgrađivan i da se dezavuiš najprivrženije kolaboracionističke grupe.

Kada su pred kraj godine ocijenili da je „komunistički ustank ugušen”, okupator je nanio ozbiljne udarce četničkom pokretu Draže Mihailovića, smatrajući da je njegova razbijачka uloga završena i da se ponovo može osloniti samo na druge ranije provjerene kolaboracionističke garniture. Međutim, tada je trebalo ponovo izgrađivati i svoj okupacioni i Nedićev aparat vlasti.

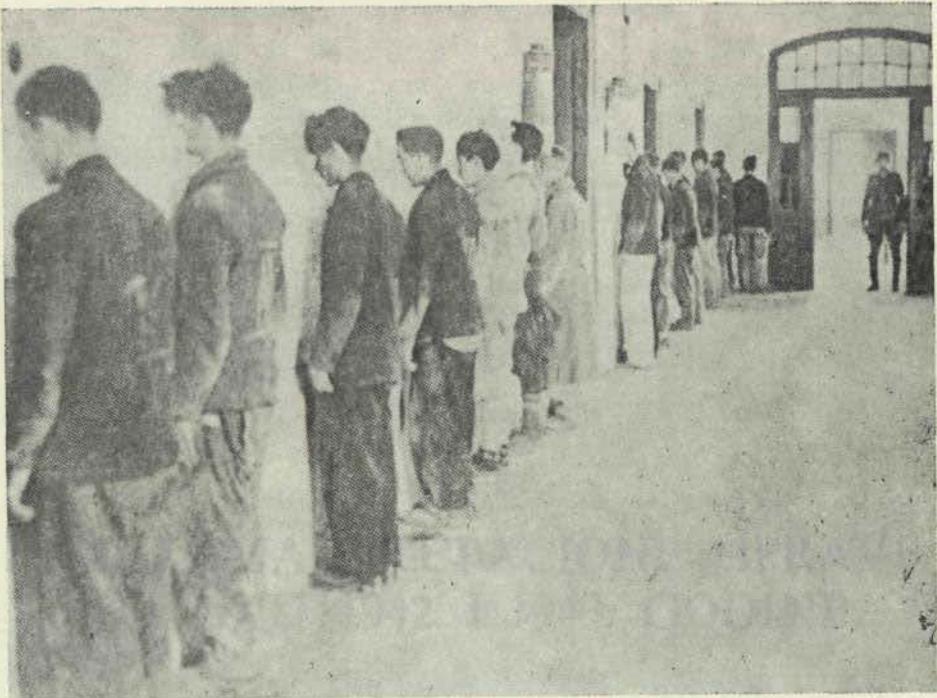
⁵²⁹ Izvještaj Upravnog štaba za mjesec novembar od 6. 12. 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-251/900-26.

Banjički logor u Beogradu, oformljen 5. jula 1941. godine

Svakodnevna slika na strelištu — Strijeljanje u Jajincima

Jedan od metoda mučenja u Banjičkom logoru

Zatvorenici u logoru Sajmište

ZIVIJELA OKUPACIONE UPRAVE
U TOKU 1942. I 1943. GODINE

ŠESTI DIO

**EVOLUCIJA OKUPACIONE UPRAVE
U TOKU 1942. I 1943. GODINE**

Uz savjedovanje 17. novembra 1941. godine general predstavnik Kraljevine Italije je odobrio da raspolaživa unapred predložena oblogom preuzete u Zelenoj Moravi, i to na području svih četvrtih mjesec i trećedistrikta, te da se uvede takozvana polna vojska. Iako su ovaj mjeseci bili očigledno u sastavu Gradske Militsijske uprave ne samo tada, već i u narednih dana 1942. godine u novome, Šapči na frontu prema Bosničkoj i srpskoj kontinentalnoj liniji, moguće je da

je Radij Kneževskog Kosovskog Maja VUKO je najkasnije u listopadu 1942. AVIL
PIJA, Rijeka, Washington, D.C., N-260/847-15.
u. E. Vuković, Srpski predstavnik predstavnik na Jugoslaviji, 1. dio, str.
107.

u. Vuković, Srpski predstavnik predstavnik na Jugoslaviji, 1. dio, str.
107.

u. Vuković, Srpski predstavnik predstavnik na Jugoslaviji, 1. dio, str.
107.

u. Vuković, Srpski predstavnik predstavnik na Jugoslaviji, 1. dio, str.
107.

VI

EVOLUCIJA OKUPACIONE UPRAVE U TOKU 1942. I 1943. GODINE

Očekujući da će završetkom operacija u dolini Zapadne Morave i likvidacijom centralne slobodne teritorije u zapadnoj Srbiji, poznate pod nazivom „Užička Republika”, ustanak u Srbiji biti definitivno ugušen, njemačka komanda oružanih snaga na Jugoistoku počela je već 26. novembra 1941. godine⁵³⁰ preuzimati mјere za restauraciju redovne okupacione vlasti. Na to je upućivao i stav njemačke Vrhovne komande oružanih snaga koja je, prethodno odbivši Kunceov zahtjev od 14. novembra za upućivanje daljnje dvije divizije za ofanzivnu namјenu u Jugoslaviju, zaštita najvažnijih rudnika metala i uglja predstavljala najhitniji zadatak,⁵³¹ čime je obostrano priznat neuspјeh Bemeove misije. Bio je to prvi signal teškoća koje su za Treći Rajh nastupile zaustavljanjem njegove ofanzive na sovjetskom ratištu. Za početak Vrhovna komanda je tražila samo 5. brdsku diviziju sa Krita radi čijeg oslobođenja je iz Srbije trebalo vratiti u Grčku prvo 125. pješadijski puk, a zatim i ovdje angažovane jedinice (2 bataljona pješadije i 2 diviziona artiljerije) 164. pješadijske divizije.

Na savjetovanju 17. novembra 1941. godine general pionira Kunze⁵³² ipak se odlučio da raspoloživim snagama preduzme ofanzivnu operaciju „Zapadna Morava”, što su mu prije svega omogućili mučki izvedeni četnički napadi na oslobođene gradove zapadne Srbije. Iako su ovi napadi bili odbijeni i četnici Draže Mihailovića sabijeni na samu Ravnu goru, oni su znatno oslabili snage NOP odreda u zapadnoj Srbiji i na frontovima prema njemačkim i ostalim kolaboracionističkim snagama ostavili značajne breše.⁵³³

⁵³⁰ Ratni dnevnik Komandnog štaba VUKS za mjesec novembar 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-246/611-18.

⁵³¹ E. Vishaupt, Borba protiv ustaničkog pokreta na Jugoistoku, I dio, str. 68—72.

⁵³² Walther Kunze, general pionira, do 26. oktobra 1941. komandovao je 42. armijskim korpusom. Od tog dana do 8. avgusta 1942. zastupa oboljelog feldmaršala Listu u dužnosti Komandanta 12. armije i komandanta njemačkih oružanih snaga na Jugoistoku.

⁵³³ Vidi šire: J. Marjanović, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji, 1941.

Pošto je ustanak u Jugoslaviji, po ocjeni njemačke Vrhovne komande, sredinom septembra 1941. godine zaprijetio da kompromituje uspjehe Vermahta na istočnom frontu,⁵³⁴ to je ona bila prisiljena da u najkritičnijim momentima prve moskovske bitke čitav jedan korpus (sakupljen sa zapada, juga i istoka okupirane Evrope) iz Njemačke umjesto prema Moskvi uputi na svoje okupaciono područje u Jugoslaviju. Sada je poraz pod Moskvom sredinom decembra iste godine Vrhovnu komandu Vermahta doveo u situaciju da se uporedo sa Hitlerovom direktivom za prelazak u odbranu na sovjetskom frontu, uprkos do tada najznačajnijem uspjehu u borbi protiv NOP odreda Jugoslavije u zapadnoj Srbiji, u panici gotovo odrekne svog okupacionog područja u Jugoslaviji i da svojim saveznicima Italiji i Bugarskoj, a ako zatreba i Mađarskoj i Rumuniji, prepusti ponovo uspostavljanje reda i mira.⁵³⁵

Prvo je trebalo da se upute nedavno dodijeljena pojačanja, a potom i glavnina ostalih trupa. Najviše dvije divizije mogle su se odvojiti za osiguranje industrijskih objekata važnih za njemačko snabdijevanje ratnim potrebama.⁵³⁶ Analiza je, međutim, pokazala da bi to bitno ugrozilo njemačke interese na Balkanu, pa se Vrhovna komanda morala zadovoljiti polovičnim rješenjem, — preuzimanjem u najam jednog bugarskog korpusa (u početku sa 3 divizije) radi smjene operativnih divizija koje moraju na sovjetski front i produženjem boravka 342. diviziji do ugušenja ustanka u Bosni.

Drugačije se i nije moglo pošto u Srbiji nije izvršena stvarna pacifikacija, kako se priželjkivalo i u prvim izvještajima s optimizmom konstatovalo. Umjesto toga, samo je težište ustanka iz zapadne Srbije pomjereno u istočnu Bosnu. Glavnina snaga partizanskih odreda Srbije, zajedno sa Vrhovnim štabom narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije povukla se u Sandžak i Bosnu, ali su preostali partizanski odredi nastavili aktivnost, naročito u južnoj i istočnoj Srbiji. To je morao konstatovati i sam Bader, samo nekoliko dana po prijemu dužnosti ističući da se ipak „ne može smatrati da je srpski ustanički pokret konačno ugušen“.⁵³⁷

Pošto su izgubljene prostrane slobodne teritorije, značaj uporišta narodnooslobodilačkog pokreta u gradovima Srbije, a posebno u Beogradu, ponovo je porastao. Beograd je ponovo postao sjedište Pokrajinskog komiteta KPJ, koji je privremeno preuzeo rukovođenje većim dijelom partizanskih odreda, pošto je Glavni štab u tome onemogućen zbog nepostojanja sigurnih veza. U Beogradu se nalazio Centralni i Pokrajinski odbor NO fonda za Srbiju. Formiran je Okružni komitet KPJ za Beogradski okrug, obnovljeni su ili popunjeni mjesni komiteti KPJ i SKOJ-a za Beograd i Zemun, naročito je proširena mreža odbora NO fonda.

⁵³⁴ Kajtelova naredba od 16. IX 1941. Zbornik..., tom I, knj. 1, dok.

⁵³⁵ Kajtelovo naređenje njemačkom komandantu oružanih snaga na Jugostoku, str. pov. br. 164/41 od 16. XII 1941. godine.

⁵³⁶ Hitlerova direktiva br. 39-a W. Hubatsch, Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939—1945, str. 175.

⁵³⁷ Desetodnevni izvještaj od 10. XII 1941, Zbornik..., tom 1, knj. 1, str. 637.

REORGANIZACIJA KOMANDOVANJA I UPRAVE KRAJEM 1941. GODINE

Osnove ove organizacije okupacione uprave i novog načina vojnog obezbjeđenja njemačkog okupacionog područja u Jugoslaviji postavljene su na savjetovanjima održanim u Beogradu od 30. novembra do 2. decembra 1941. godine pod rukovodstvom njemačkog komandanta oružanih snaga na Jugoistoku.⁵³⁸ Pri kraju ovih savjetovanja, 2. decembra, stiglo je naređenje Vrhovne komande da se na istočni front uputi i komanda 18. korpusa sa prištapskim jedinicama, a rezultat su naknadnih naređenja Vrhovne komande, o kojima će biti kasnije riječi.

Do 6. decembra Beme je predao komandu generalu Baderu. Tako je 65. viša komanda za naročitu upotrebu ponovo postala najviša komanda njemačkog vojnog obezbjeđenja, odnosno trupa na njemačkom okupacionom području u Jugoslaviji.

Beme je Baderu istovremeno predao i dužnost vojnoupravnog komandanta Srbije, pa je i Bader prvih nekoliko mjeseci zadržao dotadašnji naziv Der bevollmächtigte kommandierender General und Befehlshaber in Serbien. Tako su se u Baderovim rukama našle dvije operativne i jedna teritorijalna komanda, zbog čega je bilo predviđeno da se u zamjenu za komandu 18. brdskog armijskog korpusa u Beograd pošalje Komanda 42. armijskog korpusa za čije potrebe je početkom decembra 1941. godine bila ispražnjena i pripremljena zgrada „Prizada“.⁵³⁹

Na savjetovanju u Beogradu, shodno ranijim zahtjevima Vrhovne komande koji zbog ustanka nisu mogli biti ispunjeni,⁵⁴⁰ izvršena je podjela teritorije na uže zone i rejone osiguranja i zadužene određene trupne jedinice, divizije i pukovi. Podjela se ipak nije mogla ustaliti. Prvo je već krajem mjeseca došlo do pomjeranja, u vezi sa dolaskom bugarskog 1. korpusa u Srbiju koji će za račun njemačkog okupatora vršiti obezbjeđenje jednog dijela njegovog okupacionog područja, a drugo, već s proljeća i naročito od jeseni 1942. godine moralo se obnoviti izvođenje operacija protiv NOP odreda, koje su širinom prevazilazile granice pojedinih zona osiguranja. Premda je osnovni zadatak bugarskog 1. korpusa bio da obezbjeđuje željezničku prugu Beograd—Niš, njemačke okupacione vlasti su ga ipak držale dalje od Beograda, pa su željezničke pruge u rejonu Beograda obezbjeđivali sopstvenim jedinicama i za zaštitu objekata na njima izgradili betonske bunkere — stražarske kule. To, kao i formiranje novih, a posebno pratećih i jedinica za obuku i podoficirskih škola povećavalo je gustainu okupacije u rejonu Beograda. Prema ovoj podjeli, Beograd je za duže vrijeme ostao u zoni osiguranja njemačke

⁵³⁸ Bemeove bilješke sa savjetovanja upućene Kunce-u poslije redigovanja 5. XII 1941. godine, AVII, NjA, k. 2 A, br. reg. 12/B. Djelimično objavljeno u Zborniku..., tom I, knj. 1, dok. 276.

⁵³⁹ Što je kasnije otpalo.

⁵⁴⁰ Izvještaj Komande oružanih snaga na Jugoistoku od 18. XI 1941. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-463/409-11.

704. pješadijske divizije, čiji je jedan pješadijski puk angažovan za njegovo stražarsko obezbjeđenje.⁵⁴¹

Završetak krupnih operacija u zapadnoj Srbiji i ponovno zaposjedanje mjestâ iz kojih su njemačke vojnoupravne komande bile evakuisane i mahom u Beogradu koncentrisane na druge zadatke, nudio je okupacionom komandantu priliku da ponovo stvara privid „redovne“ okupacione uprave. U tom cilju 4. decembra 1941. izdato je Naređenje o novoj podjeli vojne uprave.⁵⁴²

Prema toj podjeli koja je ostala na snazi do kraja okupacije, 599. oblasna vojnoupravna komanda (*Feldkommandantur 599*) za Beograd uglavnom je zadržala kompetencije u odnosu na teritoriju Uprave grada Beograda, ali je dobila znatno teritorijalno proširenje i to na dva novootvorena okruga: beogradski i požarevački. Pored svojstva drugostepenog organa okupacione uprave za čitavu oblast teritorijom Uprave grada Beograda za koju uz to predstavlja i Komandu grada (*Stadtkommandantur*) kao i teritorijom beogradskog okruga koji obuhvata 9 srezova, neposrednu okolinu Beogradu (vračarski), Umku (posavski), Sopot (kosmajski), Lazarevac (kolubarski), Grocka (gročanski), Vel. Orašje (orašački), Smederevska Palanka (jasenički), Smederevo (podunavski) i Mladenovac (mladenovački) upravlja neposredno, dok joj je za upravljanje požarevačkim okrugom (7 srezova) potčinjena 378. okružna vojnoupravna komanda (*Kreiskommandantur 378*), obrazovana od 378. mjesne komande II varijante (*Ortskommandantur 378/II*), sa sjedištem u Požarevcu. Na osnovu ovog naređenja Beograd je napustila 834. okružna vojnoupravna komanda (*Kriesskommandantur 834*) i upućena u Čupriju. Zatim je Uredbom Nedićeve vlade od 18. decembra 1941. proglašena reorganizacija nižih i srednjih organa kolaboracionističke uprave. Umesto dotadašnje tri banovine (dunavske, drinske, i moravske) i Uprave grada Beograda formirano je 14 okruga, među kojima i beogradski. U njegov sastav nije ulazio grad Beograd. Shema administrativne podjele tako je (iz demagoških razloga) približena nekadanoj organizaciji uprave u Kraljevini Srbiji, što je odgovaralo i potrebama okupacione uprave.

Novom administrativnom podjelom Srbije Uprava grada Beograda ostala je i dalje zasebna jedinica podređena neposredno Ministarstvu unutrašnjih poslova. Od devet srezova šire okoline Beograda obrazovan je beogradski okrug, koji je uglavnom obuhvatio prostor između rijeka Kolubare, Save, Dunava i Velike Morave, sjeverno od linije Ljig — Arandelovac — Velika Plana. Sjedište okružnog načelstva sa svim okružnim ustanovama bilo je u Beogradu. Načelstvo sreza vračarskog (bliže okolina Beograda), imalo je sjedište u Beogradu, posavskog na Umci, mladenovačkog u Mladenovcu, kosmajskog u Soporu, kolubarskog u Lazarevcu, podunavskog u Smederevu, gročanskog u Grockoj, jaseničkog u Smederevskoj Palanci i orašačkog u Velikom Orašju. Samo u Smederevu nalazila se gradska policija na čelu sa Predsjedništvom, dok su

⁵⁴¹ Naređenje 65. Više komande za naročitu upotrebu o izmjenama divizijskih sektora od 31. XII 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-315, R-2241/835-37.

⁵⁴² Der Bevollmächtigte komandierenden General in Serbien, Befehlshaber Serbien — Kommandstab I-a, Nr. 1104/41, vestreulich, Belgrad, den 4. Dezember 1941, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-312, R-463/424-29.

se sva ostala sreska načelstva i opštinske uprave oslanjale na Srpsku državnu stražu, kao na svoj egzekutivni organ.

Njemačke oblasne vojnoupravne komande ovom reorganizacijom i rasformiranjem banovina izgubile su svog partnera u kolaboracionističkom aparatu, čime su na značaju dobole okružne vojnoupravne komande.

Ovaj nedostatak kasnije je unekoliko nadoknađen formiranjem oblasnih komandi Srpske državne straže, ali je to bilo više u vezi sa uspostavljanjem vojnoj upravi paralelnih organa njemačke policijske uprave.

Poklonivši tako, za razliku od prvobitnih sumnjičenja, „puno povjerenje“⁵⁴³ Nedićevoj vlasti, okupaciona uprava je preduzela mјere i za izgradnju njenih oružanih formacija. U toku zime svi postojeći oružani odredi (žandarmerija, srpski oružani odredi — Nedićevci, četnički odredi Koste Pećanca i „samostalni“ srpski dobrovoljački odredi D. Ljotića i sl.). Zamijenjeni su novom pouzdanom žandarmerijom (ubrzo je dobila naziv Srpska državna straža), koja je obučavana u Beogradu pod rukovodstvom oficira njemačke policije, a nešto kasnije i građanske milicije za manja mjesta koja bi inače ostala bez posade.

Sve kolaboracionističke oružane formacije Nedićeve vlade bile su načelno potčinjene Odjeljenju za državnu zaštitu u sastavu Ministarstva unutrašnjih poslova i sačinjavale su „srpsku oružanu silu“. U okviru Odjeljenja za državnu zaštitu kasnije je formirana i Komanda javne bezbjednosti, kao nadređeni organ SDS.

Po izvršenoj reorganizaciji suštinski su samo žandarmerija i srpski oružani odredi preformirani u Srpsku državnu stražu — SDS. Ona se dijelila na tri odsjeka: poljski, granični i gradski, dok su ostale formacije nastavile da egzistiraju. Vrhovne instance, prateće i školske jedinice i ustanove SDS nalazile su se u Beogradu. Zbog njihovog značaja za uslove borbe i opstanka narodnooslobodilačkog pokreta u Beogradu nabrojaćemo ih sa težnjom da zahvatimo i one naknadno obrazovane, kako se na ovaj problem ne bismo morali ponovo osvrtati. Rekonstrukcija je izvršena uglavnom na osnovu Uredbe o SDS i Plana odbrane Beograda sa kraja 1943. ili iz 1944. godine.⁵⁴⁴

Komanda Srpske državne straže, na čijem se čelu nalazio general Aleksandar Stojanović, a potom general Borivoje Jović, raspolagala je sa preko 150 oficira i 250 vojnika, podoficira i vojnih činovnika; neposredno je rukovodila okružnim, kasnije oblasnim komandama SDS, srpskom graničnom stražom — SGS preko Komande Srpske granične straže, a željezničkom bezbjednosti preko Komande železničke bezbjednosti.

Za neposredno obezbjeđenje služila joj je Stabna četa Komande SDS — oko 100 ljudi, a za obuku — Centar za obuku SDS u čijem su sastavu bile tri čete sa oko 120 pripadnika stalnog sastava.

Komanda srpske granične straže, na čijem čelu se nalazio pukovnik Pogačar, raspolagala je sa pedesetak oficira i blizu 150 podoficira, vojnika i činovnika. Neposredno je rukovodila SGS preko okružnih komandi SGS, koje su postojale samo u graničnim okruzima.

Za obuku graničara raspolagala je Školom SGS sa stotinjak ljudi stalnog sastava.

⁵⁴³ AVII, NjA, k. 2 D, br. reg. 12/13.

⁵⁴⁴ Arhiva CK KP Srbije, br. reg. 5959. Vlada M. N. II, 25-a.

Komanda železničke bezbednosti, s obzirom da je za željeznički saobraćaj i njegovu bezbjednost uglavnom neposredno odgovarao glosazan njemački aparat sa posebnim jedinicama (o kome je već bilo riječi), bila je malobrojna i u Beogradu je imala samo Odred železničke bezbednosti — Beograd, sa oko 80 oficira i vojnika.

Od nižih komandi i jedinica u Beogradu su se nalazile:

Komanda SDS beogradske oblasti — (više odgovarajući partner njemačkoj oblasnoj policijskoj komandi i 599. oblasnoj vojnoupravnoj komandi nego stvarna potreba rukovođenja Srpskom državnom stražom) — imala je samo malobrojni štab sa Štabnom četom, i Patrolnu pripremnu školu sa ukupno oko 150 pripadnika.

Komanda SDS beogradskog okruga, smještena na Dedinju raspolagala je 1. maja 1942. godine sa 9 sreskih odreda srpske poljske straže — SPS, koji su posjedovali 27 stanica i zajedno sa beogradskom okružnom četom SDS, Smederevskom posadom i Odredom pri koncentracijskom logoru u Smederevskoj Palanki, imali oko 1.000 stražara. U Beogradu su pored komande bili smješteni Beogradski odred SDS (80 stražara), Beogradska okružna četa (50 vojnika), a kasnije i Odred Srpske državne privredne straže sreza vračarskog, jačine oko 50 vojnika.⁵⁴⁵

Komanda SGS beogradskog okruga, smještena takođe na Dedinju, sa 20 ljudi u štabu i Beogradskim odredom SGS jačine oko 130 graničara, posjedala je zajedno sa organima njemačke granične zaštite carinarnice na željezničkim stanicama, pristaništima i graničnim prelazima uglavnom u Beogradu.

Komanda SDS Uprave grada Beograda sa ekonomskim odsjekom, Komandom centralne kasarne i muzikom imala je stotinjak oficira i policajaca i raspolagala sa 16 kvartovskih (u prosjeku po 50 policajaca) i specijalizovanih odreda (Rezervni, Kasarnski, Školski, Saobraćajni, Konjički, Motorizovani, Privredne policije, Odred željezničkog komesarijata, Odred pri koncentracijskom logoru Banjica, i Odred pri UGB — sa po 50—100 ljudi). Tako se ukupna jačina kretala od 1.500 do 2.000 oficira, podoficira i vojnika, odnosno policajaca. I dalje je ostala egzekutivni organ Uprave grada Beograda, preko koje je i bila potčinjena Komandi SDS. Kao takva ona je predstavljala glavninu gradske straže, (SGS), jer je samo još u Nišu postojala Uprava policije (gradske SDS) te u 12 gradova predstojništva sa svega nekoliko stotina gradskih stražara.⁵⁴⁶

Paralelno sa SDS njemačke okupacione vlasti do 1943. godine zadržale su četničke odrede Koste Pećanca, obrazovane još u avgustu i septembru 1941. godine, dok su krajem novembra i u decembru formirani i „legalni“ odredi četnika Draže Mihailovića, koji se tretiraju kao samostalni, što bi trebalo da znači neposredno i nezavisno od Gorskog štaba svih četničkih odreda (Koste Pećanca), potčinjeni Miljanu Nediću.

Na teritoriji beogradskog okruga 1. maja 1942. godine bilo je ukupno 2.000 četnika formiranih u 13 odreda (1. torlački, 1. kosmajski, 2. kosmajski, Beogradski, Lepenički, Kolubarski, Donjokolubarski, Ljiški, Mladenovački, Gročanski, Smederevski i Posavski, te XV samostalni četnički odred

⁵⁴⁵ Izvještaj o radu načelnstva okruga Beogradskog za april 1942. Pov. br. 546 od 1. V 1942. Zbornik..., tom I, knj. 21, dok. 22.

⁵⁴⁶ AVII, NjA, k. 2 D, br. reg. 12/13.

u Junkovcu),⁵⁴⁷ a u Beogradu, u zgradi Generalštaba Glavni štab svih četničkih odreda, dok je Kosta Pećanac sa svojim Gorskim štabom i dalje ostao u Nišu.

Juna 1942. godine formirana je u Beogradu četnička Komanda beogradskog okruga, koja je objedinjavala rad svih ovih odreda, a istovremeno se iz Niša u Beograd preselila i Intendantura slavnog štaba svih četničkih odreda.⁵⁴⁸

Iz nacizmom indoktriniranih formacija⁵⁴⁹ „Zbora”, dobrovoljačkih odreda Dimitrija Ljotića, kojima je u početku rukovodila Srpska dobrovoljačka komanda, razvio se Srpski dobrovoljački korpus — SDK, kao najsnažnija kolaboracionistička operativna vojna jedinica u Srbiji.

U Beogradu je Korpus imao:

— Štab Srpskog dobrovoljačkog korpusa, na čelu sa generalom Mušickim, sa oko 160 oficira, podoficira i vojnika. Uz štab se nalazio njemački Štab za vezu na čelu s kapetanom Štalbokom (*Stahlbock*);

— Štabnu četu sa oko 150 ljudi;

— Centar za obuku sa promjenljivim brojem nastavnih četa i do 200 pripadnika stalnog sastava;

— Četu za vezu (stacionarnu) sa 120 vojnika. Ostale njegove jedinice samo su povremeno stacionirale u Beogradu, najčešće radi odmora i obuke, jer su uglavnom kao pokretne jedinice bile angažovane u borbi protiv jedinica NOV i POJ.

Druga značajna pokretna vojna kolaboracionistička formacija bio je Ruski zaštitni korpus — RZK. Na njegovom čelu nalazio se general-lajtnant Stajfon, i na čelu njemačkog štaba za vezu pukovnik Srader (*Schrader*). Razvio se iz, u septembru 1941. godine obrazovane Ruske industrijske zaštite (*Werkschusz*). Kao i SDK bio je formiran u čete, bataljone i pukove, a u Beogradu su se nalazili Štab, jedinice za obuku i popunu, te neke prateće jedinice kao Konjički eskadron (kasnije divizion) i druge, čije ukupno brojno stanje nije bilo manje od 1.000 ljudi.

Šesti bataljon Dojče manšafta (*Deutsche Mannschaft*), koji je oformljen nakon izvlačenja obveznika u SS-jedinice iz Odreda DM „Jug”, imao je u Beogradu pet četa, dok je po jednu manju četu ili vod imao u Smederevu, Šapcu, Boru i Kosovskoj Mitrovici. Ukupna jačina bataljona bila je 1944. godine nešto preko 400 vojnika.⁵⁵⁰

Pokušaji afirmacije Nedićevog kolaboracionističkog režima kao državne tvorevine, doveli su i do formiranja Odreda srpske garde od svega dvije čete sa ukupno 230 oficira i vojnika.⁵⁵¹

Građanska milicija nije se mogla razviti u imalo zapaženiju vojnu formaciju iz više razloga. Izvještaji konstatuju njeno prisustvo u beogradskom okrugu, ali ne i na teritoriji Uprave grada Beograda. O njenom brojnom stanju, međutim, nema podataka. Svrha

⁵⁴⁷ Zbornik..., tom I, knj. 21, dok. 22.

⁵⁴⁸ Naređenje Predsedništva ministarskog saveta od juna 1942. Pov. M. S. br. 929, o statusu četničkih jedinica. Zbornik..., tom I, knj. 21, dok. 26.

⁵⁴⁹ Srpski dobrovoljački korpus po povlačenju iz Srbije Treći Rajh je preuzeo u SS i dao mu status Waffen-SS jedinice.

⁵⁵⁰ Brojno stanje jedinica DM od 15. juna 1944. Zbornik..., tom I, knj. 17, dok. 159, str. 607.

⁵⁵¹ Arhiva CK KP Srbije, reg. br. 5959.

ove reorganizacije bila je centralizacija uprave u cilju postizanja veće efikasnosti. Noseće funkcije kolaboracionističke uprave bili su okružni načelnici u rangu ministra, što je trebalo da odgovornost i kontrolu učini potpunijom.

Istovremeno, takva organizacija ostavljala je više samostalnosti organima Nedićeve uprave, prividno približavajući njemačku upravu proklamovanom principu nadzorne uprave (*Aufsichtsverwaltung*) sa tendencijom da se

„uticaj njemačkih (okupacionih) vlasti na vladu Srbije okružne i sreske načelnike... učini što je više moguće nevidljivim za stanovništvo“⁵⁵²

To znači da je trebalo da Nedićeva vlada za svoje upravne akte samo pribavi saglasnost centralnog organa okupacione uprave. Kako će niži organi domaće uprave sprovoditi te akte kontrolisali bi odgovarajući nadređeni organi okupacione uprave, ali samo u mjeri do koje za to postoji njemački vojni interes.⁵⁵³

Bilo bi, međutim, pogrešno zaključiti da su time uslovi opstanka u Srbiji, pa i u Beogradu, postali podnošljiviji, da se sa organima „domaće“ vlasti lakše izlazilo na kraj. Naprotiv, u to vrijeme svakako uz asistenciju i po instrukcijama okupacionih organa, koji se nisu odrekli prisustva ni njegovih plodova (nego su samo nastojali učiniti se što nevidljivijim za stanovništvo), Uprava grada Beograda preduzela je niz mjera u cilju pooštrenja kontrole stanovništva: kontrola stambenih prijava, legitimisanje na svim ulicama u gradu, autobuskim i željezničkim stanicama, riječnim pristaništima, kao i povremene blokade i kontrole stanova.

Policajski nadzor je pojačan formiranjem pomoćnih straža po kvartovima, tako da su kvartovske policijske stanice brojale i do 200 ljudi, pa ih je u januaru 1942. godine u Beogradu bilo već 2.000. Pored njemačkih okupacionih sudova i ubijanja mimo suda, počeo je da dejstvuje i „Preki sud za grad Beograd“. Kazna smrti predviđena je za svakog ko ne prijavi komunistu ili njihovog simpatizera. Hapšenja su nastavljena u prosjeku oko 500 ljudi mjesečno. Upravo u to vrijeme⁵⁵⁴ u koncentracijski logor na Sajmištu zatvoreno je oko 14.000 Jevreja i Cigana, koji su do ljeta 1942. godine potpuno uništeni na osnovu čega su se okupacioni funkcioneri kasnije hvalili da je Srbija prva koja je riješila jvrejsko i cigansko pitanje. Nasuprot tome te vlasti u pogledu zbrinjavanja stanovništva nisu imale ni toliko kompetencija da stanovništvu Beograda osiguraju hljeb. Tako je Beograd bio i po mjesec i više dana

⁵⁵² Izvještaj šefa vojne uprave u Srbiji, Turnera, državnom sekretaru u Ministarstvu unutrašnjih poslova Trećeg Rajha, od 2. 7. 1942. godine, AVII, Mikroteka, Vašington, NjA, T-501, R-266/1261-68.

⁵⁵³ Befehlsverhältnisse im Bereich des Kommandierenden General und Befehlshaber in Serbien. (1942), AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-266/1175-80.

⁵⁵⁴ O tome je odlučeno na savjetovanju o rezultatima novembarske ofanzive u prisustvu zastupnika komandanta Jugostoka, generala pionira Kunce-a, povodom primopredaje dužnosti Beme-a — Baderu, AVII, NjA, k. 2 A, br. reg. 12/13, Zbornik..., tom 1, knj. 1, str. 624—625.

bez hljeba, a bez hljeba je, po njegovoј ličnoј izjavi, ostajao i sam Nedić.⁵⁵⁵

U skladu sa shvatanjem o likvidaciji ustanka i mogućnosti na vraćanje „redovnoj” okupacionoj upravi na pomenutim savjetovanjima prilikom posjete zastupnika komandanta oružanih snaga Jugoistoka generala Kunce-a odlučeno je da se u toku zime izvrši provjeravanje cjelokupnog stanovništva na oslobođenoj teritoriji zapadne Srbije kojom su okupacione trupe ovladale krajem godine. Svakog ko je učestvovao u ustanku trebalo je strijeljati a ostale „nepouzdane elemente” i porodice ustanika eventualno preseliti; da se Jevreji i Cigani, njih oko 16.000, odmah koncentrišu u logor kod Zemuna⁵⁵⁶ i da se u Beogradu uhapsi 1.200 aktivnih oficira i otpremi u zarobljeničke logore u Njemačku.⁵⁵⁷

Samo nastavak oružane borbe širom Jugoslavije povezane sa svim ostalim oblicima otpora u okupiranim gradovima mogao je omesti i smanjiti obim izvršenja ovog paklenog plana. S tim u vezi bile su i mjere ublažavanja odmazdi i naređenja u cilju smanjivanja samovoljnih i proizvoljnih akata prema stanovništvu. Tako je general Bader, po preuzimanju komande, naredio da je za sva strijeljanja za odmazdu potrebno izdejstvovati njegovo odobrenje.⁵⁵⁸

Sve ove mjere i novine u taktici okupacionih vlasti u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta u 1942. godini sistematizovane su u Načelnim uputstvima za zimu generala Badera od 20. decembra 1941. godine.⁵⁵⁹ Konstatujući da je „Komunistički ustanički pokret doduše u opadanju, ali (da) još nije ugušen” i „da se mora računati s ponovnim oživljavanjem nemira i ustaničke djelatnosti”, pored zadataka trupnim jedinicama, koji se odnose na borbu protiv NOP odreda i osiguranje privrednih i saobraćajnih objekata u unutrašnjosti, te popunu i formacijsku dopunu okupacionih divizija 15. talasa i njihovo organizaciono prilagođavanje i obuku za protivpartizansku borbu, izradu stražarskih kula uz objekte koji se obezbjeđuju i sl., Bader je dosta detaljno razradio mjere svih službi i organa okupacione i kolaboracionističke vlasti za suzbijanje NOP-a u gradovima, pa time i u Beogradu.

Prije svega trebalo je primjenom svih sredstava uspostaviti sistem sveobuhvatnog prikupljanja podataka o narodnooslobodilačkom pokretu, o preduzimanju strogih mera čuvanja tajne, zavaravanjem, kamuflażom, oštrom i stalnom kontrolom nad putnim i željezničkim saobraćajem okupacione trupe treba da otklone „izvanredno veliku opašnost od špijunaže” s kojom se „mora računati na svakom koraku”. Vojnicima je

⁵⁵⁵ Referati Turnera, Majsnera i Nedića Lero prilikom savjetovanja u Beogradu 29—30. avgusta 1942. g. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-248/572-93; Georg Kisl, izjave, AVII, NjA, k. 27, br. reg. 11—20/5; J. Marjanović, Beograd, str. 201—211.

⁵⁵⁶ Samo od 8. do 15. decembra u ovaj logor je bilo privedeno 5.280 Jevreja i Cigana, AVII, NjA, k. 27-II, br. reg. 50/1.

⁵⁵⁷ Bemeove bilješke, Zbornik..., tom 1, knj. 1, str. 624—625.

⁵⁵⁸ Opunomoćeni komandant njemačkih trupa u Srbiji i NDH, Načelna uputstva za rad u toku zime, br. 4600/41 od 20. 12. 1941, AVII, NjA, k. 27-II, br. reg. 47/1.

⁵⁵⁹ Bevollmächtigter kommandierenden General und Befehlshaber in Serbien, Abt. I-a, Nr. 4600/41. Vertraulich, AVII, NjA, Mikroteka, Minhen, R-3/382-92. Uputstva su sadržala pet posebnih naređenja u prilozima i dopunjavalо ih je još petnaestak naređenja izdatih u toku mjeseca.

između ostalog zabranjeno upuštanje u „politička pitanja” i vođenje „bilo kakve politike ili propagande” pošto će se ista voditi od „nadležnih komandi” centralizovano i jednoobrazno. Teško je prepostaviti, međutim, da je i sam Bader vjerovao da će naređenim mjerama i glajhšltovanom propagandom moći da „utiče na lakovjerno srpsko stanovništvo”, uvjeriti ga u dobre namjere okupacionih trupa i, bez obzira na promjene u spoljnjem nastupu, pridobiti njegovo „poštovanje”, a kamoli da ga može „vaspitati” da u „pobunjenicima”, tj. u svom narodnooslobodilačkom pokretu, „vidi najveće sopstvene neprijatelje”.

Oružje je predstavljalo najveću brigu, pa su preduzete rigorozne mјere za evidenciju oružja koje je okupator dao svojim saradnicima svih boja navodeći ih pojedinačno: „srpska žandarmerija, policija, pomoćna policija, carina, granične trupe, legalne organizacije i njihove vođe, fabrički stražari, albanska milicija, ljetićevcici, četnici, folksdojčeri itd.”, što ilustruje okupatorovo nepovjerenje čak i prema pripadnicima sopstvene manjine.

Očigledno smatrajući da daljnje sprovođenje bezobzirnih mјera u dotadašnjem obimu nije moguće i znajući da je bezumnu kvotu od 100:1 i u prethodnom periodu bilo nemoguće dosljedno sprovoditi, izdata je nova naredba o odmazdama. Naredba se oslanjala i na Hitlerovu direktivu o gonjenju krivičnih djela počinjenih protiv Rajha ili okupacione vlasti u okupiranim zemljama od 7. decembra 1941. godine⁵⁶⁰ i Kajtelovu Prvu naredbu za izvršenje tih direktiva⁵⁶¹ izdatu istog mjeseca kojom je zamijenjena njegova poznata naredba: Komunistički ustanički pokreti u okupiranim zemljama od 16. septembra 1941. godine.

Naredbom o odmazdama od 20. XII 1941. godine⁵⁶² definisane su tri grupe zatvorenika.

1. lica za odmazdu — partizani uhvaćeni bez oružja, Cigani, Jevreji i sl.
2. taoci,
3. trupni zarobljenici.

Taoci se uzimaju unaprijed iz raznih slojeva stanovništva s ciljem da svojim životima garantuju mir na dijelu teritorije na koju imaju utjecaj. Trupne zarobljenike prvo saslušava feldkomandantura, pa ih ili prebacuje u grupu za odmazdu ili pušta kući.

Zbog nejasnosti Kajtelove naredbe, tek dva dana kasnije Bader je fiksirao da se od 5. decembra 1941. kao osnova za odmazdu uzima kvota od 50 za 1 poginulog i 25 za 1 ranjenog pripadnika Vermahta ili folksdojčera.⁵⁶³ U ovim naredbama, međutim, nema uopšte govora o bitnoj novini koju sadrže nove Hitlerove direktive i Kajtelove naredbe. Za razliku od dotadanog postupka koji se imao okončati na licu mjesta, Hitlerove direktive u cilju „povećanja neizvjesnosti o sudbini” uhapšenih

⁵⁶⁰ Direktive nisu pronađene, ali se pominju u, na osnovu njih, izdatim naredbama njemačke Vrhovne komande.

⁵⁶¹ Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militägerichtshof, Nürnberg 1947, Band XXVI, str. 245—249.

⁵⁶² Prilog broj 3 Načelnih uputstava za zimu, AVII, NjA, Mikroteka, Washington, T-315, R-430/666-67.

⁵⁶³ Dopunsko naređenje o odmazdama od 22. XII 1941. AVII, NjA, k. 27-II, reg. br. 49/1.

izvršilaca ili sumnjivih djela protiv Trećeg Rajha uključujući i ratne zarobljenike iz protivpartizanskih operacija sada prvi put predviđaju i „otpremanje u Njemačku”.⁵⁶⁴

Naređenje da se sa ustanicima postupa prema vojnim zakonima, zabrana trupi da se miješa ili da neposredno saobraća sa organima Nedićeve uprave, zabrana samostalnog snabdijevanja i kupovine, što se sve moralo činiti preko nadležnih vojnoupravnih komandi, tačnije preciziranje ko ima pravo nošenja oružja i zahtjev za strogo pridržavanje izdatih naređenja i proklamovane politke da svaki pokoren narod sam upravlja svojim poslovima i da ga u tome samo okupacioni upravni organi usmjeravaju i nadziru,⁵⁶⁵ više pokazuju koliko je u tom pogledu u prethodnom periodu prilikom pokušaja da se ustank uguši bilo samovolje, proizvoljnosti i pretjerivanja nego što bi ilustrovalo politiku koja se u narednom periodu vodila u Srbiji.

Prvi desetodnevni izvještaj najbolje svjedoči o tome. Za vrijeme od 6. do 15. decembra 1941. godine u beogradski koncentracioni logor na Banjici dotjerano je 839 zatvorenika, iz logora je otpušteno 824 lica, strijeljano 558, a „na druge načine” smanjeno brojno stanje za još 11. Tako je brojno stanje zatvorenika od 3.625 za devet dana pao na 3.071, što je samo privid, jer je u istih 10 dana u novootvoreni logor Staro sajmište zatvoreno još 5.281 lice, dok je nezavisno od toga uhapšeno još 220 Beograđana.⁵⁶⁶

Iz kompleksnog uvida u dokumentaciju jasno je da se ovdje više nastojalo stvaranjem privida punog uspjeha nadoknaditi njegovu polovičnost, nego o stvarnim namjerama da se okupaciona politika i njeni ciljevi mijenjaju, iako u tome svi faktori Trećeg Rajha u Srbiji nisu bili saglasni.

Sproveđenje ovim naređenjem zacrtane politike kako u pogledu davanja veće autonomije kolaboracionistima, tako i u pogledu punog izvršenja planiranih mjera za kažnjavanje ustaničkog područja uskoro je zamijenila veća zabrinutost o izbijanju masovnog ustanka u proljeće 1942. godine. Pri tome je važno pomenuti da su sproveđenje politike uskoro preuzeли drugi faktori. Vojnoupravni komandant morao se više baviti operacijama na teritoriji NDH, pošto su ih izvodile njegove trupe, a i sam je za izvjesno vrijeme zbog toga prešao u Sarajevo.

Načelnik njemačke Vrhovne komande Kajtel depešom od 1. februara 1942. ukazao je komandantu Jugoistoka da na osnovu njegovih „izvještaja i rezultata kaznene ekspedicije⁵⁶⁷ situacija u Srbiji još ne opravdava nadu da na proljeće ponovo neće doći do ustanka u velikom obimu” i naložio mu da i sa svoje strane primjeni brutalne mjere u najširem obimu i poslije stupanja u dejstvo novopostavljenog komandanta

⁵⁶⁴ Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher von dem Internationalen Militärgerichtshof, Nürnberg 1947, Band XXVI, str. 245—249.

⁵⁶⁵ „Grundsätzliche Künftigen deutschen Grossraumpolitik ist, das jedes beherrschte Volk die Einzelheiten seiner eigenen Verwaltung selbst durchzuführen hat und nur von Verwaltungsdienststellen gelenkt und überwacht wird“. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-251/889.

⁵⁶⁶ Desetodnevni izvještaj za period 6—15. 12. 1941, AVII, NjA, k. 27-II, br. reg. 50/1.

⁵⁶⁷ Misli se na njemačku ofanzivu u istočnoj Bosni započetu 15. januara 1942. godine.

SS-a i policije (kome je to bio osnovni zadatak — primj. M. K.) što je trebalo da nadoknadi nedostatak snaga, jer „mora da se zadovolji sнагама koje su mu preostale”.⁵⁶⁸

29. GLAVA

ZAVOĐENJE NJEMAČKE POLICIJSKE UPRAVE

Ta i takva centralizovana domaća i nadzorna okupaciona uprava, međutim, uskoro je postala samo fasada novog sistema organa okupacione vlasti, koji su im bili paralelni i nadređeni. U vrijeme sproveđenja ove reorganizacije Hitlerovim ukazom od 22. januara 1942. godine u Srbiji je ustanovljena nova okupaciona instanca — komandant SS-a i policije (*SS- und Polizeiführer*). U njegovu nadležnost spadali su svi zadataci iz domena Rajhsfirera SS-a i šefa njemačke policije, uključujući i njegovu funkciju Komesara za učvršćenje njemačke narodnosti (*Reichskommisar für die Festigung des Deutschtums*). U tom svojstvu i svojstvu komandanta SS-a on je od Hitlera dobio i konkretan zadatak da od folksdjojčera iz Srbije formira SS diviziju.

Puno uspostavljanje njegovih organa i preuzimanje funkcija oteglo se, međutim, kroz čitavu 1942. i duboko u 1943. godinu, kako zbog nedostatka odgovarajućeg aparata i policijskih snaga koje je tek trebalo stvoriti, tako i zbog sukoba sa već uhodanim postojećim okupacionim organima. Nova organizacija je težila da zamjeni i isključi svaku drugu vlast sem svoje, uključujući tu i njemačku vojnu upravu.

Od početka 1942. godine u njegovim rukama koncentrisale su se četiri najvažnije poluge u okupacionom mehanizmu u Srbiji:

— *policija i služba bezbjednosti* (*Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst*), kojoj je po odlasku Fuksa na čelo došao SS-pukovnik Šefer.⁵⁶⁹ Ona je preko Gestapo-a neposredno rukovodila Nedićevom specijalnom policijom;

— *policija poretna* (*Ordnungspolizei*), na čelu s komandantom Andreasom Majom.⁵⁷⁰ Pod njenu komandu je stavljena cijelokupna Srpska državna straža.⁵⁷¹

— *opšta organizacija SS* (*Algemeine Sturmstaffel*) čije ustanove je tek trebalo povezati i izgraditi oružane jedinice i, na kraju,

— *njemačka narodna grupa* (*Deutsche Volksgruppe*).

Tome treba dodati agresivnu ličnost SS-generalata srbofoba Avgusta Majsnera,⁵⁷² čija je deviza bila da je bolji mrtav nego živ Srbin. Bio je

⁵⁶⁸ Rezime depeše u izvještaju Operativnog odjeljenja 12. armije za februar 1942., Zbornik..., tom 1, knj. 3, str. 355—356.

⁵⁶⁹ Dr. Emanuel Schäfer, SS-Standartenführer.

⁵⁷⁰ Andreas May, policijski potpukovnik. U Jugoslaviji ostao do sredine 1944. godine na istoj dužnosti i bio unapreden u čin pukovnika pa generala.

⁵⁷¹ AVIL, NjA, k. 38, br. reg. 24/1.

⁵⁷² August von Meyszner, SS-Gruppenführer. Na toj dužnosti ostao do februara 1944. godine. Za ratne zločine počinjene u to vrijeme Vojni sud za grad Beograd osudio ga je 22. decembra 1946. godine na smrt vješanjem.

protiv ikakvih prava Nedićeve vlade zahtijevajući i raspuštanje Nacionalne službe rada.

Od njegovih organa za područje Beograda formirana je Oblasna policijska komanda (*Polizeigebietskommandantur II*), komandant potpukovnik Stecel (*Stötsel*), koja je u početku obuhvatala Upravu grada Beograda i okruge Beograd, Požarevac, Valjevo i Šabac. U svim ovim mjestima, sem Beograda, imala je okružne policijske komande (*Polizeikreisskommandantur*). Oblasna policijska komanda sa sjedištem u Beogradu formirana je maja 1942. godine.

Okružne policijske komande nosile su u početku, zbog malobrojnosti snaga s kojim su raspolagale, naziv stanice (*Polizeikreisstelle PKS*) i dvocifrene redne brojeve, od kojih desetica označava redni broj policijske oblasti: u Požarevcu: PKS-21, u Valjevu PKS-22, i Šapcu PKS-23. Ulogu okružne policijske komande za grad Beograd vršila je sama Oblasna komanda. Za osiguranje Komanda je u početku dobila jednu četu 64. rezervnog policijskog bataljona. Početna jačina ove komande bila je 5 oficira, 1 podoficir i 1 vojnik; okružne komande imale su svega po četvoricu starešina i vod policije.⁵⁷³ Plan da svaka policijska oblast ima vlastita dva policijska bataljona, a svaki okrug četu ispunjen je tek kasnije kada je Komanda svedena na beogradski i požarevački okrug.⁵⁷⁴ Tada joj na raspolaganju stoji 2. policijski dobrovoljački puk „Srbija“. Komandant Beogradske policijske oblasti bio je jedno vrijeme i komandant 2. policijskog dobrovoljačkog puka „Srbija“. Ove dužnosti u to vrijeme obavljali su policijski potpukovnik Fajfer (*Pfeifer*), pa major Kraft. Štab puka, prištapske jedinice i Posebna četa (*Sonderkompanie*), te 1. i 3. bataljon stacionirali su u Beogradu i uporedo sa „srpskom“ gradskom policijom posjedali kvartovske policijske stanice. Komandni kadari i jednu trećinu ljudstva sačinjavali su pripadnici policije poretku Trećeg Rajha, a ostale 2/3 regrutovane su među domaćim stanovništvom svih nacionalnosti, ali u prvom redu među folksdojcerima.⁵⁷⁵ Prije formiranja u pukove, komandantu policijske oblasti stajale su na raspolaganju iste jedinice nešto slabijeg sastava pod nazivom bataljoni pomoćne policije, koji su formiranjem u pukove preimenovani u dobrovoljačke, a od oformljenja ovih, njemačke (obično rezervne) jedinice policije poretku koje su od januara 1942. godine po četama i bataljonima u više navrata stizale u Srbiju.

Kako su vremenom stacionarnu službu preuzimale novoformirane jedinice pomoćne policije (kasnije policijski dobrovoljački pukovi „Srbija“), od čisto njemačkih policijskih jedinica po dolasku 322. policijskog bataljona iz Slovenije (kao udarna rezerva komandanta policije poretku u Srbiji) formiran je 1. decembra 1942. godine 5. SS policijski motorizovani puk (SS *Polizeiregiment 5. — mot.*). Komandanti ovog policijskog puka, čija je glavnina takođe stacionirana u Beogradu, bili su potpukovnici Celer (*Cöhler*) i Švertšlager (*Schwertschlager*), te major Ort (*Ohrt*).⁵⁷⁶ Pored toga, u Beogradu je stacionirana 173. policijska četa za vezu, koja

⁵⁷³ AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-248/45-46, 55-56, 237 i 255.

⁵⁷⁴ Referat Majsnera Lelu 29. 8. 1942. AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-248/586-93; R-264/196-420.

⁵⁷⁵ AVII, NJA, k. 32, br. reg. 6 i 8/4; 3/7.

⁵⁷⁶ AVII, NJA, k. 38, br. reg. 1/7.

je obezbjeđivala veze Komande policije poretka Srbije, zatim pojedini policijski konjički eskadroni „Srbija” (u 1944. godini objedinjeni u divizion) kao i drugi organi ove Komande.⁵⁷⁷

Beogradskoj policijskoj oblasti potčinjena je bila i Srpska državna straža. Specijalna policija, međutim, odnije je bila neposredno potčinjena Komandi policije i službe bezbjednosti. Komandant policije i službe bezbjednosti u Srbiji nije svoje organe vezao ni za koju administrativnu strukturu, pa ni strukturu policije poretka i sa svojih dvadesetak ispostava u Srbiji i van nje rukovodio je neposredno. Posebne ispostave (*Sonderkommando*) pri koncentracionim logorima na Banjici i Starom sajmištu, a kasnije i na Zvezdari, bile su mu takođe neposredno potčinjene.

Nova policijska organizacija osjetila se uskoro u Beogradu. Umjesto uobičajenih objava, kojima su javnosti saopštavane mjere odmazde sa lakonskim potpisom „Feldkommandant” (bez navođenja imena i čina), na oglašnim tablama i zidovima pojavila su se saopštenja sa Majsnerovim potpisom. Tako je 7. marta 1942. objavljeno strijeljanje „150 komunista” iz Pančeva i Beograda kao odmazda za ubistvo trojice policijskih službenika, od kojih je jedan bio zloglasni — Đorđe Kosmajac, ubijen prethodnog dana nasred ulice u Beogradu.⁵⁷⁸

Hapšenja u Beogradu, prema njemačkim desetodnevnim izvještajima, nastavljena su u nesmanjenom obimu, a ona su u periodu Majsnerovog dolaska iznosila pet do šest stotina mjesecno. Za 42 dana (od 26. 12. 1941. do 5. 2. 1942) u Beogradu je uhapšeno 766 lica.⁵⁷⁹ Najteži gubitak beogradskoj partijskoj i skojevskoj organizaciji nanesen je takozvanom martovskom provalom 1942. godine, u kojoj je uhapšeno oko 200 aktivista narodnooslobodilačkog pokreta Beograda, uključujući odbole NO fonda i komitete KPJ i SKOJ-a. Beograd se od nje teško i dugo oporavlja. Međutim, ona je više rezultat izdajničkog držanja jednog člana Mjesnog komiteta KPJ i rada nekolicine ubačenih provokatora.

Ta situacija još više je pogoršana u junu 1942. godine novim talasom hapšenja i pogibijom članova Okružnog komiteta KPJ za Beograd. Dio ovih gubitaka pripisuje se i neblagovremenom sprovođenju direktiva o obezbjeđenju beogradске organizacije od provala i bržem prilagođavanju novim uslovima, što potvrđuje činjenica da je narodnooslobodilački pokret u Zemunu u isto vrijeme uspio da održi kontinuitet borbe.⁵⁸⁰

Značajno je, međutim, napomenuti da se ova martovska provala vremenski poklapala sa momentom u kome su okupacione vlasti u Srbiji i posebno u Beogradu bez mnogo stvarnog osnova očekivale „ponovno dizanje ustanka”. O tome je posebno bilo riječi na sastanku Badera sa novoimenovanim feldkomandantom Beograda Lončarom, na kome je ovaj posljednji za Beograd tražio pojačanje od tri landesšicen bataljona. Pošto ih izgleda nije bilo, komanda Jugoistoka je odobrila da se još za izvjesno vrijeme u rejonu Beograda zadrži njemačka 717. posadna divizija,

⁵⁷⁷ AVII, NjA, k. 32-II, br. reg. 33—35/10; k. 32, br. reg. 3/7 i 6/8.

⁵⁷⁸ Zbornik..., tom 1, knjiga 3, str. 370—371.

⁵⁷⁹ J. Marjanović, Beograd, str. 203.

⁵⁸⁰ Vidi šire: J. Marjanović, Beograd, str. 225—239; Ž. Atanacković, Zemun..., str. 106—158.

koja je bila spremna za transportovanje u Grčku.⁵⁸¹ Da bi spriječili taj „ustanak”, okupacione vlasti su u Beogradu i u Srbiji uopšte preduzele niz obimnih mjera, među kojima i sastavljanje spiskova lica koja na dati signal treba uhapsiti. U to vrijeme i komandant Jugoistoka, general Kunce, izdao je Uputstvo za postupak sa ustanicima u Srbiji i Hrvatskoj. U njemu se težište baca na prethodno otkrivanje priprema, te insistira na brutalnim sredstvima i zastrašujućim kaznama, a zatim se kaže:

„Bolje je da se likvidiraju 50 osumnjičenih nego da pogine jedan njemački vojnik.”⁵⁸²

Ovu pojavu pratile su i druge mjere, na primjer, masovno otpremanje zatvorenika iz koncentracijskih logora u Beogradu za Norvešku. Tako su krajem aprila i u prvoj polovini maja u Norvešku, šlepovima uz Dunav, otpremljene tri grupe zatvorenika sa preko 3.400 lica. To nije bila mјera izazvana željom da se postupi humanije nego do tada. Bio je to imperativ izazvan nestašicom radne snage u Trećem Rajhu i potrebama izgradnje puteva i utvrđenja u Norveškoj. Druga mјera bila je više vezana za ponovno pogoršanje odnosa okupatora sa pokretom Draže Mihailovića, naime radilo se o hapšenju 22. aprila 1942. godine 128 oficira Kraljevske jugoslovenske vojske koji su u Beogradu imali status zarobljenika na odsustvu.⁵⁸³

Uloga SS-a i policije uopšte i na okupiranim teritorijama snažno je porasla naročito od jula 1942. godine. Tada je u sporazumu s njemačkom Vrhovnom komandom borba protiv „takozvanih” partizana prešla u nadležnost SS-a i policije.⁵⁸⁴ Regionalno rukovođenje ovom borbom u Srbiji shodno toj odluci trebalo je da bude preneseno na Majsnera. Međutim, Srbija je još uvijek bila proglašena vojniom prostorijom i Majsner je bio potčinjen vojnoupravnom komandantu. Uz to on još uvijek nije imao ni potreban aparat ni dovoljno snage za to, pa ih je namjeravao nadoknaditi potčinjavanjem sebi vojnih jedinica. Snažan adut u borbi za prevlast bila mu je novoformirana 7. SS brdska lovačka dobrovoljačka divizija „Princ Eugen” (7. SS freiwilligsten Gebiergsjägerdivision „Prinz Eugen”) sa preko 20.000 vojnika regrutovanih u Banatu i Beogradu.

Sukob je kulminirao na sastancima u Beogradu prilikom Lerove inspekcije krajem avgusta 1942. godine, pa iako je doveo do ukidanja Upravnog štaba zbog sve većeg razmaha NOP-a u 1943. godini, nije došlo do formalnog potčinjavanja ostalih okupacionih organa komandantu SS-a i policije kao, na primjer, u Sloveniji i sjevernom dijelu NDH, a sam Majsner je početkom 1944. godine povučen.⁵⁸⁵

⁵⁸¹ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-247/897-99 i 952.

⁵⁸² Komandant oružanih snaga Jugoistoka, Ia, pov. br. 500/42 od 19. 3. 1942. Zbornik..., tom 1, knjiga 3, str. 402—406.

⁵⁸³ Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945. Vojno-istorijski institut, Beograd 1964, str. 277; AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-247/1090 i R-249/032.

⁵⁸⁴ Naredba Rajhsfirera SS Himlera od 28. 7. 1942, AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-175, R-140/8212.

⁵⁸⁵ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-175, R-140/8175-77, 8212 i 8216-17; T-501, R-248/572-93; Zbornik..., tom 1, knj. 4, str. 264—270.

SUPROTNOSTI U OKUPACIONOM APARATU

Uskoro po dolasku komandanta SS-a i policije u Beograd, u okupacionom aparatu Srbije, prvenstveno u rukovodstvima pojedinih međusobno labavo povezanih ustanova, došle su do izražaja oštре suprotnosti. Te suprotnosti su proistekle iz raznih uzroka: konkurentskog suparništva pojedinih službi, odnosno njihovih rukovodilaca u Trećem Rajhu, karijerističkih tendencija pojedinih okupacionih funkcionera, različitih shvatanja interesa Trećeg Rajha. Najznačajnija suprotnost bila je odraz procesa, koji se posebno u 1942. godini intenzivno odvijao u samom Trećem Rajhu, a koji se sastojao u porastu uticaja SS-a i policije i njihovom nastajanju da preuzmu od vojske i drugih ustanova i preostale, ne samo ključne, položaje u svim oblastima života, čak nastojanje da Vermaht zamijene oružanim snagama SS-a.

U tome, a ne u „srbofilstvu“ Upravnog ili bilo kog drugog štaba ili, možda, njihovim blažim postupcima, odnosno potpunijem pridržavanju međunarodnih konvencija o kopnenom ratovanju i zaštiti stanovništva okupiranih teritorija, treba gledati osnovni uzrok sukoba koji su naročito oštре došli do izražaja u sukobu Majsnera sa Turnerom, Nojhauzena sa Turnerom, Majsnera sa Benclerom, štaba 65. više komande za naročitu upotrebu sa štabom vojnoupravnog komandanta, Nojbahera sa Majsnerom i Nojhauenom, kao i suprotnosti u kolaboracionističkom aparatu (Aćimović — Ljotić, Aćimović — Jovanović, Ljotić — Dinić itd.).

U odbrani vojne uprave od tih optužbi na jednom mjestu se kaže:

„Uostalom jedna takva antisrpska orijentacija se može dokazati kao nepravilna time što se kokoš od koje se očekuje da nosi zlatna jaja ne smije klati“.

Pitanja na kojima je dolazilo i do vrlo oštredih suprotnosti i razmimoilaženja i koja su u jednom kasnijem njemačkom izvještaju okarakterisana „*kao rat organa vlasti, pri čemu je svaki učenik u prvom redu pomiclao na to da štiti i proširi svoju sferu vlasti*“ — bila su brojna i vrlo značajna. Međutim, nema podataka da ih je narodnooslobodilački pokret Beograda koristio. To je pretpostavljalo u prvom redu poznavanje tih protivrječnosti.

Najznačajnija od tih pitanja bila su: oblici i stepen saradnje sa domaćom buržoazijom i pojedinim njenim grupama; način i konkretnе forme organizacije kolaboracionističkog aparata (u propagandi to nije bilo sporno pošto su svi nastojali da zavedeni oblik okupacije predstave kao nadzornu upravu nad inače autonomnim Nedićevim upravnim aparatom); kompetencije i suprotne tendencije međusobno nepovezanih ispostava vrhovnih instanci Trećeg Rajha (vojne uprave i generalnog opunomoćenika za privredu, koji bi po prirodi stvari trebalo da bude sastavni dio vojne uprave, vojne uprave i SS-a policije, koji su vojnu upravu težili da smijene svojim organima ili je bar sebi potpuno potčine,

iako bi i ovdje u duhu proklamovanih stavova trebalo da bude obratno); suprotnosti opunomoćenika Ministarstva spoljnih poslova s vojnom upravom i SS i policijom oko unutrašnjeg uređenja i uređenja granica; suprotnosti između Vermahta i SS i policije u pogledu regrutovanja folks-dojčera; stepen i način eksploatacije privrednih bogatstava zemlje i njene radne snage, koje je Nojhauzen nastojao da sproveđe bez obzira na političke interese i same okupacione uprave; pitanje kolektivne odgovornosti i kvota u mjerama odmazde, za koje Nojbaher kaže da mu je uspjelo da sprijeći izvršavanje odmazdi u vrijeme Nedićeve posjete Hitleru što mu je kao olakšavajuća okolnost na procesu u Beogradu spasilo život.

Obnova rada Beogradskog univerziteta i sportskih udruženja, formiranje Srpske nacionalne službe rada, kompetencije i prava Nedićeve vlade itd. bili su takođe predmet sukoba SS-a i policije sa organima vojne uprave i Ministarstva spoljnih poslova. Lični sukobi, karijerističko suparništvo i jagma oko oduzetih imanja, dragocjenosti i umjetničkih predmeta, namještaja i pribora za jelo, te otimanje o unosne zastupničke poslove i položaje, takođe su u velikoj mjeri bili prisutni, što je sve pružalo znatne mogućnosti za uspješnu borbu protiv tog aparata za koji se na žalost smatralo da je monolitan.

Prepiska u vezi sa sukobima i međusobnim optužbama Majsnera i Turnera, te posljeratne izjave Nojbahera, Kisla i Felbera svjedoče o tome u kojoj mjeri su ovi posljednji faktori u tome bili prisutni i, još više, koliko je zakonita pojava takvih suprotnosti koje proizilaze iz kvaliteta ljudskog materijala i njihovog ideološkog vaspitanja, a naročito iz sistema državnog uređenja osvajača.⁵⁸⁶

Duh ovih odnosa i ilustracija njihovog izvora u najvišim vrhovima Trećeg Rajha jasno se vide iz dvoličnog stava koji je Himler zauzeo kao arbitar u sukobu Turnera i Majsnera, neposredno poslije posjete Srbiji u oktobru 1942. godine. On istovremeno odobrava političku liniju koju vodi Majsner i zahtijeva od njega da održava dobre i drugarske odnose sa svim nadleštvincima, a posebno sa Turnerom, ne govoreći ništa o tome da je po povratku u Berlin sve preuzeo da smijeni Turnera.⁵⁸⁷

Turnerov zamjenik i najbliži saradnik Georg Kisl, neposredno angažovan na njegovoj strani u sukobu sa Majsnerom, kad ga je ovaj krajem avgusta posao da interveniše u Berlinu, predložio je Himleru da se iz Beograda povuku i Majsner i Turner.⁵⁸⁸

Vojnoupravni komandant Srbije, Bader, intervenisao je i 6. juna 1943. godine kod njemačke komande kopnene vojske zbog odbijanja Nojhauzena da mu se potčini i tražio preciznije regulisanje tog pitanja.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ Ž. Atanacković, Okupacija Vojvodine i stanje poslije okupacije, Vojno-istorijski glasnik, Beograd 2/1963, str. 60—62; H. Neubacher, Sonderauftrag Südost 1940—1945, Musterschmiedt, Göttingen 1957, 2. durchgesehene Auflage, str. 136—149; Zbornik..., tom 1, knj. 4, str. 264—270; AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, k. 2 A, br. reg. 49/16, T-175, R-140/8205-09; T-501, R-248/572-93; R-264/196 — 420-60; R-266/1076-81, k. 27, br. reg. 11—20/7.

⁵⁸⁷ Reichsführer SS und Höheren SS und Polizeiführer in Serbien 26. 10. 1942. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-175, R-140/8102.

⁵⁸⁸ SS-Sturmbahnführer Dr. Georg Kiessel, Oberkriegsverwaltungsrat an Reichsführer SS, 30. 8. 1942. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-175, R-140/8098-99.

⁵⁸⁹ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/596.

31. GLAVA

UKIDANJE UPRAVNOG ŠTABA I TENDENCIJE ŠIREG OSLANJANJA NA NEDIĆEV APARAT

Premda je osnovni rezultat sukoba Upravnog štaba i njemačke policije u Srbiji bio ukidanje ovog prvog, u sistemu okupacione uprave nije se ništa bitno, promijenilo. Teze o centralizaciji okupacione uprave i davanja većeg stepena autonomije kalaboracionističkom Nedićevom režimu, koje je zastupao Upravni štab, ponovo su oživjele.

U okviru preispitivanja sistema uprave u jesen 1942. godine⁵⁹⁰ izvršene su još neke izmjene u okupacionoj upravi koje su nadležnosti Badera kao komandanta njemačkih trupa u Srbiji i „Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“ svele na ovu prvu. Tome je prethodilo pomjeranje njegovih divizija u pravcu težišta narodnooslobodilačke borbe u zapadnim krajevima Jugoslavije.

Upravo to pomjeranje jedinica, koje je nastavljeno i početkom 1943. godine (kada je u NDH prebačena i 7. SS divizija i time donekle izbalansiran premoći Majsnerov utjecaj), u dokumentima se navodi kao razlog za intenzivniju orijentaciju okupacione uprave na podršku Nedićevom režimu.

Pošto su već 1. novembra 1942. godine Turner i njegov pomoćnik Georg Kisl opozvani, Upravni štab je 5. 1. 1943. godine sveden na Upravno odjeljenje (*Verwaltungsabteilung*) Komandnog štaba vojnoupravnog komandanta Srbije, koji je u međuvremenu i sam promijenio naziv u Štab (generalštab) vojnoupravnog komandanta i komandanta njemačkih trupa u Srbiji (*Kommandirenden General und Befehlshaber in Serbien*). To je opet bila posljedica rasformiranja 65. više komande za naročitu upotrebu u proljeće 1942. godine. Tako je komandovanje trupama vojnog obezbjeđenja i uprava okupacionim aparatom objedinjena u potpunosti, za razliku od perioda decembar 1941. — mart 1942. godine. U prethodnom periodu to objedinjavanje se ogledalo samo u personalnoj uniji u licu komandanta Badera, dok su i dalje funkcionalne dvije odvojene komande.

Na čelo vojne uprave odnosno Upravnog odjeljenja, došao je Bener (*Böhner*), čije je prisustvo u Beogradu izgleda ostalo uglavnom nezašteno. Sem što joj je uticaj smanjen prenošenjem funkcija na komandanta SS-a i policije i opunomoćenika Ministarstva inostranih poslova, djelokrug vojne uprave je još više sužen formiranjem u decembru 1942. godine nove civilne ustanove, Generalnog opunomoćenika za rudarstvo na Jugoistoku. Rukovodstvo i ove ustanove povjerenje je Francu Nojhauzenu, čime je njegov položaj još više ojačan. U međuvremenu prenio je svoje sjedište iz Zemuna u Beograd (Karađorđeva ulica). Nešto ranije (možda još u septembru 1942. godine), generalni opunomoćenik za privrednu oformio je u Beogradu Centralnu upravu za generatore, što je,

⁵⁹⁰ Šire o tome vidi: M. Kreso, Izmjene u aparatu njemačke okupacione uprave u Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine, Prilozi br. 6, Sarajevo 196, str. 175—201.

s obzirom na rastuće potrebe za štednju tečnih goriva, još više ojačalo njegov položaj.⁵⁹¹

Tendencije šireg oslanjanja na Nedićev aparat bile su, kao što smo vidjeli, posljedica nemogućnosti da se sa bilo koje strane značajnije poveća kontigent okupacionih trupa.⁵⁹² Početkom 1942. godine izvršena reorganizacija uprave nije donijela očekivane rezultate zbog presizanja komandanta SS-a i policije i generalnog opunomoćenika za privredu u nadležnosti vojne uprave, pa se početkom 1943. godine počelo ponovo raditi na tome.⁵⁹³ U to vrijeme radilo se na projektovanju zakona o opštinskoj samoupravi, na proglašenju „nezavisnosti” i u vezi s tim na pripremi jedne Nedićeve posjete Hitleru. U martu su ti projekti bili gotovi. Njemačka Vrhovna komanda oružanih snaga bila je odobrila Projekat zakona o opštinskoj samoupravi, ali je Projekat državnog ustava Srbije ocijenila kao preuranjen. Hitler je, međutim, suspendovao i odbreni projekat, tako da je posjeta u to vrijeme otpala. Na to su svakako uticale velike operacije protiv NOVJ, koje su u to vrijeme vođene, porazi pod Staljingradom (Volgograd) i u sjevernoj Africi, njemačka ocjena da neposredno predstoji savezničko iskrcavanje na Balkanu, pa je u opštoj krizi povjerenja bilo naređeno i rasformiranje Srpskog dobrovoljačkog korpusa.⁵⁹⁴

Od jačanja autonomije Nedićevih organa opet nije bilo ništa. Tadašnje stanje najbolje je izrazio Bencler, kada je rekao da se ti organi mogu označiti „njiviše kao njemački domaći pomoćni organi, naročito u privredi i finansijama”. To se u finansijama ogledalo u tome što je okupaciona uprava, ne samo u Beogradu, postavila u svakoj opštini svoje komesare radi neposrednjeg uticaja na naplatu poreza i određivanja njegove visine i u najkonkretnijim slučajevima. Osnovni razlog za to bio je što ni višestruko povećani porezi, zbog rezistencije poreskih obveznika, a vjerovatno i samog aparata, nisu mogli da podmire sve veće okupacione troškove.

Ranije pomenutoj činjenici da je cijelokupna privreda bila u rukama generalnog opunomoćenika za privredu i njegovih centrala za gotovo sve grupe proizvoda dodaćemo novouvedenu mjeru prinudnog rada koji nije proglašila ni Nedićeva vlada, ni vojnoupravni komandant, nego generalni opunomoćenik za privredu.

Naredbom o uvođenju ratnih mjera u privredi od 20. marta 1943. godine uvedena je obaveza rada za sve muškarce od 18 do 45 godina i neudate žene od 21 do 35 godina.⁵⁹⁵ Ovoj mjeri je izgleda kao probni balon prethodilo uvođenje radne obaveze u trajanju od četiri mjeseca za pet godišta.⁵⁹⁶ Na osnovu te dvije naredbe iz Beograda je u roku od tri

⁵⁹¹ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-77, R-1298/888-986.

⁵⁹² Vidi Turnerov govor okružnim i sreskim načelnicima u Aranđelovcu 10. avgusta 1942. godine. Zbornik..., tom 1, knj. 4, str. 259—263.

⁵⁹³ Feldkommandantur 599, Monatsbericht für die Zeit vom 25. 12. 1942 — 25. 1. 1943. AVII, NjA, k. 27-c, br. reg. 37/1.

⁵⁹⁴ AVII, NjA, Mikroteka, Bon, R-3/608-10.

⁵⁹⁵ Objavljena u Listu uredaba Vojnoupravnog komandanta Srbije od 26. marta 1943. godine.

⁵⁹⁶ Feldkommandantur 599, Monatsbericht für die Zeit vom 25. 2. 43. — 25. 3. 43; AVII, NjA, k. 27-C, br. reg. 39/1 i k. 41-C, br. reg. 6/1 — str. 978.

mjeseca upućeno na rad 5.458 radnika.⁵⁹⁷ Više od 6.700 radnika, koji su padali pod udar ove obaveze, oslobođeno je zbog toga što su već bili zaposleni u, za Njemačku, važnim preduzećima. Od radnika komunalnih preduzeća Uprave grada Beogradska vojnoupravna komanda formirala je odred od 450 ljudi za potrebe pretovara i istovara na željezničkim stanicama i pristaništima u Beogradu.⁵⁹⁸ Premda su i ove mjere široko preduzetom propagandnom akcijom prikazivane kao izvršavanje patriotske obaveze, kao mjere u cilju konsolidacije srpske privrede kako bi se podigao autoritet Nedićeve vlade, ni one nisu davale efekta, pošto je okupator istovremeno preduzimao i najoštrije nepopularne mjere koje su anulirale autoritet Nedićevih vlasti.

Jedna od mjer njemačke okupacione uprave koja je u osnovi imala karakter rasterećenja Rajha od zbrinjavanja za rad nesposobnih, oboljelih zarobljenika, ali koja je imala i neke humanitarne elemente, bila je njihov povratak u zemlju. Ova mјera se veoma široko koristila u propagandne svrhe i tumačena je kao gest dobre volje Trećeg Rajha prema Srbiji i Nedićevoj vladu. Uoči nove 1943. godine u Beograd su stigle dvije veće grupe bolesnih zarobljenika. Prva u novemburu od 715,⁵⁹⁹ a druga 27. decembra 1942. od 669 zarobljenika od čega 100 rezervnih i 41 aktivni oficir.⁶⁰⁰ Međutim, kada je na dan 15. II 1943. godine iz Njemačke u Beograd pristigao bolnički voz⁶⁰¹ sa 419 ratnih zarobljenika — povratnika, naređeno je da se iz logora na Banjici strijelja 400 interriraca po kvoti od 100 : 1, koja se zvanično već godinu dana nije primjenjivala.⁶⁰² Dodamo li tome da je dolazak zarobljenika — povratnika trebalo da neutrališe jednu drugu nepopularnu mjeru — hapšenje i otopenjanje u zarobljeništvu nove grupe od 93 oficira iz Beograda, koje je uslijedilo na Nedićev prijedlog,⁶⁰³ vidjećemo kako je okupatoru nemoguće kontinuirano sprovođenje bilo kakve politike u korist okupiranog stanovništva, pošto u protivnom njegovo prisustvo gubi osnovni smisao.

U nešto izmijenjenim uslovima maja 1943. godine na inicijativu Benclera u Ministarstvu inostranih poslova Trećeg Rajha održana su dva satanca na kojima je konstatovano da je neophodno ubrzati pripreme za Nedićevu posjetu Hitleru, ali su gotovo sve tačke njegovih zahtjeva na ovaj ili onaj način odbijene. Od osam zahtjeva bila su odbrena svega dva: otvaranje Univerziteta u Beogradu i otpuštanje jednog zarobljenika za svaka dva radnika poslana u Njemačku. Vjerovatno je to bio razlog da je posjeta još jednom odložena.⁶⁰⁴

⁵⁹⁷ J. Marjanović, „Beograd”, str. 273.

⁵⁹⁸ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/220-24.

⁵⁹⁹ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-248/682.

⁶⁰⁰ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-248/672 i 675.

⁶⁰¹ Vidi napomenu 596 Feldkommandantur 599, Monatsbericht für die Zeit vom 25. 12. 42. — 25. 1. 43. AVII, NjA, k. 27-C, br. reg. 37/1.

⁶⁰² Feldkommandantur 599, Monatsbericht für die Zeit vom 25. 1. 43. — 25. 3. 43. AVII, NjA, k. 27-C, reg. br. 38/1-2; Saopštenje VUK Srbije od 19. 2. 1943. Zbornik..., tom 1, knj. 5, str. 436.

⁶⁰³ Nedić je u januaru istina bio predložio 600 oficira, ali je sem ovog otpremljen nešto kasnije samo još jedan transport sa manje od 100 oficira. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-248/1357.

⁶⁰⁴ Zapисnici sa sjednica od 18. i 31. maja 1943. godine u Ministarstvu inostranih poslova. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-249/523-26 i 537-40.

Kada je do posjete 15. septembra 1943. godine ipak došlo, promjena kursa, za čijeg se nosioca predstavio novopostavljeni specijalni opuno-moénik Ministarstva inostranih poslova za Jugoistok (*Sonderbeauftragter des Auswärtigen Amtes für den Südosten*) poslanik Nojbaher,⁶⁰⁵ malo je šta moglo da se popravi, sem u domenu propagande. Vojnopolitička situacija bila je znatno izmijenjena, snage narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji narasle su u snažnom tempu i uskoro se Nedićev upravni aparat zajedno sa njemačkim okupacionim sistemom počeo raspadati. Ni podrška teritorijalnim pretenzijama Nedićeve vlade nije mnogo pomogla. Nedićeva posjeta Hitleru i Hitlerova obećanja, kojima je Nedić bio zadovoljan, bila su rezultat nemoći okupatora. Tako se može označiti i konačno otvaranje početkom 1944. godine Beogradskog univerziteta i druge razvojem događaja iznuđene mjere.

32. GLAVA

REORGANIZACIJA OKUPACIONE UPRAVE U DRUGOJ POLOVINI 1943. GODINE

Hitlerovom direktivom br. 47 od 28. decembra 1942. godine o organizaciji komandovanja i odbrani Balkana,⁶⁰⁶ organizaciji okupacione uprave u samoj Srbiji i Beogradu, nije ništa bitno izmijenjeno. Njegova sljedeća Direktiva br. 48. od 26. jula 1943. godine o istim pitanjima zajedno s njenim dopunama od 3. do 7. avgusta iste godine⁶⁰⁷ donijela je naročito u Beogradu niz krupnih promjena. Zbog toga ovu reorganizaciju izdvajamo u zasebnu glavu.

Radilo se prvenstveno o formiranju novih visokih okupacionih ustanova i štabova, o novom talasu njemačkih jedinica i raznih pomoćnih organa koji su preplavili Beograd. Ovom reorganizacijom Beograd je postao i centar cijelokupne okupacione uprave za jugoistočnu Evropu i sjedište najvišeg štaba vojnog obezbjedenja za taj dio okupirane Europe.

Pošto je sama reorganizacija sa aspekta Beograda manje interesantna, a takođe i struktura i zadaci mnogih ustanova, to ćemo samo nabrojati te nove ustanove čiji se značaj za Beograd svodio uglavnom na činjenicu da su one u njemu bile locirane. Te ustanove su:

— Komanda grupe armija „F“ (*Heeresgruppenkommando „F“*) koja je istovremeno bila najviša njemačka komanda na Balkanu, zbog čega je nosila naziv Komanda Jugoistoka (*Oberbefehlshaber Südost*). Njen značaj se sastojao u činjenici da su joj pored dvije njemačke grupe ar-

⁶⁰⁵ Hermann Neubacher, prethodno Specijalni opunomočenik Trećeg Rajha za naftu u Jugoistočnoj Evropi od 1940—1943. godine. Od decembra 1944. godine šef Nadleštva Ministarstva inostranih poslova u Beču za Srbiju, Crnu Goru, Albaniju i Grčku i na kraju rata Keselringov politički savjetnik, Kao ratni zločinac 1945. godine izručen od strane SAD Jugoslaviji, gdje je 16. V 1946. godine u Beogradu osuđen na 20 godina robije. Daljeg izdržavanja kazne oslobođen 21. novembra 1952. godine.

⁶⁰⁶ W. Hubatsch, Hitlers Weisungen..., str. 209—216.

⁶⁰⁷ Isto, str. 218—227.

mija u slučaju odbrane Balkana bile potčinjene i sve kolaboracionističke, talijanske i bugarske jedinice na poluostrvu. Kao što je naprijed rečeno, njen komandant je bio feldmaršal Vajks. Za razliku od dotadašnjeg stana, Komanda Jugoistoka ograničila je svoju nadležnost na komandovanje trupama, dok je teritorijalna nadležnost ponovo prepuštena posebnoj vojnoupravnoj komandi. Lociranje ovako visokog štaba u Beogradu praćeno je dolaskom odgovarajućih prištapskih ustanova i jedinica čiji je smještaj morao biti djelimično izvršen u Zemunu i Pančevu.

— *Vojnoupravna komanda Jugoistoka* (*Militärbefehlshaber Südost*) u stvari je nastala od Štaba vojnoupravnog komandanta Srbije, iz kojeg je prethodno izdvojena oko polovina ljudstva (zajedno sa dotadašnjim komandantom) za formiranje 21. brdskog armijskog korpusa. Za novog vojnoupravnog komandanta postavljen je general pješadije Hans Felber.⁶⁰⁸ Već pomenutom direktivom bila je u njegovim rukama predviđena centralizacija svih okupacionih ustanova u Beogradu odnosno u Srbiji. To je, međutim, za duže vrijeme opet ostalo samo na papiru. Novoformirana Vojnoupravna komanda Jugoistoka istovremeno je nastupala i kao Vojnoupravna komanda Srbije, čime je između ove dvije ustanove ostvarena personalna unija. Pored ovih funkcija Felber je od rasformiranog štaba zadržao i funkciju Komandanta njemačkih trupa u Srbiji (*Militärbefehlshaber Serbien*), iako to u nazivu njegove ustanove nije ničim istaknuto. Sjedište štaba ostalo je na Dedinju, gdje je ono premješteno u prvoj polovini 1942. godine, da bi se predajom zgrade Narodne skupštine podržao autoritet Nedićeve vlade.

Komanda je neposredno bila potčinjena načelniku Vrhovne komande oružanih snaga, a stručna uputstva dobijala je od Komande kopnene vojske, odnosno njenog odjeljenja za ratnu upravu. U privrednim poslovima Felber je dobijao zadatke od opunomočenika za četverogodišnji plan, Geringa, ali su zadaci policije i službe bezbjednosti izgleda i dalje isli mimo njega. Njegove funkcije trupnog komandanta komplikovale su mu položaj u tom smislu što je pored toga bio potčinjen i komandantu 2. oklopne armije, a preko njega i komandantu Grupe armija „F“. Ipak kao vrhovnog nosioca vlasti Trećeg Rajha treba označiti upravo Felbera, jer je to proizilazilo iz njegovih ovlašćenja. Takođe je imao funkciju vrhovnog sudsije (*Gerichtsherr*).⁶⁰⁹

Ne upuštajući se u njegove komandne funkcije van Srbije, interesantno je pogledati kako je regulisan odnos nove komande s brojnim drugim okupacionim ustanovama u Beogradu, među kojima su dotada vladale oštре suprotnosti. Iz dalnjeg čemo vidjeti da te suprotnosti ni sada nisu mogle biti prevaziđene, iako je u tom pravcu učinjen nesumnjivo veliki napor.

* Upravno odjeljenje, na čelu sa dr Benerom u početku je ostalo u sastavu Komandnog štaba, ali je naredbom Vrhovne komande oružanih snaga od 7. oktobra 1943. godine objedinjeno sa Štabom generalnog opunomočenika za privredu u Srbiji u Upravni štab na čije čelo je po-

⁶⁰⁸ Hans Gustav Felber, do tada komandant armijske grupe u južnoj Francuskoj. Od 4. septembra do 20. oktobra 1944. komandant Armijske grupe Srbija, kada je ponovo premješten u Francusku za komandanta njemačke 7. armije. Nemamo podatka da mu je suđeno za ratne zločine.

⁶⁰⁹ Vidi napomenu 607.

stavljen Franc Nojhauzen. On, međutim, na toj dužnosti nije ostao dugo i zamijenio ga je decembra 1943. godine dr Dankverc (*Dankwertz*), dok se sam Nojhauzen ograničio na ranije pomenutu funkciju Opuno-močenika za ruderstvo na Jugoistoku, zadržavši istovremeno značajan dio svog glomaznog aparata.

Tako je konačan izgled Vojnoupravne komande Jugoistoka prema naredbi OKW od 7. 10. 1943. bio:

- Komandni štab (*Kommandostab*), general Geitner;
- Upravni štab (*Verwaltungsstab*), SS-general Nojhauzen, pa dr Dankverc;
- Vojnoprивредни štab Jugoistok (*Wehrwirtschaftsstab Südost*), general Braumiler;
- Komandant SS-a i policije (*SS-und Polizeiführer*), SS — general Majsner, pa od 1. 4. 1944. general Berends (*Behrends*).
- Komanda pozadine, pukovnik Munkl.
- Propagandni odsjek Jugoistok, (*Propaganda Abteilung Südost*), p. pukovnik Krauze, pa kapetan Čermak.

Van štaba, ali kao savjetnik vojnoupravnog komandanta za spoljno-politička pitanja od važnijih ranije manje-više samostalnih ustanova ostao je samo:

— Specijalni opunomočenik Ministarstva inostranih poslova za Jugo-istok (*Sonderbevollmächtigter des Auswärtigen Amtes für den Südosten*) poslanik Nojbaher koji je, pored ove funkcije, zadržao ranija ovlašćenja, a takođe je dobio izvjesne ingerencije i na privrednom polju. U kasnijem razvoju događaja imenovan je i za rukovodioca za suzbijanje komunizma, ali izgleda da u tome svojstvu nije imao i poseban aparat.⁶¹⁰

Razumljivo je da su ovako visoki štab pratile i brojne pozadinske i tehničke jedinice, među kojima su mnoge bile jačine puka. Pošto je Beograd već uveliko bio u zoni doleta savezničkih aviona sa baza iz rejona Fođe u Italiji, uspostavljena je i zatim neprekidno ojačavana njegova protivvazdušna odbrana. Budući u sastavu vazduhoplovstva, potčinjena je Isturenoj 30. vazduhoplovnoj oblasti (*Feldluftgaukommando XXX*), čije je sjedište takođe bilo u Beogradu. Na njenom čelu nalazio se vazduhoplovni general Weber (*Wäber*). Bio je to teritorijalni vazduhoplovni korpusni štab, koji se uz to brinuo u prvom redu o vazduhoplovnoj infrastrukturi — aerodromima i aerodromskim službama, kao i službi javljanja i obavještavanja. Zbog toga su mu na raspolaganju u Beogradu stajali: 38. protivavionski motorizovani puk, koji je sa kasnije pridodatim ojačanjima imao i 6—8 divizionala sa blizu 40 baterija raspoređenih u Beogradu; Vazduhoplovni transportni puk Jugoistok i dva borbena avio-puka najčešće lovaca i lovaca-bombardera u Zemunu i Pančevu; 30. puk za vezu i opsluživanje infrastrukture, te službe javljanja i obavještavanja.

Od pratećih jedinica Grupe armija „F“ treba pomenuti 521. puk za vezu, 231. rezervni grenadirski puk, 8. željeznički pionirski puk za naročitu upotrebu, autotransportni puk, veći broj samostalnih tehničkih,

⁶¹⁰ Oberkommando der Wehrmacht, Nr. 005736/43. K. (WFSt) Qu (Verw), F. H. Qu, den 7. 10. 1943. Dienstanweisung für den Mil. Befh. Südost, AVII, NjA, k. 43, br. reg. 2/1; H. Neubacher n. dj. str. 13—15, 136—195; AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-264/196-420-22; F. F. Siegler, n. dj. str. 28.

transportnih, sanitetskih i drugih bataljona. Zbog prezasićenosti okupacionim jedinicama, u Beogradu je zabranjeno svako stalno nastanjivanje, a odobravanje privremenog boravka podlijegalo je strogoj kontroli.

Razumljivo je da je pri ovakvoj gustini okupacionih jedinica i drugih okupacionih organa, uz činjenicu da je partijska organizacija u jesen 1943. godine pretrpjela još jednu tešku provalu, intenzitet borbe narodnooslobodilačkog pokreta bio je uglavnom sveden na niže forme i pojedinačne krupnije akcije u samom gradu, orijentisući se sve više na izvlačenje dobrovoljaca za Narodnooslobodilačku vojsku iz Beograda.

Pored mnogobrojnih stražarskih mjeseta kojima su jedinice i ustanove vršile vlastito obezbjeđenje, pored 16. kvartovskih stanica SDS, 7 njemačkih komandi stražarskih rejona (*Wachrewiere*) sa organizovanom patrolnom službom, njemačka komanda grada je krajem 1943. godine imala 59 stalnih straža jačine po nekoliko stražarskih mjeseta za što je bilo angažovano desetak landessičen i grenadirskih bataljona (287, 288, 562, 592. i 977. lšc-bataljon, 55. i 1202. grenadirski bataljon, te još neki). Za smještaj oficira koji nisu stanovali u svojim komandama ili ustanovama rekvirirani su hoteli „Dunav” — Bristol, „Car Dušan” — Mažestik, „Nova Evropa” — Kasina, „Morava” — Astorija, „Karađorđe” — Zanatski dom, „Kumanovski pobednik”, „Sava” — Pošta, „Splendid”, „Stari Orašac” — Stari Balkan, „Stevan Nemanja” — Beograd, „Rojal”, „Vojvodina” — Prag i „Obnova”, a za njemačke žene na službi u okupacionim komandama i ustanovama hoteli „Balkan”, „Srbija”, „Ekselzior”, te tri kasarne na Dedinju. Tome treba dodati dvadesetak vojničkih, podoficirskih i oficirskih domova i kasina.

Kontinuirano sačuvani mjesečni izvještaji operativnog i obavještajnog odjeljenja 599. feldkomandanture za period 25. decembar 1942. do 15. februar 1944. godine⁶¹¹ gotovo bez izuzetaka ponavljaju da „red i mir u Beogradu nisu narušeni”. Ni jedan izvještaj, međutim, ne propušta da zabilježi značajnu propagandnu aktivnost, većina registruje i pisano propagandu, a neki i agitaciju, naročito među omladinom za odlazak u partizane. Izvještaji, takođe, ističu da je hapšenje „komunističkih” aktivista stalno na dnevnom redu i registruju neprekidnu obaviještenost Beograđana o najnovijim događajima u svijetu i zemlji, o kojima ih, prirodno, okupaciona štampa nije obavještavala.

Stempel: Entwurf

Der Bevollm.Kommandierende General
in Serbien
Abt. Gu.Nr. 301/41 geh.

O.U., den 19.10.1941.

(handschriftlich : X-T-B.
Anl.70)

Betr.: Suchmassnahmen
Bezv.: Bev.-Kdr.Gen.i.Serb./III/Chef Mil.V./ u.
Nr. 2848 / 41 geh.vom 10.10.1941.

Stempel: Geheim
Abt.Gu.Nr. 301/41 geh.

An

Hoch. Kdo. LXV mit N.A. fuer
Nachreisident Belgrad

Nachri: Bef.Serbien - Verw.Stab

In Durchfuehrung des im Bezug genannten Befehls werden fuer
10 gefallene und 24 verwundete deutsche Soldaten (Angehoerige
des in Valjevo einschlossenen Truppenteils) 2200 festgenom-
mene Serben erschossen. Die Exekution ist an 1600 festgenom-
menen durch Nachreisident Belgrad zu vollstrecken.

Tag und Ort der Exekutionen, Abholung bzw. Zufuehrung der
Festgenommenen sowie nachere Einzelheiten sind unmittelbar mit
Bev. Kdr. Gen. i. Serbien (Befehlshaber Serbien - Verw.Stab) zu
vereinbaren. Vollzugsmeldung an Bev.-Kdr.Gen.i.Serbien/u. (handschriftl.)
P.M.

Fuer den Bevollm.-Kdr.General in Serbien
Der Chef des Generalstabes,

Gen.Tomsal
(handschriftlich)

Naredenje Maksa Pemsele, načelnika štaba Opunomoćenog komandanta za ugušenje
ustanka u Srbiji od 19. X 1941. godine, za strijeljanje 2.200 talaca, od toga 1.600
iz Beograda

Управа града Београда открила комунистичке комитете и терористичке групе у Београду

Ухапшено око 80 изистакнутих функционера и чланова комунистичке партије

Следи за этим Міжнародний Сейфовий Менеджмент зможе гарантувати Вам, що він зберігає твої кошти.

Journal of Health Politics, Policy and Law

Who is George Orwell?

A black and white photograph of a man from the chest up. He has short, light-colored hair and is wearing a dark suit jacket over a white shirt and a dark tie. He is looking slightly to his left. The background is plain and light-colored.

Мали брові у бенгальців

Digitized by srujanika@gmail.com

Journal of Health Politics

卷之三

Contribute, Book Reviews, Letters, Special Features, Photo Galleries, Special Reports, Letters, Special Features, Photo Galleries, Special Reports.

Martovska racija u Beogradu 1942. godine. Obavještenje policiije u listu „Novo Vreme“

SEDMI DIO

SLOM NJEMAČKE OKUPACIONE UPRAVE U BEOGRADU 1944. GODINE

VII

SLOM NJEMAČKE OKUPACIONE UPRAVE U BEOGRADU 1944. GODINE

Već prvi ustanički pucnji 1941. godine nagovještavali su slom cijelokupne okupacione uprave u Jugoslaviji pa i one njemačke u Beogradu. Ona se, međutim, održala znatno duže nego što se na početku ustanka vjerovalo i priželjkivalo. Za realnija predviđanja nedostajali su mnogi elementi, a neki od najozbiljnije uzimanih, kao, na primjer, početne mogućnosti Crvene armije, nisu se ostvarili.

Ustanak u Jugoslaviji okupacionu upravu snažno je potresao i dokazao njenu neefikasnost. On je doveo do njenog suspendovanja i u samom glavnom gradu Jugoslavije, a potpuno ju je ukinuo na veoma velikim prostranstvima. Iako bez naslona na bilo koju savezničku armiju ili državu, prostranstva ovih slobodnih teritorija ostaju nedostižna za okupacione vlasti sve dok oružane snage „okupacionih sila“ novom invazijom ne bi ponovo, i to opet privremeno i samo djelimično njome ovladale. Za to vrijeme Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije ponovo bi stvorili drugu najčešće još veću slobodnu teritoriju u istom ili drugom kraju. Ustanak je tako bio prerastao u narodnooslobodilački rat.

Slom okupacione uprave ipak se dogodio mnogo brže nego što su očekivali planeri hiljadugodišnje prevlasti Trećeg Rajha. Orijentacija i antihitlerovske koalicije i narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije u njenim okvirima postepeno je ispoljavala svoje prednosti i već krajem 1942. godine donijela značajne rezultate na gotovo svim frontovima.

Na konačan slom trebalo je čekati još dvije godine. Narodnooslobodilački pokret Jugoslavije, kao dio svjetskog antifašističkog fronta, nije mogao očekivati punu pobjedu prije opšteg poraza fašizma što je i razumljivo, ali je nastavljajući upornu borbu na frontu obrazovanom u srcu „Evropske tvrdave“ snažno doprinosisio opštim naporima za njegovo uništenje. Hiljadu devetstotina četrdeset treće godine propali su i posljednji pokušaji okupacionih sila da uništenjem Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije likvidiraju taj za njih vrlo opasan front.

⁶¹¹ AVII, NjA, k. 27-C, br. reg. 37-50/1.

Drugo zasjedanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Jajcu i saveznička konferencija na vrhu u Teheranu, kao rezultati izvršene prekretnice u drugom svjetskom ratu, zbog dalekosežnosti njihovih odluka, našle su u Beogradu, kao i u cijelom svijetu, ubrzo široki odjek.

Uprkos činjenici da ovim događajima nisu neposredno slijedili никакvi spektakularni rezultati ni na jugoslovenskom ni na svjetskom ratištu, već u prvim izvještajima okupacione uprave u Beogradu uočljiva je pojačana aktivnost narodnooslobodilačkog pokreta kao i zbumjenost i nedoumice u okupacionom i u kolaboracionističkom aparatu zbog međunarodne afirmacije Nove Jugoslavije. Nedićeva vlada uprkos pojačanoj, obilnoj i sada, poslije njegove posjete Hitleru, iskrenoj podršci okupacionih vlasti, naglo je gubila i ono malo ugleda među svojim pristalicama. U čaršijskim krugovima Nedićev režim je već smatran nesposobnim da za dosadašnju lojalnu saradnju od okupacione sile osigura bilo kakav ustupak koji vodi računa o nacionalnim očekivanjima. Zbog toga su osnovne nade polagane u Nojbaherove napore za okupljanje svih antikomunističkih snaga, što je praktično značilo postepenu preorientaciju na pojačanu podršku četničkom pokretu. To je između ostalog manifestovano sklapanjem čitavog niza sporazuma četničkih komandanata o otvorenoj saradnji s njemačkim okupatorom. Za područje Beograda taj ugovor je potpisao komandant Avalskog korpusa pukovnik Simić.

Nastupanje najoštije krize agresorskog fašističkog bloka najprije se, razumljivo, osjetilo u samim vrhovima Trećeg Rajha. Pad Musolinija na sjednici Velikog fašističkog vijeća 24. jula 1943. godine, koji je uskoro rezultirao ispadanjem Italije iz rata, bio je samo prva očigledna manifestacija krize izazvane krupnim neuspjesima i porazima na frontovima u proljeće i ljeto 1943. godine. Porazu kod Kurska i gubitku sjeverne Afrike pridružio se i njemačkotalijanski neuspjeh na jugoslovenskom ratištu u velikim bitkama narodnooslobodilačkog rata na Neretvi i Sutjesci.

Velikonjemačkom Rajhu zaista je bilo veoma teško nadoknaditi ispadanje glavnog i praktično jedinog stvarnog saveznika u Evropi. Na zatvaranje breše i zaustavljanje usova koji je mogao povući i Treći Rajh, utrošeno je nekoliko mjeseci. Tek u jesen stabilizovana je njemačka odbrana na jugu Evrope. Da bi to postigla, Njemačka je samo u Jugoslaviji u toku ljeta i jeseni 1943. godine morala dva puta udvostručiti svoje okupacione snage i znatno ojačati njihovu udarnu moć.

Pojačani vojni značaj Jugoslavije u okviru izrazito defanzivnih planova na Balkanu koje je Njemačkoj nametnula nova ratna stvarnost, pojačan privredni značaj zbog gubitka sirovinskih resursa u istočnoj Evropi⁶¹² i njen pojačan politički značaj zbog perspektiva razvoja narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, te centralni položaj Beograda s njegovim smještajnim i saobraćajnim kapacitetima, uslovili su da Beograd upravo usred ove krize, kao najpogodniji novi komandni punkt, bude prosto zatrpan mnoštvom njemačkih jedinica i visokim štabovima, što

⁶¹² Balkan je potreban zbog nafte, boksita, bakra i drugih metala, konstatiže se u Ratnom dnevniku OKW za 23. septembar 1943. i da zato ne dolazi u obzir da se Njemačka otuda povuče. W. Hubatsch. Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Band III, str. 1132—1135.

je zamagljivalo obim i stvarne razmjere krize. Beograd je, štaviše, postao centralni njemački komandni punkt za čitavu jugoistočnu Evropu. U njemu su tih dana, kao što smo u 32. glavi (Reorganizacija okupacione uprave u jesen 1943. godine) vidjeli, konstituisane tri nove visoke ustanove (Grupa armija „F“ sa feldmaršalom Vajksom. Vojnoupravna komanda Jugoistoka sa generalom Felberom i Ispostava Ministarstva inostranih poslova za jugoistočnu Evropu sa poslanikom Nojbaherom na čelu).

Upravo te visoke i najkompetentnije ustanove, pošto su izvršile kompleksnu i detaljnu procjenu, sada prvi put konstatuju da „situacija na području Jugoistoka nije više stvar tamo neke okupirane teritorije...“ i da dobija odlučujući značaj za rat u cijelini, iako su, uključujući i Vrhovnu komandu, već mjesec dana saglasni da saveznička invazija na Balkan ne predstoji bar do proljeća 1944.⁶¹³ Za NOVJ, koja je bila najznačajniji i najaktivniji faktor antihitlerovske koalicije na Balkanu, Vajks kaže da su njena dejstva izgubila „karakter gerilskog rata“, da su planski vođena i da ih vode „brojno jake i dobro ... opremljene jedinice“.⁶¹⁴

33. GLAVA

UKLANJANJE TRGOVA ZLOČINA

Poslije tromjesečnih napora, angažujući i posljedne rezerve, njemačka Vrhovna komanda je konačno, zahvaljujući prije svega veoma opreznim i neodlučnim planovima saveznika, nekako sanirala svoje vojne pozicije u južnoj Evropi, ali nije mogla izbjegći da se osjećaj nesigurnosti proširi i na Njemačku pa su nadu u „konačnu pobjedu“ počeli gubiti i najviši rukovodioci Nacističke partije.

Da bi se ta nada povratila, 7. novembra 1943. godine šef Operativnog štaba Vrhovne komande general Alfred Jodl⁶¹⁵ morao je u Minhenu, na molbu Bormana, rajhslajterima i gaulajterima veoma opširno izložiti „pregled strategijske situacije Trećeg Rajha na početku pete godine rata“. U tom pravdanju Jodl je na samom početku kao razlog i ovog skupa i njegovog predavanja naveo suzbijanje „među stanovništвом... svugdje prisutne aveti rasula“, i osvrnuo se na zahtjeve „da se mora pregovarati dok još postoje uslovi“. „Sve kukavice traže izlaz, kako oni nazivaju političko rješenje“, naglasio je Jodl i pregovorima suprotstavio tezu „da u ovom ratu postoji samo borba do posljednjeg“, označivši „kapitulaciju“ kao „kraj nacije, kraj Njemačke“.

⁶¹³ Oberbefehlshaber Südost, Geheime Kommandosache, Op. Nr. 075, Hauptquartier, den 1. XI 1943, Zagebeurteilung in Bereich Südosten) AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-313, R-189/90011-24.

⁶¹⁴ Isto, str. 505—506. Vidi šire: M. Kreso, Njemačko shvatanje situacije u Jugoslaviji uoči drugog zasjedanja AVNOJ-a, novembra 1943. godine; Zbornik radova naučnog skupa AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini, održanog novembra 1973. u Sarajevu, str. 503—517.

⁶¹⁵ Podaci za Jodlovo predavanje o vojnoj situaciji rajhslajterima i gaulajterima NSDAP — u Minhenu 7. novembra 1943. Percy Ernst Schramm, Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht, Band IV, str. 1534—1550.

Svoje izlaganje Jodl je usmjerio na to da slušaoce uvjeri da je zaustavljanjem savezničkih armija u južnoj Italiji postignut uspjeh i kriza uglavnom savladana.

Za razliku od Vajksa, Jodl je situaciju na Balkanu predstavio sa više optimizma, računajući da će 612.000 njemačkih vojnika na Balkanu u toku zime razbiti oslobođilačke pokrete u Jugoslaviji i Grčkoj tako da se na proljeće mogu uglavnom angažovati za odbranu obala Poluostrva, čija dužina (4.200 km sa Kritom i Rodosom) je dvostruko veća od udaljenosti Lenjingrada od Crnog Mora. Jodl se potpuno složio sa Vajksom da je zadržavanje Balkana u njemačkoj vlasti odlučujuće za rat iz operativnih, vojnopolitičkih i ekonomskih razloga navodeći da se na Balkanu nalazi 50% evropske proizvodnje nafte, 100% hroma, 60% boksita, 29% antimona, 21% bakra.⁶¹⁶

Stvarno stanje stvari rukovodstvo Trećeg Rajha ipak je zadržalo za sebe. Ono je najbolje bilo poznato vrhovima obavještajnih službi. Otuda su i prvi praktični koraci proistekli iz zaključaka da je kriza nastupila i da će rat, suprotno dotadašnjem uvjerenju, po svoj prilici završiti porazom. Dva glavna obavještajna centra, Abver, na čelu sa Kanarismom, i Služba bezbjednosti, na čelu sa Milerom, reagovali su karakteristično, ali različito: prvi uspostavljanjem veza sa savezničkim obavještajnim službama, drugi preduzimanjem mjera za uklanjanje mnogobrojnih tragova zločina.

Neosporno obavještenija bila je Služba bezbjednosti. Ne ulazeći u dublje analize, nije teško pretpostaviti zašto je upravo ona prva nazrela izvjesnost predstojećeg sloma Rajha i zašto je, prije svega, reagovala uklanjanjem tragova nacističkih zločina. Moskovska deklaracija o zvjerstvima pripadnika oružanih snaga nacističke Njemačke i Nacističke stranke, počinjenih u Evropi za vrijeme II svjetskog rata i o kažnjavanju ratnih zločinaca⁶¹⁷ bez te izvjesnosti svakako ne bi kod nacista proizvela nikakav utisak, a još manje bi ih navela na neke akcije u tom pravcu.

U proljeće 1943. u Beogradu je bila planirana izgradnja krematorijuma. Ako tim planovima od početka ne možemo pripisati namjeru uklanjanja tragova zločina pred pobednicima, sigurno je da su ti planovi imali karakter pokušaja uklanjanja tragova zločina pred istorijom. Planovi krematorijuma, koji je trebalo da se gradi u sastavu logora Sajmište, bili su upravo gotovi ovih dana (u Beograd su stigli 15. novembra 1943. godine).

Okupacione vlasti u Beogradu nisu bile zadovoljne cijenom a ni neki specijalni materijali nisu se mogli nabaviti. Zbog toga je traženo da se projekat pojednostavi i istovremeno naručen je još jedan za logor Banjicu. Do izgradnje krematorijuma nije došlo iako su već bili pronađeni preduzimači za izvođenje radova na licu mjesta. Izrađeni crteži stigli su 7. marta 1944. godine. Ugovorena je isporuka s jednom njemačkom firmom, a početkom aprila stigao je bio i šamot.⁶¹⁸ Potražnja za

⁶¹⁶ Percy Ernst Schramm, *Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht*, Band IV, str. 1534—1550.

⁶¹⁷ Deklaracija prihvaćena kao jedan od rezultata niza sastanaka ministara inostranih poslova SAD, SSSR-a i Velike Britanije, održanih u Moskvi između 19. i 30 X 1943. na kojima je razmatrano preduzimanje mjera radi bržeg okončanja rata.

⁶¹⁸ Planovi i ponude isporučioča opreme u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, „Politika“ od 4. 3. 1945. godine.

radnom snagom u Rajhu, pobjede narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i već promijenjena situacija u svijetu, po svoj prilici su masovne zločine u do tada uobičajenom smislu i obimu učinili anahronim. Logor Sajmište bio je savezničkim bombama, uz to, aprila 1944. godine, do te mjere oštećen, pa je premješten na Zvezdaru. Uskoro je postalo daleko aktuelnije uklanjanje starih tragova.

Uklanjanje tragova masovnih ratnih zločina, koje je u Beogradu počelo upravo u vrijeme II zasjedanja AVNOJ-a, bilo je obavijeno velom najstrožije tajnosti. Malobrojni dokumenti ipak omogućavaju nešto grublju rekonstrukciju. Prema tim dokumentima ono je teklo ovako:

Novembra mjeseca 1943. godine u Beogradu su komandant policije i službe bezbjednosti za Srbiju, SS-pukovnik Šefer i SS-pukovnik Blobel (*Blobel*) iz Glavne uprave državne bezbjednosti Trećeg Rajha (RSHA)⁶¹⁹ u tu svrhu formirali 1052. specijalni odred policije i službe bezbjednosti (*Sonderkommando der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst 1.052*). Zadatak odreda bio je da u najvećoj tajnosti ukloni tragove masovnih zločina njemačke okupacione uprave u Beogradu, a onda i u drugim mjestima.

Odred se sastojao od Štaba, jedne policijske čete i čete zatvorenika. Na čelu Štaba nalazio se dotadašnji načelnik IV odsjeka (Gestapo) Operativne grupe policije i službe bezbjednosti za Srbiju, SS-major Zatler (*Sattler*). Sačinjavalo ga je još 10 do 12 pripadnika Gestapo-a iz Operativne grupe odreda za Srbiju iz Beograda i iz Glavne uprave bezbjednosti iz Berlina. Među njima su bili i kriminalistički inspektori Vilhelm Templ (*Wilhelm Gustaw Tempel*), Vili Kovaček (*Willy Kowatschek*) i Ernest Hensel, te SS-poručnik Zak (*Sack*), kao intendant Odreda. Komandir policijske čete, koja se sastojala od 48 podoficira njemačke vojne policije (*Feldgendarmerie*), koji su prethodno prevedeni u državnu policiju, bio je Erih Grunewald (*Erich Grunewald*). Četa je bila formirana u četiri voda. Njeni pripadnici bili su do tada uglavnom angažovani na stražarskoj službi po njemačkim okupacionim ustanovama u Beogradu, što ukazuje na stepen njihove povjerljivosti. Kriminalistički inspektor Templ u svojoj izjavi⁶²⁰ govori da je obezbjeđenje bilo sastavljenod pripadnika njemačke policije poretku, dok odbjegli zatvorenici govore o stotinjak njemačkih vojnih policijaca, pa postoji mogućnost da su bile i dvije policijske čete, od kojih jedna vojna. Četa zatvorenika brojala je 100 ljudi i iz nje su se spasila samo trojica. Oni su, naime, pobegli 24. januara 1944. godine iz Jajinaca za vrijeme izvođenja radova, dok su ostali po izvršenju zadatka u Nišu strijeljani.

Odred je svoju djelatnost započeo u Beogradu. Od decembra 1943. do aprila 1944. vršio je iskopavanja leševa strijeljanih žrtava u Jajincima. Pristup u širu zonu nekadašnjeg vojnog strelišta bio je strogo zabranjen. Tajnost je tako strogo održavana da o tome podataka iz drugih izvora gotovo i nema. Po završetku iskopavanja u Jabuci, sredinom juna 1944. godine, Odred je premješten u Niš.

⁶¹⁹ Izvještaj komandanta policije i službe bezbjednosti za Srbiju, Arhiv Vojnoistorijskog instituta — AVIĆ, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-2521/1260,

⁶²⁰ Datoj 12. februara 1947. godine u Dahuau (*Dachau*).

Dvojica pripadnika njemačke policije, čijim izjavama raspolažemo, kao i preživjeli zatvorenik Momčilo Damjanović, dosta detaljno su opisali postupak spaljivanja kostiju i na osnovu njihovih procjena može se dobiti približan broj u Jajincima sahranjenih žrtava. Računice izvedene iz tih opisa daju cifre između 60.000 i 80.000 žrtava, što bi se moglo potvrditi i proračunima iz drugih izvora. Leševi koji su tada bili samo kosturi slagani su rutinski u lomače oblika pravilne kvadratne prizme. Svaka od njih sastojala se od deset redova po deset kostura. Pošto bi je polili smjesom benzina i nafte, lomača bi izgorjela. Dobijeni pepeo je sitnjen i prosijavan. Kriminalistički sekretari bi ga na licu mesta pregledali i sve plemenite metale slagali u posebne sanduke. Postoji dokumenat da je jedan takav sanduk kriminalistički inspektor Templ, po naredenju pukovnika Blobla, odnio Kriminalističko-tehničkom institutu RSHA u Berlinu.⁶²¹ Iz drugih izvora, posebno sa sudenja u Nirnbergu, poznato je da je ovaj Institut bio glavno sabiralište na ovaj i slične načine od zatvorenika i strijeljanih oduzetihi zlatnih proteza, okvira za naočare, prstenja, satova i drugih dragocjenosti.

Očigledno diktiran strahom pred predstojećim slomom i neizvjesnošću odgovaranja za ratne zločine, ovaj prvi akt nije, međutim, odražavao i elemente unutrašnjeg raspada. Jezgro nacističkog Trećeg Rajha još uvijek je stajalo kompaktno. To, međutim, nije bio slučaj sa drugom moćnom obavještajnom službom — Abverom.⁶²²

RASFORMIRANJE ABVERA

Hitlerovim dekretom od 18. februara 1944. godine raspuštena je njemačka Vojna obavještajna i kontraobavještajna služba i njen rukovodilac admirал Kanaris (*Canaris*) suspendovan. Služba bezbjednosti otkrila je neke njegove veze sa saveznicima. Kasniji događaji i dokumentacija pokazali su da se radilo o prvoj velikoj pukotini u građevini nacističkog Rajha i da je veliki obavještajac, sagledavši neminovnost poraza, izlaz tražio u prelasku na drugu stranu.

Uprava Abvera je odmah rasformirana. Njeno inostrano odjeljenje, koje je informacije prikupljalo putem mreže vojnih atašea, dodijeljeno je Operativnoj upravi Vrhovne komande, a sva tri ostala odjeljenja (I, II i III) Glavnoj upravi državne bezbjednosti u okviru koje su obrazovali Vojnu upravu (*Militäramt*) RSHA. Likvidacija službi i ustanova na terenu potrajala je nekoliko mjeseci.⁶²³

U Beogradu su se nalazile značajne ustanove Abvera, prije svega tu je bio Ast-Beograd i potom razna odgovarajuća odjeljenja Abvera pri komandi grupe armija „F“. Dodamo li tome da se u Jugoslaviji, pored

⁶²¹ AVII, NjA, k. 32, br. reg. 20/3; Banjica, spomen knjiga, Istoriski arhiv Beograda, Beograd 1967, str. 93—97.

⁶²² Abwer — Auslandsnachrichtenabwehramt, njemačka Vojna obavještajna i kontraobavještajna služba.

⁶²³ AVII, NjA, k. 32, br. reg. 18/8. J. Delarue, Historija Gestapo-a, Epoha, Zagreb 1966, str. 447—448.

sličnih ustanova u Zagrebu, Sarajevu i drugim mjestima Jugoslavije, nalazila odnedavno glavnina Abverove divizije „Brandenburg”,⁶²⁴ namijenjene za diverzantske zadatke i ubacivanje u neprijateljevu pozadinu, biće nam jasnije u kojoj je mjeri rasformiranje do tada najznačajnijih ustanova Abvera u Jugoslaviji (ASt-Beograd i ASt-Zagreb) i reorganizacija njegove mreže uticalo na labavljenje sistema okupacije u čitavoj zemlji, pa i u Beogradu. ASt-Beograd (*Abverstelle-Belgrad*) rukovodio je čitavom teritorijalnom obavještajnom mrežom u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, a ASt-Zagreb je u Zemunu imao ispostavu najvišeg ranga — Nebenstelle (*Nebenstelle*).⁶²⁵ Divizija „Brandenburg” postepeno je gubila svoj dotadašnji značaj, zbog čega su i sve njene jedinice uskoro koncentrisane u Jugoslaviji i upotrijebljene uglavnom u frontalnim borbama protiv NOVJ. Njen najznačajniji zadatak bio je priprema desanta na Drvar u maju 1944. godine.⁶²⁶ Septembra 1944. naređeno je njeno preformiranje u oklopogrenadirsku diviziju. Zbog neuspjeha da u rejon Beograda prikupi sve svoje dijelove i zbog pomanjkanja težeg naoružanja upotrijebljena je u beogradskoj operaciji kao Borbena grupa „Kilvajn” (*Kampfgruppe „Kühlwein”*).⁶²⁷

Trupna služba Abvera reorganizovana je tako da joj je ostavljen samo zadatak Abvera I — ofanzivno agenturno izviđanje neprijatelja. Zadaci Abvera II, sabotaže, diverzije i peta kolona već su ranije bili prešli na diviziju „Brandenburg”. Zadaci Abvera III — kontraobavještajna služba — prešli su na Službu bezbjednosti (*Sicherheitsdienst*) i Tajnu vojnu policiju (*Geheime Feldpolizei*). Ova posljednja je i dotada stvarno predstavljala ogrank Gestapoa u vojsci.

Rukovodeći organ Abvera u jugoistočnoj Evropi — Abwehrkommando 111 — Belgrad — dostavio je 27. aprila 1944. izvještaj da pored njega u mreži Abvera I postoje u Beogradu i dva Abvertrupa (*Abwehrtrupp*): Abvertrup 125, sa zadatkom izviđanja NOV i PO Jugoslavije na teritoriji Srbije i Makedonije i mrežom obavještajnih punktova (*Meldekopf*) u Koviljači, Užicu, Sjenici, Leskovcu, Nišu, Negotinu, Požarevcu i Skoplju, koja je bila u formiranju, iz čega se vidi da su ovi punktovi preuzeti od teritorijalne službe, kao i da je teritorijalna služba Abvera dotada bila već rasformirana; Abvertrup — 128 imao je zadatak da stvori rezervnu mrežu (*R-Netz*) za teritoriju Srbije i Albanije. To je takođe nov elemenat pošto su rezervne mreže formirane samo na teritorijama za koje bi Vermaht pretpostavio da će ih morati napustiti. Njegovu agenturnu mrežu trebalo je tek stvoriti.⁶²⁸

Raspушtanjem teritorijalne službe Abvera nije u jedinicama Vermahta na Jugoistoku sasvim razbijena organizacija koja je pripremala puč protiv Hitlera, što se osjetilo i prilikom Staufenbergovog atentata 20. jula iste godine.

⁶²⁴ Nepotpuni 3. i 4. puk u Bosni i Crnoj Gori, Nastavni puk u Sloveniji, Padobranski bataljon u Mataruškoj Banji i na više aerodroma.

⁶²⁵ AVII, ANOP-a, k. 481, br. reg. 6/8.

⁶²⁶ Zadatak je pripremala od novembra 1943. godine. Njen štab se tada nalazio u Kraljevu pod konspirativnim nazivom: Osamdesetpeti vojnoprivredni štab (*Wehrwirtschaftsstab 85*).

⁶²⁷ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, R-311, R-193/465; R-194/288-89.

⁶²⁸ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-188/1138-41.

SAVEZNIČKO BOMBARDOVANJE BEOGRADA

U drugoj polovini aprila 1944. godine američka 15. vazduhoplovna armija sa aerodroma kod Fode u južnoj Italiji izvršila je najjače masovno bombardovanje Beograda i Zemuna. Bombardovanje je vršeno u okviru savezničke operacije za sprečavanje Trećeg Rajha u snabdijevanju gorivom pošto je Beograd bio jedan od punktova i pretovarna stanica na vodenom i željezničkom putu rumunske nafte za Rajh. U Beogradu su se pored toga nalazila i velika skladišta benzina za potrebe Grupe armije „F“. Pored toga Beograd je bio jedan od onih komunikacijskih čvorova čijim bombardovanjem se značajno mogao omesti njemački saobraćaj. Po rasporedu pogodaka može se zaključiti da je Beograd pored ova dva razloga bio i cilj kao naseljeno mjesto.

Teret koji je 16. i 17. aprila na Beograd bacilo oko 600 četvero-motornih bombardera svakako je daleko veći od onog koji su njemački avioni bacili tri godine ranije 6. i 7. aprila 1941. godine. Efekat ovog bombardovanja iz 1941. godine ipak nije dostignut. Bombardovanje je izvršeno s velikih visina zbog snažne protivavionske artiljerije i po uobičajenom metodu „tepiha“. Za razliku od 1941. godine najznačajniji ciljevi ovog puta bili su mostovi, locirani van gusto naseljenih gradskih rejonova. Poginulo je ukupno oko 200 njemačkih vojnika (i u Beogradu i Zemunu), a samo u Beogradu poginulo je 1.160 građana, dok broj ranjenih nije poznat. Desetine hiljada Beograđana ponovo je potražilo utočište van grada, u selima.⁶²⁹

Bombe su 17. aprila 1944. pogodile i koncentracioni logor na Sajmištu, pa je ubijeno oko 60 i ranjeno oko 150 logoraša, što je okupacionim vlastima bio povod za njegovo premještanje na Zvezdaru. Sto se tiče civilnih žrtava, osnovna razlika, međutim, leži u činjenici da ovo sada nije bio teroristički napad na nezaštićeni grad, zbog čega je najveći broj građana stradao u aprilu 1941. godine i to od aviona daleko slabijeg kvaliteta i nosivosti. Značajan uticaj imala su i stečena iskustva Beograđana u prethodnim bombardovanjima, što ukazuje na važnost obuke stanovništva. Negativan efekat i paniku kod stanovništva izazvala je činjenica da su bombe naših ratnih saveznika tako masovno pogodile stambene kvartove Beograda i što su izazvale tako velike žrtve među civilnim stanovništvom. Dodamo li pomenutim gubicima i civilne žrtve u kasnijim bombardovanjima (21. i 24. aprila, 18. maja, 6. juna kada je poginulo više od 250 njemačkih vojnika; 8. jula — oko 150 njemačkih i drugih vojnika, i 3. septembra)⁶³⁰ broj ranjenih i onih koji su ostali bez krova, moramo konstatovati veliku nesrazmjeru svojih i neprijateljevih žrtava, što je, na žalost često bila karakteristika angloameričkog bom-

⁶²⁹ A. Dragojlović i dr., Bombardovanja Beograda 1941—1944, Istoriski arhiv Beograda, Beograd 1975, str. 47—49.

⁶³⁰ AVII, NjA, T-77, R-1297/887-89; T-311, R-193/87-95 i 113-16. Hronologija narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 829.

bardovanja njemačkih garnizona i objekata u jugoslovenskim okupiranim gradovima.

Aprilsko bombardovanje 1944. godine imalo je najsnažniji efekat sa aspekta teme koju razmatramo. Ono je poremetilo mehanizam okupacione uprave u toj mjeri da se može reći da su prvih nekoliko dana i njemačka okupaciona i Nedićeva kolaboracionistička uprava bile parališane. Njemačke ustanove, Nedićeva ministarstva i Uprava grada Beograda sklonili su se na periferiju grada. Sistem kontrole građana i njihovog kretanja bio je poremećen i nije se više do kraja okupacije mogao uspostaviti u ranijem obimu. Uprkos užurbanoj opravci, mnogi objekti su ostali da se obnove tek poslije rata. Oštećenjem mostova, rušenjem pristaništa i konačno uništenjem Pančevačkog mosta 3. septembra uveliko je paralisan njemački saobraćaj. Pošto su istovremeno oba željeznička mosta preko Save (kod Beograda i Šapca) oštećena sa više pogodaka, prolaz kroz Beograd je time u ova pravca onemogućen, sem preko skela i pretovarom na kamione.⁶³¹ Kao i 1941. godine, oštećenja na vodovodnoj, kanalizacionoj, električnoj i telefonsko-telegrafskoj mreži izazvala su takve poremećaje u snabdijevanju i sistemu veza da se raspoloživim sredstvima nisu mogli prevazići. Evakuacija izvjesnih okupacionih ustanova i preorientacija mnogih od njih na poslove oko odvijanja saobraćaja, otpremanja materijala iz preostalih skladišta, te izvlačenje sirovina i mašina iz beogradskih industrijskih pogona bile su daljnje posljedice teškoća koje su nastupile. Još više od toga one su bile nagovještaji skorih radikalnih promjena.

Pogoršanim uslovima života stanovništva i još uvijek nedovoljnoj povezanosti organizacija narodnooslobodilačkog pokreta u Beogradu treba pripisati što ovi poremećaji mehanizma okupacione uprave nisu više iskorišteni. Ne zanemarujući uticaj ravnogorskog četničkog pokreta, koji je pod okriljem okupatora u Beogradu koncentrisao značajne snage, tome je doprinijela i julска provala, posljednja koja je zadesila beogradsku partijsku organizaciju. U svakom slučaju ovi poremećaji u okupacionom mehanizmu olakšali su pripreme organizacija u Beogradu da vrlo efikasno učestvuju u predstojećim borbama za oslobođenje.

36. GLAVA

ODJECI ŠTAUFENBERGOVOG ATENTATA

Bilo bi nemoguće zamisliti da je njemački narod ostao bez vlastitog pokreta otpora prema nacističkoj strahovladi. Istina je da su nacisti uspjeli da korumpiraju vrlo široke slojeve njemačkog naroda, ali ni to korumpiranje ni zavodenje propagandom o naciji gospodara nisu vršili bez terora nad vlastitim narodom. Stotine hiljada Nijemaca izgubilo je živote ili čamilo u koncentracionim logorima prije nego što je Hitler krenuo u osvajanje tudihih teritorija. Prije nego što je krenuo u pokora-

⁶³¹ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-193/113-16.

vanje i istrebljenje drugih naroda, nacizam je pokorio njemački narod i likvidirao stotine hiljada poštenih njemačkih građana.

Iz literature o evropskim pokretima otpora, iz pronađenih i djelomično objavljenih dokumenata vidi se da je i u toku rata bilo više pokušaja da se povežu izolovane i pojedinačne grupe tog otpora, koje su radile pod strahovito teškim uslovima. I pored toga što se nisu oformile u jedinstven pokret otpora, one su dale svoj doprinos pobradi nad nacizmom koji je, na kraju, ipak najveću nesreću donio baš njemačkom narodu.⁶³²

U razbacanim ostacima arhivskih fondova njemačkih sudova i propagandnih ustanova u Jugoslaviji mogu se naći leci pojedinih organizacija otpora, pisma vojnicima na frontu, redovno smrtne presude viših sudova i izvještaji o bjekstvu pojedinaca ili utjecaju protivnacističke propagande.⁶³³ Danas je šire poznat slučaj Berlinca Hari Šichtera (*Harry Schichter*), koji se 1941. godine u redovima Posavskog NOP odreda borio i poginuo na domak Beograda u borbi protiv nacizma.⁶³⁴ Svijet je takođe upoznat i sa slučajem Jozefa Šulca (*Joseph Schulz*), koji je u Smederevskoj Palanci, takođe 1941. godine, odbio da strijelja nedužne zatvorenike i zajedno s njima strijeljan. Izgleda da je ostao potpuno nepoznat slučaj njemačkog podoficira fon Licova (*von Lützow*), koji je u 1944. godini u istočnom Sremu samostalno sa svojom trojkom izvodio uspješne prepade na njemačke kamione,⁶³⁵ a takođe i ukupna cifra Nijemaca koji su se u sastavu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije borili protiv Hitlera. Po našem mišljenju ona nije manja od pet stotina.⁶³⁶ Pored toga, izvještaji Direkcije njemačke tajne vojne policije Grupe armija „F“, od sredine 1944. godine bilježe mjesечно po više stotina vojnih bjegunaca iz Vurmahta, dok se bjekstva iz kolaboracionističkih formacija označavaju hiljadama, što je takođe značajan pokazatelj unutrašnjeg raspada.⁶³⁷

Pa iako je svega toga bilo, uz svakako daleko šire rasprostranjenu pasivnu rezistenciju, to je za okupirano stanovništvo Beograda, kao i drugih okupiranih teritorija, (o tome za Pariz piše Žak Delari),⁶³⁸ ostalo neprimjetno.

I grupa zavjerenika koja je pripremala puč od 20. jula 1944. godine, bez obzira na njene iluzije o mogućnosti separatnog mira sa zapadnim saveznicima i nastavljanje rata sa Sovjetskim Savezom (što je gotovo značilo sprovođenje nacističkih planova bez nacista) bila je ipak elemenat unutrašnjeg raspada osvajačke Hitlerove mašine, a time i raspada njemačkog okupacionog aparata u Jugoslaviji, pa i u Beogradu. Iako je taj neuspjeli puč snažno uzdrmao temelje Trećeg Rajha, gotovo se sa sigurnošću može reći da je on, što se tiče njemačkih jedinica i okupacionih organa u Beogradu, ostao bez značajnijih posljedica. Drugi elementi koji su u to vrijeme djelovali na Balkanu bili su od većeg utjecaja. Kasniji

⁶³² Pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Mladost, Beograd 1968, str. 197—205.

⁶³³ AVII, NjA, k. 5, br. reg. 20/1, k. 64, fascikla 4.

⁶³⁴ Pohvale Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije objavljene u Biltenu br. 7 i 8. od 1. oktobra 1941. Zbornik..., tom 2, knj. 1, str. 81.

⁶³⁵ AVII, ANOP-a, k. 908, br. reg. 4/3, str. 2.

⁶³⁶ Samo u 6. i 8. korpusu NOVJ decembra 1944. bilo ih je po 70, Zbornik..., tom V, knj. 36, str. 567 i 573.

⁶³⁷ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-188/962-1033.

⁶³⁸ J. Delarue, n. dj. str. 442.

tok događaja pokazao je da niko od značajnijih okupacionih funkcionera ili komandanata vojnog obezbjeđenja nije, sem možda vrlo indirektno, bio povezan sa ovakvom zavjerom. Postoje tvrdnje da je hanženje Franca Nojhauzena, generalnog opunomoćenika za privredu, u ljetu 1944. godine, bilo posljedica njegovih veza sa zavjerenicima. Vili Hetl (*Willy Hötl*), međutim, to povezuje sa Nojhauzenovim malverzacijama i kaže da je iz zatvora pušten na intervenciju Geringa i odlikovan viteškim krstom.⁶³⁹

U našoj istoriografiji, takođe imamo tvrdnji da su previranja u njemačkom garnizonu u Beogradu jula 1944. godine bila vrlo značajna. Oslonac za ove tvrdnje su jedan u literaturi djelimično citirani četnički izvor i neimenovani (nama nedostupni) njemački izvori.⁶⁴⁰ Meni poznati njemački dokumenti ne potvrđuju ovdje pomenutu četničku verziju prema kojoj je u Beogradu odmah po izvršenom atentatu došlo do pobune nekih jedinica (u zgradi „Jugoštampe“, na primjer), te da je Gestapo uhapsio 180 i strijeljao 63 oficira i podoficira, kao i da je prilikom inscenirane uzbune 24. jula 1944. zaplijenjeno 758 vozila i uhapšeno 750 oficira i vojnika.⁶⁴¹ Po našem mišljenju cifre su pretjerano visoke da bi im se moglo vjerovati, pa sve ovo treba uzeti s velikom rezervom. Već sam odnos zaplijenjenih vozila i uhapšenih vojnika dovoljno ukazuje na nepouzdanost izvora.

Pokušaji njemačke okupacione uprave u ljetu 1944. godine da konačno objedini sve antikomunističke snage u Srbiji davanjem prioriteta Draži Mihailoviću nad Nedićem i drugim ustupcima došli su suviše kasno da bi mogli biti sprovedeni prije nego su neposredno stupili na scenu drugi faktori.

Štaufenbergov atentat i s njim povezana generalska zavjera protiv Hitlera bili su za mnoge u Njemačkoj prvi ali očigledan pokazatelj opšte krize sistema, uzrokovanih kritičnim položajem Vermahta na svim frontovima. To očigledno pokazuju i očajnički pokušaji da se upravo u vrijeme atentata novim i prisilnim naprezanjem snaga odloži prijeteći slom.

Među takve mjere, na primjer, spada „Hitlerov ukaz o totalnom angažovanju za rat“ (*Führererlass über den totalen Kriegseinsatz*)⁶⁴² pripremljen ranije, a izdat neposredno poslije atentata. Premda je totalna mobilizacija u Trećem Rajhu izvršena još početkom 1943. godine, ovim ukazom je imenovan „državni opunomoćenik za totalno angažovanje za rat“ (*Reichsbevollmächtigter für den totalen Kriegseinsatz*). Na čelo nove ustanove postavljen je ministar propagande Gebels (dr. Joseph Goebbels) sa zadatkom da čitav državni aparat, uključujući željeznicu i poštu, sve javne ustanove i sve privredne pogone pretrese sa aspekta racionalnog angažovanja ljudi i sredstava i da sve što smatra viškom odmah pošalje na front ili u industriju naoružanja. Ova mjeru se uskoro osjetila i u Beogradu. Ona je dovela do značajnog smanjenja okupacionog aparata, posebno u civilnim resorima. Aparat vojne okupacione uprave i pozadin-

⁶³⁹ Walter Hagen, *Der Geheime Front*, str. 10.

⁶⁴⁰ J. Marjanović, Beograd, str. 303—304.

⁶⁴¹ Isto, str. 304.

⁶⁴² Robert Hercog, *Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den ost — und südosteuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges*, Institut für Besetzungsfragen, Tübingen 1955, str. 179.

ske jedinice Vermahta već su u septembru zahvaćene sličnim mjerama generala Unrua (*Unruh*) o čemu će biti još riječi.

Štaufenbergov atentat je bio istovremeno elemenat i pokazatelj opšte krize sistema, ali i njen rezultat. To očigledno pokazuju i mjere koje je upravo u to vrijeme preduzeo Hitler.

Vajksova procjena situacije u Srbiji i Beogradu od 5. jula 1944. godine, koja je prethodila atentatu Štaufenberga, pokazuje u kakvoj se krizi našao okupacioni aparat u Srbiji i Beogradu i bez tog atentata. Analiza procjene ukazuje, na primjer, da njemački komandanti već unaprijed predviđaju neuspjeh mobilizacije koju u to vrijeme naređuju. Komanda Jugoistoka u toj ocjeni konstatiše „...očigledan gubitak prestiža predsjednika vlade, armijskog generala Nedića...” i gubljenje autoriteta Nedićevih organa. Njemački komandanti su u dilemi čime zamjeniti „prijeteće ispadanje Nedića...” podupirući Nojbaherove prijedloge o radikalnoj zamjeni političkog rukovodstva i kursa u okupiranoj Srbiji,⁶⁴³ zamjenu Nedića „jačanjem antikomunističkih srpskih snaga”. Pred narastajućom snagom NOP-a nije bilo alternative. Vlastite snage bile su i suviše iscrpljene i nedovoljne. Na pojačanja se međutim nije moglo računati.⁶⁴⁴

37. GLAVA

PRIBLIŽAVANJE FRONTA BEOGRADU

U proljeće 1944. godine postala je aktuelna neposredna odbrana Beograda. Dok su u proljeće 1942. i proljeće 1943. godine okupacione vlasti očekivale samo „ustanak” u prvom redu u Beogradu, one su se u 1944. godini sve više orijentisale na pripremu spoljne odbrane grada, što je za Beograđane bilo pouzdan znak duboke krize okupatora. Već krajem 1943. godine dvije divizije Narodnooslobodilačke vojske bile su prodrle duboko u Srbiju, nailazeći na snažnu podršku naroda. Partizanski odredi u Srbiji narasli su u toj mjeri da je krajem 1943. i početkom 1944. godine došlo do formiranja prvih brigada u južnoj Srbiji i Šumadiji. Otada je uspon narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji išao još brže, tako da je u proljeće 1944. godine u južnoj Srbiji obrazovano 5 novih divizija NOVJ. Sredinom 1944. godine NOV Jugoslavije je oslobođila veliki dio zemlje i imala 39 divizija, znatan broj samostalnih brigada, partizanskih odreda i bataljona. Njena glavnina u centralnom i zapadnim dijelovima zemlje bila je formirana u 12 korpusa. Pored toga imala je i ratnu mornaricu i začetke vazduhoplovstva, tako da su jugoslovenske oružane snage imale ukupno 350.000 boraca.⁶⁴⁵

⁶⁴³ H. Neubacher, Sonderauftrag Südost 1940—1945, Institut für Zeitgeschichte, München 1953, str. 155—164.

⁶⁴⁴ Oberbefehlshaber Südost (Okdo H. Gr. F) Gruppe Ic/AO Nr. 5560, g. Kdos, H. Qu, den 5. 7. 1944, An OKW/WFSt, zu Händen Gen. d. Art. Warlimont. AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-191/770-773.

⁶⁴⁵ . . . Beogradska operacija, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 68.

Situacija je i na ostalim ratištima bila povoljna. Crvena armija je lomila kičmu Hitlerovog Vermahta, oslobođila Ukrajinu i izbila u Rumuniju, nagovještavajući skoru odlučnu borbu za južnu Evropu. Početkom juna angloameričke trupe probile su njemački front u Italiji i zauzele Rim. Šestoga juna otvoren je dugo pripremani front u Normandiji. U svim zemljama Evrope bujali su oslobođilački pokreti, iako su neki od njih i dalje bili na nivou pokreta otpora.

Vojnoupravna komanda za teritoriju Uprave grada Beograda (*Feldkommandantur* 599) još od 1941. godine vršila je i funkciju Komande Beograda, što znači da je bila obavezna da se brine i za njegovu odbranu. U periodu od 1941. do 1943. godine u gradu su podignuti izvjesni odbrambeni objekti. Na nekim raskrsnicama, kod mostova i ispred važnih objekata počela je izgradnja bunkera. Zgrade u kojima su smješteni štabovi, kasarne i bolnice pripremane su za odbranu. Od proljeća 1943. godine ubrzano su rađena skloništa protivavionske zaštite, ali to nije bilo još povezano u jedinstven sistem. Na tome se intenzivnije radilo u 1944. godini. Broj bunkera je vrlo brzo rastao i zgrade su povezivane u utvrđene blokove i utvrđene rejone.

Najznačajniji od tih rejona bili su:

— Kalemegdan sa Savskim pristaništem u kome su se nalazila skladišta municije, hrane i opreme;

— Rejon Knez-Mihailove i Vasine ulice sa Studentskim trgom i današnjim Trgom Republike koji je obuhvatio njemačke ustanove u tvrdim zgradama Ratničkog doma, Prizada, Riunione, univerzitetske zgrade i zgrade njemačkog kreditnog zavoda;

Rejon Nemanjine ulice sa zgradama ministarstava, Željezničke direkcije i Generalštaba;

— Širi rejon Tašmajdana sa jakim zgradama Narodne skupštine, Glavne pošte, Narodne banke i Poštanske direkcije, zgradom Tehničkog fakulteta i najisturenijom tačkom u zgradi Studentskog doma kod Vukovog spomenika;

— Rejon kliničkih i vojnih bolница;

— Rejon Autokomande;

— Rejon Topčidera uključujući i kasarne i stanove na Dedinju, u Rumunjskoj ulici.

Niz drugih manjih blokova i pojedinačno utvrđenih zgrada, dopunjavao je ovaj sistem utvrđenih rejona u okviru planirane odbrane.

Po tome se može zaključiti o namjeri da se u Beogradu vode dugotrajne borbe i da se okupator neće ograničiti na odbranu ivice grada, kojom se protezao glavni odbrambeni položaj Beograda. Ovaj je išao od Čukarice na Savi preko Banovog brda, Banjičkog visa i Velikog Vračara do Karaburme na Dunavu.⁶⁴⁶ Mnogi Beograđani morali su u toku ljeta 1944. uzeti učešća u njegovoj izgradnji, prije svega u kopanju rovova. Komandant Jugoistoka feldmaršal Vajks naredio je 27. septembra da se za izgradnju objekata na ovim položajima u najvećem mogućem obimu angažuje stanovništvo Beograda. Snabdijevanje mobilisanog stanovništva padalo je u dužnost kolaboracionističkih organa, ali organizacijom rada oni su samo formalno rukovodili.⁶⁴⁷

⁶⁴⁶ AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R-196/692.

⁶⁴⁷ Isto.

Svi značajni objekti u gradu: mostovi, telefonski i telegrafski uređaji, radiostanice, kulturne i javne ustanove, električna centrala i važniji industrijski pogoni trebalo je da se miniraju i pripreme za rušenje. Neke od ovih objekata spasile su od rušenja grupe udarnika ili samoinicijativni građani. Ovdje valja zabilježiti da su se prijedlozi za izbjegavanje besmislenog razaranja mogli čuti i iz redova kolaboracionističkog aparata, kao i iz redova okupacionih organa, bez obzira na motive koji su ih na to pokretali. Tako je 13. oktobra 1944. godine Ministarstvo pošta, telegrafa i telefona Nedićeve vlade molilo da se sprijeći razaranje TT uređaja u Beogradu, pošto bi to bilo „i u srpskom i njemačkom interesu”. Zahtjev je potpisao komesarski upravnik Ministarstva PTT inž. J. Štok (J. Stock), navodeći kao razlog činjenicu da svaka armija raspolaže sopstvenim sredstvima veze u toj mjeri da joj nije nužan oslonac na stalne TT uređaje i, drugo, što se radi o uređajima njemačkog porijekla koji bi u poslijeratnoj obnovi mogli biti zamijenjeni nekim drugim sistemom.⁶⁴⁸

Hitlerovom zapoviješću broj 11. u svojstvu komandanta kopnene vojske od 8. marta 1944. godine regulisana je odbrana naseljenih mjesta.⁶⁴⁹ Podijeljena u dvije grupe, jedna su dobila status „uporišta” (*Ortsstützpunkten*), a druga „utvrđenih mjesta” (*feste Plätze*). Utvrđena mjesta dobila su ulogu klasičnih tvrđava i određena su pojedinačno. Na jednu grupu armija dolazilo je dva do osam takvih mjesta. Prema toj prvoj zapovijesti Beograd je spadao u „uporišta”. Shodno tome odmah je određen komandant odbrane (*Kampfkommandant*) i pristupljeno je pomenu-tom utvrđivanju. Pod njegovu komandu stavljena je i protivavionska odbrana grada koja je raspolagala sa oko 40 baterija različitog dometa.

Krajem avgusta Beogradu je kao velikom gradu u smislu Hitlerove zapovijesti od 16. avgusta 1944. dat status „utvrđenog mjesta” sa svim posljedicama u pogledu angažovanja sredstava upornosti odbrane i ovlašćenja komandanta tvrđave (*„Feste Belgrad”*). Naređenjem komandanta Jugoistoka od 28. avgusta regulisano je pitanje imenovanja komandanta, pa je početkom septembra tu dužnost primio generalpotpukovnik Štefan (*Friedrich Stephan*) dotadašnji komandant 4. SS policijske divizije. Pored raspoloživih jedinica istovremeno je naređeno da se u rejon Beograda prikupe uglavnom po bataljonima širom Jugoslavije rastureni, dijelovi divizije „Brandenburg”, divizija „Rodos” iz Grčke, kao i ostaci velikog broja raznih jedinica i ustanova koje su se povlačile iz Rumunije, a uskoro zatim i iz Bugarske.⁶⁵⁰

Na sastanku kod komandanta Jugoistoka, 5. septembra 1944. godine, kome je prisustvovalo još 12 najviših okupacionih funkcionera na Balkanu i u Srbiji, izvršena je temeljita procjena situacije. Rumunija je bila ispala iz osovinskog stroja, ispadanje Bugarske bilo je pitanje dana. U takvim uslovima u okviru zadatka da se brani Srbija i na njenim istočnim granicama izgradi front, već se odmah računalo da će se bitka od početka voditi za Beograd. Dok se u julskoj procjeni pokret Draže Mihailovića smatrao u Srbiji svemoćnim, sada se ocjenjivalo „da se on još

⁶⁴⁸ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-257/74.

⁶⁴⁹ W. Hubatsch, Hitlers Weisungen für Kriegsführung 1939—1945, Bernard und Graefe, Frankfurt am Main, 1962, str. 243—249.

⁶⁵⁰ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-192/556 i 905/908; R-193/300, 465, 500—526, 266, 628; R-194/288-89; T-314, R-32/484.

uvijek drži", ali mu je sam Nojbaher već trećeg septembra morao obustaviti masovnije izdavanje oružja, jer je izgleda bilo i njima očito da će ono dospijeti u ruke narodnooslobodilačkog pokreta. Računalo se već odmah sa nezgodama u samom Beogradu, ali se Dragi Jovanović, kao Upravnik grada Beograda, nadao da će održati situaciju u rukama. Tome je išao na ruku prolazak jedinica kroz Beograd u pravcu juga. Da bi spriječili negativne posljedice kada se kolone obrnu u pravcu sjevera, planirano je da se raširi vijest kako te trupe imaju zadatku odbrane Beograda od komunista i Rusa sa sjevera. Pored ovih pitanja pretresan je i problem evakuacije njemačkih civila, u prvom redu žena i djece, kojih je u Beogradu zajedno sa folksdojčerima bilo nekoliko desetina hiljada, evakuacije važnijih privrednih dobara, a i evakuacije domaćih kolaboracionista. Da bi se u rudnicima zadržali radnici da ne bježe u NOV i POJ, Nojbaheru je naređeno da se pobrine za isplatu u zlatu.⁶⁵¹

To je bilo vrijeme kada su već jedinice NOV Jugoslavije i Crvene armije označile Beograd kao neposredni operativni cilj. U vezi s tim u prvi plan su izbile operativno-taktičke mjere i postupci koji su isključivali funkcionisanje okupacione uprave. Komandant Jugoistoka je već 24. avgusta ukazao na poseban značaj mogućnosti prepada na velike i glavne gradove i mogućnost pučeva,⁶⁵² a 13. septembra „da je čitavi Balkan bitačna prostorija“ (*Gefechtsgebiet*), pošto svuda i u svakom momentu treba računati s neprijateljskim napadima. „Svaki na Jugoistoku angažovani njemački vojnik ili civil mora biti načisto da je okružen neprijateljski raspoloženim stanovništvom koje samo čeka napad spolja da bi se ustankom u unutrašnjosti oslobođilo okupacione vlasti“.⁶⁵³ Ubrzano su dovlačene rezerve i jedinice za odbranu Beograda. Čak je od vojnika Grupe armija „E“, koji su se iz Rajha vraćali sa odsustva i zbog prekida željezničkih linija prema jugu nisu mogli nastaviti put, 5. septembra formiran Alarmni puk „Beograd“ (*Alarmregiment „Belgrad“*).⁶⁵⁴ Desetak dana kasnije preimenovan je u Grenadirski puk „*Festung Belgrad*“, i u topčiderskim kasarnama nastavljeno sa formiranjem novih jedinica, artiljerijskih diviziona i baterija.⁶⁵⁵ U toku daljih priprema za odbranu Beograda uključena je i posada Zemuna, kao i jedan mostobran na lijevoj obali Dunava uključujući i grad Pančevo.⁶⁵⁶ Južno od Save i Dunava tvrđava Beograd obuhvatala je prostor do linije koja se (oslanjajući se na položaje neposredne odbrane na ivici grada u Makiškom polju) od Žarkova odvaja i obuhvata Kneževac i k. 205 kod sela Kijevo spuštala na Topčidersku reku, te zahvatajući Resnik i Pinosavu ispred Avale savija na sjeveroistok i ide potokom Zavojnica do njegovog ušća u Dunav kod sela Vinče. Položaji na ovoj liniji podijeljeni su na sedam odsjeka: — I Žarkovo — Kneževac — Kijevo; — II Resnik — Pinosava; III Avala; IV Zavojnica — s. Leštane; — V Smederevski drum — Vinča; — Sjeverni odsjek (Pančevo) i Odsjek Zemun.

⁶⁵¹ Besprechung beim Herrn Oberbefehlshaber, 5. 9. 1944, 17,10 — 19,00 Uhr. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-193/187-89.

⁶⁵² Isto.

⁶⁵³ Isto.

⁶⁵⁴ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-193/223-24 i 367.

⁶⁵⁵ Isto, T-311, R-193/590, 591 i 592-593.

⁶⁵⁶ AVII, NjA, Mikroteka, T-311, R-196/694. Vidi i napomenu 650.

PLANOCI O PREUZIMANJU VLASTI U BEOGRADU OD STRANE ČETNIKA DRAŽE MIHAJOVIĆA

Uporedo s mijenjanjem statusa Beograda kao „uporišta“ (*Ortsstützpunkt*), „utvrđenog mjesta“ (*Festplatz*), odnosno „tvrdave“ (*Feste Belgrad*), evoluirali su i njemački planovi odbrane. Njih je u početku radila Oblasna vojnoupravna komanda Beograda u svojstvu Komande grada, zatim Komandant odbrane Beograda (*Kampfkommandant Belgrad*), pa komandant beogradske tvrdave (*Kampfkommandant Feste Belgrad*). Na žalost nije pronađen cijelovit njemački plan odbrane ni iz jednog od ovih perioda. Rekonstrukcija je zbog toga vršena na osnovu parcijalnih naređenja i izvršenih priprema. Nasuprot tome sačuvan je Plan odbrane Beograda koji je izradila Komanda SDS Uprave grada Beograda. Najvjerojatnije je izrađen u septembru 1944. godine i kao takav više je predstavljao varijantu plana o preuzimanju vlasti u Beogradu po povlačenju njemačkih trupa.

Plan je sastavljen prema četiri pretpostavke: da su njemačke jedinice u Beogradu, odnosno da su ga napustile, da „komunisti dignu bunu u Beogradu“ sa ili bez „veze s napadima komunističkih odreda van Beograda“. U svim slučajevima je osnovni zadatak „da se održi vlast u rukama vlade“. Iz njega se vidi da je rađen po naređenju četničke Komande grada Beograda. To je u saglasnosti sa njemačkim planom da prilikom povlačenja iz Srbije po mogućnosti vlast u Srbiji predaju četnicima Draže Mihailovića, s tim da im pored potrebnog naoružanja stave na raspolaganje i jedinice Srpske državne straže.

Oružane formacije Draže Mihailovića u Beogradu i njegovoj bližoj okolini na papiru su bile dosta brojne, od 1. septembra 1943. godine Beogradsko korpusu ima čak pet korpusa i 17 brigada, pri čemu su „najbolji“ V beogradski korpus činile uglavnom Nedićeve jedinice SDS.⁶⁵⁷ Stvarnu snagu činili su Avalski korpus obrazovan u drugoj polovini 1942. godine od četnika koji su kontrolisali sela u neposrednoj okolini Beograda.

Prvi planovi o preuzimanju vlasti u Beogradu potiču iz druge polovine 1943. godine, ali su avgusta i septembra 1944. bili aktuelizirani.

Na osnovu postignutih dogovora u avgustu 1944. godine o toku intenzivne razmjene mišljenja s ciljem „ujedinjavanja srpskog fronta“ (sastanci D. Mihailovića sa Nojbaherom, Nedićem i Jovanovićem), 1. septembra 1944. objavljena je opšta četnička mobilizacija. Sutradan su sve jedinice podijeljene u operativne i teritorijalne, s tim da se od prvih obrazuju pokretni korpsi, a druge stave na raspolaganje komandantima srezova za obezbjeđenje teritorije.⁶⁵⁸ Zbog opštег rasula izazvanog uspešima NOV i POJ i izbijanjem Crvene armije na jugoslovensku granicu, obrazovanje operativnih korpusa u koje su sada uključene i jedinice SDS

⁶⁵⁷ Izvještaj četničkog Gorskog štaba br. 2 (Komanda Beograda) Gorskom štabu br. 1-a (Komanda Srbije) od 28. VIII 1943. godine, AVII, NjA, k. 127, reg. br. 1/12.

⁶⁵⁸ Mjesečni izvještajni bilten njemačke grupe armija „F“ za septembar 1944. godine, AVII, NjA, k. 2, br. reg. 9/8.

praktički se svelo na povlačenja udarnih četničkih snaga sa okupatorom dok su ostale jedinice prepuštene sudbini.

Istovremeno sa proglašenjem opšte mobilizacije, četnička Vrhovna komanda je uputila depešu Komandi Beograda da izvrši definitivne pripreme za „opštu akciju”, odnosno preuzimanje vlasti u Beogradu.

Pripreme za preuzimanje vlasti pri povlačenju njemačkih trupa iz Beograda, odnosno „opšte akcije”, obuhvatile su vrlo obimne i mnogo-brojne radnje i postupke koje bez pune saglasnosti i podrške okupatora nije bilo moguće izvesti. Sastojale su se u objedinjavanju kolaboracionističkih formacija svih boja i takvoj njihovojo organizaciji i dopunskom naoružanju da se svijetu i zapadnim saveznicima može objaviti da su „nacionalne trupe pod komandom Draže Mihailovića bez ičje pomoći zauzele Beograd”. Nadali su se da bi pritiskom zapadnih saveznika tako onemogućili ulazak NOV Jugoslavije i Crvene armije u Beograd. Tome je trebalo uslijediti pozivanje kralja i slično, sve u cilju da se stvori bilo kakav formalni uslov za osporavanje tekovina narodnooslobodilačke borbe i izvršenih revolucionarnih promjena u društvu. Zajedno sa paralelno pripremanim stvaranjem mostobrana na Jadranu (od kojih najzamašnija akcija Lukačevića u Hercegovini) te Vokić-Lorkovićevim pučem u takozvanoj NDH — trebalo je u stvari stvoriti uslove za spoljnu intervenciju u Jugoslaviji.

Izvršene pripreme tekle su po dva kolosjeka. Kosta Kumanudi i Lazica Marković organizovali su u septembru niz sastanaka građanskih političara iz kojih je proisteklo formiranje „Beogradskog predstavničkog odbora”⁶⁵⁹ On bi prilikom odstupanja njemačkih trupa omogućio ulazak četničkih snaga kao „oslobodilaca”. Nisu se ustručavali ni od toga da, ako zatreba, izadu pred Crvenu armiju (ali ne i pred NOVJ) i pozdrave je.⁶⁶⁰ Pozdrav Crvenoj armiji separatno je pripremao i Dragoljub Jovanović, predsjednik Narodne seljačke stranke, koji se, valjda nemajući predstave o stvarnom odnosu snaga u zemlji, nastojao nametnuti NOP-u kao partner u podjeli vlasti.⁶⁶¹ Objedinjavanje i usklajivanje dejstava kolaboracionističkih oružanih formacija bilo je povjerenio Nedićevom generalu Borivoju Joniću. U vezi s tim je održano više savjetovanja na kojima su, pored Jonića, kao komandanta SDS, uglavnom učestvovali: njegov prethodnik na dužnosti komandanta SDS general Stevan Radovanović, general Kosta Mušicki, komandant SDK, Ivan Pavlović, četnički komandant Beograda, Božidar Bećarević, predstavnik Uprave grada Beograda.⁶⁶²

Dogadjaji na frontu su se, međutim, veoma brzo i za njih neočekivano nepovoljno odvijali. S jedne strane, pred Beogradom su se „partizani (komunisti)” pojavili u licu 1. armijske grupe NOVJ, kao neuporedivo

⁶⁵⁹ Miloš Krstić, Rad četničke organizacije Draže Mihailovića u Beogradu, 1941—1944, — Zbornik Beograd u ratu i revoluciji 1941—1945, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1971. str. 220.

⁶⁶⁰ Radošin Rajović, Građanske političke grupacije u Beogradu 1941—1945, u istom zborniku, str. 209—210.

⁶⁶¹ Milica Bodrožić, Prilog proučavanju delatnosti građanskih političara u Beogradu 1941—1945. godine, saopštenje na naučnom skupu „Tri decenije revolucionarnog zbivanja u Beogradu (1920—1950)”, Beograd, decembra 1974. g. strana 15—16.

⁶⁶² Miloš Krstić, Rad četničke organizacije DM u Beogradu 1941—1944, u navedenom zborniku str. 220.

jači faktor nego što su oni zamišljali. Koliko Crvena armija poštuje Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, kao ravnopravnog partnera i saveznika u antihitlerovskoj koaliciji, uskoro je pokazalo objavljeno saopštenje da su trupe Crvene armije samo privremeno stupile na tle jednog dijela Jugoslavije po prethodnom odobrenju tog Nacionalnog komiteta.

S druge strane, njemačka Komanda grupe armija „F” bila je prisiljena da brani beogradski mostobran po svaku cijenu, kako bi omogućila izvlačenje na istoku i jugu zaostalih njemačkih jedinica. U takvoj situaciji Beograd se branio u uličnim borbama i planirana primo-predaja Beograda nije dolazila u obzir. Jedinice 1. armijske grupe NOVJ i ojačanog 4. mehaničkog korpusa Crvene armije, prodirući na leđima odstupajućih njemačkih dijelova i uništavajući posade pojedinih utvrđenih rejona, čvorova i tačaka, oslobadale su stopu po stopu Beograda.

Kada je shvatila da će Beograd morati da brani sopstvenim trupama u vrlo teškim uslovima, Komanda grupe armija „F” je osnovne kolaboracionističke oružane formacije kao nepogodne za takav zadatak prethodno izvukla iz Beograda: Srpski dobrovoljački korpus preko Srema u Sloveniju, a Srpsku državnu stražu i četničke jedinice (koje su se uskoro svele na Avalski korpus — Gorski štab 76, sa svega nekoliko stotina boraca, odnosno na njegovo jezgro) u sastavu četničke glavnine u dolinu Zapadne Morave, a potom preko Sandžaka u Bosnu, da, daleko od slobodnog Beograda, službu okupatoru nastave do njegovog konačnog sloma.

U Beogradu su zbog toga ostale samo jedinice Komande SDS Uprave grada Beograda, ukupno blizu 1.400 vojnika i oficira. U borbama su upotrijebljeni uglavnom za održavanje reda i kao poznavaoци grada zajedno s njemačkim jedinicama.⁶⁶³ U dogovoru sa Specijalnom policijom inscenirano je hapšenje četničkog političkog rukovodstva (Sekcija Centralnog nacionalnog komiteta za Beograd, Zemun i Pančevo, Beogradski ravnogorski odbor i Oblasni ravnogorski odbor) i ono odvedeno u Njemačku. Tako obezglavljeni i već prije toga u punom rasulu ni četnička ni druge kolaboracionističke snage nisu imale nikakvih šansi da pokušaju sprovesti svoje planove o preuzimanju vlasti u Beogradu. Njihovi ostaci su zbog toga neposredno pred početak napada za oslobođenje Beograda, 5. oktobra 1944, valjda u pokušaju da sačuvaju vlastitu kožu stupili u kontakt s Mesnim narodnooslobodilačkim odborom Beograda i ponudili mu svoje usluge.⁶⁶⁴

39. GLAVA

LIKVIDACIJA OKUPACIONE UPRAVE I OSLOBOĐENJE BEOGRADA

Već sama orijentacija na odlučniju podršku domaćih kolaboracionista i obećani ustupci u vezi s tim diktirali su labavljenje okupacionih stega i prepustanje pojedinih poslova u „isključivu nadležnost” Nedićevog aparata. Velike mobilizacijske potrebe nije bilo moguće više podmirivati

⁶⁶³ Naredenja Štaba komande SDS UGB br. 538 i 539 od 9. i 11. oktobra 1944. godine u Arhivi CK KPS, fond Vlade M. N. — II, br. 391 i 392.

⁶⁶⁴ Miloš Krstić, n. čl. st. 221.

rezervama iz Rajha. Zamjena njemačkih industrijskih radnika ženskom radnom snagom i zarobljenicima već je bila iscrpljena naređenjem o totalnoj mobilizaciji iz 1943. godine. To je izazvalo i smanjivanje pozadinskih jedinica radi slanja popune na front, pa nije mimošlo ni okupacionu upravu u Srbiji. U Beogradu je čak, po ugledu na onu Gebelsovou iz Rajha, bila formirana posebna komanda sa generalom Unruhom (*Unruh*) na čelu. Zadatak joj je bio da pretrese sve neboračke jedinice i što je moguće veći broj ljudi uputi u trupne jedinice, na front. Ukazujući na tendenciju upornosti nepotrebnog narastanja pozadinskih ustanova u svim vojskama, kako bi se pojedinci održali u ratnoj zavjetrini, Nojbaher, međutim, tvrdi da mu to nije sasvim uspjelo.⁶⁶⁵

Odstranjenje Majsnera i nov način regulisanja odmazdi, što je bar donekle smanjilo dalje narastanje ovih besmislenih zločina (pored smanjenja okupacionog pritiska) ima značaj prvenstveno u tome što su konačno i nacisti, kao najekstremniji od svih osvajača, bar djelimično uvidjeli nekorisnost ekstremnih mjera odmazde i neodrživost sistema kolektivne odgovornosti. Sastavljači sumarnog izvještaja o njemačkoj okupacionoj upravi na Balkanu, završenog 10. aprila 1945. godine (iz čega se vidi da su okupatori bili svjesni odgovornosti), međutim, usudili su se, govoreći upravo o mjerama odmazdi, da tvrde „da kolektivna odgovornost nije strana upravo srpskom pravu”.⁶⁶⁶

Na neposrednu mogućnost napuštanja Srbije okupacione vlasti su počele pomišljati u drugoj polovini avgusta, kada su izdata i prva naredba o evakuaciji, prvenstveno civilnih ustanova u Rajh, a onda i naredba za postepeno izvlačenje materijala, sirovina i mašina. Tako je još u avgustu zapažena evakuacija pogonskog goriva, municije i tekućih arhiva. Zabilježeno je takođe da je arhivu počela da priprema i beogradska Feldkomandantura, koja je istovremeno potčinjenim jedinicama dostavila sanduke za istu svrhu.⁶⁶⁷ Fondovi arhivskih ustanova u Beogradu, među kojima i arhivski fondovi Ministarstva vojske, Ministarstva spoljnih poslova, Ministarstva unutrašnjih poslova, arhivski fondovi Kraljevine Srbije iz prvog svjetskog rata, koji su već jednom bili odneseni u Beč, Dubrovački arhiv iz Srpske akademije nauka, Arhivska građa Bosne i Hercegovine koja je poslije prvog svjetskog rata bila vraćena iz Beča i mnogi drugi bili su već ranijih godina otpremljeni ponovo u Bečki ratni arhiv, odakle su poslije rata mnogi samo djelimično vraćeni, a mnoga akta iz svih njih otuđena ili po kriterijumu „njemačkih interesa” uništена. Ovog mjeseca došlo je i do potčinjavanja Vojnoupravne komande Jugistoča, odnosno Srbije, grupi armija „F”, što ju je sve više orijentisalo na operativne zadatke.

Petog septembra 1944. na savjetovanju kod komandanta Jugistoča odlučeno je da se ubrza evakuacija njemačkih civila — u stvari samo žena i djece, kojih je bilo u Srbiji preko 2.000. Ostali civili manjim dijelom su zadržavani na svojim poslovima, ako su se još mogli obavljati i sa operativnotaktičkog stanovišta bili neophodni ili su većim dijelom

⁶⁶⁵ H. Neubacher, n. dj. str. 158—159.

⁶⁶⁶ Chef Militärverwaltung Südost, K. Gerding, Wien, Wien I, den 10. IV 1945; Wollzeile I, An Oberkommando des Heeres. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-501, R-264/420-73.

⁶⁶⁷ J. Marjanović, Beograd, str. 304—305.

uključivani u borbene jedinice. Istovremeno je odlučeno da se vrši evakuacija domaćih kolaboracionista, uključujući i članove ravnogorskog pokreta. Što nije izvučeno više mašina, sirovina i drugih dragocjenih privrednih dobara treba zahvaliti prvenstveno brzini napredovanja Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije. To je ujedno posljedica i Hitlerovog naređenja da se Srbija odsudno brani i čak da se obezbijedi proizvodnja za njemačku ratnu industriju deficitarnih metala. On i Gering su se nadali da će radnike bar zlatom zadržati.⁶⁶⁸

Znatan uticaj ispoljilo je bombardovanje sva četiri beogradска mosta 3. septembra 1944. godine. Onaj prema Pančevu i željeznički most preko Save u velikoj mjeri su oštećeni pa se evakuacija izvjesno vrijeme vršila samo skelama.⁶⁶⁹ Kako su u septembru vojni zadaci sve više isli ispred upravnih, nastavljeno je izvlačenje okupacionih organa, koji su se u povlačenju iz unutrašnjosti koncentrisali u Beogradu. Tako je već 9. septembra 1944. izdato naređenje da se od preostalih i u Beogradu prikupljenih pripadnika okupacionog aparata formira borbena grupa na čelu sa tadašnjim komandantom SS-a i policije generalom Berendsom. Ova borbena grupa (*Kampfgruppe Bherends*), koja je ime dobila po svom komandantu, upotrijebljena je za odbranu u Banatu, gdje se u oštrom borbama ubrzo istopila.⁶⁷⁰

Trinaestog septembra komandant grupe armija „F”, feldmaršal Vajks, izdao je naređenje kojim je čitav Balkan proglašio bitačnom prostorijom. On je naredio potčinjenim komandantima da primjenom naj-energičnijih mjera odstrane za borbu neupotrebljive i neorganizovane vojnike i civile. To je istovremeno značilo i likvidaciju kompletног okupacionog aparata i iz drugih krajeva Jugoslavije, privrednih predstavništava, pa čak i mnogih pozadinskih ustanova i organizacija u kojima se, po njegovim riječima, „mogao voditi udoban pozadinski život”. Za vojnoprivredne štabove izričito je naredio da ih treba svesti na najmanju mjeru, tek toliko da u pogonu mogu održavati najvažnija preduzeća.⁶⁷¹

Znajući da ovo neće proći bez panike, Vajks je istovremeno ovlastio potčinjene da ratnim sudovima spriječe pojave panike i kukavičluka i naredio da se svima saopšti odluka da se Balkan čvrsto drži. Prihvati obveznika rasformiranih ustanova i pozadinskih jedinica, kao i civilnih organizacija, čiji se broj cijeni na desetak hiljada, Vajks je povjerio posebnim prihvatnim komandama da bi spriječio bijeg u dublju pozadinu i na taj način osipanje brojnog stanja i onako nedovoljnih raspoloživih efektiva.

O povlačenju folksdjočera, kako iz Banata tako i iz Beograda i Zemuna, trebalo je da odlučuje komandant SS-a i policije. To je značilo da se mora poštovati Himlerovo naređenje o potpunom povlačenju svih pripadnika njemačke narodnosti za čije izvršenje su već bili izrađeni

⁶⁶⁸ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-193/187-89.

⁶⁶⁹ Isto. R-193/87-95. Stari željeznički most preko Save imao je 8 pogodaka, a novi tri pogotka. Ni na jednom noseća konstrukcija nije bila pala u vodu. Opravka je bila moguća za 8–14 dana. Opravka zemunskog (drumskog) mosta sa dva veća pogotka zahtijevala je kraće vrijeme za opravku. Srednji raspon Pančevačkog mosta potpuno je uništen, a ostali su teško oštećeni. Uništena su i oba osmatračka tornja protivavionske odbrane.

⁶⁷⁰ AVII, NjA, k. 32. br. reg. 8/12.

⁶⁷¹ AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, R-193/356-359.

detaljni planovi.⁶⁷² Naređeno je hitno izvlačenje skladišta i zaliha privrednih dobara, ali za mnoga od njih je već bilo kasno.⁶⁷³

Od tog vremena ovlašćenja izvršne vlasti prešla su na trupne komandante. Vojnoupravne komande orijentisane su na evakuaciju i organizaciju bitno poremećenog saobraćaja. Već ranije pomenutim prepotčinjavanjem grupi armija „F“ Vojnoupravna komanda Srbije praktično se prestala baviti upravnim pitanjima. Petog oktobra 1944. ona je i zvanično pretvorena u trupnu komandu — Štab armijske grupe „Srbija“ (Armee-gruppe Serbien).

Petog oktobra izvršena je evakuacija vojne uprave iz Beograda za Pećuj u Mađarsku. Do tog vremena Beograd su napustili opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova i sve druge njemačke okućacione ustanove, Nedićeva vlada i njen brojni aparat. Komandovanje u rejonu Beograda takođe je regulisano na nov način. Sve trupe koje su se nalazile u širem rejonu Beograda (do 40.000) objedinjene su u Korpus „Snekeburger“ (Schnekeburger), dok je general Fridrik Stefan (Friedrich Steffan), dodatašnji komandant odbrane Beograda, postao komandant „tvrdave Beograd“; odbrana Beograda je pored toga bila podržana sa oko 100 aviona na Zemunskom aerodromu, a iz istočne Srbije do pod Avalu se bio probio i Korpus „Štetner“ (Stettner) — oko 30.000, tako da ukupne njemačke snage koje su branile Beograd nisu bile manje od 70.000 vojnika.

Dva dana pred početak napada jedinica NOVJ i Crvene armije policijski direktor njemačke grupe armija „F“ u dnevnom raportu za 12. oktobar 1944. godine vrlo upečatljivo je opisao stanje u Beogradu, kome se približavao front oslobođilaca:

„... Radnje, gostonice itd. su zatvorene bez izuzetka. U slobodnoj prodaji više se ne mogu dobiti ni sredstva za život niti druga važnija dobra. Veći dio civilnog stanovništva napustio je Beograd. Na ulici se mogu vidjeti samo pojedinačna civilna lica i prinadnici nemačkih oružanih snaga. Snabdjevanje elektrikom i vodom je obustavljeno, navodno zbog nestašice uglja. Takođe je i Radio-stanica privremeno obustavila rad. Pripadnici Srpskog dobrovoljačkog korpusa u gradu se više ne mogu vidjeti. Miniranje koloseka i ostalih uređaja na željezničkoj stanci Beograd biće sprovedeno. Čitavog dana jaka artiljerijska vatra iz Beograda u pravcu Pančeva“.

Policijski direktor nije mogao znati da je beogradska partijska organizacija već čvrsto povezana sa jedinicama koje su pripremale oslobođenje Beograda. Nije znao da se u gradu već četvrti dan nalaze obavještajni oficiri 1. proleterskog korpusa sa radio-stanicom, niti da su u tih desetak dana izvršene krupne organizacione pripreme za učešće Beograda u oslobođenju svoga grada i da su pokreti i odbrambeni objekti Vermahta neprekidno osmatrani.

⁶⁷² Uprkos tome dio pripadnika njemačke narodnosti, posebno iz zemunskog sreza, od kojih je jedan dio i efektivno učestvovao u NOP-u, nije izvršio ovo naredjenje i danas ravnopravno sa ostalim građanima Beograda izgrađuje socijalizam.

⁶⁷³ Der Oberbefehlshaber der H. Cr. F. In/Id Nr. 5600 von 13. 9. 1944, AVII NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-193/556-59.

Jedinice za održavanje reda stavljene su na raspolaganje komandantu tvrdave Beograd. Pošto se u Pećuju zadržala do 13. oktobra, kada je otpala svaka iluzija o mogućnosti ponovnog povratka u Beograd, vojna uprava je povučena u Ergeding i Beč, gdje je svodeći bilanse pljačke i ubistava dočekala kraj rata i kapitulaciju. Vodeće kolaboracionističke ustanove Srbije i Beograda smještene su djelimično u planinsko odmarašte Kicbihel (*Kizbiegel*). Nedićeva vlada otvorila je tamo 7. oktobra 1944. godine „Srpsku kancelariju“ (*Serbische Kanzlei*), koja je trebalo da funkcioniše kao neka vrsta vlade u izbjeglištvu. Reorganizovani Srpski dobrovoljački korpus, popunjen između ostalih i evakuisanim činovništvom sada nepotrebnih kolaboracionističkih ustanova, stavljen je na raspolaganje komandantu SS-a i policije u Jadranskoj primorskoj oblasti (*Adriatisches Künstenland*). Globočnik ga je upotrijebio za borbu protiv jedinica NOV i POJ u Slovenačkom primorju i Istri i uskoro uvrstio u Vafen-SS (*Waffen-SS*).

Sredinom oktobra 1944. godine, poslije oslobođenja zapadne Srbije, Šumadije i istočne Srbije, 1. armijska grupa Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (1. proleterski i 12. NO udarni korpus) sastava devet divizija sa 50.000 boraca i jedinice 3. ukraininskog fronta Crvene armije (uglavnom ojačani 4. gardijski mehanizovani korpus — ukupno 3 pješadijske divizije, 3 mehanizovane, 1 tenkovska, 1 protivtenkovska i 1 motorizovana brigada, uz podršku 19 artiljerijskih i minobacačkih pukova, 1 avio-korpusa i dijelova Dunavske rječne flote izbili su pred Beograd. Protivvazdušnu zaštitu vršila je jedna PA divizija i tri samostalna PA puka). Četrnaestog oktobra počeo je napad jedinica NOVJ i Crvene armije. Beograd je 20. oktobra bio potpuno očišćen od neprijatelja. Na ulicama grada i njegovim prilazima neprijatelj je izgubio oko 15.000 poginulih i 9.000 zarobljenih vojnika i oficira. Jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije imale su 2.952 poginula, trupe Crvene armije oko 1.000 poginulih. U sedmodnevnim borbama za oslobođenje svoga grada uzele je učešća i nekoliko hiljada Beograđana, ne računajući one koji su već bili u redovima NOVJ. Pred početak napada organizovane udarne grupe (nosile su oznake „K“, „S“, „D“) brojale su preko 2.000 članova.⁶⁷⁴

Uprkos naređenju sličnom onom koje je Vajks 6. oktobra izdao povodom napuštanja Pančeva „da se mostobran na sjevernoj (lijevoj — prim. M. K.) obali Dunava drži do posljednjeg čovjeka i metka“ i strogih mjera prema bjeguncima, Felber je morao 20. oktobra izvestiti da su se noću 19/20. oktobra povukle i grupe koje su branile mostove preko Save, posljednje odstupnice posade Beograda.⁶⁷⁵ Feldmaršal Vajks istovremeno je obavijestio njemačku Vrhovnu komandu i Komandu kopnene vojske da na „Korpusnu grupu „Stettner ne treba više računati“, nabrojivši njene razbijene jedinice: 1. brdska divizija, oko polovine 117. lovačke divizije, 92. motorizovana brigada, 2. puk i još jedan bataljon divizije

⁶⁷⁴ Detaljan opis borbi za oslobođenje grada vidi u knjizi Beogradska operacija, Vojnoistorijski institut, Beograd, 1964. godine, str. 216—226 i saopštenje P. Višnića „Oslobođenje Beograda 1944.“ na simpozijumu Tri decenije revolucionarnih zbiljavanja u Beogradu, održanom decembar 1974. g. u Beogradu.

⁶⁷⁵ AVII, NJA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-187/240; R-194/251-252 i 253-255; 539-541; 591.

„Brandenburg” glavnina Grenadirskog puka „Rodos” i brojne artilje-
rijske i protivavionske jedinice.⁶⁷⁶

Dva dana kasnije, 22. oktobra 1944. godine, oslobođen je i Zemun. Jedinice 1. i 6. proleterske divizije uz podršku tenkova i artiljerije Crvene armije i aktivista narodnooslobodilačkog pokreta Zemuna poslije dvo-dnevnih borbi savladale su jak njemački garnizon.⁶⁷⁷

⁶⁷⁶ Izvještaj Komande grupe armija „F”, str. pov. br. 6310 od 20. 10. 1944. AVII, NjA, Mikroteka, Vašington, T-311, R-194/594-95.

⁶⁷⁷ Beogradска operacija, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964, str. 235. Žarko Atanacković, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, Nolit, Beograd 1963, str. 218—228.

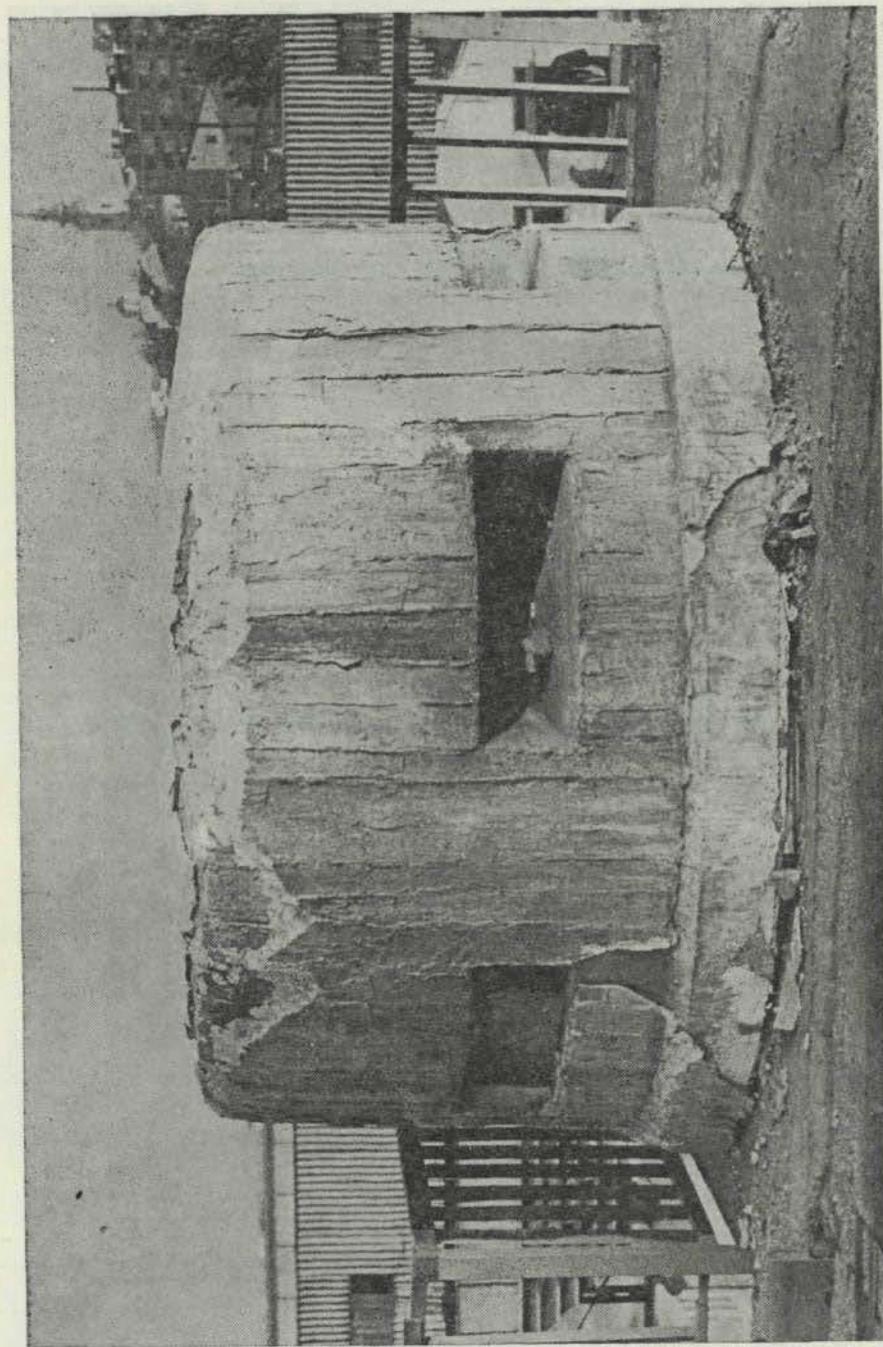
Ulične borbe za oslobođenje Beograda

Uništena njemačka motorizacija u ulici Bulevara Revolucije (20. oktobra 1944.)

Tragovi fašističkih zvjerstava
Lobanje strijeljanih na jevrejskom groblju u Zemunu

Njemački bunkeri kakve je trebalo savladati

Društvo srpske vojne historije u Nišu - Dalmacija Novaković (20. svibnja 2008.)

ROVNIČARSKA DOKTORADA O POLITIKOVACKOJ
DOKTORADOVI
OSMI DIO

PRILOZI

Nemacki propagandisti i aktivistice u Srbiji i u njihovim

Nemacki propagandisti u Srbiji u teritoriji Opštine grada Beograda
čine nevjerojatno raznoliku i poslovnu organizaciju. Propaganda
postoji u komunisti, Nemacki aktivistima tira Ml. nastavio razne
poslovne i političke organizacije načela i besedara, mlađih prepremila
renz i pcr. Većko poljica propagandističkog materijala. Tu je
učinak novi u Srbiji. I Pravilno radi spremište propagandisti skoro u kru-
govju nemacke stranice. U tom predstavlja često da je Nemacki ak-
tivizam libro redakcije je oko 10.000 prepremila raznih brodova, brojka i
karte. Ovom suradnjom propagandisti budi su uključeni politički i pri-
vredni svet Nemacke, a takođe i ljudi smanje u kojem se radi o nemackoj
Građanskoj stranici. Njihova stranica propagandisti učešće u naseljenju do-
se u Antropologu znači naredi posljedice obrazujuću Redakciju Redakcije, a da se, u
druge strane, svičaju politički dan fakultet u kojem Jugoslavija je učest-
tujući u organizovanju svih političkih akademija i doktorskih studijima odnos-
no radnička akademija slike. Ima već organizirane međunarodne izlagane
i poslovne na teritoriji Opštine grada Beograda, na pre 100 obave-
štačujućih osoba, koji su zajedno nemacke akademije i akademije na ter-
itoriji Opštine grada Beograda. I organi radnici u Opštini nemacki
aktivisti i propagandisti radnici, da; finansijski nemacki ministar u
Parizu i Beogradu. U Parizu, koliko je poznato, ima jedna grupa od
oko 40 nemackih radnika koji su organizirani u svrhu obuze-
ljenje aktivista po četverdeset godina, tko je u Srbiji. Kao aktivi uve-
glojeno ponosno je četverdeset godina, nemacki ministar, radni aktivisti
aktivisti i na Opštini grada Beograda, često organizirani u svrhu obuze-
ljenje aktivista.

* Odeljak za četverdeset godina Beograda.

VIII

PRILOZI

Prilog br. 1

IZVJEŠTAJ UPRAVE GRADA BEOGRADA O PODRIVAČKOJ DJELATNOSTI KULTURBUNDA NA NJENOM PODRUČJU OD 10. MARTA 1941. GODINE*

10. marta 1941. godine

Nemci: *propagandna i obaveštajna akcija i rad manjine.*

Nemačka propagandna akcija na teritoriji Uprave grada Beograda vrlo je aktivna. Nemačke zvanične i poluzvanične ustanove (Nemačko poslanstvo, konzulati, Nemački saobraćajni biro itd.) rasturaju razne propagandističke publikacije najčešće knjige i brošure, mahom preko svojih pouzdanih lica. Velike količine propagandističkog materijala šalju ove ustanove u Zemun i Pančevo radi sprovođenja propagandne akcije u krugovima nemačke manjine. U toku poslednjih mesec dana Nemački saobraćajni biro rasturio je oko 30.000 primeraka raznih brošura, knjiga i karata. Ovom nemačkom propagandom iznosi se najčešće politička i privredna moć Nemačke, a izlaže se teško stanje u kome se nalazi Engleska. Glavna teza i tendencija nemačke propagande sastoji se u nastojanju da se u krugovima našeg naroda potpuno diskredituju Englezi, a da se, s druge strane, moć Rajha prikaže kao faktor sa kojim Jugoslavija mora da računa u izražavanju svojih simpatija i donošenja političkih odluka.

Nemačka obaveštajna služba ima vrlo razgranate mreže svojih organa i poverenika na teritoriji Uprave grada Beograda. Ima oko 200 obaveštajnih organa, koji za račun nemačke obaveštajne službe rade na teritoriji Uprave grada Beograda. Ti organi mahom su činovnici nemačkih zvaničnih i poluzvaničnih ustanova, kao i članovi nemačke manjine iz Pančeva i Zemuna. U Pančevu, koliko je poznato, ima jedna grupa od oko 30 članova nemačke manjine, koji su organizovani za vršenje obaveštajne službe po direktivama zvaničnih lica iz Rajha. Kao šefovi ove grupe pominju se pančevački advokat Mensdorfer Lorand, naš državljanin, i inž. Hansel Oto, činovnik u pančevačkoj fabrici veštačkog platna,

* Original u Istoriskom arhivu Beograda.

nemački državljanin. Ostalim obaveštajnim grupama na teritoriji Uprave grada Beograda upravljaju nemački vojni izaslanik pukovnik Tusen i njegovi pomoćnici, a jednom specijalnom grupom rukovodi se iz Nemačkog saobraćajnog biroa po direktivama inž. Nojhauzena, nemačkog generalnog konzula i direktora toga Biroa, i njegovog pomoćnika dr. Geminda. Ove obaveštajne grupe prikupljaju podatke po svemu što interesuje Nemce. Tusen uglavnom vodi obaveštajnu službu koja prikuplja podatke od vojnog značaja. Ove grupe inače, više ili manje, kontrolišu rad Engleza i vode računa o njihovim akcijama. Veći deo nemačkih trgovачkih firmi na teritoriji Uprave grada Beograda takođe su sedišta raznih obaveštajnih organa, koji rade za račun nemačke obaveštajne službe. Nemački obaveštajni organi imaju na teritoriji Uprave grada Beograda i veliki broj poverenika, a raspolažu sa poverljivim kreditima od 500—8,000.000 dinara mesečno, od koje sume troši se izvestan deo i za akciju u unutrašnjosti.

Akcija nemačke narodnosne manjine vrlo je obimna. Propagandom u krugovima manjine postignuto je to da je veći deo Nemaca državljanina na teritoriji Uprave grada Beograda fanatizovan. Članovi nemačke manjine često govore o tome da naša država mora da vodi računa o željama i o moći Rajha. Članovi manjine veruju da će jedan deo naše teritorije pripasti Rajhu. Dobija se utisak da fanatizovanjem koje se postizava nemačkom propagandnom akcijom u krugovima nemačke manjine Nemci, naši državljanini, treba da budu sposobljeni za akciju u danom trenutku. Po raspoloženju Nemaca naših državljanina može se izvući zaključak da su ovi spremni, čim dobiju za to odobrenje, da dejstvuju otvoreno protiv naše zemlje. Članovi nemačke manjine smatraju se pripadnicima Velikog Rajha, što često ističu u svojim razgovorima, podvlačeći svoje uverenje da će Rajh u slučaju potrebe moći i hteti da zaštititi njihove interese, pa makar tom zaštitom bio izazvat i otvoren sukob sa Jugoslavijom. Ovakvo držanje nemačke manjine izaziva u velikom broju slučajeva revolt kod našeg življa, koje smatra da tolerisanje nemačkih akcija donosi velike štete našim državnim interesima.

Članovi nemačke manjine organizovani su u Šapsko-nemačkom prosvetnom savezu, čija je centrala u Novom Sadu, a koji ima svoje mesne grupe u svim mestima gde su nastanjeni Nemci. Ovaj Savez u poslednje vreme vrlo aktivno radi i na političkom polju. Tim političkim radom Savez je postao izrazita nacionalsocijalistička politička organizacija u našoj zemlji. U okviru Saveza Nemci se organizuju na svim poljima društvene delatnosti. Mesne grupe ovog Saveza u Beogradu, Zemunu i Pančevu vrlo često održavaju svoje priredbe (obično bar jedanput nedeljno). Na tim priredbama vrši se nacionalsocijalistička propaganda i utiče se na jačanje do maksimuma nemačke svesti kod Nemaca naših državljanina. Priredbama prisustvuje veliki broj članova nemačke manjine: u Beogradu 100—200, u Zemunu 500—800, a u Pančevu 500—1000 članova. Pored toga članovi nemačke manjine organizovani u Šapsko-nemačkom prosvetnom savezu sastaju se u svojim društvenim prostorijama i po privatnim stanovima vrlo često, ne prijavljajući te sastanke vlastima. Na tim sastancima tretiraju se razna politička pitanja i vrši se nacionalsocijalistička propaganda.

PRVI PROGLASI NJEMAČKIH OKUPACIONIH VLASTI
U BEOGRADU

a) Proglas, saopštenje i naredbe komandanta njemačke kopnene vojske, feldmaršala Brauhiča stanovništvu njemačkog okupacionog područja u Jugoslaviji od aprila 1941. godine.*

PROGLAS STANOVNIŠTVU JUGOSLAVIJE

Jugoslovensko područje koje su zaposele nemačke trupe stavlja se ovime pod nemačku vojnu upravu.

Vojni zapovednik izdaće sve naredbe koje su potrebne za obezbeđenje trupa, kao i za održavanje reda i bezbednosti.

Ukoliko stanovništvo sačuva red i mir, biće postupak trupa prema građanstvu obazriv, te će one poštediti njegovu imovinu.

Pri lojalnoj saradnji moći će zemaljske vlasti i nadalje da vrše svoju dužnost.

Očekujem od stanovništva da će svojom mudrošću i uviđavnošću odustati od svih nepromišljenih postupaka, od svake vrste sabotaže, od pasivnog ili čak aktivnog otpora uperenog protiv nemačke vojske.

Sve naredbe nemačkih vojnih vlasti imaju se bezuslovno izvršiti. Nemačka oružana sila žalila bi ako bi, izazvana neprijateljskim postupanjem pojedinih civilnih lica, bila prisiljena da preduzme najstrože mере protiv stanovništva.

Svaki pojedinac treba da ostane na svom mestu i da dalje vrši svoj posao. Time će on najbolje koristiti svojoj otadžbini, svome narodu i najviše samom sebi.

U Aprilu 1941.

Glavnokomandujući vojske

OBJAVA ZA ZAUZETU JUGOSLOVENSKU TERITORIJU

Na osnovu punomoćja izdatog mi od strane Vode Rajha i Vrhovnog zapovednika nemačke oružane sile, naređujem sledeće:

I — Nemačka vojna sila garantuje stanovnicima potpunu bezbednost ličnu i imetka. Ko se mirno i miroljubivo ponaša nema se čega bojati.

II — Nasilja i sabotaža kažnjavaju se najstrožim merama. Kao sabotaža smatra se i svako oštećenje, uskraćivanje žetve, za rat važne zalihe i instalacije svake vrste kao i cepanje i oštećivanje oglasa. Pod naročitom zaštitom nemačke vojne snage stoje: gasna, vodovodna, električna i železnička postrojenja, brane kao i umetničke vrednosti.

* Tekst prema srpskohrvatskom prevodu u Službenom listu komandanta njemačkog okupacionog područja u Jugoslaviji (Verordnungsblatt für das jugoslawische besetzte Gebiet) br. 1 iz 1941. godine, str. 1—5.

III — Sve sprave za radio-predavanje uključujući amaterske radio-predavače i sve za njihov pogon upotrebljive i prenošljive proizvođače struje, baterije i akumulatori imaju se neodložno predati sa svim priborom kod najbližih vojnih vlasti ili mesne nemačke komandanture.

Predaja vatrenog oružja kao i ratnih sprava određena je naročitom objavom.

Predsednici opština odgovorni su za tačno provođenje.

IV — Po ratnom суду kazniće se:

1. Ko se ogreši o dužnosti predaje sprava za radio-predavanje kao i vatrenog oružja i ratnih sprava,

2. Svako potpomaganje vojnih lica sem nemačkih na zauzetoj teritoriji,

3. Svaka pomoć kod bekstva civilnih lica u nezauzete teritorije,

4. Svako prenošenje vesti licima ili vlastima izvan zauzete teritorije na štetu nemačke vojne snage i Rajha,

5. Svaki saobraćaj sa ratnim zarobljenicima.

6. Svaka uvreda nemačke vojne snage i njenih zapovednika.

7. Skupljanje po ulicama, širenje letaka, sazivanje javnih zborova i povorki, koje nisu prethodno odobrene od jednog nemačkog zapovednika, kao i svaka protunemačka manifestacija.

8. Nagovaranje za obustavljanje rada, zlonamerno obustavljanje posla, štrajk i isključenje.

V — Državne i opštinske vlasti, policija i škole imaju dalje da rade. One služe time vlastitom narodu. Njeni upravnici odgovorni su za lojalno ponašanje prema okupacionim vlastima. Lica koja rade u javnoj službi primaju svoje prinadležnosti nadalje kao i do sada.

VI — Sva zanatlijska preduzeća, trgovine i banke imaju u interesu stanovništva biti otvorene. Bezrazložno zatvaranje istih kažnjavaće se.

VII — U interesu pravilnog i ravnomernog snabdevanja stanovništva ne sme se nagomilati zaliha robe za dnevne potrebe. To delo smatra se sabotažom.

Za dnevnu životnu potrebu civilnog stanovništva potrebni promet, naročito promet na sajmovima neće biti obustavljen ukoliko to vojne prilike dozvoljavaju. Proizvođači i trgovci imaju robu dnevne potrebe i nadalje dovoditi potrošnji.

VIII — Povišenja cena i nagrada svake vrste kao i nadnica preko stanja na dan okupacije zabranjeno je, ukoliko nisu izuzeci dozvoljeni.

IX — Za nemački i lokalni novac postoji obavezno primanje. Kurs preračunavanja iznosi 100 dinara = 5.— RM. (Rajhsmaraka). Svako drugo preračunavanje zabranjeno je.

Zakonita platežna sredstva su, sem jugoslovenskih platežnih sredstava, nemačke novčanice kreditnih kasa Rajha i kovani novac kreditnih kasa Rajha. Osim toga priznat je u platežnom prometu nemački kovani novac u vrednosti od 1 i 2 pfeniga kao i 1, 2, 5 i 10 Rajhspfeniga ili Rentnih pfeniga. Novčanice banke Rajha, novčanice rentne banke i kovani novac od 50 Rajhspfeniga i više, koje važe na teritoriji nemačkog Rajha, nisu zakonska platežna sredstva na zauzetoj teritoriji. Ona stoga ne smeju biti primljena niti se smeju staviti u promet.

X — Nemački vojnici i pripadnici Rajha platiće kupovnine i poslovne naloge u gotovom. Trupe će mesto plaćanja u gotovu, davati potvrde o primljenoj robi ili obavljenom poslu.
u Aprilu 1941.

Glavnokomandujući vojske.

NAREDBA O POSEDU VATRENOG ORUŽJA NA ZAUZETOJ TERITORIJI

Na osnovu punomoćja izdatog mi od strane Vođe Rajha i Vrhovnog zapovednika nemačke oružane sile, naređujem sledeće:

1. Sve vatreno oružje (uključivši i lovačko vatreno oružje) kao i municiju, ručne granate, eksplozivna sredstva i ostala ratna oružja, imaju se predati.

Predaja ima da usledi u roku od 24 časa i to kod najbliže nemačke vojne vlasti ili mesne komandanture. Lovačko vatreno oružje ima se u istom roku predati nadležnom mesnom starešini uz oznaku imena, zvanja i sedišta vlasnika.

Izuzeta su spomen-oružja, bez praktične vrednosti.

2. Ko protivno ovim naredbama poseduje vatreno oružje (uključivši tu i lovačko vatreno oružje) municiju, ručne bombe, eksplozivna sredstva ili ma koja druga oružja, biće kažnjen smrću, u lakšim slučajevima robijom ili zatvorom.

U Aprilu 1941.

Glavnokomandujući vojske.

NAREDBA O UVODENJU KAZNENOG PRAVA I KAZNENOPRAVNIH ODREDABA NA ZAUZETU JUGOSLOVENSKU TERITORIJU

Na osnovu punomoćja izdatog mi od strane Vode Rajha i Vrhovnog zapovednika nemačke oružane sile, naređujem sledeće:

1. Ukoliko neko delo kažnjivo po nemačkom pravu bude izneseno na suđenje od vojnih vlasti, sudiće se po nemačkom krivičnom pravu.

Vojni sudovi mogu da osude i kažnjavaju dela koja su učinjena pre ulaza nemačkih trupa.

Bezuslovni progon ne postoji.

Kažnjiva dela maloletnih mogu da osude nemački sudovi nezavisno od starosti krivca ako se on po njegovom razvitku može da uporedi sa licem preko 18 godina starim.

2. Ko na zauzetoj teritoriji učini nasilja ili sabotažu ma koje vrste prema nemačkoj vojnoj sili, njihovim pripadnicima ili uređajima, kazniće se smrću.

3. Ko obustavi rad u nameri da time ošteti interese nemačke okupacije (posade), ko otuđuju radnike od rada ili ko druge na obustavu rada ili udaljavanje od rada poziva, biće kažnjen.

4. Skupljanje po ulicama, sastavljanje i delenje letaka, sazivanje javnih zborova i povorki kao i učestvovanje u istim zabranjeno je i kažnjava se.

5. Protunemačke manifestacije svake vrste, naročito pakosne ili uvredljive izjave, zabranjene su i kazniće se.

6. Ko u novinama ili časopisima objavljuje vesti, koje mogu biti štetne nemačkom Rajhu ili čije je objavljivanje od nemačkih okupacionih trupa zabranjeno, kazniće se.

7. Ko javno sluša nemačke radio-stanice ili u zajedničkom primanju ili ko to omogućava, kazniće se.

Izuzete su nemačke radio-stanice koje okupacione trupe javnim objavljivanjem dozvole.

8. Ko protunemačke radio-vesti ili druge protunemačke vesti širi, biće kažnjeno.

9. Svako nedozvoljeno opštenje sa vojnim ili civilnim zarobljenicima, koji se nalaze u zarobljeništvu nemačke vojne sile ili nemačkih oblasti ili činovnika, biće kažnjeno.

Glavnokomandujući vojske.

NAREDBA O PREDAJI SPRAVA ZA DAVANJE RADIO-VESTI NA ZAUZETOJ TERITORIJI

Na osnovu punomoćja datog mi od strane Vođe Rajha i Vrhovnog zapovednika nemačke oružane sile, naređujem sledeće:

1. Sve sprave za davanje radio-vesti, uključivo i amaterske radio-sprave i za njihov pogon upotrebljive i prenošljive proizvođače struje, baterije i akumulatore, imaju se odmah sa svim priborom predati najbližoj nemačkoj vojnoj vlasti.

2. Ko protivno gornjoj naredbi sprave svake vrste za davanje radio-vesti ili delova pribora poseduje biće kažnjeno smrću, u lakšim slučajevima robijom ili zatvorom.

Glavnokomandujući vojske.

NAREDBA O POLICIJSKOJ KAZNENOJ VLASTI MESNIH KOMANDANATA NA ZAUZETOJ JUGOSLOVENSKOJ TERITORIJI

Na osnovu punomoćja datog mi od strane Vođe Rajha i Vrhovnog zapovednika nemačke oružane sile, naređujem sledeće:

1. Komandanti mesta na zaposednutoj jugoslovenskoj teritoriji mogu protiv lica, koja ne podležu vojnem disciplinarnom kaznenom pravu, narediti disciplinske kazne.

2. Disciplinskim kaznenim naređenjima mogu se kazniti krivična dela, ako je stanje stvari dovoljno razjašnjeno i po krivici i posledicama čina ovo rešenje zadovoljava.

3. Nadležan je onaj komandant u čijem je području krivično delo učinjeno ili u čijem se području krivac nalazi ili je uhvaćen.

4. Disciplinskim naredbama može se kazniti:
 1. Zatvorom do 6 nedelja.
 2. Novčanom kaznom do 30.000 Rajhsmaraka, a za slučaj da se ne može naplatiti, nadoknadnim zatvorom do 6 nedelja.
5. Disciplinsko kazneno naređenje treba da sadrži:
 1. Ime, prezime, zvanje, mesto stanovanja okrivljenog;
 2. Kažnjivo delo;
 3. Primjenjeni kazneni zakon;
 4. Dokaze;
 5. Disciplinsko kazneno naređenje treba da sadrži:
6. Naredba o disciplinskoj kazni ima se po saslušanju krivca neodložno izreći, krivcu saopštiti i smesta izvršiti.
7. Jedna disciplinska kazna ne isključuje sudski progon zbog nekog prestupa ili zločina. Odležana kazna uračunava se.
8. Protiv naredbe disciplinskih kazna može okrivljeni u roku od 24 časa po saznanju žaliti se kod komandanta koji je kaznu izrekao. O žalbi odlučuje prepostavljeni komandanta koji je kaznu izrekao, u koliko ovaj žalbu ne odbaci.
9. Nadležni prepostavljeni koji odlučuje o žalbi može:
 1. Naredbu disciplinske kazne potvrditi;
 2. Naredbu disciplinske kazne odbaciti ili novu naredbu disciplinske kazne izreći; protiv toga nema pravnog leka;
 3. Naredbu disciplinske kazne poništiti i postupak obustaviti.
10. Zbog žalbe se ne odlaže izvršenje kazne.

Glavnokomandujući armije.

b) *Proglas vršioca dužnosti predsjednika opštine Ivana Milićevića Beograđanima od 13. aprila 1941. godine.**

BEOGRAĐANI!

Juče 12. aprila 1941. god. posle podne nemačka vojska ušla je u Beograd.

Toga dana u 5 časova posle podne predao sam Opštinu grada Beograda prema dobivenom naređenju Komandanta mesta pukovniku Tusenu.

Komandant mesta naredio mi je da osiguram mir, red i bezbednost.

Ja sam dao reč da će mir, red i bezbednost u Beogradu biti osigurani. Odmah sam stvorio naoružanu građansku stražu, koja je još sinoć počela patrolirati po gradu. Ovu stražu organizovaču kako treba da bi ona mogla u potpunosti održati mir, red i bezbednost u Beogradu.

Komandant mesta izrazio je želju da ja i dalje vodim Opštinu i obavljam sve funkcije predsednika Opštine.

Ovu tešku dužnost primio sam uveren, da će mi svaki stanovnik grada pružiti pomoć, koja se bude tražila za ispunjenje ovog zadatka.

* Zbirka naredaba i uputstava br. 1, izdanje Opštine grada Beograda, str. 3—4.

BEOGRAĐANI!

Komandant mesta izjavio mi je da će se nemačka vojska najkorektnije ponašati prema građanstvu, ali je tražio da građanstvo bezuslovno ispunjava njegove naredbe i naređenja Predsednika opštine.

Pozivam vas sve od reda da se i vi lojalno i korektno ponašate prema nemačkim vojnicima i da ispunjavate sve naredbe komandanta mesta i naređenja Predsednika opštine.

Svaki izgred i incident biće strogo kažnjen po vojnim zakonima.

Kretanje ulicama dopušteno je od 5 časova izjutra do 19 časova uveče. Noću je dopušteno kretanje samo naoružanoj građanskoj straži koja održava mir, red i bezbednost kao i službenim licima, koja imaju na levoj ruci određenu oznaku.

Danas se Opština sa Tašmajdana, iz pećine i skloništa Prve ženske gimnazije, vraća u svoju zgradu u Uzun Mirkovoj ulici br. 1 gde će nastaviti svoj dalji rad.

BEOGRADANI, budite svesni vremena i okolnosti u kojima živimo i predajte se svojim redovnim poslovima, mirno i prilježno, kako bi održali sebe i svoje porodice.

Opština grada Beograda učiniće sa svoje strane sve što je u njenoj moći da zadovolji vaše najpreće potrebe: ishranu, zdravlje i sigurnost.

Br. 44

13. aprila 1941. god.

Beograd

V. d. predsednika
Opštine grada Beograda
Ivan M. Milićević

c) *Proglas prvog njemačkog komandanta okupiranog Beograda, pukovnika Tusena od 14. aprila 1941. godine.**

Za teške posledice koje ima da snosi beogradsko stanovništvo nemački narod i njegova vojska nisu odgovorni. Odgovorna je jedino sadašnja srpska vlada. Ipak će nemačke oružane sile učiniti sve da uklone bedu koja sada pritiskuje građanstvo ovoga grada, a koju nisu one prouzrokovale.

Stoga se traži od celokupnog građanstva grada Beograda da sudeluje na ovom poslu. Sve potrebne mere, koje služe redu i miru, kao i one kojima je cilj da se vaspstavi električna energija i vodovod brižljivo su proučene od strane nemačkih vojnih vlasti.

. Za sprovođenje smirivanja kao i za sprečavanje izgreda naređuje se sledeće:

1. Sve vatreno oružje (uključivo lovačko oružje) kao i municija, ručne granate i eksploziv moraju se predavati vlastima. Ovo predavanje oružja mora se izvršiti do 16. aprila u 12 časova u gradu ili na jednom od ovih pet mesta:

* Zbirka naredaba i uputstava br. 1, izdanje Opštine grada Beograda, Beograd 1941, str. 4—6.

1. U podrumu hotela „Balkan” na Terazijama (ulaz iz Pri-zrenske ulice);
2. U pećini na „Tašmajdanu”;
3. U kafani „Mostar”;
4. U osnovnoj školi „Vojislava Ilića” i
5. Na opštinskom imanju „Pionir”.

Lovačko oružje mora se predavati u istom roku sa naznačenjem imena, zanimanja i stana vlasnikovog.

Od ovoga se izuzima oružje koje služi kao uspomena, a ne može se upotrebiti.

Ko i pored ovog propisa bude posedovao vatreno oružje, municiju, bombe, eksploziv ili ma koja ratna sredstva i opremu, biće kažnjen smrću, a u lakšim slučajevima robijom ili zatvorom.

2. Stanovnicima Beograda zabranjuje se kretanje ulicama u međuvremenu od 19 sati naveče do 5 sati ujutru (po nemačkom vremenu).

Lekari i slič. profesije dobice za hitne slučajeve naročitu numerisanu dozvolu od Predsednika Opštine, na kojoj će se nalaziti i službeni pečat Opštine.

3. Prisvajanje tuđe imovine, bez obzira da li ona potiče od prolazno nezaštićene privatne svojine ili javnog dobra, kazniće se smrću.

Komandant nemačkih trupa
u Beogradu

Prilog br. 3

**IZVJEŠTAJ NJEMAČKOG VOJNOG ATAŠEA O ISKUSTVIMA
U VAZDUŠNOM NAPADU NA BEOGRAD
OD 16. APRILA 1941. GODINE**

Poverljivo

Pukovnik Tusen (*Toussaint*)

16. april 1941.

KOMANDI KOPNENE VOJSKE, ODELJENJU ATAŠEA

Predmet: Izvještaj o iskustvima u vazdušnom napadu na Beograd

Posljedice vazdušnog napada na Beograd

Prema lično dobijenim utiscima vazdušni napad na Beograd bio je manje u vezi sa vojnim operacijama. On je upravo imao cilj da parališe glavni grad zemlje kao sjedište centralnih vlasti, da stanovništvo stavi pod najjači moralni pritisak i da tako učini posredno suprotno dejstvo na vođenje rata.

Bitan momenat dejstva vazdušnog napada na Beograd bio je iznenadenje. Ono je potpuno uspjelo. Kratko prije napada dat je alarm za napad iz vazduha, ali se stanovništvo, koje je vjerovalo da se radi o nekakvoj vježbi za zaštitu iz vazduha, nije osvrталo na to. Napad je bio vremenски koncentrisan i iznenadio je stanovništvo u kućama ili na uli-

cama. Ljudi su dijelom još spavali, a seljaci su se baš vozili sa periferije u centar grada, na pijace. Otuda je početak napada bio osobito sa puno gubitaka, a moralni utisak snažan.

Moralna i materijalna posljedica napada

Moralna posljedica napada bitno je pojačana hukom štuka i bombi koja je na neiskusne ostavljala utisak neposredne prijetnje, i onda kada je dejstvo udaljeno. Prisustvo žena i djece i osjećaj da se oni ni na koji način ne mogu efikasno zaštiti, niti da im se može pomoći opterećivalo je nerve muškarcima. Ljudi, koji su ulicama unezvjereno tumarali tamozamo, i koji su rušenjem njihovih kuća ostali bez krova nad glavom, pojačavali su paniku.

Leševi koji su se nalazili svuda unaokolo pružali su, uslijed većinom jakih osakaćenja, jezovitu sliku. Pošto su u Beogradu organizacija za zaštitu iz vazduha i služba spasavanja potpuno zatajili, leševi su danima ostali da leže na ulicama, posuti samo cvećem.

Materijalna posljedica napada postala je naročito teška uslijed uništavanja električnih i vodovodnih instalacija, koje je gotovo odmah uslijedilo. Njihovo dovršavanje prilikom dužeg stalnog napada dovelo je poslije oko dvije sedmice do katastrofe i ljudi je primorala da napuste grad. Već poslije sedam dana počelo je zanemarivanje stanovništva koje se još pored toga u svom fatalističkom stavu nije borilo protiv teškoća koje su rasle. U Beogradu, koji nije raspolagao nikakvim zalihama životnih namirnica, nastao je već poslije četiri dana takav nedostatak da je otpočelo pljačkanje radnji sa životnim namirnicama, koje je zatim brzo preraslo u jednu opštu pljačku.

Stanovnici periferije, među njima mnogi Cigani, pojurili su u unutrašnjost grada i počeli sa neplanskim pustošenjem i pljačkanjem. Policija je, kao ništa drugo, tako dobro preuzimala mjere. Vojnici i oficiri su učestvovali u pljački.

Dejstvo bombi

Male zapaljive bombe imaju neznatnu probojnu moć i probijaju najviše krovove pokrivene crijeponom, rijetko prodirući dublje. Na ravnim krovovima s malim betonskim tavanima one se raspršavaju i razgorjevaju. Ako je dejstvo u Beogradu bilo neposredno i vrlo jako, to je zavisilo od starog načina gradnje kuća, od neuklanjanja starudija, od zatajivanja službe za gašenje i službe za zaštitu iz vazduha, koja ni na koji način nije bila pripremljena. U poslanstvu je uspjelo da se za kratko vrijeme ugasi više zapaljivih bombi. Tek kada je u poslanstvo pala i jedna razorna bomba, bilo je nemoguće gasiti zapaljive bombe. Inače stara, isušena zgrada poslanstva bila je najzahvalniji objekt za napad zapaljivim bombama. Na bivšu zgradu češkog poslanstva, koja ima ravan betonski krov, palo je više zapaljivih bombi, a da nisu načinile štetu.

Dejstvo razornih bombi, takođe lakog kalibra, je uništavajuće u kućama sa starim tipom gradnje. Kuća se većinom stropoštava u sebi

samoj i nagomilava se kao džinovska gomila krša preko podrumskih prostorija u kojima se zatim guše stanovnici koji su tu potražili zaštitu. To je slučaj koji se u Beogradu često događao. Bombe srednjeg kalibra probijaju do u podumske prostorije i zatim uslijed prostorno zbijene eksplozivne snage dejstvuju naročito uništavajuće.

U nekim slučajevima moglo se konstatovati dejstvo padobranksih mina. Strahovito eksplozivno dejstvo dovodi i veće kuće do potpunog rušenja. Susjedne kuće uslijed vazdušnog pritiska pokazuju velika cijepanja tako da se moraju porušiti: ljudi u kućama sa pogocima bombi nisu u mogućnosti da se spasu. U XI gradskom rejonu nalazi se jedna neeksplodirana padobranksa mina.

Broj mrtvih prema podacima gradske uprave iznosi 4000, od toga polovina zatrpana. Dva javna skloništa za zaštitu iz vazduha u parku su pogodjena i porušena. Ona su imala samo mali zaštitni krov od zemlje. Jedna crkva, napunjena ljudima, dobila je pun pogodak.

Kao mjesna iskustva napada iz vazduha na Beograd mogu se konstatovati:

1. Napad iz vazduha na grad je najefikasniji ako se on izvrši potpuno iznenadno.
2. Između pojedinih napada glavnim snagama naročito su efikasni stalni napadi u cilju uzinemiravanja.
3. Uništavanje vodovodnih i električnih instalacija je presudno za životnu sposobnost grada.
4. Noćni napadi su u pogledu morala efikasniji nego dnevni napadi.
5. Zapaljive bombe moraju pokazati izvjesnu probojnu moć.
6. Zapaljive bombe moraju istovremeno u sebi imati razorno dejstvo sa vremenjskim paljenjem.
7. Žgrade poslanstva moraju se u tipu gradnje podizanja podesiti za napade iz vazduha. One moraju biti sposobne za odbranu i moraju raspolažati sa jednom prostorijom za zaštitu iz vazduha, sa jednim predajnim studijom i sa rezervom životnih namirница i vode.

Tusen (*Toussaint*)

Prilog br. 4

TRI IZVJEŠTAJA OKUPACIONIH ORGANA O STANJU I RASPOLOŽENJU U BEOGRADU U LJETO 1941. GODINE

- a) Komandanta Beograda, pukovnika Kajzenberga od 14. jula 1941. godine

Komandant, pukovnik

Beograd, 14. 7. 1941.

Povjerljivo!

POLUMJESEČNI IZVJEŠTAJ

1. O komunističkim atentatima bilo je riječi sa članovima štaba Komande. Gonjenje izvršilaca je u svakom slučaju u toku. Od izvršenja smrtnih kazni odustalo se za nekoliko dana na uporan zahtjev šefa javne

bezbjednosti, jer od komunista treba izvući još materijala. Šef javne bezbjednosti smatra da će komunistička borba dugo potrajati.

2. Dva moja oficira bila su u ovdašnjoj bolnici. Prema njihovom izvještaju, ona je veoma primitivno opremljena otkako je otišla K-da 2.A.

3. Prema našem mišljenju, pitanje puštanja na odsustvo moralo bi se bliže razmotri. U Feldkomandanturi, na primjer, već pet mjeseci nije bilo odsustvovanja a služba je veoma naporna. Kako se kasnije mogu puštati na odsustvo samo 5%, to će posljednji doći vrlo kasno na red.

4. Policija je ovdje, s obzirom na ličnost šefa javne bezbjednosti, u najboljim rukama. U prvim danima svoga rada naredio sam njen ponovno organizovanje i ona je stalno pod mojim nadzorom. I oficiri drugih komandi u više navrata povoljno su se pred mnom izražavali o njoj. Njena jačina iznosi 858 ljudi. Kako prilikom regulisanja saobraćaja tako i pri, na žalost, čestim slučajevima nedozvoljenog ponašanja pripadnika oružanih snaga, ona je pokazala samosavlđivanja u najvećoj mjeri, shodno mojim uputstvima da po svaku cijenu izbjegava sukobe sa pripadnicima njemačkih oružanih snaga. Tako, jedan policajac je podnio da bude tučen, druga dvojica su strpljivo podnosiла prijetnje napitih podoficira, a jedna straža dopustila je bez otpora da je razoružaju pripadnici jedinica za zaštitu industrijskih objekata.

To pokazuje koliko je bila suzdržljiva, koliko je uporna u vršenju svoje posebne službe. U gonjenju prekršaja, pa i komunističkih, izvrsno se pokazala.

Naoružavanje policije vršio sam metodično i kao znak povjerenja najprije sam je snabdio vojničkim noževima, kojima su zamijenjene gumene palice, a oficirima su date sablje. Postepeno snabdjevanje puškama i pištoljima je sprovedeno, ukoliko se do njih moglo doći bez pomoći sa strane. Posljednje izdavanje pušaka izvršeno je prema direktivi viših vlasti, ali na žalost tek u trenucima nesumnjive opasnosti.

Samo se po sebi razumije da puške za policijske svrhe nisu uvijek podesne. Za kriminalističke slučajeve pištolji su neophodni, a isto tako i pri svakom upadu u kuće. Kako se iz Beograda žandarmi stalno uzimaju, mada se ove dvije čete veoma mnogo angažuju, to je srpska policija u многим slučajevima najpouzdanoje sredstvo za održavanje reda. To je slučaj naročito od kada se na njenom čelu nalazi sadašnji šef javne bezbjednosti, koji je energičan i praktičan i raspolaže fenomenalnim poznavanjem ličnosti. Kriminalni slučajevi se često razjašnjavaju u vremenu samo od nekoliko časova.

13 strijeljanih komunista nisu strijeljali izabrani policajci, već su zato upotrijebljeni policajci koji su bili pri ruci, i ti komunisti začas su bili mrtvi.

5. Od kako šef javne bezbjednosti, moј specijalni komesar, koji je odmah na početku izabran, nije više i predsjednik opštine, rad je znatno otežan. Novi predsjednik opštine je sve drugo samo ne rukovodilac, svaku stvar oteže, neodređen je i neodlučan i svaki zadatak je za njega problem. Bliže o tome mogli bismo porazgovarati O. K. V. R. Rance (Ranke) i ja. Trenutno je bolestan. Tom promjenom Jovanović je nesumnjivo rasterećen, ali u isti mah je i oneraspoložen, i njegova ogromna volja za radom i vršenjem službe smanjena je. Razlog je u tome što su otpala gradska, konstruktivna pitanja čije mu je rješavanje činilo zadovoljstvo,

za koje je bio zainteresovan i koje je kod javnog mjenja opravdavalо aktivnost policije. Osim toga, u pitanju je još jedna činjenica, o kojoj govori samo kada se pita, a to je da je novčano jako pogoden. Dalje, njega, koji je u sadašnjoj situaciji stalno pa i noću zauzet radom, pozivaju svi mogući organi vlasti koji ovdje postoje i na taj način gubi svoje dragocjeno vrijeme. U posljednje vrijeme govori se da jedan folksdojčer, inženjer, Lang, treba da stupi u upravu opštine. Da li će on tehnički više uraditi, nisam u stanju da zaključim, u svakom slučaju on zahtjeva platu koja daleko prevazilazi onu koju Jovanović dobija. Bojim se da će dolazak inženjera Langa u ovu srpsku opštinu dovesti do nove podvojenosti u gradskoj upravi, koja već sada s novim predsjednikom opštine teže radi nego ranije.

6. Pošto je vojna žandarmerija upućena iz Beograda, molim da mi se potčini jedna četa esenske policije* — landesšicen-bataljon potpuno je angažovan za stražarsku službu, — a to zato da komandir te čete može svakodnevno učestvovati na konferencijama koje održavam u 08,30 časova sa savjetnikom vojne uprave, šefom javne bezbjednosti i oficirom trupne straže i da na taj način ta četa postepeno preuzme funkcije dosadašnje vojne žandarmerije.

F. d. R. prepisa:

Fajt (Veit)
kapetan

fon Kajzenberg
pukovnik

b) Šefa Abvera u Beogradu, p. pukovnika Kohuteka od 31. jula 1941. godine.

Centar veze Vermahta
(Ispostava Abvera)
Beograd
Delov. br. pov. 3116/7.41, III C
Predmet: Raspoloženje u Beogradu

Beograd, 31. jula 1941.

KOMANDANTU SRBIJE — UPRAVNOM ŠTABU BEOGRAD

Mnogi akti sabotaže u toku posljednjeg vremena nesumnjivo su proizašli iz direktiva dobijenih preko radio-stanica London i Moskva. Sigurno je da se ove inostrane vijesti još uvijek veoma mnogo slušaju i da je zabrana slušanja dosad ostala bez bitnog uticaja.

Mada se o strijeljanju Jevreja i komunista radi odmazde za akta sabotaže zvanično nije uopšte ništa reklo, ipak su ova strijeljanja ostavila dubok utisak u Beogradu. Sumnjivo je da li će se strijeljanjem spriječiti ponavljanje akata sabotaže. Sabotere treba tražiti u lageru bivših srpskih oficira, četnika kao i komunista, kojima je zajednički interes da u zemlji izazovu nemire i da stanovništvo raspale do temperature ključanja protiv okupacionih vlasti. U tom smislu strijeljanje lica koja u njima nisu učestvovala može im upravo dobro doći.

* Misli se na četu 64. rezervnog policijskog bataljona iz Esena (Essen).

Protiv javljanja vojnih obveznika radila su takođe lica koja vrše vrbovanja za četnike. Oficirima i vojnicima je saopštena direktiva da se naređenom (propisanom) obaveznom javljanju ne odazivaju, već da se prikupljaju na zborna mjesta četnika u provinciji. Vojni obveznici, koji su izbjegli da se jave, mogli su se lakše pohvatati da su srpske lokalne vlasti u tom pravcu radile; da su se, na primjer, vlasnici kuća i domari, pod prijetnjom stroge kazne, učinili odgovornim da sastave i predaju tačne spiskove kućnih stanara, sigurno je da su se mogli pohvatati mnogobrojni jugoslovenski vojnici koji su se izvukli od obaveznog javljanja. Ranije, policija je išla dosta često od kuće do kuće, zahtijevala da joj se pokažu kućni spiskovi stanara i zatim je ove kontrolisala u pojedinim stanovima. Takođe se na ovaj način mogao pohvatati dosta veliki broj srpskih vojnika koji se nisu javili. Stanovništvo uopšte ne ide u glavu što su srpski oficiri ponovo pušteni i dalje ostavljaju na slobodi, jer najveći deo stanovništva očekuje od oficira da povedu akciju za oslobođenje zemlje. U više mahova moglo se čuti da je bilo dobro što su oficiri odvedeni na sigurna mesta, pošto bi inače sada mogli da rade na daljem oslobađanju zemlje. Narocito mlađi oficiri, koji više nemaju nikakvih perspektiva u budućnosti i koji svoju nadu zasnivaju samo na ponovnom uspostavljanju stare Jugoslavije i pobedi neprijateljskih sila, stvaraju jedno stalno žarište opasnosti. Takođe i ostala omladina koja nije zaposlena — spremna je da se povede za parolama onih ljudi koji vode akcije usmjerene protiv Njemačke. Ova omladina izložena je veoma mnogo neprijateljskoj propagandi, koja je izvanredno vješto podešena prema mentalitetu srpskog naroda. U svakom uredu vrši se propaganda šaputanjem. Mnoge glasine potiču zapravo iz državnih ureda i time se povećava njihova vjerodostojnost. Čak i sami policajci unose nemir u stanovništvo, pošto mu uz naknadu obećavaju pomoći pri ovom ili onom predstojećem događaju ili zato što žele da se pokažu kao naročito obavještene i važne ličnosti. Javna je tajna da u uredima sjedi veliki broj ljudi koji su mnogo radili protiv njemačkog Rajha i koji su i danas neprijateljski raspoloženi prema Nijemcima. U uredima važi zapravo kao opasno smatrati se prijateljski raspoloženim prema Nijemcima, pošto se lica prijateljski naklonjena prema Nijemcima istjeruju iz službe. Isto tako javna je tajna da profesori univerziteta, lječnici i učitelji učestvuju u neprijateljskoj propagandi protiv Nijemaca kao i u komunističkoj propagandi.

Njemačka propaganda, na žalost, nije podešena prema tonu naroda i ne sprovodi se u najpogodnijim časovima. U Beogradu radništvo se oko 7 časova ujutru već nalazi u fabrikama, te bi prema tome radio-propaganda trebalo da otpočne ranije, nešto oko 5,30 časova ujutro, da bi se radnici rano ujutro, kada su odmorni i sposobni za slušanje, već obradivali u propagandnom smislu. Ove emisije trebalo bi da se daju samo na srpskom jeziku i da se drže zaista u narodnom tonu. Pada u oči takođe da je Radio-Beograd objavio vijest o strijeljanju Jevreja i komunista kao odmazdu za terorističke akte samo u njemačkim emisijama vijesti, a ne i u srpskim emisijama vijesti, uslijed čega je zastrašujuće dejstvo u okviru srpskog stanovništva dovedeno u pitanje. Propaganda bi trebalo da se obrati i srpskim ženama, koje su po prirodi vrlo podložne. Razlozi razuma, koji bi se uputili ženama kao majkama i preporoditeljkama naroda, vjerovatno bi se do njih probili.

Vijesti neprijateljskih radio-stanica (London, Moskva), koje se, na žalost, još veoma mnogo slušaju, trebalo bi propagandistički tumačiti. Narodu bi trebalo davati obavještenja da su sve to laži i lažne vijesti. Srbi vole diskusije, te bi zbog toga propagandne emisije u obliku diskusija bile samo od koristi.

Izvor lažnih vijesti i glasina predstavljaju i ratni zarobljenici, koji su otpušteni iz Rajha kao Hrvati, Slovenci itd. Bivši jugoslovenski oficiri koji su otpušteni iz zarobljeništva pričaju da je ishrana u zarobljeničkim logorima u Rajhu veoma slaba, da je civilno stanovništvo umorno od rata i da pri čestim bombarderskim napadima bježi u zarobljeničke logore i da glasno daje izraza svojoj zamorenosti uslijed rata.

Kohutek
ppukovnik

c) Komandanta Beograda puk. Kajzenberga od 18. septembra 1941. godine

fon Kajzenberg

350/41, pov.

Povjerljivo!

18.9.41.

DESETODNEVNI IZVJEŠTAJ

za period od 9.9.—18.9.

Taktika inicijative i neprekidnog napada protiv komunističkog pokreta u ovom periodu je pooštrena. Racija i pretresi izvršeni su više puta iznenadno i u raznim četvrtima, kao i na ulicama i na mjestima za zaprečavanje vojnog žandarmerijom.

Gradsko policijsko upravljanje uhapsilo je 150 komunista i uspjelo joj je da pohvata sve do sada poznate grupe rukovodilaca.

Vojni žandarmi pretresli su 1.152 konjska zaprežna vozila, 1.353 motorna vozila, kao i 5.200 civilnih lica. Pri tome nije nađeno nikakvo oružje.

Od konvoja poslato je iz Smedereva 4, za Kragujevac 36 a za Obrenovac 2.

Nedostatak discipline u pogledu saobraćaja kažnjavan je policijskim kaznama za održavanje reda. 661 lice bilo je prinuđeno da plati kazne od po 10 dinara zbog učinjenih prekršaja.

Besposličari, Cigani i skitnice takođe su pohavšeni i jednim dijelom protjerani.

Prijava u Beogradu iznosio je samo još 3.735 lica; ovdje se uglavnom radilo o bjeguncima iz komunističkih rejonova. Lica koja se ne prijave ne mogu se kasnije vratiti bez kazne u svoje zavičajno mjesto.

Broj stanovnika iznosi oko 410.000, od kojih su 11.628 Jevreji.

Na dan 13. 9. jedna patrola, koja je dobro radila, ubila je jednog komunistu; kod njega je pronađeno jedno vatreno oružje (sakrivano u klozetu).

Na dan 15. 9. u 6 časova strijeljan je na Tašmajdanu jedan rasturač letaka, koji je ratnim sudom kažnjen smrću.

Na dan 15. 9. uveče ubijen je na ulici jedan čovjek koji se poslije policijskog časa nalazio u okolini radio-stanice i izazvao podozrenje, pošto na poziv nije htio da stane.

Na dan 15. 9. u 21 čas bila je otvorena vatrica na stražara kod gradskog vodovoda. Iz Železnika, koji se nalazi 4 km južno odatle, stigla je vijest da su se tamo pojavile bande, te su odmah bile preduzete odgovarajuće protivmjere. U 0,15 časova bilo je uspostavljeno normalno pravno stanje.

Na dan 16. 9. u Železniku su naoružani razbojnici opljačkali jednu veliku sumu novca i uništili papire.

Saradnja svih njemačkih organa i ustanova sa gradskom policijom, čiji se broj sada popeo na 1.500 ljudi, bila je besprijeckorna.

Vraćanje predstojnika policije u nadleštvo predsjednika opštine ispoljilo se kao pozitivno, mada je bilo potrebno učiniti jedan energičan korak kod ministra unutrašnjih poslova ukazujući na to da je povratak J. (ovanovića) bezuslovno potreban ne za njega, već za Beograd i da se nije smjelo zakasniti ni časa više. Vrijeme će pokazati da li se s tim nije suviše zakasnilo.

F. d. R.
kapetan

pukovnik
pot. fon Kajzenberg

Prilog br. 5

NAREĐENJA O ODMAZDAMA I ZATVARANJU TALACA U BEOGRADU 1941. GODINE

- a) *Dopunsko naređenje generala Beme-a za primjenu odmazde po kvoti 100:1 od 10. oktobra 1941. godine.*

OPUNOMOĆENI KOMANDUJUĆI GENERAL U SRBIJI

III Šef vojne uprave/Qu
Br. 2848/41. pov.

Mjesto stanovanja, 10. X 1941.

Predmet: Ugušivanje komunističkog ustaničkog pokreta.

Dopune opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji uz naređenje načelnika štaba Vrhovne komande oružane sile WFST/Odelj. L IV/OU), br. 002060/41. g. Kdos od 16. IX 41.

1. U Srbiji je, uslijed „balkanskog mentaliteta” i velikih razmjera komunističkih i nacionalno kamufliranih ustaničkih pokreta, potrebno izvršavati naređenja Vrhovne komande oružane sile s najvećom strogošću. Brzo i bezobzirno ugušivanje srpskog ustanka predstavlja doprinos njemačkoj konačnoj pobjedi, što se ne smije potcjenvivati.

2. Munjevitim akcijama treba u svima garnizonima u Srbiji najhitnije pritvoriti kao taoce sve komuniste, sve muškarce na koje pada sumnja, sve Jevreje i izvjestan broj nacionalističkih ili demokratski nastrojenih stanovnika. Taocima i narodu treba predočiti da će u slučaju napada na njemačke vojниke ili „folksdjočere” taoci biti strijeljani.

Viša komanda LXV i šef vojne uprave (za Beograd i Banat) izvještavaće o broju talaca svakog 10-og, 20-og i posljednjeg dana u mjesecu (prvi put 20. X).

3. Bude li gubitaka među njemačkim vojnicima ili „folksdojčerima”, teritorijalno nadležni komandanti sve do komandanta puška zaključno, narediće odmah strijeljanje protivnika prema slijedećim stopama:

a) Za svakog ubijenog njemačkog vojnika ili „folksdojčera” (muškarca, ženu ili dijete) 100 zarobljenika ili talaca;

b) Za svakog ranjenog njemačkog vojnika ili „folksdojčera” 50 zarobljenika ili talaca.

Strijeljanje će izvršiti trupe.

Po mogućstvu treba za strijeljanje uzeti jedinicu koja je imala gubitke.

Kod svakog pojedinog slučaja pretrpljenih gubitaka, u dnevnim izvještajima posebno naznačiti da li je i u kome obimu izvršena odmazda, ili kad će se izvršiti.

4. Prilikom zakopavanja strijeljanih treba paziti da se tamo ne stvaraju srpska svetišta (hodočašća).

Stavljanje krstova na grobove, ukrašavanje istih itd. treba spriječiti. Zato treba sahranjivanja vršiti namjerno na usamljenim mjestima.

5. Komuniste koje zarobe trupe u borbi treba načelno, u cilju zastrašivanja, na licu mjesta objesiti ili strijeljati.

6. Naseljena mjesta koja se moraju zauzimati borbom treba spaliti, isto važi i za kuće iz kojih se pucalo na trupe.

BÖHME s.r.
general pješadije

b) *Zahtjev Upravnog štaba Vojnoupravnog komandanta Srbije za masovno zatvaranje talaca u Beogradu od 1. novembra 1941. godine i Bemeova saglasnost za to.*

Zapovjednik Srbije

Odelj. Ic br. 176/41. g.

Upravni štab

Beograd 1. XI 1941.

Tgb. br. 45, 41 g Kdos

Telefon 27321

Predmet: Zatvaranje talaca

OPUNOMOĆENOM KOMANDUJUĆEM GENERALU U SRBIJI

Višoj komandi LXV

Štabu komande

Izvršnoj grupi Policije bezbjednosti i SD

Izvršna* grupa Policije bezbjednosti i SD dobila je naređenje da, u saradnji s upravnikom grada Beograda, zatvori kao taoce izvjestan broj, oko 700, predstavnika beogradskog stanovništva. Pri tome se skoro isključivo radi o predstavnicima iz krugova inteligencije, čije je držanje u proteklim godinama bilo protivnjemačko i koji najvećim dijelom pripadaju ložama slobodnih zidara ili su komunisti.

Akcija će početi prepadom u utorak 4. XI 1941. u 8 časova uveče i predviđa se da se završi rano ujutru. Uhapšeni će biti smješteni prvo

* Operativna.

u koncentracionom logoru „Prihvatni logor Dedinje”. Zabrinutost za njihove živote zastrašiće, vjerovatno, široke krugove stanovništva, koje je neprijateljski raspoloženo prema Nijemcima i odvratiti ih od preduzimanja ma kakvih aktivnih mjera.

Pored toga, nalazim da je umjesna izvjesna naročita predostrožnost u danima poslije ovoga. U vezi s ovim, ukazujem na saopštenje jednog pouzdanog povjerenika Izvršne grupe policije bezbjednosti i SD, po kome komunisti primjenjuju pojedinačne terorističke mjere, koje bi trebalo da budu upravljenе protiv visokih vojnih i političkih ličnosti okupacione sile drugih.

Dodatak

Za opunomoćenog komandujućeg generala u Srbiji:

Namjeravam da objavim u novinama, koje će izaći u srijedu, 5. XI 41., i preko radija, slijedeće obavještenje, te molim za saglasnost po ovome:

„Saopštava se s nadležnog mesta: Na osnovu izvjesnih obavještenja da postoje u Beogradu veze između vodećih ličnosti slobodnih zidara kao i lica, plaćenih od neprijatelja, i ustanika, naređeno je da se zatvori veliki broj lica u Beogradu kao taoci. Pritom su u pitanju, na prvom mjestu, predstavnici političkog korupcionizma, čije je cjelokupno držanje odgovorno i za nesreću srpskog naroda. Oni imaju jamčiti svojim životom za bezbjednost u srpskom prostoru. Njihovim hapšenjem dokazaće se da naređene mjere neće pogoditi samo zavedenog seljaka i radnika koji su se priključili ustanicima, već će, naprotiv, od sada u prvom redu biti pogodeni začetnici ovoga zločinačkog sistema, kao i njihovi politički prijatelji”.

Za opunomoćenog komandujućeg generala
u Srbiji

Šef upravnog štaba

Prilog br. 6

DVA IZVJEŠTAJA O MASOVNIM STRIJELJANJIMA BEOGRAĐANA U SELU JABUKA OKTOBRA 1941. GODINE

a) Izvještaj poručnika Lipe-a od 13. oktobra 1941. godine.

Lipe

poručnik i komandir čete

Vojna pošta 26557

Mjesto stanovanja 13. X 1941.

IZVJEŠTAJ O STRIJELJANJU JEVREJA

9. i 11. X 1941.

1) Naređenje: 8. X 1941. naređeno je strijeljanje 2.200 Jevreja koji se nalaze u logoru u Beogradu.

2) Rukovodstvo i učešće: Poručnik Liepe i drugovi iz jedinica 26557 i 06175, iz kojih su 2 oficira i 20 vojnika poginuli, 16 nestalo, a 3 ranjeno.

3) Ljekarska služba i nadzor: Viši ljekar dr. Casser, jedinica 39107 i sanitetski podoficir Bente iz jedinice 26557.

4) Prevoz i prevozna sredstva: Prevoz i pratnju zarobljenika vršile su navedene jedinice. Kamione stavio na raspoloženje vozni park Feldkomandanture Beograd. Vojnici su prevezeni vojnim kamionima.

5) Mesto izvršenja: 9. X 41. šuma oko 12 km sjeveroistočno od Kovina, 11. X 41 — okolina strelišta u Beogradu, na putu za Niš.

6) Osiguranje i maskiranje: Sprovedeno u nazužem sporazumu sa Policijom bezbjednosti u Beogradu i Pančevu.

7) Film i snimci: Propagandne čete „S”.

8) Nadzor: Poročnik Liepe, potporočnik Vibrans, potporočnik Lustrasten, SS-Oberscharführer Enge, Policija bezbjednosti Beograd.

9) Izvršenje: Poslije detaljnog izviđanja mjesta i izvršenih priprema izvršeno je prvo strijeljanje 9. X 1941. Pritvorenici su odvedeni iz logora u Beogradu s najnužnijim prtljagom u 5.30 časova. Podjelom lopata i ostalog alata stvoren je utisak neke radne akcije. Svaki kamion imao je samo 3 stražara, kako se iz jačine pratnje ne bi naslutila prava namjera. Prevoz je izvršen bez ikakvih poteškoća. Raspoloženje pritvorenika bilo je dobro za vrijeme vožnje i pripreme. Oni su se radovali odlasku iz logora, gdje smještaj navodno nije odgovarao njihovim željama. Pritvorenike smo zaposlili 8 km od mjesta strijeljanja i zatim dovodili prema potrebi. Mjesto je bilo dovoljno osigurano i za pripremu i za strijeljanje. Strijeljanje je izvedeno puškom na odstojanju 12 m. Za svakog pritvorenika određeno je pet strijelaca. Osim toga, ljekaru su stajala na raspolaganju dva strijelca, koji su u slučajevima gdje je on smatrao za potrebno, pucnjem u glavu, izazvali sigurnu smrt. Predmeti od vrijednosti i preostale stvari oduzete su pod nadzorom i kasnije predati N. S. V, odnosno Policiji bezbjednosti. Držanje pritvorenika na strijeljanju bilo je pribrano. Dva čovjeka pokušala su da bježe i bila na mjestu ubijena. Pojedinci su izrazili svoje ubjedjenje na taj način što su, dakle ipak, još jednom kliknuli Staljinu i Rusiju.

Na dan 9. X 41. strijeljano je 180 ljudi.

Strijeljanje je završeno u 18.30 časova. Naročitih događaja nije bilo. Jedinice su se zadovoljne vratile kući. Drugo strijeljanje moglo se izvršiti tek 11. X 1941. uslijed radova na dunavskoj skeli. Usljed tih radova moralo se naredno strijeljanje obaviti u okolini Beograda. Za tu svrhu bilo je potrebno pronaći i jedno novo mjesto i udvostručiti opreznost. Iduće strijeljanje obavljeno je na dan 11. X 1941. g. u okolini strelišta. Ono je izvršeno po planu. Strijeljano je 296 ljudi. Kod oba strijeljanja nije pogegao ni jedan pritvorenik i trupa nije zabilježila nikakve naročite događaje i incidente. Za pojačanje bezbjednosti bio je upotrijebljen još jedan vod jedinice majora Pongrubera, pod komandom poručnika Hau-a. Ukupno su navedene jedinice 9. i 11. oktobra 1941. strijeljale 449 ljudi. Na žalost navedene su jedinice iz službenih razloga morale prekinuti dalje strijeljanje i prenijeti izvršenje zadatka na jedinicu majora Pongrubera.

LIEPE, s.r.
poručnik i komandir čete

- b) Izvještaj poručnika Walthera iz 9. čete 433. pješadijskog puka o strijeljanju Jevreja i Cigana 27. i 30. X 1941.

Poručnik Walther,
komandir 9. čete
433. pešad. puka
Povjerljivo

Mjesto štaba, 1. XI 1941.

IZVJEŠTAJ O STRIJELJANJU JEVREJA I CIGANA

U sporazumu s nadležnim organom dovezao sam probrane Jevreje, odnosno Cigane, iz beogradskog zarobljeničkog logora.

Kamioni iz Feldkomandanture 599, koji su mi za ovo bili stavljeni na raspoloženje, pokazali su se nepogodnim iz dva razloga: 1. Voze ih civili; uslijed toga nije zajamčena tajna. 2. Svi su bili bez krova ili cerade, tako da je građansko stanovništvo vidjelo koga smo na vozilima imali i kuda smo se zatim vozili. Pred logorom su se bile skupile žene Jevreja, koje su urlikale i vikale pri našem odlasku.

Mjesto na kome je izvršeno strijeljanje vrlo je podesno. Ono leži sjeverno od Pančeva — Jabuka, na kome se nalazi jedna uzvišica, čiji je nagib toliki da se na nju može čovjek samo s mukom ispeti. Prema toj uzvišici nalazi se močvarno zemljiste, a pozadi nje je rijeka. Pri visokom vodostaju (kao 2. X) voda dopire skoro do uzvišice. Prema tome, može se s malo ljudi spriječiti bjekstvo zarobljenika. Isto tako, tamo je i podesno pjeskovito zemljiste, što olakšava kopanje jama, a time se skraćuje i radno vrijeme oko kopanja.

Po dolasku na oko 1—2 km ispred izabranog mjesta, zarobljenici su sišli s kamiona, dok su kamioni s civilnim šoferima odmah vraćeni natrag, da bi ovi imali, po mogućnosti što manje podataka za neka podozrenja. Zatim sam, da bi bila obezbijedena sigurnost i tajna, obustavio svaki saobraćaj drumom. Mjesto strijeljanja obezbijedio sam s 3 laka mitraljeza i 12 strijelaca: 1. da se spriječi pokušaj bjekstva od strane zarobljenika; 2. radi samoodbrane od eventualnih prepada od srpskih bandi. Najveći dio otpada na kopanje jama dok se samo strijeljanje svršava vrlo brzo (100 ljudi za 40 minuta). Prtljag i stvari od vrijednosti kod zarobljenika prethodno sam prikupio i smjestio u svoj kamion, da bi ih zatim predao NSV-u.

Strijeljanje Jevreja je jednostavnije negoli strijeljanje Cigana. Mora se priznati da Jevreji vrlo pribrano gledaju smrti u oči. Oni se drže vrlo mirno, dok Cigani jauču, vrište i stalno se pokreću, iako se nalaze već na mjestu strijeljanja. Neki su čak prije plotuna poskakali u jame i pokušali da se pritaje kao mrtvi. Ovo strijeljanje u početku nije ostavljalo na moje vojnike neki naročiti utisak, ali se već drugog dana primjetilo da poneki od njih, pri vršenju strijeljanja na duže vrijeme, gubi živce. Za vrijeme trajanja strijeljanja, po mom ličnom zapažanju, ne osjećaju se nikakve duševne smetnje. One se, međutim, pojavljuju onda kad se poslije nekoliko dana uveče i u miru o tome razmišlja.

WALTHER, s.r.
poručnik

IZVORI I LITERATURA

Izvori:

a) Neobjavljena arhivska građa

1. — Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd:

— Njemačka arhiva, zbirke dokumenata koje pripadaju fondovima: Njemačke vrhovne komande, Komande kopnene vojske, komandama grupa armija E i F, komandama 2. i 12. armije, Vojnoupravnog komandanta Jugoistoka, Vojnoupravnog komandanta Srbije, 65. više komande za naročitu upotrebu, Beogradske oblasne vojnoupravne komande, komandanta SS-a i policije u Srbiji, generalnog opuno-moćenika za privredu u Srbiji, izjave zarobljenika, i, djelimično, nekih drugih;

— Njemačka arhiva — Mikroteka: Fond Ministarstva inostranih poslova Trećeg Rajha, Grupe Inland II i Jugoslawien — snimljeno u Bonu neselektivne rolne: (Bon R- 1 do 4), Fond Ministarstva inostranih poslova Trećeg Rajha — snimljen u Londonu selektivno rolne: (London R- 1 do 21); fondovi: Ministarstva privrede — serija T-71, Vrhovne komande oružanih snaga — serija T-77, Komande kopnene vojske — serija T-78, Rajhsfirera SS i šefa njemačke policije — serija T-175, Komande grupe armija F — u seriji T-311, Komandi 2. i 12. armije — u seriji T-312, Komande korpusne grupe Snekeburger — u seriji T-314 i Vojnoupravnog komandanta Srbije odnosno Jugoistoka — u seriji T-501. Sve snimljeno od strane Nacionalnog arhiva u Vašingtonu.

— Nedićeva arhiva — fondovi kolaboracionističkih vlada Aćimovića i Nedića i komande Srpske državne straže;

— Pojedinačna dokumenta iz arhiva Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije i Nezavisne Države Hrvatske;

2. — Istoriski arhiv grada Beograda:

— Zbirka dokumenata njemačkih okupacionih jedinica i ustanova;

— Fond Uprave grada Beograda.

3. — Arhiv Srbije:

— Fond Predsedništva Ministarskog saveta 1941—1944;

— Fond Ministarstva prosvete i veza — pojedina akta;

— Fond Ministarstva narodne privrede — pojedina akta;

— Fond Ministarstva finansija — pojedina akta.

b) Objavljena arhivska građa:

1 . . . Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918—1945, Serie D=1937—1945, Die Kriegsjahre — Band X—XIII, Frankfurt. Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, Bonn 1963—1970;

2. . . Aprilski rat 1941, Zbornik dokumenata, Vojnoistorijski institut, knj. 1, Beograd.

3. . . Archiv der Gegenwart, Wien 1941—1944;

4. . . Der Prozess gegen die Hauptkriegsverbrecher vor dem internationalen Militärgericht, Nürnberg, November 1945 — Oktober 1946, (Sekretarijat Međunarodnog vojnog suda) Band I—XL, Nürnberg 1948.

5. . . Izvještaj Srpske narodne banke, Srpska narodna banka, Beograd 1942.

6. . . Kriegstagebuch des Oberkommando der Wehrmacht (Wermachtshauptquartier), Band I—IV, Bernard, Graefe, Frankfurt am Main 1963—68.

7. . . Međunarodni ugovori 1941, Ministarstvo vanjskih poslova NDH, Zagreb 1942;

8. . . Nürnberška presuda, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1948;

9. . . Hubatsch, Walther, Hitlers Weisungen für Kriegsführung 1939—1945; Bernard Graefe, Frankfurt am Main 1962;

10. . . Saopštenja o zločinima okupatora i njihovih pomagača u Jugoslaviji, Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, br. 1—93, Beograd 1946;

Literatura:

a) Knjige:

1. — Atanacković, Žarko, Srem u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, Mesna zajednica i Mesni odbor SUBNOR-a, Šimanovci, Beograd 1968;
2. — Atanacković, Žarko, Zemun i okolina u ratu i revoluciji, Nolit, Beograd 1962;
3. — Bartoš, Milan, Nemačke reparacije posle drugog svetskog rata, Politička biblioteka, Beograd 1948;
4. — Biber, Dušan, Nacizam in Nemci u Jugoslaviji 1933—1941, Cankarjeva založba, Ljubljana 1966;
5. — Brücker, Christian, Deutsche Spuren in Belgrad, Betschkerek 1944;
6. — Culinović, Ferdo, Okupatorska podjela Jugoslavije, Vojnoizdavački zavod, Beograd 1971.
7. — Delarue, Jacques, Historija Gestapoa, Epoha, Zagreb 1966;
8. — Dragojlović, Andelija i dr., Bombardovanje Beograda u drugom svetskom ratu 1941—1944, izložba fotografija i dokumenata, Istoriski arhiv Beograda, Beograd 1975;
9. — Glišić, Venceslav, Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944, Rad, Beograd 1970;
10. — Gregorić, Danilo, So endete Jugoslawien, Leipzig 1943;
11. — Hagen, Walter, Die geheime Front, Zürich 1950;
- 11a. — Hercog Robert, Grundzüge der deutschen Besatzungsverwaltung in den ost — und südosteuropäischen Ländern während des zweiten Weltkrieges, Institut für Besatzungsfragen, Tübingen 1955;
12. — Hnilicka, Karl, Das Ende auf dem Balkan 1944—1945, Frankfurt am Main 1970;
13. — Hoptner, Jakob, Jugoslavija u krizi 1934—1941, Kolumbija univerzitet Njujork, prevod štampan u SR Njemačkoj na srpskohrvatskom jeziku — cirilicom 1962;
14. — Ivanović, Lazar, i Vukomanović, Mladen, Dani smrti na Sajmištu — logor na Sajmištu 1941—1944, Forum, Novi Sad 1969;
15. — Janko, Sepp, Reden und Aufsätze, Herausgegeben von Hans Diplich, Betschkerek 1944;
16. — Marjanović, Jovan, Srbija u narodnooslobodilačkoj borbi — Beograd, Nolit, — Prosveta, Beograd 1964;
17. — Marjanović, Jovan, Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941, Institut društvenih nauka, Beograd 1963;
18. — Neubacher, Hermann, Sonderauftrag Südost 1940—1945, Musterschmiedt, Göttingen 1957, 2. durchgeschene Auflage;
19. — Neufeldt, Hans — Joachim u. a. Zur Geschichte der Ordnungspolizei 1936—1945, Schriften des Bundesarchivs, Koblenz 1957;
20. — Picker, Henry, Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941—1942, Sewald Verlag, Stuttgart 1965;

21. — Siegler, Fritz Freiherr, Die Höheren Dienststellen der deutschen Wehrmacht 1935—1945, Institut für Zeitgeschichte, München 1953;
22. — Terzić, Velimir, Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Grafički zavod, Titograd 1963;
23. — Višnjić, Petar, Operacije za oslobođenje Srbije 1944, Vojnoistorijski institut, Beograd 1972;
24. — Wüscht, Johann, Jugoslawien und des Dritte Reich, Sewald Verlag, Stuttgart 1969;
25. — Zöhler, Martin, und Leszcynski, Kazimir, Fall 7, Das Urteil im Geiselmordprozess, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1965;
26. — Živković, Nikola, Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu, Institut za savremenu istoriju i Export-pres, Beograd 1975;
27. — . . . Beogradska operacija, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964;
28. — . . . Enciklopedija Jugoslavije, Leksikografski zavod, Zagreb, sveska 1, 3, 5, 6;
29. — . . . Hronologija oslobođilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd 1964;
30. — . . . Izvještaj jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nurnbergu, Beograd 1948;
31. — . . . Les systemes d'occupation en Jugoslavie 1941—1945, L'institut pour l'Etude du Mouvement Ouvrier, Belgrad, Beograd 1963;
32. — . . . NOP Beograda 1941—1944. u sjećanjima učesnika, Istoriski arhiv Beograda, Beograd 1974.
33. — . . . NOR i revolucija u Srbiji 1941—1945, Zbornik radova naučnog skupa posvećenog 30-godišnjici ustanka, održanog na Zlatiboru septembra 1971; Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd 1972;
34. — . . . Pokreti otpora u Evropi 1939—1945, Mladost, Beograd 1968;
35. — . . . Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije, Institut za izučavanje istorije radničkog pokreta, Beograd 1963;
36. — . . . Spomen-knjiga Banjica, Istoriski arhiv Beograda, Beograd 1967;
37. — . . . Sto godina Filozofskog fakulteta, Beograd 1963;

b) Članci u časopisima i naučna saopštenja

1. — Atanacković, Žarko, Okupacija Vojvodine i stanje poslije okupacije, Vojnoistorijski glasnik, Beograd, broj 2 i 3, 1963;
2. — Božić, Nikola, i Mitrović, Ratko, Vojvodina i Beograd sa okolinom u planovima Trećeg Rajha, Zbornik za društvene nauke, Novi Sad 1967;
3. — Kreso, Muhamet, Njemačka okupacioni sistem u Jugoslaviji 1941. godine, saopštenje na simpozijumu Hiljadučetstočerdesetprva godina u istoriji naroda Jugoslavije, Beograd 1966;
4. — Kreso, Muhamet, Izmjene u sistemu njemačkog komandovanja i okupacione uprave u Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine, Naučni skup „Neretva — Sutjeska 1943”, Vojnoistorijski institut, Beograd 1969, str. 728—735;
5. — Kreso, Muhamet, Neka iskustva iz njemačke okupacije Beograda 1941—1944. godine, zbornik radova na Simpozijumu teritorijalna odbrana u našem sistemu opštinarodne odbrane, Državni sekretarijat za narodnu odbranu, sveska I, str. 125—135, sveska II, str. 440—442;
6. — Kreso, Muhamet, Izmjene u aparatu Njemačke okupacione uprave u Jugoslaviji u prvoj polovini 1943. godine, Prilozi, Sarajevo, br. 6/1970, str. 175—201;
7. — Marjanović, Jovan, Ekonomski politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941—1945, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd 1963, broj 4, str. 73—96;
8. — Marjanović, Jovan, Pokušaj otvaranja Beogradskog univerziteta u jesen 1942. godine, saopštenje na simpozijumu povodom Stogodišnjice oslobođenja Beograda, Šapca, Smedereva i Kladova, održanog u Beogradu 22—24. maja 1967. godine — objavljeno u X Zborniku radova Srpske akademije nauka i umjetnosti, br. 8..., Beograd 196...
9. — Pavlović, Andrija, Jugoslovensko vazduhoplovstvo u aprilskom ratu 1941. godine, Glasnik RV i PVO, Beograd, br. 5/1970, str. 33—41;
10. — Petranović, Branko, O sistemu okupacije Jugoslavije 1941—1945, i njegovoj naučnoj obradi, Pravni zbornik Titograd, br. 1—2/1969; -

11. — Petrović, Dragoljub, Četnička organizacija Koste Pećanca u okupiranoj Srbiji do početka oktobra 1941. godine, Vojnoistorijski glasnik, Beograd broj 2/1968, str. 173—183;
12. — Petrović, Dragoljub, Vojna organizacija četnika Koste Pećanca u okupiranoj Srbiji 1941—1942. godine, Vojnoistorijski glasnik Beograd, broj 3/1969, str. 205—218;
13. — Sommer, Fritz, Belgrad erfand der Donauschwabenlandplan, „Der Donauschwabe“, 8, 15. i 22. Mai 1966;
14. — Timotijević, Slavica, Organi kvizilinské uprave u Srbiji za vreme drugog svetskog rata, Arhivski pregled, Beograd 1967, broj 1—2, str. 177—188;
15. — Višnjić, Perica, Nemački okupacioni sistem u Srbiji 1941. godine, Istorijski glasnik, Beograd br. 3—4/1956, str. 84—92;
16. — Višnjić, Petar, Oslobođenje Beograda 1944, saopštenje na naučnom skupu „Tri decenije revolucionarnog zbivanja u Beogradu“, Beograd 1974;
17. — Wehler, Hans-Ulrich, „Reichsfestung Belgrad“ Nazionalsozialistische „Raumordnung“ in Südosteuropa, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Stuttgart 1963 Nr. 1, str. 72—84.
18. — Wüscht, Johann, Jugoslawien während des Zweiten Weltkrieges (Eine Erwiderung auf einem Vortrag des ehemaligen Direktors des jugoslawischem Staatsarchivs Jovan Marjanović, Südostdeutsche Vierteljahrsschriften, München, Nr. 1/1959);
19. — Wüscht, Johann, Pläne des Dritten Reiches zur Neuordnung des Jugoslawischen Raumes nach 1941, Jahrbuch, Der donauschwäbische Lehrer, München 1959;
20. — Živković, Nikola, Kontribucije u Srbiji 1941—1944, Vojnoistorijski glasnik Beograd, broj 1/1970; str.

c) Službeni listovi i ratna štampa:

1. — Verordnungsblatt für das besteste jugoslawische Gebiet, Herausgegeben vom Oberbefehlshaber der (2) Armee, Im Felde 1941, Nr. 1—3;
2. — Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers in Serbien, Beograd 1941—1943.
3. — Bekanntmachungsblatt, Der Stadt — und Landkommisar für Semlin und Ostsyrmien, Semlin 1941, Nr. 1—2;
4. — Zbirka naredaba i uputstava, Opština grada Beograda, Beograd 1941, br. 1;
5. — Policijski glasnik, službeni organ šefa Srpske državne bezbednosti, pojedini brojevi 1942—1944;
6. — Službene novine (Nedićeve vlade) pojedini brojevi 1941—1944;
7. — „Novo vreme“, Beograd 1941—1944;
8. — „Obnova“, Beograd 1941—1944.
9. — „Donauzeitung“, Beograd, pojedini brojevi, 1941—1944.

SKRACENICE

— Abt.	= Abteilung
— Abt. K. Verw.	= Abteilung Kriegsverwaltung
— Abt. L	= Abteilung Landsverteidigung
— Abwer	= Auslandsnachrichten und Abwehramt
— AD	= Akcionarsko društvo
— AG	= Attiengesellschaft
— AK	= Armeekorps
— ANDH	= arhiva NDH
— ANOP	= arhiva Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije
— AO der NSDAP	= Auslandorganisation der NSDAP
— AGK	= Armee Oberkommando
— AST	= Abwehrstelle
— AVII	= Arhiv Vojnoistorijskog instituta Beograd
— Diris	= Direkcija za ishranu (stanovništva u Beogradu)
— DNB	= Deutsches Nachrichten Bureau
— DM	= Deutsche Manschaft
— Dulag	= Durchgangslager
— F.H.Qu	= Führer Hauptquartier
— Gen. St. d. H.	= Generalštab des Heeres
— Gen. Qu	= Generalquartiermeister
— Gestapo	= Geheime Staatspolizei
— H. Qu. OKH	= Hauptquartier Oberkommando des Heeres
— JIČ	= Jugoslovenski istorijski časopis
— k.	= kutija
— K d F	= Kraft durch Freude
— KoV	= kopnena vojska
— KPJ	= Komunistička partija Jugoslavije
— KTB	= Kriegstagebuch
— MIP	= ministarstvo inostranih poslova
— MUP	= ministarstvo unutrašnjih poslova
— NA	= njemačka arhiva
— Nda	= Nedićeva arhiva
— NDH	= Nezavisna Država Hrvatska
— NOP	= Narodnooslobodilački pokret
— NOPOJ	= Narodnooslobodilački partizanski odredi Jugoslavije
— NOVJ	= Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
— NSDAP	= Nationalsozialistische deutsche Arbeitspartei
— OKH	= Oberkommando des Heeres
— O. K. H. Gr. F.	= Oberkommando der Heeresgruppe „F“
— OKW	= Oberkommando der Wehrmacht
— RR	= Reichsleiter Rosenberg
— RSHA	= Reichssicherheitshauptamt
— SD	= Sicherheitsdienst
— SS	= Sturmstafel
— VoMi	= Volksdeutsche Mittelstelle
— WFSt	= Wermacht Führungsstab

REGISTAR LIČNIH IMENA

A

- Abramović Ivan 97.
Aćimović Milan 10, 27, 40, 60, 61, 81, 82, 96, 146, 147, 149, 150, 152, 156, 157, 192.
Altenburg (Altenburg), poslanik 76.
Andorfer Herbert (Herbert Andorfer) 167.
Atanacković Žarko 9, 29, 31, 43, 47, 48, 59, 61, 86, 96, 98, 99, 106, 117, 139, 140, 190, 193, 227.
Ausberg (Ausberg), major 77.

B

- Bader Emilija 155,
Bader Paul (Raul Bader) 71, 163, 178, 179, 185, 186, 190, 193, 194.
Banić Milan 81, 99,
Bećarević Božidar 95, 221.
Bege (dr. Bege), kapetan 86.
Beker (Becker), ratni savjetnik 97.
Beme Franc (Franc Böhme) 71, 162, 163, 165, 177, 179, 184, 185, 248, 249.
Bencler Felix (Felix Benzler) 76, 79, 80, 81, 83, 100, 132, 161, 192, 195, 196.
Bente (Bente), podoficir 251.
Bener (Böhner), načelnik Upravnog odjeljenja 194, 198.
Bergman (dr. Bergmann), ratni savjetnik 120.
Berends (Behrends), SS general 199, 224.
Bešer (Bäscher), privredni savjetnik 26.
Biber Dušan 9, 17, 18, 25, 26, 27.
Bizmark Oto (Otto Bizmark Schönhausen von Fürst) 15.

- Blobl (Blobel), SS pukovnik 209, 210.
Bodi Mihajlo 50.
Bodružić Milica 156, 221.
Bole Vilhelm (Ernst Wilhelm Bohle) 25.
Božić Nikola 17, 20.
Božović Branislav 10, 96.
Borman Martin (Martin Bormann) 207.
Brauhić Valter (Walter Brauhitsch) 49, 111.
Braumiler (Braumüller), pukovnik 73, 199.
Brašl Stefan (Stephan Braschel) 96.
Briker Kristijan (Christian Brücker) 18, 25, 29, 30, 31, 32, 109, 115, 139, 140.
Broz Josip Tito 132, 146.
Burger Oto (Otto Burger) 31, 101, 139.
Buse (dr. Buse), policijski službenik 59, 146.

C

- Celer Martin (Martin Zöller) 50, 72, 103, 153, 166, 189.
Cvetković Dragiša 17, 25, 29, 80.

Č

- Čermak (Tschermak), kapetan 199.
Čukman, policijski činovnik 98.
Čulinović Ferdo 80, 82.

D

- Damjanović Momčilo 210.
Danckelman Hajnrich (Heinrich Danckelmann) 71, 103, 155, 157, 163.

Dankverc (dr Dankwertz), nasljednik
Nojhauzena 199.
Delari Žak (Jacques Delarue) 42, 75,
76, 100, 111, 113, 210, 214.
Dembić Mirko 96.
Devald (Dewald), porodica 101.
Devald Aleksandar 31.
Devald Franciska 31.
Devald Tereza 31.
Devald Toma (Thomas Dewald) 31,
139.
Devald Toma, mlađi 31.
Dideriks (ing. Diderichs), vazduhoplovni ing. 122.
Dimitrijević Kosta 31, 192.
Dinić Tanasije 59, 81, 82, 146.
Dirgl (Düriegl), privredni ekspert 26.
Dragočlović Andelija 39, 40, 41, 48,
57, 212.
Draškić Panta 157.

D

Đorđević Voja 156.
Đurđević Čedomir 43, 61, 158, 165.

E

Eliker Jakob (Jakob Elicker) 97.
Enge, podoficir 251.
Erler, major 88.

F

Faber, ratni zarobljenik 193.
Fajfer (Pfeifer), policijski potpukov.
189.
Fajne (Feine), otpravnik poslova njemačkog poslanstva 37, 44.
Fajt (Veit), kapetan 245.
Federiči (Federici), potpukovnik Abvera 75.
Fehner Fridrih (Friedrich Fechner)
major 28.
Felber Hans (Hans Gustav Felber)
198, 207, 226.
Ferč (Foertsch), general 162, 163.
Ferster Helmut (Helmut Ferster) 52,
71.
Firov Valter (Walter von Vierov) 84,
85, 89, 103.

Fogl Janko 31.
Fos (Voss), potpukovnik 77.
Fuks Vilhelm (Wilhelm Fuks) 53,
100, 103, 150, 167, 188,

G

Gajtner Kurt (Curt Ritter von Geitner) 72, 103, 199.
Gebels Jozef (Joseph Goebels) 74,
215, 223.
Gemind (Gemünd), privredni ekspert
26, 234.
Gering Herman (Herman Wilhelm Göring) 42, 70, 100, 112, 120, 198,
215, 224.
Giler Franc (Franc Güller) 101, 139.
Giler Jozef Joža (Joseph Güller-Joža) 31, 139.
Glez Horstenau (dr. Edmund von Gleise und Horstenau) 83, 158, 163.
Glišić Venceslav 10, 95, 113, 114,
164.
Globočnik 226.
Grafenhorst (Grafenhorst), pukovnik
72, 158.
Gregorić Danilo 60, 81.
Gustović, šef ustaške policije u Zemunu 98.

H

Hajdrih Reinhard (Reinhard Heidrich) 113.
Hansel Oto (Otto Hansel) 223.
Helm Hans (Hans Helm) 27, 102, 103,
168.
Henkel Ernest (Ernst Henckel) 209.
Herazim Lujo 26.
Hercog Robert (Robert Herzog) 215.
Heren Viktor (Victor von Herren)
26, 42.
Hes Rudolf (Rudolf Hess) 26.
Hetl Vili (Willi Hetl alias Walter Hogen) 215.
Hevel, diplomatski službenik 22.
Himler Hajnrik (Heinrich Himmler)
17, 27, 31, 100, 105, 113, 130, 131,
191, 193, 224.
Hislavter (Hissleiter), privredni ekspert 26.

Hitler Adolf (Adolf Hitler) 20, 21, 25, 28, 30, 31, 32, 37, 49, 59, 69, 72, 79, 80, 83, 94, 113, 120, 131, 161, 162, 163, 164, 178, 186, 188, 193, 195, 196, 197, 206, 210, 214, 216, 217, 218, 224.

Hoptner Jakob (Jacob B. Hoptner) 27, 28, 81.

Hubač Valter (Walther Hubatsch) 38, 114, 145, 153, 178, 197, 206, 218.

I

Ivanić Stevan 81.

Ivković Lazar 113, 167,

J

Jagou Gotlib (Gotlieb Jagou) 15, Jakobsen Hans (Hans Adolf Jacobsen) 38, 42, 47, 76.

Janić Čedomir 39.

Janko Jozef-Sepp (Joseph-Janko Marschal) 17, 27, 31, 32, 140.

Janković Đura 156.

Janković Janko 149.

Janković Momčilo 81, 157.

Janković Radivoje 50.

Janković Velizar 156.

Janus (Janusz) 78.

Jodl Alfred (Alfred Jodl) 207, 208.

Jojić Risto 81.

Josifović Stanislav 81.

Jovanović Dragoslav, Dragi 27, 60, 81, 82, 94, 95, 99, 106, 146, 147, 160, 171, 192, 219, 220, 221, 244, 245, 247.

Jovanović Vasa 156.

Jović Borivoje 181, 221.

K

Kajlig Wolf (Wolf Keilig) 72.

Kajtel Vilhelm (Wilhelm Keitel) 100, 111, 163, 167, 178, 186, 187.

Kalafatović Danilo 156.

Kanaris Vilhelm (Wilhelm Kanaris) 208, 210.

Kanaš Franc 101, 139.

Karađorđević Pavle 27.

Karađorđević Petar II 32.

Katušić Stjepan 96.

Kaše Fridrih (Friedrich Kasche) 20, 83.

Kazer (dr. Casser), ljekar 251.

Kejzer (Keyser), 120.

Keviš Erih (Erich Kevisch) 72.

Kibler Jozef (Joseph Kübler) 72, 103.

Kisl Georg (Georg Kiesel) 72, 84, 86, 89, 123, 131, 185, 193, 194.

Klajst Evald (Evald von Kleist) 46, 47, 54.

Klar, privredni ekspert 26.

Knežević Đorđe 11.

Kohutek (dr Kohoutek), pukovnik Abvera 75, 245, 247.

Konrad (Conrad), pukovnik 77.

Kosmajac Đorđe 190.

Kostić Josif 157.

Kostić Lazar 81.

Kotur Đura 96, 156.

Kovaček Vili (Willy Kowatschek) 209.

Kraft (Kraft), major 189.

Kranov Stanislav 81.

Kranze (Kranse), potpukovnik 199.

Kraus Karl (Karl Kraus) 26, 91, 102, 103, 154.

Kreso Muharem 69, 89, 113, 194, 207.

Krig (Krieg), privredni ekspert 26.

Krstić Miloš 10, 82, 99, 150, 221, 222.

Kumanudi Kosta 156, 221.

Kunce Valter (Walther Kuntze) 177, 179, 184, 185, 191.

Kuprešanin Veljko 10, 133.

Kuzmanović Ognjen 157.

L

Lajbenšpenger Jozef (Joseph Leibenspenger) 31, 101, 139.

Lang, inžinjer 95, 145.

Laudon Gideon (Gideon Ernst Freiherr von Laudon) 15.

Ler Aleksander (Aleksander Löhr) 38, 55, 117, 185, 189, 191.

Letica Dušan 81, 96.

Licov (von Lützov), podoficir 214.

Lipe (Lippe), poručnik 103, 165, 166, 250.

Lipert (dr. Lippert), kapetan 74.

- List Vilhelm (Wilhelm List) 153, 158, 161, 162, 163, 167, 177.
 Listrašten (Lüstrasten), potporučnik 251.
 Logan Wolfgang — Šmit (Wolfgang Schmidh — Logan) 52, 54.
 Lončar Adalbert (Hans Adalbert Lontschar) 84, 89, 103, 190.
 Lorenc (Lorentz), pukovnik 53.
 Lukačević Vojislav 221.

Lj

- Ljotić Dimitrije 60, 81, 106, 155, 156, 181, 183, 192.

M

- Maček Vlatko 28, 81.
 Maj Andreas (Andreas May) 103, 188.
 Majer Marina (Marine Maier) 31.
 Majer Šandor 31.
 Majsner August (August von Maysner) 89, 103, 105, 113, 130, 131, 185, 188, 189, 190, 192 193, 194, 199, 223.
 Makartni C. A. (C.A. Macartney) 19.
 Maksimiljan II Emanuel 15.
 Malinska Veselinka 58.
 Marjanović Čedomir 157.
 Marjanović Jovan 9, 11, 19, 23, 40, 42, 44, 47, 48, 59, 80, 82, 94, 115, 117, 118, 119, 125, 130, 131, 132, 135, 146, 154, 159, 170, 177, 185, 190, 196, 215, 223.
 Marković — Cincar Aleksandar 50, 89, 156.
 Marković Lazica 156, 221.
 Markwart (Marquart), potporučnik 97.
 Mensdorfer Lorand 233.
 Mihailović Draža 10, 98, 99, 146, 148, 160, 169, 170, 171, 177, 182, 191, 215, 218, 220, 221.
 Mihajlović Aleksandar — Saša 98, 99.
 Mihajlović Ilija 156.
 Mihić Ljubiša 157.
 Miler Hajnrich (Heinrich Müller) 149, 167, 168, 208.

- Miličević Ivan 47, 49, 93, 94, 157, 239, 240.
 Milman (Millmann), privredni eksperter 26.
 Milovanović Kosta — Pećanac 98, 146, 147, 148, 157, 181, 182.
 Mitrović Andrej 15, 17, 20, 168.
 Molotov Vječeslav 96.
 Mozer Hans (Hans Moser) 96.
 Munkl (Munckel), pukovnik 199.
 Musolini Benito 206.
 Mušicki Kosta 183, 221.

N

- Nedić Milan 10, 82, 89, 94, 95, 114, 117, 126, 127, 130, 131, 150, 155, 156, 157, 158, 160, 161, 162, 164, 171, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 188, 189, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 206, 213, 215, 216, 220, 221, 224, 226.
 Nedić Spomenka 39.
 Nigl (dr. Niegli) 97.
 Nojabher Herman (Herman Neubacher) 100, 170, 192, 193, 197, 199, 206, 207, 215, 216, 219, 220, 223.
 Nojhauzen Franc (Franc Neuhausen) 25, 26, 34, 83, 100, 102, 103, 119, 120, 123, 192, 193, 194, 199, 234.

O

- Obendorf (Obendorf), ratni savjetnik 72.
 Olćan Mihajlo 157.
 Ort (Orth), major 189.

P

- Pantić Dušan 81.
 Paranos Ilija 95.
 Paunović Marinko 40.
 Pavelić Ante 83.
 Pavlović Andrija 38, 48.
 Pavlović Ivan 221.
 Pemzel Maks (Max Jozef Pemsel) 103, 165, 166, 169.
 Petranović Branko 11.
 Petrović Dragoljub 157.
 Petrović Đorđe 11.
 Pike Henri (Henry Picker) 21.

Pleše Ivan 97.
Pogačar, pukovnik 181.
Pope, dr. 15.
Popović Svetozar 156.
Protić Jeremija 81.
Prunker (dr. Pruncker), vojno sudski savjetnik 85.

R

Radosavljević Miloš 157.
Radovanović Stevan 221.
Rajović Radušin 221.
Rajzer (Reiser), privredni ekspert 26.
Rance (Ranze), ratni savjetnik 85, 244.
Rančić Lj. 40, 41.
Regenauer (Regenauer), major 137.
Reti 98.
Ribentrop Joakim (Joakhim Ribentrop) 22, 76, 79, 80, 81, 132.
Ribnikar Vladislav 132.
Riter, ambasador 19.
Romić Borivoje 58.
Rosandić Slavko 97.
Rozenberg Alfred (Alfred Rosenberg) 54, 58, 74, 105, 136, 137.
Runicki Fric (Fritz Runitzky) 47.

S

Sajfert Štefan 96.
Savojski Eugen (Eugen Franz, Prinz von Savoyen) 15, 17, 138, 155.
Siegl F. F. 52.
Simić Jevrem 206.
Simonen Rene 41, 57.
Simović Dušan 31, 32.
Stanišić D. Boško 139.
Stanković Živomir 145.
Stojadinović Milan 25, 27, 30, 132.
Stojadinović Miroslav 94.
Stojaji 22.
Stojanović Aleksandar 181.
Stojanović Sava 96.

S

Šefer Emanuel (Emanuel Schäfer) 86, 103, 188, 209.
Šener Herman (Herman Schöner) 31, 139.

Šener Jozef (Joseph Schöner) 31, 101, 139.
Šelenberg Valter (Walther Schellenberg) 113.
Šerciger (Schertzieger) SS potporučnik 167.
Šihter Hari (Hary Schichter) 214.
Šmaus (dr. Schmaus) 74.
Šmit (Schmidth), diplomatski službenik 23, 85.
Šram Ernst (Ernst Percy Schraam) 208.
Štaufenberg Klaus (Claus von Stauffer) 71, 152, 183.
Štajger (Steiger), privredni ekspert 26.
Štal Fridrih (Friedrich Stahl) 20.
Štalbok (Stahlbock), kapetan 183.
Štaffon, general 183.
Štaufenberg Klaus (Claus von Stauffenberg) 211, 216.
Štecel (Stötsel), potpukovnik 189.
Štefan Fridrih (Friedrich Steffan) 218, 225.
Štok J. (J. Stock) ing., 218.
Štukart Vilhelm (Wilhelm Schtuckart) 16, 17, 19, 22, 102, 104.
Šulc Jozef (Joseph Schultz) 214.
Šunka Luka 168.
Švertslager (Schwertschlager), policijski potpukovnik 189.
Švuger (Schwuger) 96.

T

Tadem (von Thadem), pukovnik 96.
Taučer (Tautscher), ratni savjetnik 72.
Teleki Pal (Pal Teleki) 17.
Templ, kriminalistički inspektor 210.
Tens (Thöns), potporučnik 86.
Terzić Velimir 38, 42, 46, 48, 50.
Timotijević Slavica 121.
Tomas (Thomas), general 118.
Tomić Jevrem 94.
Trailović Radomir 50.
Trivunac Miloš 157.
Triska (dr. Triscka), savjetnik u njemačkom poslanstvu 22.
Truha, policijski činovnik 96.

Tusen Rudolf (Rudolf Toussaint) 27,
37, 40, 41, 44, 45, 47, 49, 50, 93,
234, 239, 240, 241, 243.

Turner Harold (Harold Turner) 21,
55, 72, 73, 83, 103, 104, 131, 149,
164, 166, 169, 184, 185, 192, 193,
194, 195.

U

Umbrejt Hans (Hans Umbreit) 68.
Unru (Unruh), general 216, 223.

V

Vagner (Wagner) policijski činovnik
98.

Vajks Maksimilijan (Maximilian
Freiheerr von Weichs auf Glohm)
50, 111, 198, 207, 208, 216, 217, 224,
226.

Valter (Walther), poručnik 103, 166,
252.

Varlimont Valter (Walther Warli-
mont) 22.

Vasiljević Milosav 81.

Veber (Wäber), general 199.

Veler Hans (Hans Urlich Wehler) 16,
17, 19.

Vendt (Wendth), pukovnik 53.

Vermer Lorenc (Lorenz Wermer) 18,
26.

Vezenmajer Edmund (Edmund
Weesenmayer) 83.

Vibrans, potporučnik 251.

Vidaković, major 96.

Vimer (Wimmer), general 70.
Vishaupt Ernst (Ernst Wissaupt)
158, 160, 177.

Višnjić Petar 226.

Višt Johan (Johan Wüscht) 17, 18, 19.

Volf Karl (Karl Friedrich Wolf) 22.

Vokić Ante 221.

Vuc (Wutz), pukovnik 74, 105.

Vujnović Svetozar 96.

Vukmanović Svetozar — Tempo 145.

Vurster (Wurster), pukovnik 78.

Z

Zak (Sack), poručnik 209.

Zalter (Salter), major 209.

Zeliger (Seeliger), pukovnik 73.

Zengen (Soengen), privredni ekspert
26.

Zommer Fric (Fric Sommer) 17.

Zundhausen Holm (Holm Sundhau-
sen) 27.

Ž

Živković Nikola 10, 26, 103, 119.

REGISTAR KOMANDI, ŠTABOVA, JEDINICA I USTANOVA

A

Američki Crveni krst 59.
Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) 20,
206, 209.
Antikomunistički odsjek Specijalne policije UGB 91, 95.

Armije:

- američke:
 - 15. vazduhoplovna armija 212.
- njemačke:
 - 2. armija (Armeeoberkommando 2) 38, 39, 44, 50, 51, 52, 53, 54, 55,
60, 69, 70, 72, 74, 75, 93, 113, 244.
 - 2. oklopna armija (Panzer Armeeoberkommando 2) 59, 198.
 - 4. vazduhoplovna armija (Luftflotte 4) 24, 38, 39, 46.
 - 7. armija (Armeeoberkommando 7) 198.
 - 12. armija Armeeoberkommando 12) 37, 38, 44, 51, 72, 153, 154, 170,
177, 188.
- vojske Kraljevine Jugoslavije:
 - 1. armija 46.

Armijske grupe:

- NOV Jugoslavije:
 - 1. armijska grupa 221, 226.
- njemačke:
 - 1. oklopna grupa (Panzerarmeegruppe 1) 46, 47, 49, 50, 54.
 - 65. viša komanda za naročitu upotrebu (Höhere Kommando 65
zum besondeseren Verwendung) 69, 71, 161, 162, 179, 180, 192,
194, 249.
 - armijska grupa „Srbija“ (Armeegruppe Serbien) 225.

B

Banka jadranskih i podunavskih zemalja 77.
Banovine:

- Drinska banovina 180.
- Dunavska banovina 180
- Moravska banovina 180

Bataljoni:

- kolaboracionistički:
 - 6. bataljon Dojče Manšafta (Deutsche Manschaft — 6. Bataillon) 140, 183.
- mađarski:
 - 151. motorizovani pionirski bataljon, Bgd. 91.
- njemački:
 - 1. bataljon 202. tenkovskog puка 162.
 - 2. bataljon 521. armijskog puка za vezу 92, 165, 166.
 - 2. bataljon 30. tvrđavskog inžinjerskog puка 91.
 - 3. bataljon 433. pješadijskog puка 166.
 - 3. bataljon 2. policijskog dobrovoljačkog puка „Srbija“ 189.
 - 4. bataljon Puka za praćenje transporta u Zemunu 77.
 - 12. mostovni, građevinski bataljon (Brückenbau bataillon 12) 91.
 - 55. grenadirske bataljon (55. Grenadierbataillon) 200.
 - 64. rezervni policijski bataljon (Esenska policija) 85, 87, 152, 189, 245.
 - 245. građevinski bataljon (Baubataillon 245) 91.
 - 286. landesšicen bataljon (286. Landesschützenbataillon) 55.
 - 287. landesšicen bataljon (287. Landesschützenbataillon) 200.
 - 288. landesšicen bataljon (288. Landesschützenbataillon) 200.
 - 322. policijski bataljon (322. Polizeibataillon) 189.
 - 449. korpusni bataljon za vezу (Korps-Nachrichtenbataillon 449) 156, 166.
 - 562. landesšicen bataljon (562. Landesschützenbataillon) 55, 87, 158, 200.
 - 592. landesšicen bataljon (592. Landesschützenbataillon) 200.
 - 666. pionirski motorizovani bataljon (Pionierbataillon mot. 666) 91.
 - 683. bataljon vojne policije (683. Feldgendarmeriebataillon) 60.
 - 853. landesšicen bataljon (853. Landesschützenbataillon) 55.
 - 920. landesšicen bataljon (920. Landesschützenbataillon) 55, 87.
 - 977. landesšicen bataljon (977. Landesschützenbataillon) 200.
 - 1202. grenadirske bataljon (Grenadierbataillon 1202) 200.
 - Padobranski bataljon Divizije „Brandenburg“ 211, 212.

Bečka konferencija ministara spoljnih poslova sila Osovine 68, 79.

Berza rada, Beograd 70.

Biblioteka grada Beograda 135.

Biblioteka Srpske akademije nauka 135.

Bolnice:

- Državna bolnica, Beograd 127.
- Gradska bolnica, Beograd 127.
- njemačke:
 - 573. veterinarska vojna bolnica (Armeepferdelazarett 573) 74, 90.
 - 921. vojna bolnica (Kriegslazarett 921) 90.
 - 922. vojna bolnica (Kriegslazarett 922) 90.
 - 923. vojna bolnica (Kriegslazarett 923) 90.

Borbene grupe:

— njemačke:

Borbena grupa „Berends“ (Kampfgruppe „Behrends“) 224.

Borbena grupa „Kilvajn“ (Kampfgruppe „Kühlwein“) 211.

20. grupa tajne vojne policije (Geheime Feldpolizei — Gruppe 20),
Beograd 75, 85, 149.

Brigade:

— njemačke:

92. motorizovana brigada 226.

100. tenkovska brigada 162.

Brodarska uprava (Schiefsbeitstelle), Beograd 77.

C

Carinarnica (Kolabaracionističke vlade Srbije), Zemun 96.

Carinska granična straža (Zollgränzschutz) za Srbiju, Beograd 78.

Centar za nacionalsocijalističko i ideoško istraživanje NSDAP 74.

— Vidi Operativni štab rajhslajtera Rozenberga

Centar za obuku Srpske državne straže — SDS, Beograd 181.

Centar za obuku Srpskog dobrovoljačkog korpusa — SDK, Beograd 183.

Centar za rukovođenje njemačkim nacističkim organizacijama u ino-
stranstvu (Volksdeutschemittelstelle — Vo Mi) Berlin — 18, 22, 25, 53.

Centralna uprava za generatore, Beograd 194.

Centralni odbor narodnooslobodilačkog fonda (NOF-a) Jugoslavije 178.

Crvena armija 217, 219, 220, 221, 222, 224, 226.

Centrale:

— Centrala za drvo 121.

— Centrala za gvožđe i metal 121.

— Centrala za hemijske proizvode 121.

— Centrala za tekstil 121.

— Centrala za ogrev 116.

— Centrala za regulisanje prometa stokom za klanje 121.

— Centrala za regulisanje prometa žitaricama, stočnom hranom, ma-
hunastim i uljanim proizvodima 121.

— Centrala za stoku, meso, mleko i masnoću 121.

— Centrala za šećer, melasu, pivo, špiritus, kvasac, glicerin 121.

— Centrala za tekstil 121.

— Centrala za ugalj 121.

— Centrala za vino, voće i rakiju 121.

Č

Čete:

— kolaboracionističke:

Beogradska oblasna četa SDS 182.

Oružničko krilo (žandarmerijska četa) Nezavisne Države Hrvat-
ske, Zemun 97.

Stacionarna četa za vezu SDK 183.
Štabna četa oblasne komande SDS, Beograd 182.
Štabna četa SDK, Beograd 183.
Štabna četa SDS 181.

— njemačke:

1. četa 501. bataljona vojne policije 85, 151.
 3. četa 18. vojnotehničkog bataljona 90.
 9. četa 433. pješadijskog puka 252.
 24. transportna četa Nacionalsocijalističkog motorizovanog korpusa (Transportstaffel NSKK 24) 77.
 173. policijska četa za vezu 106, 189.
- Četa za vezu „S“ (Nachrichtenkompanie „S“) 92.
Posebna četa 2. policijskog dobrovoljačkog puка „Srbija“ 189.
Propagandna četa „S“ 251.

Četnički odbor (D. Mihailovića), Zemun 99.
Četnički (ravnogorski) odbor, Beograd 222.

D

Demokratska Federativna Jugoslavija DFJ (Nova Jugoslavija) 206.

Diplomatska predstavnštva:

- Čehoslovačka ambasada 44, 47, 76.
- Konzularno predstavnštvo Bugarske 78.
- Konzularno predstavnštvo Danske 78.
- Konzularno predstavnštvo Mađarske 78.
- Konzularno predstavnštvo Rumunije 78.
- Konzularno predstavnštvo Švajcarske 78.
- Konzulat SAD 78.
- Konzulat Trećeg Rajha 233.
- Konzulat Višijske francuske vlade 78.
- Norveški konzulat 78.
- Njemačko poslanstvo u Beogradu (Botschaft Belgrad) 26, 28, 30, 42, 44, 47, 76, 80, 233.
- Njemačko poslanstvo u Zagrebu (Deutsche Botschaft) 83.
- Talijansko diplomatsko predstavnštvo 78.

Direkcija za ishranu beogradske opštine — DIRIS 8, 116, 117.

Direkcija jugoslovenskog rečnog brodarstva 44, 53.

Direkcija organizacije Tot za Jugoistok (Organisation Todt — Direktion Südost) 123.

Direkcija pošta 160.

Direkcija tajne vojne policije (Geheime Feldpolizei) Grupe armija „F“, Beograd 214, 225.

Divizije:

- NOV Jugoslavije:
 1. proleterska divizija 226.
 6. proleterska divizija 227.

— njemačke:

1. brdska divizija (1. Gebiergsjägerdivision) 72, 226.
2. SS oklopna divizija „Das Rajh“ (2. SS Panzerdivision „Das Reich“) 46, 48.
4. brdska divizija (4. Gebiergsjägerdivision) 54.
5. brdska divizija (5. Gebiergsjägerdivision) 177.
4. SS policijska divizija 218.
7. SS brdska lovačka dobrovoljačka divizija „Princ Eugen“ (7. SS freiwilligsten Gebiergsjägerdivision „P. Eugen) 140, 188, 191, 194.
8. oklopna divizija (8. Panzerdivision) — 46, 47, 48, 54.
11. oklopna divizija (11. Panzerdivision) 47, 48, 49.
60. pješadijska divizija (113. Infanteriedivision) 113.
113. pješadijska divizija (113. Infanteriedivision) 169.
117. lovačka divizija (117. Jägerdivision) 226.
118. lovačka divizija (118. Jägerdivision) 72.
164. pješadijska divizija (164. Infanteriedivision) 158, 177.
183. pješadijska divizija (183. Infanteriedivision) 55.
342. pješadijska divizija (342. Infanteriedivision) 162, 178.
704. pješadijska (posadna) divizija (704. Infanteriedivision) 55, 90, 180.
714. pješadijska (posada) divizija (714. Infanteriedivision) 90.
717. pješadijska posadna divizija (717. Infanteriedivision) 190.
718. pješadijska divizija (718. Infanteriedivision) 72.
800. divizija „Brandenburg“ 211, 218.
- Divizija „Rodos“ („Rhodos“) — 218.

Divizioni:

— kolaboracionistički:

Konjički divizion Ruskog zaštitnog korpusa 183.

— njemački:

222. protivtenkovski divizion 166.

Konjički divizion njemačke policije poretka za Srbiju 106, 190.

Dojče arbajtsdinst (Deutsche Arbeitsdienst) — njemačka radna služba 138.

Dojče jugen (Deutsche Jugend) — omladinska organizacija 138.

Dojče manštaf (Deutsche Manschaft) — nacistička vojna organizacija njemačke narodnosti u Srbiji 32, 58, 138, 140.

Državni opunomoćenik za totalno angažovanje za rat (Reichsbevollmächtigter für den totalen Kriegeinsatz) 215.

E

Eskadrile:

- 103. vazduhoplovna (lovačka) eskadrila 39.

F

Fakulteti:

- Filozofski fakultet u Beogradu 11.
- Medicinski fakultet 131.

- Poljoprivredni fakultet 131.
- Pravni fakultet 51, 131.
- Tehnički fakultet u Beogradu 137, 155.

Filijale:

- Filijala državne Hipotekarne banke, Zemun 96.
- Filijala Kreditnog zavoda, Zemun 96.
- Filijala Srpske državne banke, Zemun 96.
- Filijala „Ufa-film“ u Beogradu 134.

„Filmske novosti“ („Wochenschau“) — Filmski nedjeljni pregled) 133, 134.

Flotide:

- Flota Jugoslovenskog rječnog brodarstva 123.
- (Jugoslovenska) Riječna ratna flotila 46
- Mađarska dunavska rječna flotila 162.
- Njemačka policijska flotila za zaštitu voda Srbije (Wasserschutzpolizeiflotte Serbien) 72,
- Sovjetska dunavska rječna flotila 226.

Folksdojčerska centrala

vidi: Centar za rukovođenje njemačkim nacističkim organizacijama u inostranstvu.

G

Galerija Joce Vujića iz Sente 137.

Generalni guverman u Poljskoj 93.

Generalni opunomočenik (i Ministarstvo) za četvorogodišnji plan (Generalbevollmächtigter fd. Vierjahresplan) — 26, 70, 100, 119, 120, 198.

Generalni opunomočenik za angažovanje radne snage (Generalbevollmächtigter für Arbeitseinsatz) Trećeg Rajha — 120, 126.

Generalni opunomočenik za privredu Srbije (Generalbevollmächtigter für Wirtschaft Serbien) — 100, 120, 121, 122, 196.

Generalni opunomočenik za rudarstvo na Jugoistoku 194.

Gestapo

vidi: Tajna državna policija Trećeg Rajha.

Glavna uprava bezbjednosti Trećeg Rajha (Reichssicherheitshauptamt — RSHA) 26, 27, 59, 75, 76, 91, 146, 148, 165, 167, 209, 210.

Glavni centar za otklanjanje kvarova Vermahta na TT vezama, Beograd 92.

Gradsko poglavarstvo Beograda

vidi i Opština grada Beograda 50, 155.

Građanska straža u Beogradu 49, 93, 94, 183, 244.

Gradevinska direkcija (Oberabteilung) Organizacije Tot, Beograd 77.

Grupe Armija:

— njemачke:

Grupa armija „E“ (Heeresgruppenkommando „E“) 38.

Grupa armija „F“ (Heeresoberkommando „F“) 50, 197, 198, 199, 207, 210, 212, 219, 220, 222, 223, 224, 225, 227.

— sovjetske:

3. ukrajinski front Crvene armije 226.

Grupe korpusa:

- četničke:
 - Avalska grupa korpusa 99.
 - Beogradska grupa korpusa 220.

H

Hemijski zavod Vermahta, Beograd 74.

Higijenskobakteriološki zavod Vermahta, Beograd 74.

I

Industrijska zaštita (Werkschutz) (folksdojčerska i ruska) 98, 157, 158, 183.

Instituti:

- Institut za istraživanja njemačkih manjina u južnoj i jugoistočnoj Evropi (Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten) 28.
- Institut za jugoistočnu Evropu (Südosteuropa Institut) iz Leipziga 28.
- Institut za Jugoistok (Südostinstitut) iz Minhena 28.
- Institut za proučavanje istorije i kulture Jugoistoka (Institut zur Erforschung der Geschichte und Kultur Südostens) 28.
- Institut za proučavanje privrede srednje i jugoistočne Evrope (Institut für Mittel — und Südosteuropäische Wirtschaftsforschung) 28.
- Njemački institut za izučavanja u inostranstvu (Deutsches Ausland — Institut) iz Štutgarta 28.
- Njemački jugoistočni institut (Südostdeutschen Institut) 28.
- Kriminalističko-tehnički institut RSHA, Berlin 209.

Intendantura Glavnog štaba svih četničkih odreda (Koste Pećanca) 183.

Intendantura Vojnoupravnog komandanta Srbije (Wehrmachtintendant beim Militärbefehlshaber Serbien) 73.

Ispostave:

- Abvera u Zemunu (AST — Zagreb — Nebenstele — Zemun) 211.
- Generalnog opunomoćenika za angažovanje radne snage Trećeg Rajha (Generalbevollmächtigter für Arbeitseinsatz — Aussenstelle Belgrad) 126.
- Generalnog opunomoćenika Trećeg Rajha za angažovanje radne snage u Srbiji (Generalbevollmächtigter für Arbeitseinsatz — Aussenstelle Belgrad) 120, 126.
- Glavne uprave za film državnog rukovodstva NSDAP (Reichsleitung NSDAP — Filmhauptamt, Aussenstelle Belgrad) Beograd 75.
- Komande vojnih pošta — iz Graca (Feldpostkommandantur Graz — Aussenstelle Belgrad), Beograd 77.
- Ministarstva inostranih poslova za jugoistočnu Evropu 207.
- Ministarstva spoljnih poslova (Bevollmächtigter des Auswärtiges Amtes beim Militärbefehlshaber in Serbien) 76, 100.
- Njemačke državne kreditne banke (Reichskreditkasse), Beograd 77.

- Njemačke policije i službe bezbjednosti (Sipo u SD — Aussenstelle), Zemun 92.
- Njemačkog Crvenog krsta (Deutsches Roter Kreuz), Beograd 78.
- Specijalna ispostava njemačke vrhovne komande za iskorištavanje arhivskih fondova vojnih i državnih organa Kraljevine Jugoslavije 75.
- Uprave nacističke partije za socijalno staranje (Beauftragter des Volkswohlfahrts der NSDAP), Beograd 78.
- Uprave za vojnu privredu i naoružanje pri štabu 12. armije (Wehrwirtschafts, und Ausrüstungs Amt) 44.
- Vojnopoštanskog ureda 12. armije (Armeebriefstelle 560), Beograd 77.
- Vojnotransportne delegacije za Jugoistok iz Beča (Aussenstelle der Wehmachtransportleitung Südost), Beograd 77.
- Za vrbovanje radnika za njemačku privredu, Beograd (Generalbevollmächtigter für Arbeitseinsatz — Werbestelle Belgrad) 126.
- Župske redarstvene oblasti u Zemunu 92, 98.

Isturena vazduhoplovna oblast (Feldluftgaukommando XXX) Beograd 199.

Istureni centar Gestapo-a u Belom Potoku, pod Avalom 98, 99.

Izbjeglički karantin u Beogradu 127.

Izvršni odbor Privremene opštinske uprave — Zemun 96.

J

Jevrejska policija 96.

Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS) 81, 156.

Jugoslovenska radikalna zajednica (JRZ) 30, 81, 156.

Jugoslovenski radnički savez („Jugoras“) 60.

Jugoslovensko (i Srpsko) rječno brodarstvo 122, 123.

„Jupiter“, njemačka obavještajno-diverzantska organizacija u Jugoslaviji 27, 48.

K

Kolaboracionistička vlada* Srbije 81, 125, 131, 137, 152, 156, 160, 161, 164, 171, 181, 183, 184, 193, 196, 198, 206, 225.

Kolarčev narodni univerzitet, Beograd 129.

Komande:

- 2. oblasna policijska komanda (Polizeigebietskommandantur II), Beograd 105, 189.
- 3. komanda željezničkih organizacija za pogon (Feldeisenbahnbetriebsamt 3) 77.
- 21. okružna policijska komanda (Polizeikreisstelle — PKS. 21), Požarevac 189.
- 22. okružna policijska komanda (Polizeikreisstelle — PKS 22), Valjevo 189.

* Takođe: Savjet komesara i Ministarski savjet.

- 23. okružna policijska komanda (Polizeikreisstelle — PKS 23), Šabac 189.
- 378. okružna vojnoupravna komanda (Kreisskommandantur 378), Požarevac — 180.
- 378. mjesna komanda II varijante (Ortkommandantur 378/II), Požarevac 180.
- 559. komanda armijske pozadinske prostorije 2. armije (Kommando des rückwärtiger Armeegebiets 559 — Korück 559) 51, 52, 55, 78.
- 599. oblasna vojnoupravna komanda Beograda (Feldkommandantur 599 — Belgrad) ujedno Komanda grada (Stadtkommandantur), Beograda 30, 41, 51, 54, 55, 60, 80, 84, 85, 86, 87, 89, 91, 92, 94, 95, 104, 105, 116, 121, 134, 151, 152, 153, 158, 164, 166, 170, 180, 182, 194, 195, 196, 200, 217, 220, 243, 247, 252.
- 610. oblasna vojnoupravna komanda (Feldkommandantur 610.) u Kraljevu 86.
- 611. oblasna vojnoupravna komanda (Feldkommandantur 611) privremeno u Zemunu 85.
- 666. okružna vojnoupravna komanda (Kreisskommandantur 666) u Beogradu 86.
- 816. oblasna vojnoupravna komanda (Feldkommandantur 816) iz Užica, privremeno u Beogradu 86.
- 834. okružna vojnoupravna komanda (Kreisskommandantur 834), Beograd 86, 147, 180.
- 838. okružna vojnoupravna komanda (Kreisskommandantur 838), Zemun 56, 86, 96.
- 897. okružna vojnoupravna komanda (Kreisskommandantur 897) iz Šapca 86.
- Komanda beogradskog okruga četnika Koste Pećanca, Beograd 183.
- Komanda grada Beograda (Gorski štab br. 2) četnika D. Mihailovića 98, 220.
- Komanda javne bezbednosti Odeljenja za državnu zaštitu (Ministarstva unutrašnjih poslova kolaboracionističke vlade Srbije) 181.
- Komanda Jugoistoka (Oberbefehlshaber in Wermachtsbefehlshaber Südost) 75, 115, 117, 153, 154, 158, 161, 162, 165, 177, 179, 190, 197, 216, 218, 219.
- Komanda kopnene vojske oružanih snaga (Oberkommando des Heeres) Trećeg Rajha 20, 21, 49, 55, 67, 68, 69, 70, 79, 85, 96, 162, 193, 198, 226, 235.
- Komanda mjesta (Ortskommandantur) u Zemunu 96.
- Komanda (nt) odbrane Beograda (Kampfkommandant Beograd) 218, 220, 222.
- Komanda (nt) „tvrdave Beograd“ (Befehlshaber Feste Belgrad) 220, 226.
- Komanda (nt) zarobljeničkih logora u Srbiji (Kriegsgefangenenbezierk „E“), Beograd 72, 78.
- Komanda njemačke policije poretka (Ordnungspolizei) za Srbiju, Beograd 190.
- Komanda policije i službe bezbjednosti za Srbiju 209.
Vidi i Operativna grupa policije i službe bezbjednosti za Srbiju.

- Komanda Srpske državne straže (SDS) 181, 182.
- Komanda SDS beogradskog okruga 182.
- Komanda SDS beogradskog okruga 182.
- Komanda Srpske državne straže UGB (Komanda SDS UGB) 95, 182, 220, 222.
- Komanda Srpske granične straže (SGS) 181.
- Komanda SS-a i policije za Srbiju (SS — und Polizeiführer Serbien), Beograd 72, 89, 105, 113, 188, 199, 226.
- Komanda stacionarnih veza u Srbiji (Höherer Nachrichtenführer in Serbien), Beograd 78.
- Komanda vazduhoplovstva (Oberkommando der Luftwaffe) Trećeg Rajha 37.
- Komanda 13. vojnog okruga (Wehrkreis kommando XIII) 68.
- Komanda 18. vojnog okruga (Wehrkreis XVIII) u Salzburgu 51, 162.
- Komanda žandarmerije, Beograd 42.
- Komanda železničke bezbednosti SDS 181, 182.
- Srpska dobrovoljačka komanda (Dimitrija Ljotića) 183.
- Vojnoupravna komanda Jugoistoka (Militärverwaltungsbefehlshaber Südost) 153, 194, 198, 207, 223.
- Vojnoupravni komandant Srbije* — VUKS (Militärverwaltungsbefehlshaber Serbien — Befehlshaber Serbien) 52, 68, 69, 70, 72, 73, 78, 83, 84, 93, 96, 97, 100, 104, 113, 117, 132, 133, 136, 152, 153, 155, 157, 158, 159, 161, 162, 177, 180, 187, 192, 194, 198, 225.
- Vrhovna komanda (i Glavni generalštab) vojske Kraljevine Jugoslavije 42, 50, 53, 80.
- Vrhovna komanda jugoslovenske vojske u otadžbini (četnika D.M.) 221.
- Vrhovna komanda oružanih snaga Trećeg Rajha (Oberkommando der Wehrmacht — OKW) 21, 27, 38, 44, 47, 49, 51, 52, 66, 67, 68, 71, 73, 76, 79, 97, 100, 111, 154, 155, 161, 162, 177, 178, 179, 191, 195, 198, 207, 226, 248.
- Komesarijat za izbjeglice Kolaboracionističke vlade Srbije 127.
- Komisija za istraživanje odgovornosti stupanja, odnosno uvlačenja Jugoslavije u rat 146.
- Komesarijat njemačke tajne vojne policije (GFP) pri VUK Srbije vidi: 20. grupa tajne vojne policije, Beograd.
- Komesar (ijat) Rajha za učvršćenje njemačke narodnosti (Reichskommesar für die Festigung des Deutschtums), Berlin 19, 105.
- Komesar (ijat) za raseljavanje (Umsiedlungskommisar) pri Vojnoupravnom komandantu Srbije 127.
- Komesar (ijat) Rajha za zaštitu arhivske građe u okupiranim zemljama 137.

Komiteti:

- Centralni komitet KPJ 61, 148, 150.
- Mesni komitet (MK) KPJ, Beograd 150, 165, 169, 178, 190.
- Mesni komitet (MK) KPJ, Zemun 178.
- Mesni komitet SKOJ-a, Beograd 165, 168, 169, 178.

* U invazionom periodu.

- Okružni komitet KPJ za Beograd 178, 190.
 - Pokrajinski komitet (PK) KPJ za Srbiju 150, 168, 178.
 - Pokrajinski komitet (PK) SKOJ-a za Srbiju 168.
 - Pokrajinski komitet (PK) SKOJ-a za Vojvodinu 168.
 - Ratni mesni komitet KPJ za Beograd 61, 148.
 - Ratni mesni komitet SKOJ-a za Beograd 61.
 - Sreski komitet KPJ, Zemun 61.
 - Sreski komitet SKOJ-a, Zemun 61.
- Komunistička partija Jugoslavije — KPJ 43, 91, 95, 139, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 167, 168, 190.

Korpsi:

- bugarski:
 - 1. korpus 178 179.
- kolaboracionistički:
 - 5. beogradski četnički korpus 220.
 - Avalski korpus — Gorski štab 76—99, 206, 220, 222.
 - Ruski zaštitni korpus — RZK 183.
 - Srpski dobrovoljački korpus 106, 183, 195, 221, 222, 225, 226.
- NOV Jugoslavije:
 - 1. proleterski korpus 225, 226.
 - 6. udarni korpus 214.
 - 8. udarni korpus 214.
 - 12. udarni korpus 226.
- njemački:
 - 11. armijski oklopni korpus (11. Panzerarmeeekorps) 54, 60.
 - 18. armijski korpus (18. Gebürgsarmeekorps) 71, 162, 163, 179.
 - 21. brđski armijski korpus (21. Gebiergsarmeekorps) 198.
 - 41. motorizovani armijski korpus (46. mot. Armeekorps) 46, 47.
 - 42. armijski korpus (42. Armeekorps) 177, 179.
 - 46. armijski motorizovani korpus (46. mot. Armeekorps) 39, 46, 47.
 - Korpus „Šnekenburger“ (Schneckeburger) 225.
 - Korpus „Stetner“ („Stetner“) 225, 226.
 - Nacionalsocijalistički motorizovani korpus (Nationalsozialistische Kraftfahrkorps — NSKK 77.
- sovjetski:
 - 4. gardijski mehanizovani korpus 222, 226.

L

Listovi:

- „Belgrader Nahrihten“ („Belgrader Nachrichten“ — Beogradske vijesti) 75.
- „Der Zieg“ („Der Sieg“ — Pobjeda), list 2. armije 133.
- „Dom i svet“ 132.
- „Donaucajtung“ (Podunavske novine — „Donauzeitung“ Beograd 75.
- „Kolo“, ilustrovani list, Beograd 133.
- „Naša borba“ list Ljotićevog „Zbora“ 133.

- „Novo vreme“ 124, 132, 146, 155, 169.
- „Obnova“ 132, 152.
- „Opštinske novine“, Beograd 132.
- „Politika“ 132.
- „Srpska žena“ 133.
- „Srpski narod“ 133.
- „Srpski radnik“, glasnik Srpske zajednice rada 133.
- „Srpsko selo“ 133.
- „Vreme“ 132.
- „Zemlja i rad“ 133.

Logori:

- njemački koncentracioni:
 - „Banjica“ u Beogradu 89, 91, 95, 114, 116, 126, 131, 152, 172, 173, 182, 187, 190, 196, 200, 209, 210.
 - Jevrejski prolazni (sabirni) logor u Beogradu 165.
 - „Sajmište“ u Zemunu 81, 112, 114, 116, 126, 167, 173, 184, 185, 187, 190, 208, 209, 212.
 - Smederevska Palanka
 - vidi: Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci.
 - „Sremska Mitrovica“ (u izgradnji) 167.
 - Šabac 165.
 - „Zvezdara“ 114, 126, 190, 209, 212.
- njemački zarobljenički:
 - 160. zarobljenički matični logor (Kriegsgefangenen Stammlager 160), Beograd.
 - Do 19. maja prolazni (Durchgangslager) 53, 92, 93, 250.
 - 202. prolazni (sabirni 2. armije) zarobljenički logor (Kriegsgefangenen Durchgangslager 202) u Zemunu, kasnije u Nišu 93.
 - Pomoćni zarobljenički logor u Požarevcu 92.
 - Pomoćni zarobljenički logor u Smederevu 92.
 - Pomoćni zarobljenički logor u Šapcu 93.
 - Privremeni zarobljenički logor u Zemunu 93.

M

- Međunarodni Crveni krst (u Ženevi) 127.
- Mesni narodnooslobodilački odbor, Beograd 222.
- Mjesna grupa Kulturbunda u Beogradu (DSKB — Ortsgruppe Belgrad) 25, 29, 234.
- Mjesna grupa Kulturbunda u Pančevu (DSKB — Ortsgruppe Pantschowa) 234.
- Mjesna grupa Kulturbunda, Zemun (DSKB — Ortsgruppe Semlin) 234.
- Mjesna grupa zagranične organizacije NSDAP, Beograd (Auslandsorganisation NSDAP Ortsgruppe Belgrad) 25.
- Mjesno zapovjedništvo domobranstva NDH u Zemunu 96, 97.
- Ministarstva:
- Kolaboracionističke vlade NDH:
 - Vanjskih poslova 83.

- Kolaboracionističke vlade Srbije:
 - Finansija 114, 115.
 - Poljoprivrede i ishrane 121.
 - Pošta, telegrafa i telefona 51, 218.
 - Privrede 121.
 - Prosvete 130.
 - Saobraćaja 51.
 - Socijalne politike i narodnog zdravlja 126.
 - Unutrašnjih poslova 180.
- Kraljevine Jugoslavije:
 - Inostranih poslova 28, 137.
 - Unutrašnjih poslova 27, 40, 137.
 - Vojske i mornarice 42, 47, 81, 137.
- Trećeg Rajha:
 - Ministarstvo za četvorogodišnji plan
 - vidi: Generalni opunomoćenik četvorogodišnjeg plana
 - Ministarstvo inostranih poslova Trećeg Rajha (Reichsaussenministerium — Auswärtige Amt) 16, 20, 22, 32, 37, 44, 59, 76, 79, 80, 83, 97, 102, 125, 129, 161, 193, 194, 196.
 - Ministarstvo unutrašnjih poslova (Reichsministerium des Innern) Trećeg Rajha 16, 19, 22, 61, 72, 102, 184.
- Ostala:
 - Inostranih poslova SAD 209.
 - Inostranih poslova SSSR-a 209.
 - Inostranih poslova Veliike Britanije 209.

Muzeji:

- Etnografski muzej, Beograd 136.
- Lovački muzej u Topčideru 136.
- Muzej grada Beograda 135, 136.
- Muzej Kneza Pavla, Beograd 136.
- Preistorijska zbirka u Vinči 136.
- Vojni muzej 136.

N

- Nacionalna služba rada za obnovu Srbije 125, 188, 193.
- Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) 220, 222.
- Nacionalsocijalistička njemačka partija rada (Nationalsozialistische deutsche Arbeitspartei — NSDAP) 17, 19, 74, 85, 207.
- Načelstvo* sreza Zemun 76.
- Nadleštvo njemačkog ministarstva inostranih poslova (u Beču) za Srbiju, Crnu Goru, Albaniju i Grčku 197.
- Narodna banka Kraljevine Jugoslavije 122.
- Narodna biblioteka Srbije, Beograd 42, 135.
- Narodna radikalna stranka (NRS) 81.
- Narodni savez za Nemce u inostranstvu (Volksbund für das Deutschtum im Ausland — VDA)** 25.

* Načelstva srezova beogradskog okruga na str. 180.

** U početku nosio naziv Verein für das Deutschtum im Ausland.

- Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije (NOVJ) 88, 195, 200, 207, 214, 216, 221, 224, 225, 226.
 Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije (NOV i POJ) 98, 183, 205, 211, 214, 219, 220, 226.
 Narodnooslobodilački front Jugoslavije (NOFJ) 91.
 Narodnooslobodilački partizanski odredi Jugoslavije (NOPOJ) 159, 162, 169, 177, 179, 185, 200, 205, 209.
 Narodnooslobodilački pokret (NOPJ) Jugoslavije 6, 8, 68, 82, 91, 95, 98, 99, 103, 124, 154, 155, 156, 160, 161, 162, 166, 169, 170, 181, 185, 186, 190, 191, 206, 213, 216, 225.

Novinske agencije:

- „Avala“ 132.
- DNB (Deutsche Nachrichten Bureau) 132, 154, 155, 156, 157.
- „Rojter“ 56.
- „Rudnik“ 132.
- „Transkontinentpress“ 132.

Nj

- Njemačka zajednica škola (Deutsche Schulgemeinschaft), Beograd 129.
 Njemački general u Zagrebu (Deutscher General in Agram)* 69.
 Njemački naučni institut 129.
 Njemački turistički ured (Deutsches Verkehrsbüro) u Beogradu 26, 30, 34, 102, 119, 233, 234.
 Njemačko-švapski kulturni savez — Kulturbund (Deutscheswabische Kulturbund — DSKB) u Jugoslaviji 17, 18, 19, 25, 26, 27, 30, 31, 48, 96, 233.

O

- Obavještajna i kontraobavještajna služba Vermahta (Abwehr) 27, 48, 57, 75, 92, 150, 208, 210, 211, 245.
 125. obavještajna i kontraobavještajna trupa (Abwehrtrupp 125) Vermahta u Beogradu 211.
 128. obavještajna i kontraobavještajna trupa (Abwehrtrupp 128) Vermahta u Beogradu 211.
 Obavještajni punkt (Meldekopf) Abvertrupa 125 (iz Beograda) u Skoplju 211.**
 Obavještajno-izviđački centar Vermahta za Jugoslaviju (Frontleisstelle Jugoslawien), Beograd 79.
 Oblasni ravnogorski odbor, Beograd 222.
 Odbor za jugoistočnu Evropu Njemačke akademije nauka (Südostenausschuss der Akademie zur Wissenschaftlichen Erforschung und zur Pflege der Deutschtums) iz Minhenja 28.
 Odjeljenje za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova (kolaboracionističke vlade Srbije) 181.

* Stvarna funkcija: vojnoupravni komandant u njemačkoj okupacionoj zoni tzv. NDH.

** Na istoj strani i obavještajni punktovi AST-a, Beograd.

Odjeljenje za okupirane jugoistočne oblasti u Ministarstvu Trećeg Rajha
(Leiter der Zentralstelle im Reichsministerium des Innern für die be-
setzter Südostgebiete) 19.

Odredi:

— Kolaboracionistički:

Četnički:

15. samostalni (D. Mihailovića) u Jankovcu 182.
Beogradski* (K. Pećanca) 182.

Dojče manšarta:

Odred „Jug“ (Deutsche Manschaft — Haupt Abteilung Süd) 101,
140, 183.

Srpske državne straže:

Beogradski 182.

Kasarinski 182.

Konjički 182.

Motorizovani 182.

Privredne policije Uprave grada Beograda 182.

Privredne straže sreza Vračarskog 182.

Pri Upravi grada Beograda 182.

Rezervni 182.

Saobraćajni 182.

Školski 182.

Uprave grada Beograda pri koncentracionom logoru Banjica 182.

Željezničkog komesarijata UGB 182.

Srpske granične straže:

Beogradski 182.

— Narodnooslobodilački — partizanski:

Posavski NOPO 165, 214.

— Njemački:

111. obavještajni i kontraobavještajni odred (Abwehrkommando
111) Vurmahta u Beogradu 211.

1052. specijalni odred policije i službe bezbjednosti (Sonder-
komando der Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst 1052)
114, 209.

Odred za prikupljanje arhivalija — Rozenberg (Einsatzstab Ro-
senberg) 58.

Operativni odred njemačke policije i Službe bezbjednosti za Beo-
grad (Einsatzkommando Sipo und SD Belgrad) 26, 87, 91, 92, 102,
105, 113, 126, 149, 150, 154, 251.

Propagandni odred Srbija (Propagandaabteilung „S“ — Serbien)
74, 132, 133, 134, 135.

Propagandni odred njemačke Vrhovne komande (OKW — Propa-
gandaabteilung) 54, 74.

Specijalni odred Ministarstva inostranih poslova Trećeg Rajha za
prikupljanje arhivalija „Kinsberg“ (Sonderkommando „Küns-
berg“) 54, 37.

* Ostali odredi K. Pećanca, takođe na str. 182.

Specijalni odred policije i službe bezbjednosti pri koncentracionom logoru Banjica (Sonderkommando Sipo u. SD beim KZL Banjica) 92, 182, 190.

Specijalni odred policije i službe bezbjednosti pri koncentracionom logoru Sajmište (Sonderkommando Sipo u. SD beim KZL Sajmište) 92, 190.

Specijalni odred policije i službe bezbjednosti pri koncentracionom logoru Zvezdara (Sonderkommando Sipo u. SD beim KZL Zvezdara) 190.

— Vojske kraljevine Jugoslavije:

Banatski 46.

Odsjek za socijalno staranje i socijalne ustanove Opštine grada Beograda 126.

Okružno rukovodstvo njemačke narodne grupe za Srbiju (Deutsche Volksgruppe — Kreisleitung „Prinz Eugen“) Beograd 90, 105, 115, 138.

Operativna grupa policije i službe bezbjednosti „E“ (Einsatzgruppe Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst „E“) Trećeg Rajha za tzv. Nezavisnu Državu Hrvatsku 92.

Operativna grupa policije i službe bezbjednosti Trećeg Rajha (Einsatzgruppe Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst) za Jugoslaviju 27, 53, 75, 91, 92, 167, 168.

Operativna grupa policije i službe bezbjednosti Trećeg Rajha (Einsatzgruppe Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst) za Srbiju 100, 146, 149, 150, 152, 209, 249, 250.

Operativni štab straža (Einsatzstab Wache) njemačke Komande grada Beograda 87.

Opština* grada Beograda 23, 41, 44, 49, 50, 83, 94, 115, 116, 126, 239.

Opunomoćenik četvorogodišnjeg plana za Jugoslaviju (Generalbevollmächtigter des Vierjahrplanes für Jugoslawien) 26, 119, 120, 198.

Opunomoćenik Ministarstva inostranih poslova za Jugoistok (Sonderbeauftragter des Auswärtigen Amtes für den Südosten) 197.

Opunomoćenik (Landesbeauftragte) nacističke sportske organizacije „Snaga kroz radost“ (Nationalsozialistische Gemeinschaft „Kraft durch Freude“ — KdF) Beograd 77, 134.

Opunomoćstvo njemačke državne radne službe (Reichsarbeitsdienst — RAD), Beograd 77.

Opunomoćenik njemačkog Crvenog krsta za Srbiju (Deutsches Rotes Kreuz — DRK, Der Beauftragter in Serbien) 123.

Opunomoćenik VI uprave RSHA za Jugoslaviju (Reichssicherheitshauptamt, Auslandsnachrichtendienst — RSHA — Amt VI; Bevollmächtigter für Jugoslawien) Beograd 26.

Opunomoćenik za ugušenje ustanka na Jugoistoku (Bevollmächtigter-general für bekämpfung der Aufstands im Südosten) 71, 166.

Opunomoćenik za nacional-socijalističko vaspitanje (Beauftragter für die Truppenbetreuung AO NSDAP), Beograd 77.

Opunomoćenik za vojne knjižare Kopnene vojske (Beauftragter für Heeresbücherei), Belgrad 77.

Opunomoćenik Uprave za vojnu privredu i naoružanje OKW pri štabu 12. armije 44.

* Ostale opštine UGB vidi na str. 82—83

Opunomoćenik za zaštitu i prikupljanje vojnih arhiva (Beauftragter für Militärarchivallien), Beograd 77.

Opunomoćstvo Njemačkog fronta rada (Deutsche Arbeitsfront) Beograd 77.

Organizacija ruske emigracije u Beogradu 98.

Organizacija Todt (Organisation Todt — OT) — 76, 123.

P

Partija Nijemaca u Jugoslaviji (Partei der Deutschen in Jugoslawien) 30.

Pasoško odjeljenje Jugoistok II (Pasirscheinabteilung Südost II), Beograd 78.

Politbiro CK KPJ 151.

Pokrajinski odbor NO fonda za Srbiju 178.

Pokret obnove (Ermenerungsbewegung) 30.

Pozorišta:

- „Acino veselo ‘pozorište’“ 134.
- „Centrala za humor“ 134.
- „Humorističko“ 134.
- Kabare „Palas“ 134
- Kabare „Ruski car“ 134.
- „Kraft durch Freude“ u bioskopu „Beograd“ 134.
- Narodno pozorište, Beograd 133.
- „Razbibriga“ 134.
- Srpsko umetničko pozorište 133.

Predsjedništvo gradske policije Smederevo 180.

Preduzeća:

- „Albatros“ 122.
- Aluminijski kombinat u Lozovcu kod Šibenika 122.
- Arsenal u Kragujevcu 73, 123.
- Borski rudnik 123, 125.
- Brodogradilište na Bežaniji 122.
- Distributersko preduzeće „Avala-film“ 134.
- Državna preduzeća „Herman Gering“ (Reichswerke „Herman Göring“) 78, 122, 123.
- „Hispano — Suisz“ 122.
- „Ikarus“ AD, Zemun 122.
- „Jasenica“ AD, Smederevo 122.
- „Jugohrom“ AD, Beograd 26.
- „Jugomontana“ AD, Beograd 26, 119.
- „Jugoštampa“ 215.
- Klanica „Predović“ Zemun 121.
- Krup AD 26.
- „Lufthanza“ AD 30, 78, 79.
- „Mikron“ 122.
- Motorna industrija AD, Rakovica 122.
- „Nestor“ 122.
- „Radio-Filips“ 84.

- „Rogožarski“ 122.
- Rudnik Kostolac 125.
- „Sartid“ AD iz Smedereva 122.
- „Signal“ 122.
- „Soko“, Beograd 121.
- „Teleoptik“ 122.
- „Tesla — film“ 134.
- „Zmaj“ 122.

Prihvatalište (domobransko) vojnih obveznika sa teritorije NDH u Zemunu **96**.

Privremena komanda mjesta Beograd (njemačka) **94**.

Propagandni odsjek Jugoistok (Propaganda Abteilung Südost) **199**.

Pukovi:

- njemački:
 - 2. dobrovoljački policijski puk „Srbija“ (2. Freiwilligste Polizeiregiment „Serbien“) 106, 189.
 - 2. puk Divizije „Brandenburg“ (2. Regiment Division „Brandenburg“) 226.
 - 3. puk Divizije „Brandenburg“ (3. Regiment Division „Brandenburg“) 211.
 - 4. puk Divizije „Brandenburg“ (4. Regiment Division „Brandenburg“) 211.
 - 5. SS policijski motorizovani puk (SS Polizeiregiment 5. mot.) 106, 189.
 - 8. željeznički pionirski puk za naročitu upotrebu (Eisenbahnpionierregiment 8. zum besonderen Verwendung) 199.
 - 30. puk za vezu (30. Nachrichtenregiment) 199.
 - 38. protivavionski motorizovani puk (Flakregiment 30. mot.) 199.
 - 125. pješadijski puk (125 Infanterieregiment) — 158, 177.
 - 231. rezervni grenadirski puk (Res. Grenadierregiment 231) 199.
 - 330. lovački puk (183, pješadijske divizije) 330. (jägerregiment) 55.
 - 521. puk za vezu (Armee — Nachrichtenregiment) 165, 199.
 - 536. puk za vezu (Armee — Nachrichtenregiment) 53.
 - 724. pješadijski puk (704. posadne divizije) (724. Infanterieregiment) — 55, 166.
 - 734. pješadijski puk 704. divizije (734. Infanterieregiment) 87, 88.
 - 747. pješadijski puk divizije (747. Infanterieregiment) 166.
 - Alarmni puk „Beograd“ (Alarmregiment „Belgrad“) 219.
 - Autotransportni puk K-de Jugoistoka, Belgrad 199.
 - Grenadirski puk „Festung Belgrad“ (Grenadierregiment „Festung Belgrad“); Vidi i Alarmni puk „Beograd“ 219.
 - Grenadirski puk „Rhodos“ (Grenadierregiment „Rhodos“) 227.
 - Nastavni puk Divizije „Brandenburg“ (Ausbildungsregiment Division „Brandenburg“) 211.
 - SS pješadijski puk „Grossdeutschland“ (SS — Grenadierregiment „Grossdeutschland“) 21, 47, 55, 60.
 - Stražarski puk (Wachregiment), Beograd 55, 87, 88, 153, 165, 166.
 - Vazduhoplovni transportni puk „Jugoistok“ (Lufttransportregiment „Südost“) 199.

- Vojske Kraljevine Jugoslavije:
 - 2. vazduhoplovni (lovački) puk 48.
 - 6. vazduhoplovni (lovački) puk 39.

R

Radikalna stranka (RS) 267.

Radio stanice:

- Kratkotalasna Zemun 75, 133.
- London 245, 246.
- Moskva 245, 246.
- „Radio Visla“ (njemačka na ruskom) 171.
- Srednjotalasna Beograd 74, 75, 133, 151, 225, 246.
- Vojna „Lili Marlen“ Beograd (Sender „Lili Marlen“ — Belgrad) 75.

Ravnogorski četnički pokret 213.

Ribentropovo nadleštvo (Dienststelle Ribentrop), Berlin 28.

Rukovodstvo njemačke narodne grupe za grad Beograd (Deutsche Volksgruppe — Abschnittsleitung Belgrad — Stadt) 138.

Rukovostvo njemačke narodne grupe za istočni Srem (Deutsche Volksgruppe — Kreisleitung Ostsyrmien) Zemun 20, 140.

Rukovodstvo njemačke narodne grupe za umutrašnjost Srbije (Deutsche Volksgruppe — Abschnittsleitung Serbien) 138.

Rukovodstvo ogranka Nacističke partije (NSDAP) za Jugoslaviju 102.

S

Savez komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ) 61, 91, 148, 151, 167, 168, 190.

Savez srpskih novinara.

vidi: Udruženje jugoslovenskih novinara.

Sekcija (četničkog) Centralnog nacionalnog komiteta za teritoriju Beograda, Zemuna i Pančeva 98, 222.

Skladišta:

- njemačka:
 - Armijsko intendantsko skladište, Beograd 90.
 - Armijsko inžinerijsko-tehničko skladište Beograd 90.
 - Armijsko odjećno skladište (Heeresbekleidungslager) Beograd 90.
 - Armijsko skladište pogonskog materijala (Šel u Rakovici), Beograd 74, 90, 128.
 - Artillerijsko-tehničko skladište (Munitionslager) Rakovica u Beogradu 90.
 - Skladište zaplijjenjenog naoružanja i municije, Kalemeđan 74.
- Služba bezbjednosti (Sicherheitsdienst — SD) Trećeg Rajha 26, 28, 208.
- Snabdjevački centar KoV (Heeresverpflegungstelle) u Beogradu 74.
- Specijalna policija* Uprave grada Beograda — 92, 94, 95, 105, 114, 149, 150, 154, 164, 189, 190.

* Struktura na str. 95.

Specijalni opunomočenik Ministarstva inostranih poslova za Jugoistok
(Sonderbevollmächtigter des Auswärtigen Amtes für den Südosten)
199.

Specijalni opunomočenik Trećeg Rajha za naftu u Jugoistočnoj Evropi 197.
Specijalni opunomočenik Uprave za socijalno staranje (Sonderbeauftragter des Volkswohlfahrtamts) NSDAP — 53, 138.

Spoljno-politički ured Nacističke partije (Aussenpolitischen Amt der NSDAP) 28.

Sreski carinski komesarijat (Bezirkszoll komisar) Beograd 78.

Sreski carinski komesarijat (Bezirkszoll komisar) Zemun 78.

Srpska državna straža — SDS 105, 181, 189, 190, 200, 220, 221, 222.

Srpska granična straža — SGS 181.

„Srpska kancelarija“ („Serbische Kanzlei“) kolaboracionističke vlade M. Nedića u Beču i Kicbihelu 226.

Srpska poljska straža 182.

Srpska zajednica rada 126, 127, 133.

„Srpski gestapo“

vidi: Antikomunistički odsjek Specijalne policije UGB

Stacionarni centar veze (Feldnachrichtenkommmandantur 32) Beograd 92, 159.

Stacionirani radiocentar Vermahta u Beogradu 78.

Stanica Vermahta za izdavanje hrane, Beograd 90.

Stanica Vermahta za prikupljanje ranjenika, Beograd 90.

Stražarski odsjeci (Wachreviere) I—VIII Komande grada Beograda 83.
Strelište u Jajincima 114, 172.

Sudovi:

— američki:

Peti američki vojni sud u Nirnbergu 50, 72, 153, 162.

XI američki vojni sud 161.

— FNRJ:

Vojni sud za grad Beograd 27, 113.

— kolaboracionistički:

Apelacioni sud, Beograd 114.

Kasacioni sud, Beograd — 114.

Okružni sud, Beograd 85, 114.

Preki sud za grad Beograd 114, 184.

Sreski (Kotarski) sud (kolaboracionističke vlade NDH) 114.

Sreski sud Zemun (kolaboracionističke vlade Srbije) 114.

— međunarodni:

Međunarodni vojni sud (Internationaler Militärgerichtshof) u Nirnbergu 42, 72.

— njemački:

Ratni sud (Kriegsgericht) 599. oblasne vojnoupravne komande Beograd 85.

Vrhovni sud (sudija) (Gerichtsherr) za Srbiju 198.

S

Škole:

— Prva ženska gimnazija, Beograd 216.

— Druga muška gimnazija, Beograd 128.

- Četvrta muška gimnazija, Beograd 128.
- Četvrta ženska gimnazija, Beograd 128.
- Šesta muška gimnazija, Beograd 128.
- Osma muška gimnazija, Beograd 128.
- Deveta muška gimnazija, Beograd 128.
- Muška učiteljska škola, Beograd 128.
- Muzička akademija, Beograd 129.
- Patrolna pripremna škola oblasne komande SDS, Beograd 182.
- Pilotska škola za slijepo letenje (njemačka), Beograd 91.
- Srednja muzička škola, Beograd 129.
- Škola SGS (granična) 313.

Štabovi:

- 2. artiljerijsko-tehnički štab za prikupljanje trofejnog materijala 90.
- 5. viši artiljerijsko-tehnički štab (Oberfeldzeugstab 5) 73.
- 5. viši štab vojnotehničkog snabdijevanja 90.
- 85. vojnopriredni štab (Wehrwirtschaftsstab 85) 211.
vidi: Operativni štab Divizije „Brandenburg“ Kraljevo.
- Civilni štab (četnika D. Mihailovića) u Beogradu 98.
- Glavni štab NOP odreda Jugoslavije (GŠ NOPOJ) 151.
- Glavni štab svih četničkih odreda (Koste Pećanca), Beograd 183.
- Gorski štab svih četničkih odreda (Koste Pećanca) 147, 148, 182.
- Operativni štab* Divizije „Brandenburg“ 211.
- Operativni štab* Divizije „Brandeberga“ br. 10 (Einsatzstab RR Nr. 10) 74, 105, 136, 137.
- Pionirski štab za rukovođenje građevinskim radovima, Beograd 90.
- Privredni štab za Srbiju (Wirtschaftsstab Serbien).
vidi: Generalni opunomoćenik za privredu Srbije.
- Radni štab za izradu vojnih topografskih karata i za premjer, Beograd, 78.
- Štab frontovske grupe građevinske operative Jugoistoka (Einsatzstab Fronteinsatzgruppe Südost), — Boegrad 76.
- Štab specijalnog opunomoćenika nacističkog Ureda za socijalno staranje (Nationalsozialistische Vokswohlfahrt — NSV) 60.
- Štab za vezu načelnika pozadine Komande vazduhoplovstva Trećeg Rajha (Verbündungsstab des Generalluftzeugmeisters), Zemun 120, 122.
- Štab za vezu pri Ruskom zaštitnom korpusu (Verbündungsstab beim RSK) 183.
- Štab za vezu pri štabu SDK (Verbündungsstab beim SFK) 183.
- Štab za prikupljanje hrane, Beograd 90.
- Štab za snabdijevanje auto-gumama, Beograd 90.
- Štab za vezu OS (Wehrmachtsverbündungsstab — Beograd)
vidi: Teritorijalni centar njemačke vojne obaveštajne i kontrabaveštajne službe Abver-a (Abwehrstelle — Beograd).
- Štab za vezu Uprave za privredu i naoružanje pri 12. armiji (Wehrwirtschafts und Ausrüstungsamt — Verbündungsstab — Belgrad) 53.

* Do juna 1944. maskiran nazivom 85. vojnopriredni štab (Wehrwirtschaftsstab 85.) Kraljevo.

- Upravni štab Vojnoupravnog komandanta Jugoistoka 131, 136, 199.
- Upravni štab Vojnoupravnog komandanta sjeverne Francuske i Belgije 72.
- Upravni štab (Verwaltungsstab)* Vojnoupravog komandanta Srbije 21, 72, 73, 94, 114, 120, 121, 127, 131, 153, 164, 166, 169, 171, 194, 245, 248, 249.
- Vozduhoplovno-tehnički štab (Luftwaffe), Beograd 90.
- Vojnoprivredni štab Jugoistok (Wehrwirtschaftsstab Südost) 73, 120, 121, 198, 199.
- Vojnoprivredni štab (za Grčku), Solun (Wehrwirtschaftsstab Saloniki) 73.
- Vojnoprivredni štab za Jugoslaviju (Wehrwirtschaftsstab Südost) 73, 121.
- Vojnoprivredni štab (za Makedoniju i južnu Srbiju), Sofija (Wehrwirtschaftsstab Sofia) 73.
- Vojnoprivredni štab Srbije (Wehrwirtschaftsstab Serbien) 57, 70, 73, 98, 121, 157, 158,
- Vojnoprivredni štab (za Hrvatsku i Bosnu, odnosno NDH), Zagreb (Wehrwirtschaftsstab Agram) 73.
- Vrhovni štab (i Vrhovni komandant) Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije — VŠ NOPOJ 132, 178, 214.

Šapskonjemački kulturni savez u Jugoslaviji (Deutschswabische „Kulturbund“ in Jugoslawien) 60, 234.

T

Tajna državna (politička) policija Trećeg Rajha — Gestapo (Geheime Staatspolizei, IV otsjek Službe bezbjednosti — Sicherheitspolizei) 26, 59, 76, 91, 92, 95, 98, 100, 102, 105, 106, 113, 126, 137, 146, 148, 150, 151, 170, 211.

Tajna vojna policija (Geheime Feldpolizei — GFP) 59, 71, 150, 211.

Tehnička direkcija Opštine grada Beograda 39, 41, 115.

Teritorijalni centar (ispostava) Abvera (Abwehrstelle), Zagreb 56, 211.

Teritorijalni centar (ispostava) vojne obaveštajne i kontraobaveštajne službe (Abwehrstelle — Ast), Beograd** 53, 75, 122, 137, 210, 211.

Transportna komandantura, Beograd (Transportkommandantur Belgrad) 77.

Transportna komanda za Jugoistok (General der Transportwesens Südost), Beograd 77.

U

Udarne grupe*(„K“, „S“, „D“) Mjesnog komiteta KPJ za Beograd (1944) 226.

Udruženje jugoslovenskih (srpskih) novinara (i njemački komesar Udruženja), Beograd (kasnije Savez srpskih novinara) — 132.

* Struktura na str. 72 i 73.

** U invazionom periodu maskiran nazivom Štab za vezu oružanih snaga (Wehrmachtsverbündungsstab).

- Ujedinjena studentska omladina Jugoslavije 130.
 Umjetnička akademija, Beograd 129.
 Univerzitet u Beogradu 24, 123, 127, 128, 130, 135, 193, 196.
 Uprava grada Beograda* 6, 8, 18, 20, 23, 24, 27, 30, 40, 41, 61, 68, 71 80,
 82, 84, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 99, 101, 104, 114, 125, 126, 151, 171, 180,
 182, 187, 189, 196, 211, 213, 217, 219, 220, 233, 234.
 Uprava vojne obaveštajne i kontraobavještajne službe (Auslandsnachrichten und Abwehramt — Abwer) 27, 57, 75, 92, 150, 210.
 Uprava vojnih stanova (Heeresunterkunftsverwaltung), Beograd 77.
 Uprava za socijalno staranje (Volkswohlfahrtsamt) — NSDAP 53, 138, 139.
 Uprava za vojnu privredu i naoružanje (Wehrwirtschafts — und Rüstungssamt) njemačke Vrhovne komande 46, 118.
 Upravna grupa (Verwaltungsgruppe) Vojnoupravne komande Srbije 72,
 73, 85.
 Upravni odbor Jugoslovenskih udruženih banaka 26, 119.
 Ured za prostorno uređenje Trećeg Rajha (Raumordnungssamt) 18.
 Ustaški logor u Zemunu 97.

V

- Vazduhoplovna (avio) baza Zemun (Fliegerhorst Semlin) 91.
 Velika župa (i župan) Vuka, organ kolaboracionističke vlade NDH za Srem 97.
 Vermaht (Wehrmacht — oružane snage Trećeg Rajha), 8, 26, 49, 67, 70,
 102, 118, 178.
 Vod vojne policije (Feldgendarmerietrupp — mot) Vojnoupravne komande Srbije 85.
 Vod vojne policije (Feldgendarmerietrupp) 599. oblasne vojnoupravne komande Beograd 86.
 Vod vojne policije okružne vojnoupravne komande Zemun (868. Feldgendarmerietrupp) 86.
 Vojna (vojnoobavještajna) uprava (Militäramt) RSHA 210.
 Vojni zatvor (Wehrmachtsrestanstalt) Vojnoupravne komande Srbije 85.
 Vojnoistražni zatvor Vojnoupravne komande Srbije 72.
 Vojnopriredna misija Trećeg Rajha (Wehrwirtschaftskomision) u Rumuniji 46.
 Vojnoupravni komesar (ijat) grada Zemuna (Militärverwaltungskomissar, Semlin) 97.
 Vozni parkovi i transportne kolone:
 — 103. sanitetski park u Zemunu 74, 90.
 — 333. kolona motornih vozila (Kraftfahrzeugkolone 333) 73.
 — 363. transportna kolona 90.
 — 533. transportna kolona 90.
 — 533. vozni park kopnene vojske (Heeres Kraftfahrrpark 533) 74, 90.
 — 691. veterinarski park (Armee-Veterinärpark 691), Beograd 90.

* Struktura na str. 95.

Z

- Zagranična organizacija Nacističke Partije (Auslandsorganisation der Nationalsozialistischen Arbeitspartei — AO der NSDAP) 25, 119.
Zatvor Gestapoa (u Đušinoj ulici), Beograd 91.
Zavod za izradu vojne opreme i odjeće, Beograd 129.
Zavod za prinudno vaspitanje omladine u Smederevskoj Palanci 128, 129.
„Zbor” Dimitrija Ljotića 60, 81, 106, 132, 156, 157, 183.
Zemaljska grupa zagranične organizacije NSDAP za Jugoslaviju (Landsgruppe Jugoslawien AO (NSDAP) 25.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
Prvi dio	
BEOGRAD PRED AGRESIJU	13
1. gl. — Beograd u planovima Trećeg Rajha	15
2. gl. — Položaj i veličina Beograda u vrijeme njemačke agresije aprila 1941. godine	23
3. gl. — Njemačke ustanove i organizacije u Beogradu do 6. aprila 1941. godine	25
4. gl. — Njemačka nacionalna manjina u Beogradu (i Zemunu)	29
Drugi dio	
BEOGRAD U PERIODU INVAZIJE	35
5. gl. — Zločinačko bombardovanje otvorenog grada	37
6. gl. — Ulazak njemačkih trupa u Beograd i Zemun	46
7. gl. — Beograd pod upravom invazionih trupa	48
8. gl. — Beograd „kao posebna oblast osiguranja“	54
9. gl. — Stanje u Beogradu neposredno po okupaciji	55
Treći dio	
APARAT OKUPACIONE UPRAVE U BEOGRADU	65
A) Centralne okupacione komande i ustanove stacionirane u Beogradu	69
10. gl. — Štab vojnoupravnog komandanta Srbije	70
11. gl. — Kolaboracionistička „vlada“ Srbije	79
B) Lokalna okupaciona uprava u Beogradu (i Zemunu)	82
12. gl. — Njemačka vojnoupravna komanda za teritoriju Uprave grada Beograda	84
13. gl. — Ostale okupacione ustanove na teritoriji Uprave grada Beograda	90
14. gl. — Kolaboracionistička uprava u Beogradu i Zemunu	93
15. gl. — Karakter okupacionog aparata	99
Cetvrti dio	
OPŠTI USLOVI OPSTANKA, ŽIVOTA I RADA U OKUPIRANOM BEOGRADU	110
16. gl. — Uslovi opstanka i fizičke egzistencije stanovništva	111
17. gl. — Stanovanje, ishrana i stanje komunalnih usluga	114
18. gl. — Privreda i zapošljavanje	119
19. gl. — Socijalne i zdravstvene prilike	126
20. gl. — Stanje školstva pod okupacijom	128
21. gl. — Kulturne prilike i stanje kulturnih ustanova	132
22. gl. — Povlašten položaj folksdojčera i saradnika okupatora	138

Peti dio	
IZMJENE POD UTICAJEM USTANKA	143
23. gl. — Njemačke ocjene stanja pred ustanak	145
24. gl. — Neuspjeh masovne racije na komuniste	148
25. gl. — Početna taktika savladavanja ustanka	150
26. gl. — Suspenzija okupacione uprave	158
27. gl. — Period najmasovnijih zločina u Beogradu	163
Sesti dio	
EVOLUCIJA OKUPACIONE UPRAVE U TOKU 1942. I 1943. GODINE	175
28. gl. — Reorganizacija komandovanja i uprave krajem 1941. godine	179
29. gl. — Zavođenje njemačke policijske uprave	183
30. gl. — Suprotnosti u okupacionom aparatu	192
31. gl. — Ukipanje Upravnog štaba i tendencije šireg oslanjanja na Nedićev aparat	194
32. gl. — Reorganizacija okupacione uprave u drugoj polovini 1943. godine	197
Sedmi dio	
SLOM NJEMAČKE OKUPACIONE UPRAVE U BEOGRADU (1944. godine)	203
33. gl. — Uklanjanje tragova zločina	207
34. gl. — Rasformiranje Abvera	210
35. gl. — Savezničko bombardovanje Beograda	212
36. gl. — Odjeci Staufenbergovog atentata	213
37. gl. — Približavanje fronta Beogradu	216
38. gl. — Planovi o preuzimanju vlasti u Beogradu od strane četnika D. M.	220
39. gl. — Likvidacija okupacione uprave i oslobođenje Beograda	222
Osmi dio	
PRILOZI	231
Br. 1 — Izvještaj Uprave grada Beograda o podrivačkoj djelatnosti „Kul- turbunda“ na njenom području od 10. marta 1941. godine	233
Br. 2 — Prvi proglaši njemačkih okupacionih vlasti u Beogradu aprila 1941. godine	235
Br. 3 — Izvještaj njemačkog vojnog atašea o iskustvima u vazdušnom na- padu na Beograd od 16. aprila 1941. godine	241
Br. 4 — Tri izvještaja okupacionih organa o stanju i raspoloženju u Beo- gradu u ljeto 1941. godine	243
Br. 5 — Naredjenja o odmazdama i zatvaranju talaca u Beogradu 1941. godine	248
Br. 6 — Dva izvještaja o masovnim strijeljanjima Beogradana u selu Ja- buka, oktobra 1941. godine	250
IZVORI I LITERATURA	253
SKRAĆENICE	257
REGISTAR LIČNIH IMENA	259
REGISTAR KOMANDI, ŠTABOVA, JEDINICA I USTANOVA	265

Izdavač
ISTORIJSKI ARHIV BEOGRADA

Odgovorni urednik
Dr RADOMIR BOGDANOVIĆ

Recenzenti
Prof. dr JOVAN MARJANOVIC
Prof. dr ĐORDE KNEŽEVIĆ

Lektori
MUHAMED BEGIĆ
VELJKO KUPREŠANIN

Korektori
MIRNA KOVAČEVIĆ
BRANKA RAKOČEVIĆ

Tehnički urednik
VOJISLAV JANKOVIĆ

Registar
ISTORIJSKI ARHIV BEOGRADA

Tiraž: 1.500

Štampa GRO „KULTURA” — OOUR „SLOBODAN JOVIĆ”
Beograd, Stojana Protića 52.